KÂVYAMÂLÂ. 60.

THE

YUDHISHTHIRAVIJAYA

OF

VÂSUDEVA

WITH THE COMMENTARY OF RÂJÂNAKA RATNAKANTHA.

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA PANDIT S'IVADATTA

Head Paṇḍit and Superintendent, Sanskṛit Department,

Oriental College, Lahore,

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRNAYA SÂGARA" PRESS.

BOMBAY.

1897

Price 1½ Rupee.

काव्यमाला. ६०.

महाकविश्रीवासुदेवविरचितं

युधिष्ठिरविजयम्।

राजानकरत्नकण्ठरचितया व्याख्यया संयुतम्।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसाददारक-
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा महामहोपाध्याय-
पण्डितशिवदत्तशर्मणा, मुम्बापुरवासिपरबो-
पाह्वपाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथशर्मणा
च संशोधितम्।

तच्च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम्।

१८९७

मूल्यं सार्धो रूप्यकः।

भूमिका ।

'अस्य हि युधिष्ठिरविजयनामकयमकमयकाव्यरत्नस्य रचयिता श्रीवासुदेवकवि कुलशेखरमहाराजराज्यसमये भारतगुरुनामककोविदस्य शिष्य समभूत्' इति

'तस्य च वसुधामवत काले कुलशेखरस्य वसुधामवत ।
वेदानामध्यायी भारतगुरुरभवदाथनामध्यायी ॥ १ । ६ ॥
समजनि कश्चित्तस्य प्रवण शिष्योऽनुवर्तकश्चित्तस्य ।
काव्यानामालोके पटुमनसो वासुदेवनामा लोके ॥ १ । ९ ॥'

इति प्रकृतकाव्यस्थपद्यदर्शनतो निश्चीयते एव च कुलशेखरराज्यसमयराजधानीनिश्चयेन वासुदेवकविसमयाधिष्ठाननिश्चयोऽनायासेन भवेत् परतु कुलशेखरनिवेशनसमयावेवानिश्चितौ

'यदि च सिंहलद्वीपतो नि सारित कुलशेखरभूप एवाय भवेत्तर्हि सिंहलद्वीपेतिहाससवादाद्द्वादशख्रिस्ताब्दशतिकायामासीत्' इति Indian Antiquary, Vol vi P 143. (1877) लिखित एवाय कुलशेखरो भवेत्, तर्हि युधिष्ठिरविजयकर्तुर्वासुदेवकवेरपि द्वादशख्रिस्ताब्दशतिका समयोऽवसीयते काव्यमालादशमगुच्छकमुद्रितवासुदेवविजयकाव्यकर्ता वासुदेवकविरस्माद्वासुदेवकवेरभिन्नो भिन्नो वा स्यात् कश्मीरमन्तरास्य काव्यस्य विरलप्रचारत्वेन काश्मीरिकावेवैतौ पार्थिवपण्डितौ भवेताम् अत एवास्योपरि काश्मीरिकराजानकरत्नकण्ठकृतैव व्याख्या समुपलब्धा.

'शिष्यहिताभिधटीका तु राजानकशकरकण्ठात्मजराजानकरत्नकण्ठेन गङ्गाधरशिष्याध्यापनाय अवरङ्गशाहिभूपे पृथ्वी शासति सति १५९३ शालिवाहनशके (1661 A D) विरचिता' इति तु सर्गसमाप्तिलेखेन

'रामाङ्केषुशशाङ्के (१५९३)प्रमिते वर्षे शकेन्द्राणाम् ।
अवरङ्गशाहिभूपे शासति सति मेदिनीचक्रम् ॥
धर्मात्मजविजयाख्ये सुगम्भीरे सन्निबन्धेऽस्मिन् ।
टीका शिष्यहितैषा विधीयते रत्नकण्ठेन ॥'

इति टीकाप्रारम्भश्लोकाभ्याम्,

'वस्वक्षिसप्ताब्ज(१७२८)मिते वर्षे विक्रमभूभृत ।
कृतैषा रत्नकण्ठेन टीका शिष्यहिताभिधा ॥
गङ्गाधरस्य पाठार्थं सुशिष्यस्योपयोगिनी ।
टीकैषा विहिता तेन सज्जनानन्ददायिनी ॥'

इति चतुर्थाश्वाससमाप्त्युत्तर समुपलभ्यमानश्लोकाभ्या च स्फुटमवगम्यते.

'अनेनैव राजानकरत्नकण्ठेन मम्मटविरचितैव काव्यप्रकाशटिप्पणी संकेताभिधा समुद्धृता' इति

'काव्यप्रकाशसकेतो ग्रन्थकारकृतो मया ।
अलेखि रत्नकण्ठेन वर्षे खागाद्द(१५७०)सम्मिते ॥'

इति सकेतप्रथमोल्लाससमाप्तिलेखेन प्रतीयते अस्य रत्नकण्ठस्य विषयेऽधिक तु लवपुरीयप्राच्यविश्वविद्यालयाध्यक्ष Dr M A. Stein, Ph D. महाशयशोधितराजतरङ्गिणीभूमिकायां समालोकनीयम्

अस्य मूलपुस्तक तु जयपुरराजगुरुभट्टश्रीयुतलक्ष्मीदत्तशर्मणा सरस्वतीसदनतो युवराजश्रीयुतश्रीदत्तशर्मभिर्दत्तम्

अस्य च टीकामन्तरेण दुर्बोधतया टीकालाभोपायसमय एव श्रीलक्ष्मीनाथप्रसादतो लवपुरीयप्राच्यविद्यालयाध्यापकतामुपलब्धवते तत्पाठशालाध्यक्षश्रीयुत Dr M A Stein, Ph. D महाशयैरेव स्वकीयपुस्तकसग्रहत शारदालिपिलिखित सटीकपुस्तकमेकम्, अपर च कश्मीर एव देवनागरीलिपिलेखित पुण्यपत्तनस्थपुस्तकालयत आनाय्य मुद्रणोत्साहेन दत्तम् एव पुस्तकत्रयाधारेण कृतशोधनेऽप्यस्मिन्भ्रान्ते पुरुषधर्मत्वेनास्मद्दोषादक्षरयोजकदोषाद्वा यत्राशुद्धि स्थिता जाता वा ता सहृदयहृदया. शोधयन्तु यत —

'गच्छत' स्खलन क्वापि भवत्येव प्रमादत ।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जना ॥'

इति प्रार्थयतः

काव्यमालासपादका
शिवदत्त-काशीनाथौ ।

काव्यमाला ।

महाकविश्रीवासुदेवविरचितं
युधिष्ठिरविजयम् ।

काश्मीरिकराजानकरत्नकण्ठरचितया व्याख्यया सयुतम् ।

प्रथम आश्वास ।

सेवकजनसिद्धरसा ता देवीं नमत सिद्धरसाम् ।
या वन्द्या विबुधगणैः स्तुत्या या भूतले च विबुधगणै ॥
रक्षतु कलहेरम्बस्त्रिजगद्वन्द्यः स हेरम्ब ।
बहुविधशृङ्गारचित यद्वदन शभुना रचितम् ॥
रामाङ्केषुशशाङ्कै (१५९३) प्रमिते वर्षे शकेन्द्राणाम् ।
अवरङ्गशाहिभूपे शासति सति मेदिनीचक्रम् ॥
धर्मात्मजविजयाख्ये स्वगभीरे सन्निबन्धेऽस्मिन् ।
टीका शिष्यहितैषा विधीयते रत्नकण्ठेन ॥

अथ प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं व्याख्यातृश्रोतॄणामाशीर्वचनपुरःसरमभीष्टदेवतास्मरणरूप मङ्गलाचरणमार्यावृत्तत्रयेण 'प्रदिशतु' इत्यादिना प्रस्तौति ग्रन्थकारः—

प्रदिशतु गिरिश स्तिमितां ज्ञानदृशं वः श्रियं च गिरि शस्तिमिताम् ।
प्रशमितपरमदमार्यं सन्तः सचिन्तयन्ति परमदमा यम् ॥ १ ॥
यो वा मन्दरवपुषं ममर्द मातङ्गवरममन्दरवपुषम् ।
कान्तां चाप धराद्यः क्षपितो येनाङ्गजोऽपि चापधराद्यः ॥ २ ॥
शिरसां सकले शकले स्खलिता सरितां वरा च सकलेशकले ।
यस्य च कोटीरमिता स्फुटं विबभ्राम वर्षकोटीरमिताः ॥ ३ ॥

(तिलकम्)

स गिरिशो महादेवः स्तिमितामचला ज्ञानदृश ज्ञानदृष्टि वो युष्मभ्य प्रदिशतु ददातु । च पुन.—श्रिय लक्ष्मीं प्रदिशतु । किंविशिष्टा श्रियम् । शस्तिं प्रशस्तिमिता गताम् । कस्याम् । गिरि वाचि । गिरिशः क इत्याह—प्रशमितेत्यादि । सन्त. पण्डिताः साधवश्च यमीश्वर सचिन्तयन्ति । 'सन्सुधीः पण्डितः कविः' इत्यमरः । य किंविशिष्टम् । प्र-

शमित: पर उत्कृष्टो मदोऽहकारो माया च येन स तादृश प्रशमितपरमदमायम् । किंविशिष्टा सन्त' । परम उत्कृष्टो दमो बाह्येन्द्रियोपशम शान्तिस्वरूपो येषा तादृशा' । अत्र 'गिरिश स्तिमिताम्' इत्यत्र 'खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्य.' इति वा विसर्गलोप । यद्वा—'यमकश्लेषचित्रेषु विसर्गसदसत्त्वयो: । न विशेष.' इति वचनाद्विसर्गाभावेऽपि न दोष' । आर्यावृत्तम् ॥ यो वेति । वाशब्द' समुच्चये । यो वा यश्च महादेवो मातङ्गवर गजवरम् । गजासुरमित्यर्थ' । ममर्द । अमर्दयदित्यर्थ. । किंविशिष्ट मातङ्गवरम् । मन्दरवपुष मन्दरगिरिवद्वपुर्यस्य स तादृशम् । पुन किंविशिष्टम् । अमन्दरवपुषम् अमन्दो यो रव शब्दस्त पुष्णातीति अमन्दरवपुट् तादृशम् । यद्वा—य ईश्वरो वाम प्रतीप वैरिण मातङ्गवर गजवर ममर्द । 'वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वौ' इत्यमर । किंविशिष्टम् । दरवपुष दरो भय वपुर्यस्य स तादृशम् । मूर्त दरमिवेत्यर्थ । यद्वा—'य' अवा' इति पदच्छेद' । 'वा गतिगन्धोपाद(दा)नयो'' । वाति शीघ्र गच्छतीति वा. शर' । ओ विष्णुर्वा शरो यस्य स[ ] अवा: । 'तस्य त्रिपुरदाहे रथचरणपाणि: शर' इति व्याख्यानात् । शेष प्राग्वत् । कान्ता चाप धरेत्यादि । 'चाप' इत्यत्र 'च आप' इति पदच्छेद' । य ईश्वर धरात्पर्वतात् हिमालयात् कान्ता वधूमाप । येन ईश्वरेण अङ्गजोऽपि कालो(मो)ऽपि क्षपित' । किंविशिष्टोऽङ्गज. । चापधराश्चापधराणा धनुर्भृतामाद्योऽग्रिम । अलक्ष्यस्यापि शरव्यस्य कामिचेतसो व्यधनात् । अत्र 'अङ्गज' इत्यत्राप्रयुक्तपदशङ्का न विधेया । तथा च महाकवे' श्रीहर्षस्य प्रयोग.—'न काकुवाक्यैरतिवाममङ्गज द्विषत्सु याचे पवन तु दक्षिणम्' इति । यद्वा—अप्रयुक्तपदोऽपि यमकादौ न दोष: । तथा चोक्त काव्यप्रकाशे—'अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषादौ न दुष्टौ' ॥ शिरसामिति । यस्य महेश्वरस्य शिरसा मूर्ध्ना सकले सर्वस्मिञ्शकले खण्डे सकलेशकले कलाना षोडशसख्यानामीश' स्वामी कलेशश्चन्द्र. सह कलेशस्य चन्द्रस्य कलया वर्तते य स तादृशि सकलेशकले । शिरसामिति बहुवचन शभो' पञ्चमुखत्वात् । स्खलिता रुद्धा सती सरिता वरा नदीना मुख्या गङ्गा कोटीर मुकुटमिता गता सत्यमिता असख्या वर्षकोटी स्फुट व्यक्त विबभ्राम विशिष्ट बभ्राम । वर्षकोटीरिति '(भाव)कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया' । अत्र च प्राग्वद्वर्षकोटीरमिता इत्यत्र विसर्गाभावेऽपि 'यमकश्लेषचित्रेषु' इत्यादिना न दोष । अत्र च ग्रन्थे चित्रकाव्यैकरसिकत्वमूह्यम् । चित्रकाव्यलक्षण च काव्यप्रकाशे श्रीमम्मटाचार्यैरुक्तम्—'शब्दचित्र वाच्यचित्रमव्यङ्ग्य त्ववर स्मृतम्' । चित्रकाव्यस्य च शब्दार्थचित्रतया द्विभेदत्वेऽपि तच्च शब्दचित्रकाव्यम् । अत्र सर्वत्र यमकाख्य' शब्दालकार. । तथा चोक्त काव्यप्रकाशे तैरेव—'अर्थे सत्यर्थभिन्नाना वर्णाना सा पुन श्रुति: । यमकम्' इति । एतच्च 'पादतद्भागवृत्त्या तद्यात्यनेकताम्' इत्यतस्तस्य बहुभेदत्वेऽपि सर्वत्रैवात्र पादान्तयमकमेतत्तज्ज्ञैर्ज्ञेयम् । तथान्यत्राप्युक्तमभियुक्तै'—'वक्रोक्तिश्छेकवृत्ती च यमकश्लेषलाटका: । पुनरुक्तवदाभासश्चित्रमष्टौ हि शाब्दिका: ॥' इति । अतश्च शब्दालंकारत्वमस्य यमकस्य ॥

अस्ति स गजराजगती राजवरो येन गतशुगजरा जगती ।
भीषणमधिकं कवयः स्तुवन्ति जन्यं यदीयमधिकङ्कवयः ॥ ४ ॥
तरवो भूरिच्छायाः समानफलदायिनी च भूरिच्छायाः ।
सविनयशोभा जनता यद्राज्ये यस्य भुवि यशोभाजनता ॥ ५ ॥

(युग्मम्)

स राजवरो राजश्रेष्ठोऽस्ति । कीदृक् । गजराजगतिर्गजराजस्येव गतिर्गमन यस्य । एतच्च महापुरुषलक्षण सामुद्रिके । स क इत्याह—येन राज्ञा जगती भूमिर्गतशुक् गता [शुक्] शोको यस्या सा गतशुक् । तथा—अजरा जरारहिता । तरुण्येवेत्यर्थः । भीषणमिति । कवय कवितारो यदीय यस्य राजश्रेष्ठस्य सबन्धि अधिक भीषण जन्य युद्धं स्तुवन्ति । किंविशिष्ट जन्यम् । अधि अधिकानि कङ्कवयासि कङ्काभिधपक्षिणो यस्मिस्तदधिकङ्कवय' । 'युद्धमायोधन जन्यम्' इत्यमर' ॥ स क इत्याह—तरव इति । यस्य राज्ये तरवो वृक्षा भूरिच्छाया बहुच्छाया. । तथा—यद्राज्ये भूर्भूमिरिच्छाया ईहितस्य समानफलदायिनी सदृशफलदात्री । तथा—यद्राज्ये जनता जनाना समूहो जनता सविनयशोभा सह विनयेन शोभया च वर्तते या तादृशी भवति । जनतेत्यत्र 'ग्रामजन—' इत्यादिना ता(तल्)प्रत्ययः । तथा—यस्य भुवि भूमौ यशोभाजनता यश पात्रत्वम् ॥

तस्य च वसुधामवतः काले कुलशेखरस्य वसुधामवतः ।
वेदानामध्यायी भारतगुरुरभवदाद्यनामध्यायी ॥ ६ ॥

वसु धन धाम तेजस्ते विद्येते यस्य तथा कुलशेखरस्य वशभूषणस्य कुलशेखरनाम्नश्च वसुधा पृथ्वीमवतो रक्षतस्तस्य च काले वेदानामध्यायी वेदपाठको भारतगुरुर्नामाभवत् । कीदृशः । आद्यनामध्यायी आद्यः परमेश्वरस्तन्नामध्यायी तन्नामचिन्तकः । यद्वा—आदिश्चासौ अः विष्णुराद्यस्तन्नामध्यायी ॥

. स भारतगुरु. क इत्याह—

यं प्राप रमा चार्यं[1] देवी च[2] गिरा पुराणपरमाचार्यम् ।
यमशुभसन्तोदान्तं परमेश्वरमुपदिशन्ति सन्तो दान्तम् ॥ ७ ॥

य भारतगुरुमार्य महान्त रमा च लक्ष्मीर्गिरा च देवी वाग्देवी प्राप । द्वयोरपि प्राधान्यावगमाय द्वौ चकारौ । य कीदृशम् । पुराणपरमाचार्य पुराणश्चासौ परमाचार्यश्च तम् । तथा—सन्तः साधवो य भारतगुरु दान्त शान्तस्वरूपम् । तथा—अशुभसतोदान्तमशुभेन यः सतोदा व्यथारूपस्तस्यान्तस्त परमेश्वर परोत्कृष्टा या मा लक्ष्मीस्तस्या ईश्वरम् । अथ च परमेश्वरम् । उपदिशन्ति । परमेश्वरोऽप्यशुभस्य जन्ममरणादेर्व्यथाया अन्तः ॥

ज्ञानसमग्रामेयं निवसन्तं विप्रसत्तमग्रामे यम् ।
तिलकं भूमावाहुर्यस्यार्थिषु दत्तभूमिभूमा वाहुः ॥ ८ ॥

---

१ कश्मीरपुस्तके नोपलभ्यते. २. मूलपुस्तके नास्ति.

य भारतगुरु ज्ञानसमग्रामेयं ज्ञानेन समग्रश्चासावमेयश्च तम् । विप्रसत्तमानां ब्राह्मण-वराणां ग्रामे निवसन्तम् । भूमौ तिलक भूषणभूत पण्डिता यमाहुः । तथा यस्य वाहु. । वबयोरैक्यात् बाहुर्भुजोऽर्थिषु दत्तभूमिभूमा वितीर्णभूमिबाहुल्य आसीत् ॥

समजनि कश्चित्तस्य प्रवणः शिष्योऽनुवर्तकश्चित्तस्य ।
काव्यानामालोके पटुमनसो वासुदेवनामा लोके ॥ ९ ॥

कश्चिद्वासुदेवनामा । कश्चिदिति स्वस्यानौद्धत्य सूचयति । प्रवणस्तदेकतानः । चित्त-स्यानुवर्तक तच्चित्तानुसारिकर्मकृत् । तस्य शिष्य॰ समजनि संजातः । कीदृशस्य । लोकमध्ये काव्याना महाकविसबन्धिनामालोकेऽवगाहे पटुमनसः प्रगल्भमानसस्य ॥

कीर्तिमदभ्रां तेन स्मरता भारतसुधामदभ्रान्तेन ।
जगदुपहासाय मिता पार्थकथा कल्मषापहा सा यमिता ॥ १० ॥

तेन वासुदेवनाम्नादभ्रा घना कीर्तिम् । कविकर्मसबन्धिनीमित्यर्थ । स्मरता चिन्त-यता भारतमितिहासाभिधान प्रसिद्धमितिवृत्त तदेव सुधा तस्या यो मदस्तदेकतानत्वाख्यं क्षैब्य तेन भ्रान्तस्तादृशेन सा प्रसिद्धा पार्थकथा युधिष्ठिरविजयाभिधाना कल्मषापहा पापहर्त्री मिता सक्षिप्तैव जगदुपहासाय लोकोपहासाय यमिता बद्धा । जगदुपहासेति स्वस्यातीवानौद्धत्यं सूचयति । केवल मम मन्दधियो लोकोपहास एवात्र फलम् । नतु सहृदयहृदयावर्जक मत्काव्यमत्रेति भाव॰ ॥

अथ ग्रन्थकारो वर्णनीया युधिष्ठिरविजयाभिधानां कथां प्रारभमाण आह—

अथ मृगराजद्विपिनं प्रविश्य पाण्डुर्गिरिं विराजद्विपिनम् ।
मृगयासङ्गरसेन स्वैरं व्यहरज्जितारिसङ्गरसेन ॥ ११ ॥

अथशब्दो मङ्गलार्थ आनन्तर्यार्थश्च । अथ पाण्डुर्नाम राजा मृगयासङ्गरसेनाखेटकव्य-सनरसेन गिरिं प्रविश्य स्वैर व्यहरत् चिक्रीड । कीदृश गिरिम् । मृगराजद्विपिनं मृग-राजाः सिंहा., द्विपा गजाश्च सन्त्यत्रेति मृगराजद्विपी तादृशम् । पुन॰ कीदृशम् । विरा-जन्ति शोभमानानि विपिनानि वनानि यत्र स तादृशम् । पाण्डु॰ कीदृशः । जितारिस-गरसेनो जितमरिसगर वैरियुद्ध यया तादृशी सेना वाहिनी यस्य सः । अत्र 'जितारिस-गरसेनः' इत्यत्रापो(?) विसर्जनीयाभावे यमकविषये 'यमकश्लेषचित्रेषु' इत्यादिना ना(न) दोषः ॥

यं नरदेवं शस्यस्वमातृवचनेन संपदे वंशस्य ।
मुनिवर्योऽजनयत्तं भ्रातृकलत्रे जगत्प्रयोजनयत्तम् ॥ १२ ॥

मुनिवर्यः श्रीव्यासमुनिस्त प्रसिद्ध भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य कलत्रे भार्यायामम्बालिका-ख्याया शस्यस्वमातृवचनेन शस्य पूज्य यत्स्वमातुः सत्यवत्या वचनं तेन वशस्य सपदे य नरदेवं राजान पाण्डुमजनयत् । कीदृशं यम् । जगत्प्रयोजने जगदुपकारे यत्त. सयत्नस्तम् । एतदाख्यानमादिपर्वणि संभवेऽस्ति । तत एवोह्यम् ॥

तेन शरेणाकारि व्यसु मुनिमिथुनं गतायुरेणाकारि ।
तत्र यमाभो गहनं शापं मुनिरमुचदसुसमाभोगहनम् ॥ १३ ॥

तेन पाण्डुना राज्ञा मुनिमिथुनं जायापतिरूपं स्वेच्छया लीलार्थमेणाकारि एणश्च एणी च तावेणौ तदाकारयुक्तं शरेणेषुणा व्यसु विगतप्राणमकारि कृतम् । स च मुनिर्यमाभोऽतिक्रोधनत्वाद्यमतुल्यो गहनं विषमं शापमसुसमाभोगहनमसुसमायाः प्रियतमायाः भोगं हन्तीत्यसुसमाभोगहा तं तादृशं शापं तत्र पाण्डावमुचद्विसर्जयामास ॥

स च भर्तव्यजनस्य त्यागं कृत्वा तथा सितव्यजनस्य ।
अरतो रामाभोगे पाण्डुश्चक्रे तपांसि रामाभोऽगे ॥ १४ ॥

स च पाण्डुर्नृपो भर्तव्यजनस्य पोष्यजनस्य त्यागं कृत्वा तथा सितव्यजनस्य सितचामरस्य च त्यागं कृत्वा । अतिविरक्ततयेत्यर्थः । रामाभोगे कान्ताया भोगेऽरतोऽलग्नः । शापभयात् । अगे पर्वते तपांसि चक्रे । कीदृशः । रामाभो रामचन्द्रतुल्यः ॥

श्रितपरमाद्रीशान्तं पाण्डुं कुन्ती तथैव माद्री शान्तम् ।
तं भर्तारं भार्ये न कदाचिज्जहतुरभिमतारम्भार्ये ॥ १५ ॥

कुन्ती तथा माद्री चोभे भार्ये तं भर्तारं पाण्डुं कदाचिन्न जहतुः । कीदृशम् । श्रितपरमाद्रीशान्तं श्रितः परमस्य पुण्यस्याद्रीशस्य पर्वतश्रेष्ठस्य शतशृङ्गाख्यस्यान्तो येन तम् । पुनः कीदृशम् । शान्तं विरक्तम् । किंविशिष्टे भार्ये । अभिमतः पुण्य आरम्भः कार्यारम्भो ययोस्ते । तादृशे च आर्ये च साध्व्यौ च ते ॥

अपि च सुतापे तेन स्थितं सदा पाण्डुना सुतापेतेन ।
विफलेहा नाम नृणां जातिमकृत्वा पितामहानामनृणाम् ॥ १६ ॥

अपि चेति प्रागुक्तसमुच्चये । तेन पाण्डुनृपेण सुतापेतेन पुत्ररहितेन सता(दा) सुतापे सुष्ठु तापः सतापस्तस्मिन् स्थितम् । अत्र स्मृतिवाक्यगर्भं हेतुमाह—विफलेहेत्यादि । नाम निश्चये आगमे वा । नृणां मनुष्याणामीहा चेष्टा व्यवहारः शरीरयात्रादिर्विफला फलरहिता । किं कृत्वा । पितामहानां जातिं वंशरूपामनृणामृणरहितामकृत्वा । 'पुत्रे जाते पितृऋणान्मुक्तिः' इत्यागमः ॥

सततं साशं सन्तं क्षेत्रजमुत्पादयेति सा शंसन्तम् ।
निजगाद कलं कान्तं कुन्ती दधती मनो मदकलङ्कान्तम् ॥ १७ ॥

सा कुन्ती राज्ञी 'क्षेत्रजं सुतमुत्पादय' इति शंसन्तं कान्तं प्रियं निजगादोचे । कथम् । कलं मधुरम् । कीदृशी कुन्ती । मनो दधती । कीदृशं मनः । मदकलङ्कान्तं मदोऽहंकार एव कलङ्कस्तस्यान्तो यस्मिंस्तत् । कान्तं कीदृशम् । साशं सहाशया विद्यते यः स तादृशम् । पुनः कीदृशम् । सन्तं साधुम् । कदा । सततं सदैव ॥

नरवर विप्रवरेण प्राप्तो मन्त्रो मया भुवि प्रवरेण।
स्यादमुना मम वश्यं दैवतमखिलं कृतावनाममवश्यम्॥ १८॥
मुदितविनायकमित्रा सेत्युक्त्वा चोदितार्चनाय कमित्रा।
यमपवमानमघोनां पूजामाधत्त सबहुमानमघोनाम्॥ १९॥

(युग्मम्)

हे नरवर राजन्, भुवि भूमौ प्रवरेण महार्हेण विप्रवरेण दुर्वासोमुनिना का(क)रणेन मया मन्त्रः प्राप्तः। अमुना तद्दत्तेन मन्त्रेण ममाखिलं दैवतं कृतावनाम कृतोऽवनाम उपस्थितिर्येन तदवश्यं वश्यं स्याद्भविता॥ सा कुन्ती इति पूर्वोक्तमुक्त्वा मुदितविनायकमित्रा मुदितः संतुष्टीकृतो विनायको गणपतिः मित्रः सूर्यश्च यया तादृशी कमित्रा भर्त्रा अर्चनाय मुनीश्वरप्राप्तमन्त्रार्चनार्थं चोदिता प्रेरिता सती यमपवमानमघोनां यमवाय्विन्द्राणां सबहुमानं बहुपूजाविधानेन सह आधत्त कृतवती। पूजां कीदृशीम्। अघोनाम् अघेन कलङ्केनोना हीनाम्। विमलामित्यर्थः॥

धर्मात्परमत्यन्तं युधिष्ठिरं नाम धर्मपरमत्यन्तम्।
भीमं च मरुत्तनयं पार्थं शक्रादवाप च मरुत्तनयम्॥ २०॥

सा कुन्ती धर्माद्योगमूर्तिधराद्धर्मादत्यन्तं धर्मपरं युधिष्ठिरं नाम तनयमवाप। कीदृशम्। परमत्यन्तं परं उत्कृष्टो मत्यन्तो बुद्धिनिश्चयो यस्य स तम्। तथा च महाभारते आदिपर्वणि संभवे—'प्रयुक्ता सा तु धर्मेण योगमूर्तिधरेण वै। लेभे पुत्रं वरारोहा सर्वप्राणभृतां वरम्॥' इति। सा कुन्ती भीमं मरुत्तनयं वायुसुतमवाप। तथा—शक्रादिन्द्रात्पार्थमर्जुनमवाप। किंभूतमर्जुनम्। मरुत्तनयं मरुत्तस्य मरुत्तनाम्नो राज्ञ इव नयो यस्य स तादृशम्॥

मुदितमना देवाभ्यामश्विभ्यां तदनुशासनादेवाभ्याम्।
सुललितमितराजनयन्नकुलं सहदेवमनुजमितराजनयम्॥ २१॥

इतरान्या माद्री मुदितमनाः सती तदनुशासनादेव आभ्यामश्विभ्यां देवाभ्यां सकाशात्सुललितं सुमनोहरं नकुलं तनयमजनयत्। सहदेवं चानुजं कनिष्ठमजनयत्। अनुजमित्यनेन यमलावजनयदित्यर्थः। कीदृशं नकुलम्। इतराजनयम् इतो ज्ञातो राजनयो राजनीतिर्येन स तादृशम्। सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः॥

इत्थं राजा तेषु प्रकाममुदितो मुनेर्गिरा जातेषु।
अहरन्माद्र्या वासः स कदाचित्कुसुमितद्रुमाद्र्यावासः॥ २२॥

इत्थमनेन प्रकारेण मुनिगिरा श्रीदुर्वासोमुनिवचसा तेषु युधिष्ठिरादिषु जातेषु तनयेषु प्रकाममतीव मुदितः कदाचित्कुसुमितद्रुमाद्र्यावासः कुसुमिता द्रुमा यस्मिन्स कुसुमितद्रुमस्तादृशश्चासावद्रिः पर्वतः स आवासो यस्य तादृक्। कुसुमितद्रुमेत्यनेन रतेर्विभा-

वत्व द्योतयति । अनेन चोन्मदमदनो विस्मृतापहार्यो मुनिशापोऽपि जात इत्यर्थः । तादृशः सन् माद्र्या माद्रीनामराज्ञ्या वासो वस्त्रमहरत् ता नग्नीचकार । तया सह रहश्चिक्रीडेत्यर्थ ॥

मुनिशापाशन्या स न्यपतच्च प्राप्तकालपाशन्यासः ।
तत्र मृतेऽवनिपे तु स्निग्धाः सुहृदोऽध्यवनि पेतुः (?) ॥ २३ ॥

स नृप. पाण्डुर्मुनिशापाशन्या मुनिशाप एवाशनिर्वज्रस्तया । 'अशनिर्द्वयो' इति वचनात्स्त्रीत्वमपि । यथाह मैथुनसमये भवता मोहात्सहारित., तथा चेत्त्वमपि सह स्त्रिया मैथुन कुरुषे मत्सदृशीमवस्था प्राप्स्यसे इति मुनिशापवज्रेण न्यपतत् । कीदृश. । प्राप्तकालपाशन्यासः प्राप्त. कालपाशस्य यमपाशस्य न्यासो येन । तु पक्षान्तरे । तत्रावनिपे अवनि भूमि पातीत्यवनिपस्तस्मिन्नवनिपे राज्ञि मृते सति । स्निग्धा सस्नेहा. सुहृदो मित्राणि तानि अध्यवनि भूमौ पेतु । दु खेनेत्यर्थ. ।अत्रापि 'पेतु' इति विसर्जनीयाभावेऽपि यमके न दोष ॥

अथ विधिना विप्राणां पितुस्तनुं पाण्डुनन्दना विप्राणाम् ।
प्रणिदधुराशु चितायां निरता तद्युक्तया धुरा शुचितायाम् ॥ २४ ॥

अथानन्तर पाण्डुनन्दना युधिष्ठिरादयो विप्राणा विगतप्राणा पितुर्जनकस्य तनु विप्राणा विधिना ब्राह्मणोक्तविधिना आशु शीघ्र चिताया प्रणिदधु । अग्निसस्कारायेत्यर्थ. । कीदृशाः पाण्डुनन्दनाः । तेषु शुचिषु जनेषु युक्ता या धूरग्र्यत्व तया शुचिताया पवित्रत्व निरता. ॥

तत्र शुभानुचितायां पपात माद्री च चित्रभानुचितायाम् ।
रमते नाकमितारं मृतमप्यन्वेति याङ्गना कमितारम् ॥ २५ ॥

माद्री राज्ञी शुभा सुकुमाराङ्गी अनुचिताया तदयोग्याया चित्रभानुचितायामग्निचिताया पपात च । अत्र माद्र्याः कनिष्ठस्त्रियोऽपि प्राक्पत्यनुगमन स्वभर्तृमरणहेतुत्वात्तस्याः । अत्रानुगमने स्मृतिवाक्यगर्भमाह—सा अङ्गना अर शीघ्र नाक स्वर्गमिता गता रमते क्रीडते । सा केत्याह—मृतमपीति । याङ्गना मृतमपि कमितारमन्वेति ॥

अथ स यदा पाण्डुरयात्त्रिदिवं कीर्त्या[1] चकासदापाण्डुरया ।
चेतोभूपरिभूतस्तदैव पार्थो गिरिप्रभूपरिभूतः ॥ २६ ॥

अथानन्तरमापाण्डुरया आ समन्तात्पाण्डुरया कीर्त्या चकासच्छोभमान स पाण्डुर्यदा त्रिदिव स्वर्गमयाद्गत । किंविशिष्टः । चेतोभूपरिभूतश्चेतोभुवा कामेन परिभूत माद्रीविषयात्यनुरागोत्पन्नेन परिभूत । तदैव पार्थो युधिष्ठिरो गिरिप्रभूपरि गिरीन्द्रस्य शतशृङ्गस्योपरि भूत. । तत्र यात इत्यर्थ. ॥

---

१. 'कीर्त्या च चकास' इति कश्मीरपुस्तके.

सकरुणमम्बालतया कृतावलम्बोऽनुजैः समं बालतया ।
कुरुसेनागोपपदं पुरं मुनीन्द्रैरनायि नागोपपदम् ॥ २७ ॥

अम्बा तत्पितामही सैव लता दुःखितत्वेनातिकृशत्वात् । तया कृतावलम्बः कृतोऽवलम्बो यस्य स युधिष्ठिरो बालतया बालत्वेनानुजैर्भीमादिभिः सह नागोपपदं पुरं वारणावतं नगरं मुनीन्द्रैर्व्यासादिभिः कर्तृभिरनायि नीतः । पुरं किंभूतम् । कुरुसेनागोपाः कुरुसेनारक्षकाः कुरुश्रेष्ठास्तेषां पदं स्थानम् ॥

यस्य च महितमुदन्तं दुरितौघविघातहेतुमहितमुदन्तम् ।
जगतां मङ्गलदमृतं मुनिवचनमवोचदुत्तमं गलदमृतम् ॥ २८ ॥

(युग्मम्)

स युधिष्ठिरः कः । उत्तमं गलदमृतं स्रवत्पीयूषं मुनिवचनं कर्तृ यस्य युधिष्ठिरस्य महितं पूजितम् उदन्तं कीर्तिरूपमवोचदकथयत् । किंविशिष्टमुदन्तम् । दुरितौघस्य विघाते हेतुम् । पुनश्च किंभूतम् । अहितमुदन्तमहितानां शत्रूणां या मुत् प्रीतिस्तस्या अन्तस्तम् । [जगतां मङ्गलदं कल्याणकारकम् । ऋतं सत्यम्] ॥ युग्मम् ॥

अथ कुरुराजकुमारैः स्वगुणजितस्कन्ददिनकराजकुमारैः ।
द्रोणकृपाचार्याभ्यां प्रापि महास्त्रं[1] गुरुकृपा चार्याभ्याम् ॥ २९ ॥

अथानन्तरं कुरुराजकुमारैर्युधिष्ठिरादिभिः स्वगुणैर्जितः स्कन्दः कुमारः, दिनकरः सूर्यः, अजो विष्णुः, कुः पृथ्वी, मारः कामश्च रूपेण यैस्ते तादृशैरार्याभ्यां महनीयाभ्यां द्रोणकृपाचार्याभ्यां द्रोणाचार्यकृपाचार्याभ्यां सकाशात् महास्त्रं प्रापि लब्धम् । गुरुकृपा च महती कृपा च प्रापि । तदीयकृपया महास्त्रविद्या तैरवगतेत्यर्थः ॥

गुणसमुदायादेषु प्राप्तयशस्केषु पाण्डुदायादेषु ।
सुबलसुतातनयानां प्रद्वेषोऽभून्निरस्ततातनयानाम् ॥ ३० ॥

एषु पाण्डुदायादेषु पाण्डुतनयेषु । 'दायादौ सुतबान्धवौ' इत्यमरः । प्राप्तयशस्केषु गुरुप्रसादावगतास्त्रविद्याकुशलत्वेन प्राप्तकीर्तिषु सुबलसुतातनयानां गान्धारीपुत्राणां कौरवाणां दुर्योधनादीनां प्रद्वेषोऽभूत् । कीदृशानाम् । निरस्ततातनयानां निरस्तोऽवगणितः तातस्य धृतराष्ट्रस्य गुरोः पूज्यस्य वा नयो नीतिर्यैस्ते तादृशास्तेषाम् । 'तातः पितरि पूज्ये च' इत्यनेकार्थेषु ॥

बद्ध्वा[2] चण्डा लतया विश्वस्तं सुप्तमात्तचण्डालतया ।
ससृजुर्भीमं तोये ते गाङ्गे तद्बलेन भीमन्तो ये ॥ ३१ ॥

ते दुर्योधनादयश्चण्डाः क्रूरा आत्मचण्डालतया आत्मनो नृशंसतया भीमं भीमसेनं वि-

1. 'महास्त्रं च' इति मूलपुस्तके. 2. कश्मीरपुस्तके नास्ति.

श्वस्त सुप्त सन्त लतया कशारूपया बद्ध्वा गाङ्गे तोये सस्तुश्चिक्षिपु' । ते के इत्याह—तद्बलेन भीमबलेन भीमन्तो भययुक्ता आसन् ॥

निदधुरथाहीनस्य स्वपतस्तं मर्मसु व्यथाहीनस्य ।
विषमपि सूदन्तस्य विचिक्षिपुर्भोजने ससूदं तस्य ॥ ३२ ॥

अथानन्तर ते कौरवास्त भीम व्यथाहीनस्य [स्वपत] अहीनस्य महासर्पस्य मर्मसु जीवस्थानेषु निदधु' । मर्मस्विति यथा सोऽतिक्रुद्ध एन दशयिष्यतीति तथा । सूदन्तस्य सु शोभन उदन्त' कीर्तिरूपो यस्य स तादृशस्य तस्य भीमस्य ससूद सव्यञ्जन विषमपि भोजनेऽन्ने विचिक्षिपु ॥

पुनरहिते सन्नगरे जतुगेहं वारणावते सन्नगरे ।
व्यधुरधिकं पापास्ते कर्मणि कृतचेतसोऽनुकम्पापास्ते ॥ ३३ ॥

ते कौरवा. पापा पापकर्माणो अनुकम्पया अपास्ते निराकृते कर्मणि अधिक कृतचेतस' सन्तः वारणावते सन्नगरे सत् शोभन नगर तत्र स्थिता सन्नगरे सन्नो लग्नः गर विष यत्र तादृशेऽहितेऽशुभे स्थले जतुगेह जतुगृह तेपा पाण्डवाना कृते व्यधुः । येन ते लाक्षानिलय लीना स्युरित्यभिप्रायेणेत्यर्थ. ॥

तत्र पुरि पुरोचनतः पार्थाः पूजामवाप्य रिपुरोचनतः ।
ऊषुरशङ्कावन्तश्छद्मगृहे सति च शोकशङ्कावन्तः ॥ ३४ ॥

पार्था युधिष्ठिरादयस्तत्र पुरि पुरोचनतो दुर्योधनसख्यु' पुरोचनाख्यात् रिपुरोचनतो रिपूणा यद्रोचन मिथ्याभिलाष ततश्च पूजामवाप्य सति च अन्त शोकशङ्कौ शोक एव शङ्कु कील तत्र छद्मगृहे जतुगृहे अशङ्कावन्त' शङ्कारहिता ऊषुरासाचक्रिरे ॥

विदुरगिरात्रावाप्तः खनको दाहं निवेद्य रात्रावाप्तः ।
परिखारम्भी तेभ्यः कुहरं तत्राकरोदरं भीतेभ्यः ॥ ३५ ॥

विदुरस्य गीस्तया विदुरगिरा विदुरवचनेन आप्तः कुशल कश्चित् खनको विदुरसखो रात्रौ दाह निवेद्य अत्र अवाप्त तत्र च परिखा खनिमारम्भयतीति परिखारम्भी भीतेभ्यस्तेभ्य. पाण्डवेभ्यः तत्र [अर] कुहर छिद्रमकरोत् । येन ते ततो जतुगृहात्तेन मोचिता इत्यर्थः ॥

जवजितपरमाश्वस्तं भीमो निलयं च त च परमाश्वस्तम् ।
धृतसोदर्य तेन प्रदीप्य निशि निर्जगाम दर्यन्तेन ॥ ३६ ॥

भीमो भीमसेनस्त निलय जतुगृह त च पुरोचन परमाश्वस्तमतीवाश्वासयुक्तं प्रदीप्य आदीप्य तेन दर्यन्तेन दर्या' गुहाया योऽन्तस्तेन निशि रात्रौ निर्जगाम । कथम् । धृतसोदर्य धृताः सोदर्या भ्रातरो युधिष्ठिराद्या यत्र तत् । तत्सहित निर्जगाम । किंविशिष्टो भीमः । जवजितपरमाश्व जवेन जित. परमाश्व. आजानेयो अश्वो येन ॥

गूढाकारा बिलतस्तस्मान्निर्गत्य तेऽन्धकाराविलतः।
आपुर्नानावातां गङ्गां तेरुश्च सुवदना नावा ताम् ॥ ३७ ॥

ते युधिष्ठिराद्या अन्धकाराविलतोऽन्धकारेणाविल कलुष तस्मात् बिलतो विवरात् निर्गत्य गूढाकाराः सन्त सुवदना सुरम्य वदन येषा तादृशास्ता प्रसिद्धा गङ्गां नावा नौकया प्रापु । किंविशिष्टा गङ्गाम्।नानावाता नानाविधा वाता यस्या सा ताम् ॥

पथि विषमे धावन्तः पार्थाः पृथया सहैव मेधावन्तः।
सम्मृगवरक्षोभवनं विविशुर्देशं हिडिम्बरक्षोभवनम् ॥ ३८ ॥

पार्था युधिष्ठिराद्या विषमे पथि धावन्तो मेधावन्तो बुद्धिमन्त पृथया सहैव कुन्त्या सहैव हिडिम्बरक्षोभवन हिडिम्बासुरगृह देश विविशु । किंविशिष्ट देशम् । सम्मृगवरक्षोभवन सह मृगवराणा क्षोभेन वर्तन्ते यानि तानि सम्मृगवरक्षोभानि वनानि यस्मिन् स तादृशम् ॥

अथ रुधिरसुरापायी विजजृम्भे राक्षसो नरसुरापायी।
दर्पादनुजां तेभ्यः क्षुधान्वितः प्राहिणोद्दनुजान्तेभ्यः ॥ ३९ ॥

अथानन्तर राक्षस हिडिम्ब. विजजृम्भे पुस्फोर । किंविशिष्ट । रुधिरसुरापायी रुधिरमेव सुरा ता पिबतीति रुधिरसुरापायी । पुन. किंविशिष्टः। नराश्च सुराश्च तान् अपायते दूरीकुरुते स तादृक्। स राक्षस —दनुजान्तेभ्य. दनुजाना दानवानामन्त. येभ्यस्तेभ्य पाण्डवेभ्यः दर्पादहंकारादनुजा हिडिम्बा नाम राक्षसीं प्राहिणोत् विसर्जयामास ॥

उन्नतसालसमानं भीमं भीमं समेत्य सा लसमानम्।
रुचिरतरालापाङ्गी भूता निजगाद गिरमरालापाङ्गी ॥ ४० ॥

सा हिडिम्बा नाम राक्षसी लसमान शोभमान भीम भीमसेनमुन्नतसालसमानमुन्नतो य. सालः वृक्ष प्राकारो वा तस्य समानम् । 'प्राकारो वरण साल' इत्यमर. । 'प्राकारवृक्षयो साल' इत्यनेकार्थेषु । भीम समेत्य गिर वाच निजगाद । कीदृशी । रुचिरतरालापाङ्गी रुचिरतरा. आलापा अङ्गानि च यस्याः सा । पुन किंविशिष्टा । अरालापाङ्गी अरालाः कुटिला अपाङ्गा नेत्रान्ता यस्या. सा ॥

सा हिडिम्बा भीमसेन किमुवाचेत्याह—

अरिसमितावत्रसतः क्रव्यभुजोऽहं वनक्षितावत्र सतः।
श्रुतविग्रहहिडिम्बस्य स्वसा हिडिम्बा नृणा वर हिडिम्बस्य ॥ ४१ ॥

हे नृणां वर, अरिसमितौ शत्रूणा सग्रामे त्रसन् कातरो न अत्रसन् तस्य । 'सभा संगतियुद्धेषु समिति.' इति विश्व. । तथा—अत्र वनक्षितौ सतः क्रव्यभुजो राक्षसस्य

१. 'प्राहिणोच्च दनुजा' ग.

हिडिम्बनाम्न अहं हिडिम्बा नाम स्वसा । अन्यच्च कीदृशस्य च । श्यतविग्रहहिडिम्बस्य श्यतानि पाचितानि विग्रहहिडिम्बानि शत्रुशरीराणि येन तादृशस्य ॥

सरभसमग्रजवाचः श्रवणादस्म्यागता समग्रजवा च ।
भ्रातृसमेतं हि त्वानेतुं साहं त्वया रमे तं हित्वा ॥ ४२ ॥

साहमग्रजस्य भ्रातुर्वाच श्रवणात् सरभस सोत्कण्ठमागतास्मि । भवत्समीपमित्यर्थः। किंविशिष्टाहम् । समग्रो जवो वेगो यस्या सा । हि निश्चये । किं कर्तुम् । भ्रातृसमेत भ्रातृयुक्त त्वामानेतुमागतास्मीति सबन्ध. । साह त्वया सह रमे क्रीडामि । किं कृत्वा । त भ्रातर हित्वा त्यक्त्वा ॥

क्रियतामारोहरतिः स्कन्धे मम धैर्यमेष मारो हरति ।
मण्डलमावामस्याश्चराव भूमेः सुखाय मा वामः स्याः ॥ ४३ ॥

हे नृणा वर, भवता मम स्कन्धे आरोहरतिः आरोहे या रति सा क्रियताम् । कुत इत्याह—एष मार एष कामो मम धैर्य हरति । आवा त्व च अहं चेत्यावामस्या भूमेर्मण्डल चराव । कस्मै । सुखाय । त्व वाम॰ कुटिलो मा स्या मा भव ॥

आगमनविलम्बनतस्तस्या इति दारिताननविलं वनतः ।
क्षुभितो रक्षोनाथः स्वयमागाच्च येन रक्षोनाथ ॥ ४४ ॥

अथानन्तरमित्यनेन प्रकारेण तस्या हिडिम्बाया आगमनविलम्बनत आगमनविलम्बाद्धेतो क्षुभित क्षोभवान् रक्षोनाथो हिडिम्बासुरो वनतस्तस्माद्वनात् स्वयमागादाजगाम च । कथम्—दारिताननविल दारित व्यात्तमाननमेव विल कुहर कु(य)त्र कर्मणि तथा। क्रियाविशेषणमेतत् । स रक्षोनाथ क इत्याह—येन रक्षसा हेतुना रक्षा पालनमूना हीना भवति । येन रक्षसा ग्रस्तस्य कुतोऽपि रक्षा नास्ति कोऽपि तद्ग्रस्त रक्षितु समर्थो न भवतीत्यर्थ ॥

तदनु च रक्षोभीमौ बलं दधानौ परस्परक्षोभीमौ ।
अक्षतवक्षोभागौ जघटाते जनितभैरवक्षोभागौ ॥ ४५ ॥

तदनु च तदनन्तर रक्षोभीमौ हिडिम्बासुरभीमसेनौ इमौ परस्परक्षोभि अन्योन्यं क्षोभयुक्त बल दधानौ अक्षतवक्षोभागौ न क्षतो वक्षोभागो ययोस्तौ जनितभैरवक्षोभागौ जनित उत्पादितो भैरवक्षोभो अगः पर्वतो याभ्या तौ जघटाते सम्मिलितौ ॥

यदा तौ युद्धार्थं मिलितौ तदा किं जातमित्याह—

दुद्रुवुरवनावृक्षा भुवि पेतुर्भग्नभासुरवना वृक्षाः ।
अगमदिव क्षोभं गौरभियातौ तौ यदा सवक्षोभङ्गौ ॥ ४६ ॥

१. 'मागाद्रूक्ष्' ग.

अवनौ भूमौ ऋक्षाः अच्छमला दुद्रुवुर्व्यर्वन्। तथा वृक्षा द्रुमा भुवि पेतु । किंविशिष्टाः। भग्नभासुरवना भग्नानि भासुराणि दीप्तिमन्ति वनानि येषा ते। तथा गौर्भूमिः क्षोभ कम्पमगमदिव गतेव। कदेत्याह—तौ रक्षोभीमौ सवक्षोभङ्गौ सह वक्षोभङ्गेन विद्येते यौ तौ यदा अभियातौ समुख मिलितौ ॥

स विधुतदूरस्थलतः प्रमथितपृथिवीतलोऽमृदूरस्थलतः।

संरम्भी मारुतिना हतो हिडिम्बः पपात भीमारुतिना ॥ ४७ ॥

भीमारुतिना भीम च तदारुत सिंहनादस्तद्वता मारुतिना वायुपुत्रेण भीमेन हतो हिडिम्बो हिडिम्बासुरः पपात। किंविशिष्टः। विधुतदूरस्थलतो विधुता कम्पिता दूरस्था लता वीरुधो येन। पुन किंविशिष्ट। प्रमथित पृथिवीतल येन स। कुतः। अमृदूरस्थलत॰ अमृदु कठिन यदुर स्थल तस्मात्। पुन किंविशिष्ट। सरम्भी क्रुद्ध॰ ॥

अथ कृतनीचारिजया जग्मुः सार्धं निशीथिनीचारिजया[1]।

विप्रसभावर्यं ते ददृशुर्व्यास ततो विभावर्यन्ते ॥ ४८ ॥

अथानन्तर ते युधिष्ठिराद्या कृतो नीचस्य अरेर्हिडिम्बासुरस्य जयो यैस्ते निशीथिनीचर(चारि)जया निशीथिनीचराद्(चारिणो) राक्षसाज्जाता निशीथिनीचर(चारि)जा हिडिम्बा तया सार्धं जग्मु.। ततोऽनन्तर ते युधिष्ठिराद्या विभावर्यन्ते राज्यन्ते विप्रसभावर्य ब्रह्मसभाया. प्रवर व्यास श्रीव्यासमुनि ददृशुर्दृष्टवन्त. ॥

तेन च बन्धावसति स्वयमुपदिष्टा शुभानुबन्धा वसतिः।

भुञ्जाना वन्यं ते तत्रोषुः पाण्डवा वनावन्यन्ते ॥ ४९ ॥

तेन च श्रीव्यासमुनिना बन्धौ बन्धुजनेऽसति सति स्वयं तेषा वसतिर्वनावन्यन्ते वनस्य या अवनिर्भूमिस्तदन्ते उपदिष्टा तत्र च ते पाण्डवा वन्यं वनजं फल भुञ्जाना ऊषुर्न्यवसिषुः(वात्सु॰) ॥

तत्र च सानन्तरजा रेमे भीमेन राक्षसानन्तरजा।

अप्यभवत्सापत्या ततो ययावनुमता सवत्सा पत्या ॥ ५० ॥

सा राक्षसानन्तरजा राक्षसस्य हिडिम्बस्यानन्तरजा कनिष्ठा भगिनी हिडिम्बा तत्र वनभूमौ भीमेन सह रेमे। ततोऽनन्तर सा हिडिम्बा सापत्या सह अपत्येन घटोत्कचनाम्ना विद्यते या सा ताद्दश्यभवत्। ततोऽनन्तर पत्या भीमेनानुमता आज्ञप्ता सवत्सा सघटोत्कचा ययौ ॥

अथ रिपुचक्रान्तरसा भरतवरा जग्मुरेकचक्रां तरसा।

तत्र च विप्रवरस्य न्यवसन्भवनेऽमलच्छविप्रवरस्य ॥ ५१ ॥

---

१. 'चरजया' क-ख.

अथानन्तर भरतवरा युधिष्ठिराद्या एकचक्रा नाम स्थानविशेष तरसा वेगेन जग्मु । किविशिष्टा । रिपुचक्रान्तरसा रिपुचक्रस्य शत्रुवर्गस्य योऽन्तो विनाश तत्र रसो येषा ते । तत्र च एकचक्रायाममलच्छविप्रवरस्य अमला छविर्येषा ते अमलच्छवय शुचिकान्तय शुचिचरित्रा वा तेषा मध्ये प्रवरस्तादृशस्य विप्रवरस्य अग्रजन्मवर्यस्य भवने गृहे न्यवसन् निवास चक्रु ॥

निववुरावास तं तरुमिव ते प्राप्य मधुकरा वासन्तम् ।
पाण्डुसुतेभ्यस्तेभ्यः प्रीतिं प्रापुर्जनाश्च तेऽभ्यस्तेभ्यः ॥ ९२ ॥

ते पार्थास्त विप्रवरमावासमाश्रय प्राप्य यद्वा तमावासमर्थात्तस्यैव विप्रवरस्य प्राप्य निववु सुखिनो बभूवु । के कमिव । यथा वासन्त वसन्तस्य ऋतोरय वासन्तस्त तरु प्राप्य मधुकरा भ्रमरा निवान्ति सुखिनो भवन्ति तद्वत् । तेभ्य पाण्डुसुतेभ्योऽभ्यस्तेभ्य परिचितेभ्य । कतिपयदिनेषु गच्छत्सु इत्यर्थ । ते जनाश्च प्रीति प्रापुस्तत्रत्या ॥

अथ सुजनसभार्यस्य द्विजस्य कुन्ती कदाचन सभार्यस्य ।
अशृणोद्रोदं तस्य प्राप च तं श्रवणतत्परोदन्तस्य ॥ ९३ ॥

अथानन्तर कुन्ती सुजनसभार्यस्य सुजनाना साधुजनाना या सभा तस्यामार्यस्य प्रवरस्य सभार्यस्य भार्यासहितस्य तस्य द्विजस्य रोद रोदनम् । 'रुदिर् अस्र(श्रु)विमोचने' इति धातु । कदाचन अशृणोत् । सा च कुन्ती उदन्तरय तद्वृत्तान्तस्य श्रवणतत्परा सती क्रमेण च त प्राप अवगतवती । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्त. स्यात्' इत्यमरः ॥

सोऽपि च मासादेन त्रासितहृदयोऽब्रवीदिमा सादेन ।
आर्ये मे दुरिताना व्यसनमिदं फलमवेहि मेदुरितानाम् ॥ ९४ ॥

सोऽपि च विप्रवर मासादेन मास क्रव्यमत्तीति मासादो राक्षसो बकासुरस्तेन त्रासितहृदय कम्पितमानस सन् सादेन कष्टेन इमा कुन्तीमब्रवीत् । किमित्याह—हे आर्ये साधुपूज्ये, मेदुरिताना मेदुराणि घनानि सजातानि मेदुरितानि तेषाम् । मे मम दुरिताना पापाना फलमिद व्यसनमवेहि । येनाह सभार्य सपुत्रश्च रोदिमि इत्यर्थः ॥

पीडयतीमं देशं बको नराशोऽतिदुष्कृती मन्देशम् ।
अत्र वने कङ्कालं खादन्निवसत्यसावनेकं कालम् ॥ ९५ ॥

आर्ये, असावतिदुष्कृती महापापी नराश. नरान् अश्नातीति नराशो बको बकासुरो मन्देश मन्द कृपणपालनाशक्तेरीशः प्रभुर्यस्य स तादृशमिम देश पीडयति । अत्र च वने कङ्कालं शरीरास्थि शरीरिणा खादन् भक्षयन्नसावनेक काल चिरकाल निवसति ॥

तद्विहितातिपीडां वक्तुकाम पुनरपि विप्रवर आह—

अन्ने शकटाहार्येऽन्यस्य नर दधिक्रुसररसकटाहार्ये ।
समयपदव्या जनता ददाति तस्मै यथापदव्याजनता ॥ ९६ ॥

हे आर्ये, जनाना समूहो जनता तस्मै बकासुराय समयपदव्या समयस्य प्रातिदैवसिकरीत्या विहितस्य या पदवी मार्ग॰ तया समयपदव्या तस्मै बकासुराय दधिकृसररसकटाहार्ये दधि च कृसरो भक्ष्यविशेषश्च तयोर्यो रसस्तस्य कटाह लोहभाण्डविशेषस्तेनाहार्ये युक्ते तथा शकटाहार्ये शकटेन अनसा आहार्यमानेय तस्मिन् अन्ने नर मनुष्य ददाति । किंविशिष्टा जनता । यथापत् आपद विपदमनतिक्रम्य यथापत् । अव्याजेन नता नम्रीभूता । तथा च महाभारते आदिपर्वणि बकवधे कुन्ती प्रति ब्राह्मणवाक्यम्—'सोऽयमस्माननुप्राप्तो वार कुलविनाशन॰ । भोजन पुरुषश्चैक प्रदेय वेतन मया । न च मे विद्यते वित्त सक्रेतु पुरुष क्वचित् ॥' इत्यादि ॥

हरणीयः सोद्यमया शक्त्या पुनरन्नसंचयः सोऽद्य मया ।
तस्मै नरकवलाय प्रदातुमीक्षे नरं न नरकबलाय ॥ ९७ ॥

हे आर्ये, मया [अद्य] सोऽन्नसचय पुन॰ सोद्यमया सोद्योगया शक्त्या समर्थतया अन्नराशिर्हरणीयः । नरकवलाय नर कवल ग्रासो यस्य स तादृशाय तस्मै बकासुराय । तथा नरकवत् भौमासुरवत् बल यस्य तादृशाय नरमर्थात् अन्य क्रेतुमसमर्थतया आनीय प्रदातु न ईक्षे न पश्यामि ॥

इत्थं देव्यग्रभुजा निवेदिता वचनमाददे व्यग्रभुजा ।
एष मम सुतो देयः सुविद्यया तस्य चालमसुतोदे यः ॥ ९८ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण अग्रभुजा ब्राह्मणेन निवेदिता सती देवी कुन्ती वचनमाददे वचनमूचे । किंविशिष्टा देवी । व्यग्रभुजा भीमसेनमुद्दिश्य व्यग्रो भुजो हस्तो यस्याः सा । हस्तेन भीम सदर्शयन्नित्यर्थ । हे ब्राह्मण, स एष मम सुतः । तस्मै नराशिने अर्थात् । सुप्रतिरूपकीभूतो देय॰ । स क इत्याह—यो मत्सुतोऽय सुविद्यया सुधनुर्विद्यया तस्य नराशिनोऽसुरस्य असुतोदे असूना प्राणाना तोद क्षिति॰ । नाश इति यावत् । तत्र अल समर्थः ॥

इत्थ तत्याजेयं द्विजाय भीमं सपत्नतत्याजेयम् ।
साधुहितानि यतन्ते ये कर्तुं जगति पण्डिता नियतं ते ॥ ९९ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण इय कुन्ती सपत्नतत्या शत्रुपङ्क्त्या अजेय जेतुमशक्य [भीम] भीमसेनं द्विजाय ब्राह्मणाय तत्याज । ददावित्यर्थ॰ । तादृशसाहसकर्मणि स्वौरसपुत्रदानेऽप्युद्युक्तायाः कुन्त्या प्रशसामर्थान्तरन्यासापदेशेनाह—साधुहितानीति । ये लोका इह जगति साधुहितानि साधूना सज्जनाना शरणागताना च हितानि अभयदानादीनि कर्तु यतन्ते प्रयत्न कुर्वन्ति, त एव नियत निश्चयेन पण्डिता ऐहिकपारलौकिककर्मशुद्धिहेतुसदसद्विचारज्ञाः । अन्ये तु सर्वे एव मूढा इत्यर्थ ॥

तस्मै नवधेनुमते भीमेन ततो नराशनवधेऽनुमते ।
अन्नं सहितरसालं शकटे राशीचकार स हि तरसालम् ॥ ६० ॥

ततोऽनन्तरं हि निश्चये स ब्राह्मणोऽलमत्यर्थं तरसा वेगेन शकटे अनसि अन्नं राशी-चकार । किंविशिष्टमन्नम् । सहितरसालं सहिता मिश्रिता रसाला क्षीरिणी भैक्ष्यविशेषो यत्र । कस्मिन्सति । नराशनवधे नराशनस्य बकासुरस्य वधः तस्मिन्ननुमते अङ्गीकृते सति । केन । भीमेन । कस्मै । तस्मै ब्राह्मणाय । कीदृशाय । नवधेनुमते नवप्रसूतधेनुयुक्ताय ॥

सास्राम्भोजनवदनः प्रययौ भीमोऽधिरुह्य भोजनवदनः ।

दधदम्बासंदेशं प्राप च बलवान्बकाधिवासं देशम् ॥ ६१ ॥

भीमो भीमसेनः भोजनवत् अन्नसहितमनः शकटमधिरुह्य ययौ । कीदृशः । सास्रा-म्भोजनवदनः सह अस्राम्भसा अस्रजलेन वर्तन्ते यानि तानि सास्राम्भांसि जनवदनानि जनमुखानि यस्य सः । अयं सुकुमारतरो राजपुत्रस्तादृशान्नृशंसाद्बकासुरात्कथं जीविष्य-तीति जनमुखानि साश्रूणि जातानीत्यर्थः । पुनः कीदृशः । अम्बाया मातुः कुन्त्याः सं-देशमाज्ञास्वरूपं दधत् बिभ्रत् । च पुनः स भीमो बकाधिवासं देशं बकनिवासं च देशं प्राप । कीदृशः । बलवान् ॥

रजनिचराह्वाननतः सोऽन्नं वदनं विदार्य राह्वाननतः ।

आन्त्रैरधिकम्बुभुजे रक्षस्यभियात्यभीतिरधिकं बुभुजे ॥ ६२ ॥

स भीमो रजनिचरस्य बकासुरस्याह्वानेन नतः सन् राह्वाननतो राहुमुखादपि विकृतं वदनं मुखं विदार्य आन्त्रैरन्त्राणां पुरीततां समूहः आन्त्राणि तैरधिकम्बुः कम्बवो ह-स्तभूषणानि अधिकाः कम्बवो यस्य सोऽधिकम्बुर्भुजो यस्य स तादृशे नरान्त्रैः कृतवल-यभुजे इत्यर्थः । 'अन्त्रं पुरीतत्' इत्यमरः । 'कम्बुः शङ्खे स्त्रियां पुंसि शम्बूके वलये गजे' इति मेदिनी । रक्षसि बकासुरेऽभियाति समीपमागच्छति सति अधिकमन्नं प्रागुप-नीतं बुभुजे ॥

विपुलतरेऽशनराशौ नाशं गमिते ततो नरेशनराशौ ।

सविकासे कोपे तौ युयुधाते स्वेदबिन्दुसेकोपेतौ ॥ ६३ ॥

ततोऽनन्तरमशनराशौ अन्नराशौ विपुलतरेऽतिवितते नाशं गमिते भुक्ते सति नरेश-नराशौ नरेशो भीमो नराशो बकासुरस्तौ युयुधाते युद्धं चक्रतुः । कस्मिन्सति । कोपे क्रोधे सविकासेऽतिवितते सतीत्यर्थः । तौ कथंभूतौ । स्वेदबिन्दुसेकोपेतौ स्वेदबिन्दूनां यः सेकः सेचनं तेनोपेतौ युक्तौ । श्रमजलबिन्दुसिक्तावित्यर्थः ॥

विपुलोरोदोरक्षं वृकोदरः सपदि दत्तरोदोरक्षम् ।

शत्रुमनायासं तं विक्रम्य यमक्षयं निनायासन्तम् ॥ ६४ ॥

वृकोदरो भीमस्तं शत्रुं बकासुरं विक्रम्याक्रम्य यमक्षयं कीनाशसदनं निनाय । क-थम् । अनायासमायासेन विना । किंविशिष्टं तम् । विपुलोरोदोरक्षं दोषावेवाक्षौ रथाशौ । 'रथाङ्गेऽक्षो दैत्यभिदि' इति विश्वः । विपुलं विस्तीर्णमुरः वक्षो दोरक्षौ च यस्य स तम् ।

पुन॰ कीदृशम् । दत्तरोदोरक्ष दत्ता रोदसोर्द्यावापृथिव्यो रक्षा येन । तस्य बकासुरस्य त्रिजगज्जयित्वादित्यर्थ॰ । कथम् । सपदि तत्क्षणात् ॥

गुप्तिमुदग्रामस्य क्रव्यान्निधनेन कोविदग्रामस्य ।
भीमः स विधायातः सोदर्याणा बभूव सविधायातः ॥ ६५ ॥

स भीम॰ क्रव्यान्निधनेन बकासुरवधेनास्य कोविदग्रामस्य विद्वत्समूहस्योदग्रा महतीं गुप्ति रक्षा विधाय अतोऽनन्तर सोदर्याणां युधिष्ठिरादीनां सविधायातः निकटायातो बभूव । 'सन्सुधी. कोविद॰ कवि.' इत्यमरः ॥

[1]पुरमगमच्छस्तस्य द्विजस्य सदनं [स]रागमच्छस्तस्य ।
स चकारात्रावास नानालापाश्च तस्य रात्रावासन् ॥ ६६ ॥

अच्छ॰ शुचिर्भीमस्तस्य शस्तस्य प्रशस्तस्य द्विजस्य सदन पुरमगमत् । कीदृश पुरम् । सराग सह रागेण स्नेहेन बकासुरविघ्नोपशमात् विद्यते यत्तत् । स भीमोऽत्र पुरे आवास वसति चकार । तस्य च नानालापा नानाविधसजल्पाः रात्रौ तेन ब्राह्मणेन सह आसन् ॥

नानालापा. कीदृग्विधा आसन्नित्याह—

अद्य समुत्सबलोऽलं प्रयाति पाञ्चालनगरमुत्सवलोलम् ।
सविलासं देशेभ्यः क्षत्रसमूहः सदूतसंदेशेभ्यः ॥ ६७ ॥

अद्य अस्मिन्नहनि क्षत्रसमूह क्षत्रियसमाज समुत् सह मुदा हर्षेण वर्तते य. स । तथा अलमत्यर्थं सबल. बलसहित देशेभ्य. स्वदेशेभ्य पाञ्चालनगर प्रयाति । द्रौपदीस्वयवरार्थमित्यर्थ. । किंविशिष्ट पाञ्चालनगरम् । उत्सवलोलमुत्सवेन लोल सकलकलम् । किंविशिष्टेभ्यः । सदूतसदेशेभ्य॰ सह दूतसदेशेन वर्तन्ते ये ते तादृशास्तेभ्य. ॥

पुनः कीदृशा आलापा आसन्नित्याह—

पद्मनिकाशास्यायाः पाञ्चाल्याः सकलकामुकाशास्यायाः ।
तत्र सशोभवितानः स्वयंवरः प्रीतये दृशो भविता नः ॥ ६८ ॥

तत्र पाञ्चालनगरे पद्मनिकाशास्याया पद्मस्य सदृशमास्य मुख यस्या, तथा सकलकामुकाशास्यायाः सकलकामुकानामाशास्या काङ्क्षणीया तस्या, पाञ्चाल्या द्रौपद्या. स्व-

---

१. 'अथ गृहमच्छस्तस्य द्विजस्य कोऽप्यतिथिरागमच्छस्तस्य' इति ग-पुस्तकपाठ एव युक्त. 'तत्रैव न्यवसन्राजन्निहत्य बकराक्षसम् । अधीयाना पर ब्रह्म ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ तत कतिपयाहस्य ब्राह्मण सशितव्रत । प्रतिश्रयार्थी तद्वेश्म ब्राह्मणस्याजगाम च ॥ स सम्यक्पूजयित्वा त विप्र विप्रर्षभस्तदा । ददौ प्रतिश्रय तस्मै सदा सर्वातिथिव्रतः ॥ ततस्ते पाण्डवा सर्वे सह कुन्त्या नरर्षभाः । उपासाचक्रिरे विप्र कथयन्त कथा शुभा. ॥' इति भारतसवादात्

यवरो नोऽस्माक दृशो दृष्टेः प्रीतये तुष्टये भविता सपत्स्यते । कीदृश' स्वयवर' । सशोभ-वितान' सशोभानि शोभायमानानि वितानानि उल्लोचा यस्मिन् । 'अस्त्री वितानमुल्लोच'' इत्यमर' । 'निभसकाशनीकाशनिकाशाः' इति च ॥

पुन. कीदृशा आलापा आसन्नित्याह—

यदि वो रुचिरायात स्वयंवराय श्व एव रुचिरायातः ।

स हि बहुवित्तस्वन्नः प्राप्तानां सुलभमत्र वित्त स्वं नः ॥ ६९ ॥

श्व एव परेऽहनि सभविने रुचिराय रम्याय स्वयवराय यदि वो युष्मभ्य रुचि', तर्हि अत आयात यूयम् । रुच्यर्थाना चतुर्थी । स हि स्वयवर' बहुवित्तस्वन्नः बहु वित्त लब्ध सुशोभनमन्न यस्मिन् स तादृग्भवति । अत्र प्राप्ताना न' सुलभं स्व धन वित्त जानीत । विदेर्लोट् । मध्यमबहुवचने रूपम् ॥

इति सरस सद्यो गाः श्रुत्वा पार्थाः सपान्थससद्योगाः ।

प्रययुर्विप्रक्षयतः प्रीताः पृथया सहा रविप्रक्षयतः ॥ ७० ॥

पार्था. युधिष्ठिराद्या' सरस कृत्वा सद्यः तत्क्षणमेव गा वाच इत्यनेन प्रकारेण श्रुत्वा सपान्थससद्योगा' सह पान्थानामध्वगाना ससत्सभा तस्या योगेन सह वर्तन्ते ये ते प्रीता सतुष्टा. पृथया कुन्त्या सह विप्रक्षयतो ब्राह्मणगृहात् प्रययुर्गताः । कुत' । आ रविप्रक्षयत आ रवेः सूर्यस्य प्रक्षयोऽस्तगमन तदवधीत्यर्थ ॥

तैः क्षणदावेलाया सछन्नसरित्समुद्रदावेलायाम् ।

अधरितसुरसपद्भिः सुरनद्याः पदमतारि सुरस पद्भिः ॥ ७१ ॥

तैः पार्थैः सछन्नसरित्समुद्रदावेलाया सछन्ना' सरितः समुद्रा दावा वनानि इला धरित्री यया सा तस्या क्षणदावेलायाम् अधरितसुरसपद्भिर्जितदेवसपद्भि. सुरनद्या गङ्गाया पद स्थानमतारि तीर्णम् । कै. । पद्भिः पादै' । कथम् । सुरसम् । 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः ॥

अथ पृथुरागमदस्त्रीसार्थः पार्थान्रुरुत्सुरागमदस्त्री ।

गन्धर्वाधीशस्तां चित्ररथो नाम शास्त्रवाधी शस्ताम् ॥ ७२ ॥

अथानन्तर चित्ररथो नाम गन्धर्वाधीश' पार्थान्युधिष्ठिरादीन्रुरुत्सू रोद्धुमिच्छु-स्ता गङ्गामागमत् । कीदृश । अस्त्री अस्त्रवान् । पुन कीदृशः । पृथुरागमदस्त्रीसार्थ' पृ-थुर्महान् रागः स्नेह मदश्च यौवनौद्धत्य यस्य स तादृक् स्त्रीसार्थो यस्य स । तथा चादि-पर्वणि—'तत्र गङ्गाजले रम्ये विविक्ते क्रीडयन्स्त्रिय । ईर्ष्युर्गन्धर्वराजः स्म जलक्रीडार्थ-मागताः ॥' इति । कीदृशीं गङ्गाम् । शस्ता प्रशस्ताम् ॥

---

१. 'राजो वै जैलक्रीडामुपागतः' इति तु मुद्रितभारतपुस्तके.

न्यरुणद्वेलातीतं समुद्रमिव जिष्णुराहवेऽलाती तम्।
क्षिप्तमहास्त्रस्तस्य व्यधत्त भङ्गं च गुरुमहास्त्रस्तस्य॥ ७३॥

जिष्णुरर्जुनः आहवे सग्रामे त गन्धर्वाधीशं न्यरुणत्। कीदृशोऽर्जुनः। अलाती उल्मुकी। 'अलातमुल्मुकम्' इत्यमरः। तथा च आदिपर्वणि—'उल्मुक तु समुद्यम्य तेषामग्रे धनजयः। प्रकाशार्थं ययौ तत्र रक्षार्थं च महायशा॥' इति। कमिव न्यरुणत्। वेलातीत समुद्रमिव। जिष्णुः अर्जुनस्तस्य गन्धर्वाधीशस्य भङ्ग व्यधत्त। कीदृशोऽर्जुनः। क्षिप्तमहास्त्रः क्षिप्त महास्त्रमाग्नेय येन स तादृक्। पुनः कीदृश.। गुरुमहाः पृथुतेजाः' तस्य कीदृशस्य। त्रस्तस्य भीतस्य॥

तस्य च तापत्यागाः श्रुत्वा विविधा वितीर्णतापत्यागाः।
प्रययुर्विप्रापेतैर्धौम्योऽथ गुरुश्च वनभुवि प्रापे तैः॥ ७४॥

ते पार्था तस्य गन्धर्वाधीशस्य मुखादिति शेष.। तापत्या पार्थाना पूर्वपुरुषस्य कस्यचिन्महाराज्ञी तापती नाम तस्या गा' वाच तदीयवृत्तरूपा विविधा' नानाप्रकारा वितीर्णतापत्यागाः दत्तत्रिविधतापत्यागाः श्रुत्वा प्रययु। तथा चादिपर्वणि—'एवमासीन्महाभागा तपती नाम पौर्विकी। तव वैवस्वती पार्थ तापत्यस्त्वं यथामत'॥ तस्या सजनयामास कुरु सवरणो नृप.। तापत्या तपता श्रेष्ठ तापत्यस्त्व ततोऽर्जुन॥' इति। अथानन्तरं तैः पार्थैः विप्रापेतै. विप्रेण पुरोहितेन अपेता रहितास्तै. सद्भिर्वनभुवि धौम्यश्च गुरुः पौरोहित्येन वृत्तः सन् प्रापे लब्धः। तथा चादिपर्वणि—'तत उत्कोचक तीर्थं गत्वा धौम्याश्रम द्युते। त वव्रुः पाण्डवा धौम्य पौरोहित्याय भारत। तान्धौम्यः प्रतिजग्राह सर्वान्धर्मभृता वरान्॥' इति॥

ते खलु सद्द्विजवपुषः पाञ्चालपुरं समेत्य सद्द्विजवपुषः।
गूढाकारा वासं चक्रुः संप्राप्य कुम्भकारावासम्॥ ७५॥

खलु निश्चये। ते पार्था. पाञ्चालपुर समेत्य प्राप्य सद्द्विजवपुष' सह द्विजवपुषा ब्राह्मणाकारेण वर्तन्ते ये तादृशाः। ब्राह्मणवेशधारिण इत्यर्थः। गूढाकारा' सन्तः कुम्भकारावास कुलालगृह सप्राप्य वास वसति चक्रुः। पुन' किंविशिष्टास्ते। सद्द्विजवपुष. सता साधूना विजव विशिष्ट वेगमत्यौद्धत्य पुष्णन्ति तादृशा॥

अथ सदनीकच्छत्रः सप्राप्तः सकलवनधुनीकच्छत्रः।
संघो वसुधापानां धिय दधानः स्मृतोत्सवसुधापानाम्॥ ७६॥

अथानन्तरं वसुधापाना वसुधा पान्ति रक्षन्ति वसुधापा राजान. तेषा सघ' समाज. सघ' तत्क्षण प्राप्त.। कीदृश.। सदनीकच्छत्रः सन्ति शोभनानि अनीकेषु कटकेषु छत्राणि आतपवारणानि यस्य। पुनः कीदृशः। सकलवनधुनीकच्छत्रः सकला या वनधुन्यो वननद्यस्तासा ये कच्छा गहनप्रदेशास्तान् त्रायते इति। 'कच्छस्तु गहने देशे'

इति विश्व' । पुन' कीदृश' । धिय बुद्धि दधानः । कीदृशीं धियम् । स्मृतोत्सवसुधापाना स्मृतमुत्सवे उत्सवदिने सुधापानममृतपान यया सा ताम् । सुधापानेनेव सजातसस्कारा धियमित्यर्थ' । यद्वा—स्मृत उत्सवे(व.) उत्सवदिने(न) यैस्तादृशाः ये सुधापाः सुधा पिबन्ति इति सुधापा देवास्तेषा धिय बुद्धिं दधानः प्रदास्यन् । अन्येषामित्यर्थः । उत्सव स्मृत्वा देवा एवैते प्राप्ता इति बुद्धि दधान इत्यर्थ. ॥

सभृतनरकरिपूरःस्थलस्थितश्रीकटाक्षनरकरिपूरः ।
सह ललनादोहलिना यदुसघोऽभ्यागमत्स नादो हलिना ॥ ७७ ॥

यदुसघो यदूना यादवाना सघ. सह हलिना बलभद्रेण अभ्यागमदागत' । किंविशिष्टः । सभृतेत्यादि । सभृतो नरकरिपो. श्रीकृष्णस्योरःस्थलस्थिता या श्रीर्लक्ष्मीस्तस्या' कटाक्षरूपो नराणा करिणा च पूर. समूहो यस्मिन् स सभृतनरकरिपूरःस्थलस्थितश्रीकटाक्षनरकरिपूर' । कटाक्षस्य श्वेतकृष्णत्वात्कटाक्षो नरकरिपूणामुपमानम् । हलिना कीदृशेन । ललनादोहलिना स्त्रीषु कौतुकिना । कौतुकार्थे दोहलशब्दो रूढ. ॥

वंशे पूरोर्वरया सहजश्रेण्या ससैन्यपूरोर्वरया ।
दूरगिरा[1] कर्णनतः सुयोधनोऽगात्स्वयंवराकर्णनतः ॥ ७८ ॥

सुयोधनो दुर्योधनोऽगात् । कुतः । स्वयवराकर्णनत स्वयवरस्य आकर्णन श्रवण तस्मात् । कीदृश. सुयोधन' । सहजश्रेण्या सहजाना भ्रातॄणा या श्रेणी शतसख्यात्वात्तस्याः तयोपलक्षितः । कीदृश्या । पूरोर्नृपतेर्वंशे कुले वरयोत्कृष्टया । पुनः कीदृश्याः । ससैन्यपूरोर्वरया सह सैन्यपूरेण वर्तते या तादृशी उर्वरा सर्वसस्याढ्या भूर्यस्याः सा तया। कीदृश सुयोधन । कर्णनतः कर्णेन राधेयेन प्रणतः । कया । दूरगिरा 'जय जीव' इत्यादि दूरमुक्ता या गी. तया ॥

अथ रिपुसादभ्रमदा विविशुः परमेण रहसादभ्रमदाः ।
रूपरुचा पाञ्चाल्या रङ्गभुवं रचितयन्त्रचापां चाल्या ॥ ७९ ॥

ते पूर्वोक्ता नृपतयः पाञ्चाल्या द्रौपद्या रङ्गभुव राधायन्त्ररङ्गस्थलीं विविशुः । कीदृशास्ते । रिपुसादभ्रमदा रिपूणां सादो दुःखो भ्रमश्च तौ ददाति तादृशा । केन । परमेणोत्कृष्टेन रहसा वेगेन । रूपरुचा रूपस्य या रुग् दीप्तिस्तया । अदभ्रमदा अदभ्रो घनो मदो येषा ते । कीदृशीं रङ्गभूमिम् । आल्या सख्या रचितयन्त्रचापां रचितौ यन्त्रचापौ राधायन्त्रं चापश्च यस्या सा तादृशीम् ॥

अथ पृथुरूपद्रविणा विनिर्मिता कर्मणा गुरूपद्रविणा ।
या स्पृहणीया जगता साक्षाच्छक्तिः शरीरिणी याजगता ॥ ८० ॥

---

१. 'दूतगिरा' मूल०.

महनीयं वरमाल्या सार्धं लब्धुं धृतस्वयंवरमाल्या ।
पाञ्चाली रङ्गभुवं प्राप नयन्ती नृपावलीरङ्गभुवम् ॥ ८१ ॥

(युग्मम्)

अथानन्तर पाञ्चाली द्रौपदी रङ्गभुव राधायन्त्ररङ्गस्थलीमाल्या सार्ध सख्या सार्ध प्राप । कीदृशी । पृथुरूपद्रविणा पृथुरूपमेव द्रविण वित्त यस्याः सा । तथा—गुरूपद्रविणा महोपद्रवकृता कर्मणा विनिर्मिता कृता । शरीरिणामिति शेष । तद्दर्शनेनैव जगदुन्मादोपद्रवादित्यर्थ । तथा—जगता त्रिजगता या स्पृहणीया अभिलषणीया । तथा—या द्रौपदी साक्षात् अजगता अज कामगता साक्षाच्छरीरिणी शक्ति । त्रिजगज्जयाय कामस्य मूर्तैव शक्तिरित्यर्थः । 'अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते' इति विश्व' । महनीयमिति । पाञ्चाली कीदृशी । धृतस्वयवरमाल्या धृत स्वयंवरार्थ माल्य यया । कि कर्तुम् । महनीयमतिस्तुत्य वर लब्धुम् । पुनः कीदृशी । नृपावली राजावली रङ्गभुव काम नयन्ती प्रापयन्ती । सकलराजावलीमतीव सकामा कुर्वन्तीत्यर्थ ॥

सुरभि तरसा रङ्गं द्रुपदसुतः प्राप तरलतरसारङ्गम् ।
इष्वासारोपे तामथ नृपसमिति न्ययुङ्क्त सारोपेताम् ॥ ८२ ॥

द्रुपदसुतो धृष्टद्युम्न. सुरभि रम्य रङ्ग राधायन्त्ररङ्गस्थल प्राप । केन । तरसा वेगेन । कीदृश रङ्गम् । तरलतरा भ्रमन्तः सारङ्गा मृगाश्चातका वा यस्मिन् स त तरलतरसारङ्गम् । अथानन्तर द्रुपदसुतो धृष्टद्युम्नस्ता नृपसमिति राजसभामिष्वासारोपे चापारोपणार्थ न्ययुङ्क्त अप्रेरयत् । कीदृशीम् । सारोपेता सारेण बलेनोपेताम् ॥

तदनु बलोपेतेन प्रयुज्यमानाः शरव्यलोपे तेन ।
चेलुरगुर्वामोदात्सुरभौ रङ्गे नृपाः सुगुर्वामोदात् ॥ ८३ ॥

तदनु तदनन्तर बलोपेतेन बलवता तेन धृष्टद्युम्नेन शरव्यलोपे लक्ष्यवेधनिमित्तं प्रयुज्यमाना. प्रेर्यमाणा नृपा अगुर्वामोदात् अगुरुणः कालागुरुण आमोदात् सुरभौ रङ्गे सुगुर्वामोदात् सुष्ठु गुरु य आमोदो हर्षस्तस्माच्चेलु' ॥

स धनुः सारवदन्तः क्षत्रियलोको विकृष्य सारवदन्तः ।
सहसालसदोरङ्गः पपात सक्षोभिताखिलसदोरङ्गः ॥ ८४ ॥

स क्षत्रियलोकोऽन्त'सारवद् बलवद् धनुर्विकृष्य सारवदन्तः सारवाः सशब्दाः टणत्कारयुक्ता दन्ता यस्य स । तथा—अलसदोरङ्गोऽलसा दोषो भुजा अङ्गानि च यस्य सः । तथा—सक्षोभिताखिलसदोरङ्ग. सक्षोभितोऽखिल. सदोरङ्ग' समारङ्गस्थल च येन तादृशः सन् सहसा पपात । निष्कष्टुमशक्तत्वादित्यर्थ ॥

दृष्ट्वा चापास्तरसा नरपतिपङ्क्तीर्निरस्तचापास्तरसा ।
छन्नो रूपान्तरतः पार्थ उदस्थात्ततो गुरूपान्तरतः ॥ ८५ ॥

ततोऽनन्तर पार्थोऽर्जुनो गुरूपान्तरतो गुरूपान्ते गुरुसंनिधौ रतः। तथा—रूपान्तरतः ब्राह्मणवेशेन छन्न सन् उदस्थाद् उत्तिष्ठति स्म। किं कृत्वा । नरपतिपङ्क्तीर्नृपावलीरपास्तरसा अपास्तस्त्यक्तो रसस्तदाकर्षणरसो याभिस्तास्तादृशीर्दृष्ट्वा। पुनः किंविशिष्टा । तरसा वेगेन निरस्तचापास्त्यक्तधनुष ॥

जगृहे चापमुदंसः क्षत्रियलोकं विधाय चापमुदं सः ।
धृतरभस सद्यस्तन्निशितशरैर्लक्ष्यमकृत ससद्यस्तम् ॥ ८६ ॥

स पार्थ उदस उन्नतासोऽपमुदमपगता मुत् हर्षो यस्य त क्षत्रियलोक विधाय कृत्वा चाप धनुर्जगृहे । स पार्थ सद्यस्तत्क्षणमेव धृतरभस धृतोत्कण्ठ कृत्वा तल्लक्ष्य समिति सभाया निशितशरैरस्त दूरीकृत चिह्न वा अकृत चकार ॥

तदनु सुकेशी करिणं करिणीव मदेन मस्तके शीकरिणम् ।
मदनापादन्या सा गत्यार्जुनमेत्य मृदुलपादन्यासा ॥ ८७ ॥
अंसभुवि भ्रमरचिता मालामस्यावसज्य विभ्रमरचिताम् ।
आननमानमयन्ती तस्थौ कृष्णा रमोपमानमयन्ती ॥ ८८ ॥

(युग्मम्)

सा सुकेशी कृष्णा द्रौपदी मदेन मस्तके शिरसि शीकरिण सजलकण करिण हस्तिन करिणीव हस्तिनीव मदनापादन्या मदनमापादयति पोषयतीति मदनापादनी तया गत्यार्जुनमेत्य मृदुलपादन्यासा मृदुला[१] पादन्यासा यस्या. सा तादृशी सती विभ्रमरचिता विभ्रमेण कृता भ्रमरै सौगन्ध्याच्चिता मालामस्यार्जुनस्यासभुवि स्कन्धस्थले अवसज्य सलग्नीकृत्य आनन मुखमा ईषत् नमयन्ती तस्थौ । सा कृष्णा कीदृशी । रमोपमान रमाया लक्ष्म्या उपमान सादृश्यमयन्ती गच्छन्ती ॥

गृह्णति विप्रे महति द्रुपदसुता तत्क्षणेन विप्रेमहति ।
तर्जनतत्परमबलन्नरेश्वराणा रणाय तत्परमबलम् ॥ ८९ ॥

महति विप्रे विप्ररूपधारिणि पार्थे तत्क्षणेन विप्रेमहति विगता प्रेमहतिर्यस्मिन् कर्मणि तत् । अतीव सप्रेम इत्यर्थ. । द्रुपदसुता द्रौपदीं गृह्णति सति नरेश्वराणा तत् परमबलमुत्कृष्टसैन्य तर्जनतत्परमर्जुनतर्जने तत्पर सत् अबलत् बबल्ह । कस्मै । रणाय ॥

सकलजनाभिमतेन प्रवर्तमानाः सरोजनाभिमतेन ।
दृष्टद्विजवरवरणास्तस्थुर्यदवस्तथैव विजवरवरणाः ॥ ९० ॥

यदवो यादवगणा दृष्टद्विजवरवरणा दृष्टं द्विजवरस्य विप्रश्रेष्ठस्य वरण यैस्ते, तथैवोदासीनतया तस्थु. । अत्र हेतुमाह—सकलजनस्याभिमत तेन । यदव. कीदृशा. । प्रव-

१. 'इट कट कटी गतौ' इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य धातोर्बोध्यम्.

र्तमानाः। केन। सरोजनाभिमतेन सरोजनाभेः श्रीकृष्णस्य मत तेन । पुनः कीदृशाः। विजवरवरणा जवो वेग', रवःशब्द', रणः सग्राम', विगता जवरवरणा येषा ते तादृशाः॥

तत्र च मानवहास्या वस्त्राण्यावेद्य सकलमानवहास्याः।
विप्रवरा जाल्यं ते चक्रुः सुवृसीरुदस्य राजाल्यन्ते॥ ९१॥

तत्र रङ्गस्थले ते विप्रवरा युधिष्ठिराद्या वस्त्राणि कौपीनाजिनकारकादीनि आवेद्य त्यक्त्वा सुवृसी' स्वासनानि च त्यक्त्वा सकलमानवहास्या सर्वमानवैर्हसनीया. सन्तो राजाल्यन्ते राजावल्या अन्ते जाल्य घनमेकत्र समुदाय चक्रु.। 'जल घान्ये' धातुः । पुनश्च कीदृशा । मानवहास्याः मानवहा मानधारिणी आस्या स्थितिर्येषा ते । यद्वा मानवहमास्य मुख येषा ते तादृशा' ॥

तास्तु हसन्नाहवतः पार्थो विप्रान्निवार्य संनाहवतः।
अतिकुपितानापततस्तमेव चापं प्रगृह्य तानाप ततः॥ ९२॥

ततोऽनन्तर पार्थोऽर्जुन.। तु पक्षान्तरे। तान् विप्रान् सनाहवत युद्धार्थ सनाहयुक्तान् उद्युक्तान् वा आपततोऽतिकुपितान् हसन् हसितवदन आहवतो युद्धात् निवार्य तमेव चाप यत्सज्जीकृत तदादाय तान् राजसघान् आप प्राप॥

स खलु महेष्वासाद्यस्फीतमहास्त्रेषु रणमहेष्वासाद्य।
राज्ञः समुदग्रजवानद्रावयदर्जुनोऽथ समुदग्रजवान्॥ ९३॥

अथानन्तरम्। खलु निश्चये। सोऽर्जुनो महेष्वासाद्यस्फीतमहास्त्रेषु महेष्वासा. महाधनूषि तदाद्यानि स्फीतानि महास्त्राणि येषु ते तादृशेषु रणमहेषु रणोत्सवेषु राज्ञो नृपान् आसाद्य व्यद्रावयत् विद्रुताश्चकार। कीदृशान्। समुदग्रजवान् सम्यगुदग्रो जवो वेगो येषा तादृशान्। अर्जुनः कीदृश'। समुत् सहर्ष'। पुनः कीदृश'। अग्रजवान् भीमसेनयुक्तः॥

तदनु समादायातः पाञ्चाली पाण्डवः क्रमादायातः।
स तदेव कुलालस्य स्थानं क्रियमाणशात्रवकुलालस्य॥ ९४॥

स पाण्डवोऽर्जुनस्तदनु अतोऽनन्तर पाञ्चाली द्रौपदीं समादाय क्रमात् क्रमेण तदेव पूर्वोद्दिष्ट कुलालस्य कुम्भकारस्य स्थानमायात.। पाण्डवः कीदृश.। क्रियमाणशात्रवकुलालस्य क्रियमाण शात्रवकुलस्य शत्रूणा कुलस्य आलस्यमुदासीनत्वं निचेष्टत्व वा येन स तादृश'। अत्रापि यमके विसर्जनीयाभावे न दोष ॥

वसतौ कौलाल्यां ते कौ लाल्यां तेजसा वधूमादाय।
ऊषुः स्वच्छादनतः स्वच्छादनतः शरीरयात्रां दधतः॥ ९५॥

तेजसोपलक्षितास्ते पार्थाः कौ भूमौ लाल्या लालनीया वधू द्रौपदीमादाय कौलाल्या

कुलालसंबन्धिन्या वसतौ गृहे ऊषु स्थिति चक्रु । कीदृशाः । स्वच्छादनतः स्वं च तत् छादन गोपन तस्मात् स्वच्छान्निर्मलात् अनतः प्राणान् शरीरयात्रा शरीरस्थिति दधतो धारयन्तः ॥

तदनु द्रुपदेन पुरं गमितैः सविचारमुदारमुदा गमितैः ।
नरदेवसुतैरुदवाहि वधूर्विधिनैव च सा वचसादिमुनेः ॥ ९६ ॥

तदनु तदनन्तर द्रुपदेन गङ्गा उदारमुदा उदारा मुत् हर्षो यस्य तेन नृपेण पुर स्वनगर गमितैर्गमनाय प्रेरितै । पुनश्च सविचार गमितैर्ज्ञातैस्तैर्नरदेवसुतै राजपुत्रैर्युधिष्ठिरादिभि सा वधूर्द्रौपदी विधिनैव आदिमुनेः श्रीव्यासस्य वचसा 'आज्ञा गुरूणा ह्यविलङ्घनीया' इत्यादिना स्वमातुः कुन्त्या वचनमेव परिपालनीयमित्यतो विधिनैव उदवाहि उदढा ॥

रराज सा च पाण्डवैरराजसास्तथैव[1] ते ।
अनेन सा जनेन पूरनेनसा दधौ श्रियम् ॥ ९७ ॥

सा द्रौपदी पाण्डवैर्भर्तृभी रराज । तथैव पञ्चानामेकपत्नीकत्वेऽपि तेऽराजसा न राजसा रजोगुणयुक्ता लोभमोहयुक्ता आसन् । तद्रहिता आसन्नित्यर्थ. । सा पूर्नगरी अनेन जनेन पाण्डुसुतोद्दिष्टेन श्रिय दधौ । कीदृशेन । अनेनसा अविद्यमानमेनः पापं यस्य सोऽनेनास्तेन ॥

इति श्रीमहाकविवासुदेवविरचिते युधिष्ठिरविजये महाकाव्ये श्रीकश्मीरदेशवास्तव्यमहामाहेश्वरविद्वद्वरराजानकशंकरकण्ठात्मजराजानकरत्नकण्ठविरचिताया शिष्यहिताभिधानाया टीकाया च द्रौपदीस्वयवरवर्णन नाम प्रथम आश्वास ।

द्वितीय आश्वास ।

सर्व जगदाप रमा मुक्ति भवबन्धनात्तथा परमाम् ।
यत्कृपयैत महित त्रिपुराराति स्तुवीमहि तम् ॥

अथ पाण्डुसुताना द्रुपदनगरप्रवेशानन्तर वृत्त वर्णयन्नाह—

अथ गिरिवप्राकारं द्रुपदपुरस्य क्षणादिव प्राकारम् ।
कुरवः क्रुद्धा मानस्पर्धां बद्ध्वा न्यरौत्सुरुद्धामानः ॥ १ ॥

अथानन्तर कुरवो दुर्योधनाद्या गिरिवप्राकार गिरिवप्रवदाकारो यस्य त द्रुपदपुरस्य प्राकार साल क्षणादिव न्यरौत्सुः । कि कृत्वा । मानस्पर्धा मानेन स्पर्धा ता बद्ध्वा । एतैरस्मत्समक्ष वधूरत्न बलान्नीतमिति । अतएव क्रुद्धा. सक्रोधा. । पुनः कीदृशा । उद्धामान उद्भट धाम येषा ते तादृशाः ॥

1. 'स्तया च ते' मूल०

दर्पमसहमानेन द्विषतां पार्थाः प्रसह्य सह मानेन ।
नगरे रुद्धे तिलतां नेतुमरिचमूं निरीयुरुद्धेतिलताम् ॥ २ ॥

पार्था युधिष्ठिराद्या अपि नगरे रुद्धे सति । अर्थात् द्विषद्भिः । अतएव द्विषता शत्रुणा दर्पं गर्वमसहमानेन मानेन सह प्रसह्य अरिचमूं शत्रुसेनां तिलता तिलस्य भावस्तिलता तां नेतुम् । चूर्णीकर्तुमित्यर्थः । निरीयुर्निर्गताः । कीदृशीमरिचमूम् । उद्धेतिलताम् उत्क्षिप्ता हेतयः शस्त्राण्येव लता यया सा ताम् ॥

तैः कृतसेनानाशा कुरवो ययुरेव साध्वसेनानाशाः ।
शत्रुषु समुदस्तेषु न्यवसन्पार्थाः पुरेऽत्र समुदस्तेषु ॥ ३ ॥

तैः पार्थैः कृतसेनानाशा रचितचमूनाशाः कुरवः साध्वसेन भयेन अनाशा आशारहिता ययुरेव । पार्थाः पुनस्तेषु शत्रुषु समुदस्तेषु दूरीकृतेषु अत्र पुरे द्रुपदपुरे न्यवसन् ऊषुः । कीदृशाः । समुदः सहर्षाः ॥

वृत्तं पुत्राणां तं पार्थानां चोदयं रिपुत्राणान्तम् ।
विदुरगिरा जातान्तस्तापः शुश्राव तदनु राजा तान्तः ॥ ४ ॥

राजा धृतराष्ट्रस्तं प्रागतीतं पुत्राणां दुर्योधनादीनां वृत्तं वृत्तान्तं तथा पार्थानां युधिष्ठिरादीनां च उदयं रिपुत्राणान्तं रिपूणां त्राणमभयदानं पार्थैः कृतमन्ते यस्य स तादृशं विदुरगिरा विदुरस्य गीर्वाक् तया शुश्राव । कीदृशः । जातान्तस्तापो जातोऽन्तस्तापो यस्य सः । तदनु तदनन्तरं स राजा तान्तोऽतीव खेदसहितोऽभूत् । 'तमु ग्लानौ' धातुः ॥

व्यसनं भावि दुरन्तं विचिन्त्य च प्राहिणोद्विभा विदुरं तम् ।
कुरुभर्ता पार्थानामानयनार्थं गुरुप्रतापार्थानाम् ॥ ५ ॥

कुरुभर्ता धृतराष्ट्रो भावि अग्रे भावि दुरन्तं दुरुदर्कं व्यसनं कष्टं विचिन्त्य तं विदुरं पार्थानां द्रुपदपुरस्थानामानयनाय प्राहिणोत् विसर्जयामास । कीदृशः । विभा विशेषेण भातीति विभा । भाशब्दः क्विबन्तः । पार्थानां कीदृशानाम् । गुरुप्रतापार्थानाम् । गुरुर्यः प्रतापोऽरिभयजननी वार्ता स एवार्थः प्रयोजनं येषां तदर्थिनामित्यर्थः ॥

स च मतिमाननयत्तान्नागपुरं ज्ञातिवर्गमाननयत्तान्[1] ।
व्रजतो बन्धुरसेनः श्यालोऽमूनन्वियाय बन्धुरसेन ॥ ६ ॥

स च धृतराष्ट्रः मतिमान् बुद्धिमान् तान् पार्थान् नागपुरं हस्तिनापुरमनयत् । कीदृशान् तान् । ज्ञातिमाननयत्तान् ज्ञातीनां स्वजनानां यन्माननं तस्मिन् यत्ताः सयत्नास्तान् । अमूंश्च पार्थान् व्रजतो गच्छतः श्यालो धृष्टद्युम्नोऽन्वियाय अनुगतः । केन । बन्धुरसेन बन्धूनां रसस्तेन । कीदृशः श्यालः । बन्धुरसेनो बन्धुरा रम्या सेना यस्य सः ॥

1. वर्गपदं काश्मीरिकसटीकपुस्तकयोर्नोपलभ्यते

तर्पितमानवराशी रत्नसमूहेन वाच्यमानवराशीः।
सति निनदे वाद्यानां सुहृदां वाक्येन वासुदेवाद्यानाम् ॥ ७ ॥
स्वभुजसमुद्धृतराष्ट्रः प्रदाय राज्यार्धमपि समुद्धृतराष्ट्रः।
सह सपदि व्यासाद्यैर्धर्मजमभिषक्तमकृत दिव्यासाद्यैः ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्रः कुरुपतिः रत्नसमूहेन 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' इति कृत्वा रत्नानां समूहस्तेन तर्पितः संतुष्टीकृतो मानवानां राशिः समूहो येन सः। तथा—वाच्यमानवराशीः वाच्यमाना वरा उत्कृष्टा आशिषो यस्य सः। वासुदेवाद्यानां श्रीकृष्णादीनां सुहृदां वाक्येन धर्मजं युधिष्ठिरमभिषिक्तमकृत। कस्मिन्सति। वाद्यानां तूर्याणां निनदे शब्दे सति। किं कृत्वा। राज्यार्धमपि प्रदाय। कीदृशो धृतराष्ट्रः। स्वभुजसमुद्धृतराष्ट्रः स्वभुजाभ्यां समुद्धृतानि वशीकृतानि राष्ट्राणि विषया येन। पुनः कीदृशः। समुत् सह मुदा वर्तते यः सः। कैः सह धर्मजमभिषेचयत्। व्यासाद्यैः श्रीव्यासमुनिप्रभृतिभिः सह। कीदृशैः। दिव्यासाद्यैः दिवि भवा दिव्याः स्वर्लोकवासिनः तैरासाद्या आश्रयणीयाः। सेव्या इत्यर्थः। तादृशैः॥

युक्तः स त्वर्धेन क्षोण्याश्चित्तेन चैव सत्त्वर्द्धेन।
हृतदुःसहरिपुरोगः शक्रप्रस्थं विवेश स हरिपुरोगः ॥ ९ ॥

[स] युधिष्ठिरः तु पक्षान्तरे क्षोण्याः भूमेरर्धेन राज्यार्धेन युक्तः। तथा—सत्त्वर्द्धेन सत्त्वेन ऋद्धं संपन्नं सत्त्वर्द्धं तादृशेन चित्तेनोपलक्षितः। हृतदुःसहरिपुरोगो हतो दुःसहरिपुरूपो रोगो येन तादृशः शक्रप्रस्थमिन्द्रप्रस्थं विवेश। कीदृशः सः। हरिपुरोगः। हरिः कृष्णः पुरोगो यस्य। अत्र 'सत्वर्धेन' इति तकार [धकार] द्वयाभावे कथमिति चेत्, उच्यते—हल परस्यैकस्य द्वयोर्वा विशेषाभावेऽस्य स्मृतेः। यथा 'शुक्ले शुक्लेशनाशं विशत' इत्यादौ शुक्लेशुक्ले इति यमके सति शुक्लगुणयुक्ते शुचः क्लेशस्य च नाशः संपद्यते इत्यर्थः। तदुक्तम्—'यमकश्लेषचित्रेषु दन्त्यौष्ठवबकारयोः। न भेदो नन(ण)योश्चैव न नकारमकारयोः॥ हल परस्य चैकस्य व्यञ्जनस्य द्वयोरपि। न विशेषो विसर्गस्य भावैश्च सदसत्त्वयोः॥' इति॥

हत्वा भूमावसतः पुरं तदुद्भूतभूतिभूमावसतः।
तानृषिरापादरतस्तदुद्धुतेर्धातृसूनुरापादरतः ॥ १० ॥

धातृसूनुर्धातुर्ब्रह्मणः सूनुः ऋषिर्नारदो मुनिस्तान् पार्थान् आप। समीपमागादित्यर्थः। कुतः। आदरतः। कीदृशः। आपादरतः आपादनमापादः प्रापणं तत्र रतः। कस्याः। तदुद्धुतेः तेषां यानुद्धुतिरुच्चैर्भूतिः श्रीस्तस्याः। कीदृशास्तान्। पुरं हास्तिनपुरमावसतः आश्रयमाणान्। किंविशिष्टं पुरम्। उद्भूतभूतिभूम उद्भूत उत्पन्नो भूतिभूमा लक्ष्मीबाहुल्यं यस्य तत्। किं कृत्वा। असतः खलान्हत्वा। कस्याम्। भूमौ। तथा च

१. 'कृत' इति मूलपुस्तके.

आदिपर्वणि—'अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव महात्मसु । नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ॥' इति ॥

स च वधमत्यायततः स्नेहात्तेष्ववददैकमत्याय ततः ।
सुरललनामोदितयोर्भ्रात्रोः सुन्दोपसुन्दनामोदितयोः ॥ ११ ॥

स च नारदो मुनिस्तेषु पाण्डवेषु ऐकमत्याय एकस्यामेव पत्न्या द्रौपद्या यथा न भेदः स्यात्तदर्थमत्यायततोऽतिशयेन आयताद् दीर्घात् स्नेहात् सुरललनाया तिलोत्तमाख्याया मोदितयोरेकान्तरसिकयोः सुन्दोपसुन्दनाम्ना उदितयोः ख्यातयोरसुरयोः वधस्तद्वधोपाख्यानमवदत् । तथा च आदिपर्वणि—'पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी । यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ सुन्दोपसुन्दावसुरौ भ्रातरौ सहितावुभौ । आस्तामवध्यावन्योन्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥ एकराज्यावेकगृहावेकशय्यासनास्थितौ । तिलोत्तमायास्तौ हेतोरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ रक्षन्ता सौहृदं तस्मादन्योन्यप्रविभागकम् । यथा वो न प्रभेदः स्यात्तत्कुरुध्वं महारथाः ॥' इति ॥

ते मतमादधुरस्य ज्ञात्वा सवादमप्रमादधुरस्य ।
द्रुपदसुतां प्रत्यग्रे तस्यैव वयस्यवस्थितां प्रत्यग्रे ॥ १२ ॥

ते पार्थास्तस्यैव नारदमुनेरग्रे प्रत्यग्रे नवे वयस्यवस्थितां द्रुपदसुतां द्रौपदीं प्रति संवादं सुन्दोपसुन्दवधाख्यानपर्यायं ज्ञात्वा अस्य नारदमुनेर्मतमादधुरग्रहि(ही)षुः । कीदृशस्यास्य । अप्रमादधुरस्य अप्रमादे अग्रत्वं यस्य सोऽप्रमादधुरस्तस्य । अप् समासान्तः ॥

किमिति मुनेर्मतमादधुः किमूचुरित्याह—

व्यत्यसनेन समाना पत्नीमस्माकमभिजनेन समानाम् ।
अन्तिकमानयमाना वत्स्यामो मुनिवचांसि मानयमानाः ॥ १३ ॥

व्यत्यसनेन भेदेनाप्यस्माकं समाना सह मानेन विद्यते या सा ताम् । अस्माकमभिजनेन कुलेन समाना सदृशीं पत्नीं द्रौपदीमन्तिकं समीपमानयमानाः वयं वत्स्यामः । कीदृशाः । मुनेः श्रीनारदमुनेर्वचांसि मानयमानाः पूजयन्तः ॥

पुनस्ते नारदमुनिं किमूचुरित्याह—

यस्त्ववनावासन्नस्तत्सेव्याया भवेद्वनावासं नः ।
स शरदमेकां तनुतां व्रतिनामवलम्ब्य वृत्तिमेकान्तनुताम् ॥ १४ ॥

यो नोऽस्माकं मध्ये तत्सेव्याया द्रौपदीसेव्यायामवनौ भूमौ अर्थात् शय्यायामेकेन जुष्टायामासन्नो भवेत् । अर्थात् स्वात्मदर्शको भवेदित्यर्थः । स एकां शरदं वर्षमेकमेकान्तेन निश्चयेन नुतां श्लाघ्यां व्रतिनां वृत्तिमवलम्ब्य वनावासं तनुताम् । एतदाख्यानं च आदिपर्वण्यूह्यम् ॥

इति कृतसमयो निजया देव्या नृपतिर्दधद्रसमयोनिजया ।
नितरामरमत नुतया कान्त्या क्रमरम्यभावमरमतनुतया ॥ १५ ॥

नृपतिर्युधिष्ठिर इति अनेनप्रकारेण [अर द्रुत] कृत समयः संविद् येन स कान्त्या दीप्त्या नुतया स्तुतया अयोनिजया कलशोद्भवत्वात् निजया देव्या द्रौपद्या नितरामरमत। कथम् । क्रमरम्यभाव क्रमेण रम्यो भाव' स्वाभिप्रायो यस्मिन्कर्मणि तथा । कया । अतनुतया । गौरवेणेत्यर्थ । अतनोर्भावोऽतनुता तया ॥

तत्र च रिपुरोपान्ते रममाणे भूमिभर्तरि पुरोपान्ते ।
सहसा रोदरवस्तु श्रुतः समुद्धत' पुरोदरवस्तुः ॥ १६ ॥

तत्र तस्मिन्भूमिभर्तरि युधिष्ठिरे रिपुरोपान्ते रिपुरोपाणा शत्रुशराणामन्तो यत्र तादृशे । सदैव रिपुशरास्पृश्ये इत्यर्थ । रममाणे सति। पुरोपान्ते नगरनिकटे । तु पक्षान्तरे । सहसा तत्क्षणमेव रोदरवो रोदन रोद आक्रन्द तस्य रव शब्द' श्रुतः । युधिष्ठिरादिभिरिति शेष' । कीदृशो रोदरव. । समुद्धत पुरोदरवस्तु. समुद्धतानि प्रतिशब्देन निनादोद्धतानि कृतानि पुरोदरवस्तूनि नगरमध्ये वस्तूनि घटादीनि येन स तथा । अत्र रवशब्देन पुलिङ्गेन विशेष्येण सह सबन्धाद्विशेषणस्यापि वस्तुशब्दस्य पुस्त्वम् ॥

आद्रवतामेया गा हरन्ति चौरा इमे हता मे यागाः ।
सासिगदासंनाहा द्रुततरमनुयात यावदासन्ना हा ॥ १७ ॥
इति सहसा रोदं तं द्विजस्य पार्थोऽश्रृणोदसारोदन्तम् ।
दध्यौ चापाद्येषु क्षितिपगृहादायुधेषु चापाद्येषु ॥ १८ ॥

इत्यनेन प्रकारेण सहसा तत्क्षणमेव असारोदन्तम् असारो न साररूप उदन्तो वार्ता यस्य स तादृश त रोदमाक्रन्द ब्राह्मणस्य पार्थोऽर्जुनोऽश्रृणोत् । स च पार्थ क्षितिपगृहात् राजगृहात् आपाद्येषु आनेयेषु चापाद्येषु धनुरादिषु हेतौ दध्यौ च । धनुरादिनिमित्त दध्यौ चेत्यर्थः । इति किमित्याह—आद्रवतेति। भो युधिष्ठिराद्याः, आद्रवत धावत। हा कष्टे । इमे चौरा' स्तेना मे मम अमेया बह्वीर्गा धेनूर्हरन्ति, तद्वशात् मे मम यागाः क्रतवो हता नष्टाः । भो. पार्था', यूय सासिगदासनाहाः सह असिना गदया संनाहेन कवचेन ये तादृशा द्रुततर शीघ्रतरमनुयात अनुगच्छत चौरान्, यावत्ते चौरा आसन्ना निकटस्था' ॥

न हि संवादत्यागः सज्जनरक्षासु मार्दवादत्यागः ।
तन्मम भावि प्रायः श्रेयः प्रतिपाद्य गाः शुभा विप्राय ॥ १९ ॥
इति बलवानुग्राहिप्रतिमं जग्राह मानवानुग्राहि ।
अरिपरिभवनोदरतः पार्थश्चापं नरेन्द्रभवनोदरतः ॥ २० ॥

पार्थोऽर्जुन इत्युक्त्वा मानवानुग्राहि मानवान् अनुगृह्णातीति मानवानुग्राहि उग्राहिप्रतिम क्रूरसर्पसदृश चाप धनुर्जग्राह गृहीतवान् । कुत । नरेन्द्रभवनोदरतो राजगृहमध्यात् । कीदृश पार्थ । बलवान् । पुन कीदृश. । अरिपरिभवनोदरतो अरिभ्यो य· परिभवस्तिरस्क्रिया तस्य नोदे दूरीकरणे रत । इति किमित्युक्त्वा (त्याह)—न हीति । सवादो यो ब्राह्मणेन स्वदैन्यसवाद कृतस्तस्य त्यागो नेत्यर्थ· । तथा—सज्जनानां साधुदीनानाथाना रक्षासु मार्दवात् शैथिल्याद् अत्यागो अतिशयेन आगोऽपराध· । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमर. । तत् तस्मात्कारणात् शुभा. शुभकरीर्गा धेनूर्विप्राय ब्राह्मणाय प्रतिपाद्य चौरेभ्य आनीय दत्त्वा प्रायो निश्चित मम श्रेय शुभ भावि ॥

स प्रसभं गुरवे गां दत्त्वा हत्वा खलानभङ्गुरवेगान् ।
दारभुवा समयेन प्रययौ तीर्थानि विप्रवाससमयेन ॥ २१ ॥

सोऽर्जुनो गुरवे प्रागुद्दिष्टाय ब्राह्मणाय गा चौरैर्नीता दत्त्वा । जातावेकवचनम् । तथा—अभङ्गुरवेगान् न भङ्गुरो नश्वरो वेगो येषा ते तादृशान् खलान् चौरान् हत्वा विप्रवाससमयेन विशिष्टप्रवाससमयेन 'स शरदमेका तनुताम्' इत्यादिना पूर्वोद्दिष्टेन दारभुवा दारात् (दारेभ्य·) पत्नीतो भूर्जन्म यस्य स तादृशेन ऐकमत्यसज्ञकेन समयेन तीर्थानि प्रययौ । एतच्च आदिपर्वणि अर्जुनतीर्थयात्राया सर्वमूह्यम् ॥

तं श्रितगङ्गाद्वारा नुदन्तमागांसि सम्यगङ्गाद्वारा ।
नागसुता पातालं पार्थमनैषीदतर्कितापातालम् ॥ २२ ॥

नागस्य कौरव्याख्यस्य सुता उलूपी नाम अलमत्यर्थमतर्कितापाता अतर्कितोऽनिर्णीत आपातो यस्या· सा तादृशी तस्या आकाशयानत्वात् त पार्थमर्जुन पातालमनैषीत् । कीदृशी उलूपी । श्रितगङ्गाद्वारा श्रितं गङ्गाद्वार यया सा । कीदृश पार्थम् । वारा जलेन सम्यक् कृत्वा अङ्गात् निजाङ्गात् आगासि पातकरूपाणि नुदन्तम् । एतच्च तत्रैवोह्यम् ॥

स च रेमे कामनया बीभत्सुस्तत्र रात्रिमेकामनया ।
अहिसुतयेरावन्तं सुतमाप च वंशवृद्धयेऽरावन्तम् ॥ २३ ॥

स च बीभत्सुरर्जुनस्तत्र पाताले कामनया स्वेच्छया अनया अहिसुतया नागकन्यया रेमे । कियन्तं कालम् । एका रात्रिम् । 'कालभावाध्वदेशेभ्यो द्वितीया' । च पुनः वशवृद्धये कुलस्य वृद्धये इरावन्तमिरावन्तनामैक सुतमाप लब्धवान् । कीदृशम् । अरौ शत्रुविषये अन्त नाशरूपम् ॥

स हि सकलक्ष्माचक्रे प्रदक्षिणमृक्षवीरलक्ष्मा चक्रे ।
पश्यन्नलिनीरजिनीराश्रमकुल्या नदीश्च नलिनीरजिनी ॥ २४ ॥

हि निश्चये ऋक्षवीरलक्ष्मा ऋक्षवीरो हनुमान् लक्ष्म ध्वजो यस्य सोऽर्जुन. सकलक्ष्माचक्रे सर्वस्मिन्भूतले प्रदक्षिण चक्रे कृतवान् । कि कुर्वन् अर्जुन. । आश्रमकुल्याः

आश्रमाल्पकृत्रिमा नदी: पश्यन् । कीदृशी । अलिनीरजिनी अलियुक्तानि भ्रमरयुक्तानि सौरभ्यात् नीरजानि सन्त्यासु ताः । पुनश्च किं कुर्वन् । नदीश्च महानदीश्च पश्यन् । कीदृशी. । नलिनी । लडयोरैक्यात् नडस्तृण विद्यते यासा ता नडिनी: । स कीदृश. । अजिनी अजिन मृगाजिनमस्यास्तीति अजिनी सव्रतत्वात् ॥

स नगरमरिचक्रान्तं पाण्ड्यपतेः क्रमुकखण्डमरिचक्रान्तम् ।
प्राप्य विचित्राङ्गदया तत्सुतया रतिमवाप चित्राङ्गदया ॥२५॥

सोऽर्जुन पाण्ड्यपते पाण्ड्यदेशाधिपस्य नगर मणिपुर नाम प्राप्य तत्सुतया चित्राङ्गदया चित्राङ्गदानाम्न्या रति सुखमवाप । कीदृश्या । विचित्राङ्गदया विचित्राणि अङ्गदानि केयूराणि यस्या सा तया । नगर कीदृशम् । अरिचक्रान्तम् अरिचक्रस्य शत्रुसमूहस्यान्तो नाशो यत्र तत् । पुनश्च कीदृशम् । क्रमुकखण्डमरिचक्रान्त क्रमुकखण्डा. पूगखण्डा. मरिचानि च तै: क्रान्तम् ॥

दृष्टमहासह्यागस्तीर्थे प्रविशोध्य शत्रुहा स ह्यागः ।
विप्रसभासन्नामप्रवणस्तीर्थं गतः प्रभास नाम ॥ २६ ॥

हि निश्चये सोऽर्जुनो दृष्टमहासह्यागो दृष्टो महान् सह्याग: सह्यपर्वतो येन स तादृक् । तथा—शत्रुहा शत्रुघाती आग: पातक तीर्थे प्रविशोध्य शोधयित्वा प्रभास नाम तीर्थं गत: । कीदृशः । विप्रसभासन्नामप्रवण: विप्रसभाया द्विजपङ्क्तौ सन्नामनि शुभे नामनि कीर्त्याख्ये प्रवणो लग्न. ॥

तत्र सुभद्रा गदतः श्रुत्वा सर्वाङ्गनासु भद्रा गदतः ।
प्राप वशं कामस्य व्यधित पुरो दुर्गतावशङ्कामस्य ॥ २७ ॥

तत्र च प्रभासाख्ये तीर्थे सर्वाङ्गनासु मध्ये भद्रा कल्याणीं सुभद्रा नाम श्रीकृष्णभगिनीं गदतो व्याख्यातु. गदतो गदान्नामयादवात् श्रुत्वा कामस्य वश प्राप । स च गदोऽस्यार्जुनस्य पुरोऽग्रे दुर्गतौ सकटे सुभद्राहरणादुत्पन्ने अस्यार्जुनस्य अशङ्का व्यधित । सुखेन त्वया हरणीयेत्यर्थ. ॥

भूत्वा कन्दर्पयतिः स्तनति घनौघे च कामुकं दर्पयति ।
श्यामलमस्मरदलितः स हि वैकुण्ठं कुरूत्तमः स्मरदलितः ॥ २८ ॥

स कुरूत्तमोऽर्जुन. कन्दर्पयति: कन्दर्पे कामे यति. सव्रतो भूत्वा कामुक जन दर्पयति सकामोद्रेक कुर्वति घनौघे मेघसमूहे स्तनति शब्दं कुर्वति सति स्मरेण दलितो व्यथित सन् अलितो भ्रमरान् श्यामल वैकुण्ठ श्रीकृष्णमस्मरत् । प्राग्जन्मन्यनुभूत वैकुण्ठमस्मरत् । 'नरनारायणावृषी' इत्याख्यानात् ॥

सोऽपि सहासमुपायादमुष्य सतुष्य कंसहा समुपायात् ।
तदनु सुमस्तोभाभ्या निजचेष्टा निजगदे समस्तोभाभ्याम् ॥ २९ ॥

सोऽपि कसहा श्रीकृष्णोऽमुष्यार्जुनस्योपायात् सहास हासेन सतुष्य समुपायात् आगात् । सहाससिति । अत्र श्रीकृष्णाभिमतमभूदित्यर्थ । तदनु तदनन्तरम् उभाभ्या श्रीकृष्णार्जुनाभ्या समस्ता निजचेष्टा स्वचेष्टा प्राग्जन्मनि नरनारायणसत्क(णात्मक)चेष्टा वर्तमाने च समस्ता चेष्टा इतिकर्तव्यता सुभद्राहरणोपाययुक्ता निजगदे कथिता । किंविशिष्टाभ्या ताभ्याम् । समस्तोभाभ्या सम. स्तोभ उद्रेको ययोस्तौ तादृशाभ्याम् ॥

नरनारायणदेहौ पुराणपुरुषौ नृणा परायणदेहौ ।
रैवतकं पादाभ्यामपुनीतामवनतानुकम्पादाभ्याम् ॥ ३० ॥

तौ पुराणपुरुषौ श्रीकृष्णार्जुनौ नरनारायणदेहौ तथा नृणा पुरुषाणा परायण च पर च तत् अयन गति॰ परायण मुक्ति ददाति तादृशी ईहा चेष्टा ययोस्तौ तादृशौ रैवतक नाम गिरि पादाभ्यामपुनीता पवित्रीचक्रतु. । तत्र गतावित्यर्थः । कीदृशाभ्या पादाभ्याम् । अवनतानुकम्पादाभ्याम् अवनताना प्रणताना भक्तानामनुकम्पा कृपा ददत॰ (दत्त॰) अवनतानुकम्पादौ ताभ्याम् ॥

अथ बलभद्रमुखानां यदुवृषभाणां मतेन भद्रमुखानाम् ।
यादवकन्यायोगाद्धन्यं भवन स भिक्षुकन्यायोऽगात् ॥ ३१ ॥

अथानन्तर सोऽर्जुनो भद्रमुखाना भद्र शुभ मुख येषा ते तादृशानाम् बलभद्रमुखाना बलभद्रप्रभृतीना यदुवृषभाणा यदुपुङ्गवाना मतेन यादवकन्यायाः सुभद्राभिधानाया योगात् धन्य प्रशस्य भवनं गृहमगात् । कीदृशः । भिक्षुकन्यायो भिक्षुकवेश ॥

यदुषु सबलदेवेषु व्यग्रेष्वन्यत्र तुलितबलदेवेषु ।
मुदितमना भोजगृहे····पाणिमुपेतपद्मनाभो जगृहे ॥ ३२ ॥

सोऽर्जुन. तुलितबलदेवेषु तुलितबला देवा येषा ते तादृशेषु । देवतुल्यबलेष्वित्यर्थः । सबलदेवेषु सबलभद्रेषु यदुषु व्यग्रेष्वाकस्मिकसपातादन्यत्र व्यग्रेषु व्याकुलेषु सत्सु मुदितमनाः सन् भोजगृहे यदुगृहे पाणि जगृहे । अर्थात्सुभद्रायाः । पुन. कीदृशः सन् । उपेतपद्मनाभ उपेतो युक्त., संमतेन मिलितो वा, पद्मनाभः श्रीकृष्णो यस्य ॥

अगमच्चारूढेन प्रियया पार्थस्तयैव चारूढेन ।
तत्पुरमुद्यद्द्वेषः प्रक्षोभ्य रथेन तूर्णमुद्यद्द्वेषः ॥ ३३ ॥

पार्थोऽर्जुनस्तयैव प्रियया सुभद्रयारूढेनोत्पन्नेन चारूढेन चारु यद्वहनमूढः । विवाह इति यावत् । तेन हेतुना तत्पुर यदुनगर रथेन तूर्णमगमत् जगाम । किं कृत्वा । तत्पुर प्रक्षोभ्य । कीदृश. । उद्यन् द्वेषो यस्य स॰ । प्रत्यभियास्यता यदूनामुपरि कृतद्वेष इ-

---

१ 'भूत्वा परमो हस कुर्वाणश्चेष्टितेन परमोह सः ।
अध्यवसद्द्विजयोऽगं रैवतक हरिमतेन सद्द्विजयोगम् ॥'
इत्यय श्लोको मूलपुस्तकेऽत्र प्रकरणेऽधिकः समुपलभ्यते

त्यर्थ. । अत्रापि व्यञ्जनद्वयाभावे यमकादावदोषः । 'परात्परस्य चैकस्य व्यञ्जनस्य द्वयोरपि' इति प्रागुक्तम् । पुन. कीदृश । उद्यन् वेषस्तदुचितो यस्य स उद्यद्वेषः ॥

तदनु मदभ्रमवन्तश्चेलुः कलहाय बलमदभ्रमवन्तः ।

ऋद्धिमशास्यां भोजा बिभ्राणा रोषकर्कशास्याम्भोजाः ॥ ३४ ॥

भोजा यादवा हलधरप्रभृतयस्तदनु तदनन्तर मदेन दर्पेण भ्रमवन्तो भ्रमयुक्ता अदभ्र घन बल कटकमवन्तो रक्षन्त । तथा ऋद्धिमशास्याम् ऋद्धिणा ऋद्धत्वेन शास्या प्रशस्या शासन शास्यता बिभ्राणा । तथा रोषकर्कशास्याम्भोजा रोषेण बलात्कन्याहरणोत्पन्नेन कर्कशानि आस्याम्भोजानि मुखकमलानि येषा तादृशा सन्त कलहाय युद्धाय चेलु ॥

न्यरुणत्कोपायस्तान्यदुवीराञ्शौरिरकटुकोपायस्तान् ।

वचनैस्तरसा मधुरैस्तं चानुजगाम चारुतरसामधुरैः ॥ ३५ ॥

शौरि श्रीकृष्णस्तान् यदुवीरान् यदून् तरसा बलेन मधुरैर्वचनैर्न्यरुणत् । कीदृशान् तान् । कोपायस्तान् कोपेन आयस्ता खिन्नास्तान् । शौरि कीदृश । अकटुकोपायोऽकटुकः सामोपेत उपायो यस्य स॰ । वचनै॰ कीदृशैः । चारुतरसामधुरैः चारुतर यत्साम चाटु तस्य धूर्येषा तादृशै. । स शौरिस्तमर्जुनमनुजगाम । अत्रापि मधुरैर्वचनैरिति सबन्ध ॥

सोऽपि च मानी चरणश्रितप्रियावाक्यकृतशमानीचरणः ।

परिसरमाप पुरस्य स्वस्य नरा दृग्भिरङ्गमापपुरस्य ॥ ३६ ॥

सोऽप्यर्जुनो मानी मानयुक्त । तथा—चरणश्रितेत्यादि । चरणौ श्रिता या प्रिया सुभद्रा तस्या यद्वाक्य तेन कृतशमो विहितप्रशमोऽनीचो महान् रणो यदुभि. सह युद्ध येन स तादृश. सन् स्वस्य पुरस्य नगरस्य हास्तिनपुरस्य परिसर पर्यन्तभूमिमाप प्राप्त. । 'पर्यन्तभूः परिसर' इत्यमर । तथा नरा अस्यार्जुनस्याङ्ग दृग्भिरापपु सकौतुकमालोकयन् ॥

अथ दधुरामोदं ते पार्थाः प्राप्तेऽर्जुनेऽभिरामोदन्ते ।

वध्वा मानिन्या ते कुन्ती कृष्णा च तोषमानिन्याते ॥ ३७ ॥

अथानन्तर ते पार्था युधिष्ठिराद्या अभिरामोदन्ते अभिरामा मनोहरा उदन्ताः शौर्ययश प्रभृतीना यस्य तादृशेऽर्जुने प्राप्ते आमोद हर्ष दधु । 'प्रमोदामोदसमदा' इत्यमर । ते मानिन्या च तया वध्वा वर्यया कुन्ती कृष्णा द्रौपदी च तोषमानिन्याते सतुष्टीकृते इत्यर्थ. ॥

महिततमारम्भा सा पितृसदृशमजीजनत्कुमारं भासा ।

गुरुमहमन्यु[1] नामप्रदायिनं कुरुकुलेऽभिमन्युं नाम ॥ ३८ ॥

सा सुभद्रा महिततमारम्भा महिततमोऽतिप्रशस्त आरम्भ क्रियारम्भो यस्या॰ सा

---

१. 'महिमन्यु' ख.

तादृशी भासा पितृसदृशमभिमन्युं नाम कुमारमजीजनत्। कीदृशम्। गुरुमहमन्यु गुरवो महा उत्सवा येषां तादृशा मन्यवो यज्ञा यस्य स तादृशम्। 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इति मङ्खः। पुनः कीदृशम्। नामप्रदायित नामप्रख्यापकम्। कुत्र। कुरुकुले कुरुवंशे॥

अथ रमितो वासविना कृष्णस्तत्रैव हलभृतोवास विना।
प्रीतिरसेनाहानि स्वैरं कतिचित्कृतारिसेनाहानिः॥ ३९॥

अथानन्तर कृष्णः श्रीकृष्णो वासविनेन्द्रसूनुनार्जुनेन प्रीतिरसेन रमित सन् हलभृता विना बलभद्रेण विना कतिचिदहानि स्वैर तत्रैव हास्तिनपुरे उवास आसाचक्रे। कीदृशः कृष्ण। कृतारिसेनाहानिः कृता अरिसेनायाः शत्रुचम्वा हानिर्येन॥

सस्नेहरिरंसेन ध्रियमाणभुजोऽर्जुनेन हरिरंसेन।
अगमच्च क्रीडायै यमुना प्रति बन्दिनः स चक्रीडायै॥ ४०॥

स चक्री चक्रायुधवान् हरिः श्रीकृष्ण. सस्नेहरिरंसेन सस्नेह रिरंसा ग(र)न्तुमिच्छा यस्य स तादृशेन अर्जुनेन ध्रियमाणभुजः आध्रियमाणभुज. (चुम्ब्यमानभुज[२]। 'घ्रा गतिगन्धोपादानयो' धातुः।) असेन अंशेन क्रीडायै यमुना प्रत्यगमत्। शसयोरैक्य यमकादौ। यमुना प्रति वनविहाराय किंचित्क्रीडा कर्तु ययावित्यर्थः। तथा बन्दिनः स्तुतिपाठकस्य ईडायै वाचे। स्तुतये इत्यर्थ.। यमुना प्रति जगामेति जातावेकवचनम्। बन्दिनश्च तथा विहरन्तमस्तुवन्नित्यर्थः॥

भुवनविभावयमाने वनविहरणविभ्रमं विभावयमाने।
ऋतवो माधवमासं निधाय पुरतस्ततोऽभिमाधवमासन्॥ ४१॥

ततोऽनन्तरम् ऋतवः षडृतव वनविहरणविभ्रम वनविहारं विभावयमाने विशेषेण भावयमाने काङ्क्षमाने(णे) भुवनविभौ श्रीकृष्णेऽयमाने गतवति सति माधवमासं मधुमासम्। वसन्तर्तुमित्यर्थ। पुरतोऽग्रे निधाय अभिमाधव श्रीकृष्णमभि आसन्। 'वैशाखे माधवो हरौ वसन्ते च' इति मङ्खः॥

अधुना वसन्तवर्णनमाह—

मुकुलः संतेने यश्चम्पकतरुणागते वसन्तेऽनेयः।
दीप इव स्वच्छशिखः स बभौ लोकश्च स्वच्छविवस्वच्छशिखः॥ ४२॥

आगते वसन्ते वसन्तर्तौ यो मुकुलः कुड्मलो अनेयो न नेयो याप्य। हृद्य इत्यर्थ। चम्पकतरुणा चम्पकवृक्षेण संतेने विस्तारितः। सुहृच्च पीतवर्णत्वात्। स्वच्छशिखो दीप इव बभौ रेजे। तथा लोकश्च। औचित्याद्भूलोकोर्ध्वलोकाख्य। स्वच्छविवस्वत्स्वच्छशिखो विवस्वान्सूर्य पावको वा शशी चन्द्र खमाकाशः स्वच्छानि विवस्वच्छशिखानि यस्मिन् स तादृश आसीत्॥

१. अय च पाठो धकारे घकारभ्रान्तिमूलकोऽसाधुरेव, तत्र यक्यपीत्वाप्राप्तेः
२. 'स्कन्धेन' इत्यर्थकस्य 'असेन' इत्यस्य 'ध्रियमाणभुजः' इत्यतः प्रागुचितत्वम्.

पथिकजनानां कुरवान्कुर्वन्कुरवो बभूव नानाङ्कुरवान् ।
प्रेक्ष्य रुचं चूतस्य स्तबकेषु पिकश्चकार चञ्चू तस्य ॥ ४३ ॥

कुरवः कुरबकवृक्षः पथिकजनाना पान्थजनानां विरहिणां कुरवान्कुत्सितरवान्दीनालापान्कुर्वंस्तन्वन्नानाङ्कुरवान् नानाविधाङ्कुरवान् बभूव । तथा—चूतस्य रसालस्य रुच शोभा प्रेक्ष्य तस्य चूतस्य स्तबकेषु पिक कोकिलश्चञ्चू त्रोटी उभे अपि द्वावपि चञ्चूपुटौ चकार । तदास्वादनरसिकत्वात् । 'चञ्चूस्त्रोटिरुभे स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥

भृङ्गचमूपरिवारस्तस्ताराङ्गारवत्किमूपरि वारः ।
नवनलिनानि वसन्तः प्लुष्टा ह्यमुना प्रियां विना निवसन्तः ॥ ४४ ॥

वसन्त ऋतुर्भृङ्गचमूपरिवारोऽलिपङ्क्तिपरिवारः सन् वारो जलस्योपरि नवनलिनानि नवपद्मानि अङ्गारवत् तस्ताङ्गारवत् किमु तस्तार । वार्शब्दः स्त्रीलिङ्गो[1] जलवाचक. । प्लुष्टा इत्यादि । हि निश्चये प्रिया विना निवसन्तः पुरुषाः । विरहिण इत्यर्थः । अमुना हेतुना प्लुष्टा दग्धाः ॥

स्फुटितं च पलाशेन भ्रान्तं भ्रमरेण चैव चपलाशेन ।
हसितमशोकप्रसवैः पतितं पान्थाश्रुभिश्च शोकप्रसवैः ॥ ४५ ॥

चशब्दः समुच्चये । पलाशेन पलाशपुष्पेण स्फुटितं विकसितम् । अथ च पलमश्नातीति पलाशो राक्षस' तेन पलाशेनेव पलाशेन पुष्पेण विकसितमित्यर्थ. । तथा भ्रमरेण भ्रान्त च । कीदृशेन भ्रमरेण । चपलाशेन चपला आशा परापकृतिस्पृहा यस्य स तादृशेन । अथ च भ्रम रातीति भ्रमर. खलः । सोऽपि चपलाशः । तेन च भ्रान्तं जृम्भितम् । तथा—अशोकप्रसवैरशोकतरुपुष्पैर्हसित विकसितम् । अथ च पान्थान् प्रति हसितमिव श्वेतवर्णत्वात्तेषाम् । तथा—शोकप्रसवैः शोक' प्रियावियोगेनेह यद्दुःख तस्मात् प्रसव उत्पत्तिर्येषा तादृशै' पान्थाश्रुभिः पान्थानां विरहिणामश्रुभिर्नेत्रजलैः पतित च । तदसहत्वादित्यर्थः ॥

स्वतलोरसि तरुगलितः कच्छभुवा कुसुमरेणुरसितरुगलितः ।
चारुवसन्तोषितया दध्रे पुलकोऽमुयेव संतोषितया ॥ ४६ ॥

अमुया कच्छभुवा गहनभुवा तरुगलितो वृक्षेभ्य' पतितः अलितो भ्रमरादसितरुक् श्यामलरुक् कुसुमरेणुः पुष्पधूलिश्चारुवसन्तोषितया चारुर्मनोहरो यो वसन्तो नायकस्थाने तस्मिन्नुषिता सन्नीभूता तया संतोषितया सतुष्ट्येव। 'मुदेव' इति पाठे मुदेव हर्षेणेव। दध्रे॥

अथ ग्रीष्मवर्णनमाह—

भृङ्गकृतारावं तं तपन्तमिव दन्तधवलतारावन्तम् ।
नरकभिदातपसेवानिरतमपश्यच्छुचि तदातपसेवा ॥ ४७ ॥

---

१. 'पूर्वसाहचर्यात्स्त्रीत्वं वारः' इति तु कलिङ्गः । 'पूर्वोत्तरसाहचर्यात्स्त्रीक्लीबयोर्वार्' इति तु पञ्जिका—इति मुकुटः.

नरकभित् श्रीकृष्णस्तदा तस्मिन् काले तं शुचिं ग्रीष्मम् । अथ च तपसे तपोऽर्थे शुचि पवित्रमिव कंचित्पुरुषमपश्यत् । कीदृशं तम् । भृङ्गकृतारावं भृङ्गैः कृत आरावो यस्मिन् स तादृशम् । शुचिरपि पुरुष. स्वाध्यायवान् । पुनः—तपन्तमिव सताप लोक कुर्वन्तमिव । अथ च—तपन्त तपस्यन्तम् । पुनः कीदृश शुचिम् । दन्तधवलतारावन्त दन्ता गजदन्तास्तत्तुल्या धवला यास्तारास्तद्वन्तम् । पुनः कीदृशम् । आतपसेवानिरतम् आतपसेवाया निरतम् । शुचि· साधुरपि तपस्वी पञ्चविधो भवति ॥

न प्रसवे शैरीषे वियुक्तिरलिभिः कृतप्रवेशैरीषे ।
सुमनःसेवनमन्तर्गत्वा बहु मन्वते रसेऽवनमन्तः ॥ ४८ ॥

शैरीषे शिरीषसबन्धिनि प्रसवे पुष्पे कृतप्रवेशै रचितप्रवेशैरलिभिर्भ्रमरैर्वियुक्तिस्तद्वियोगो न ईषे नेष्टा। 'इषु इच्छायाम्' धातुः । एतत्सवादसंमतमर्थान्तरन्यासमाह—सुमन इत्यादि । रसे तद्रसे अवनमन्तो लग्नाः पुरुषाः । रसिका इति यावत् । सुमनःसेवन सुमनसः पुष्पाण्येव सुमनसः पण्डितास्तेषां सेवनमन्तर्गत्वा । मनसा तद्विधायेत्यर्थः । तदेव सुमनःसेवन बहु मन्वते बहु जानन्ति ॥

अथ वर्षावर्णनमाह—

अथ भृङ्गानवमरुतः स्फीताः प्रावृड्घनाग्रगा नवमरुतः ।
आयासं पदवीजं नियम्य शौरेः समाप्यसंपदवीजन् ॥ ४९ ॥

प्रावृड्घनाग्रगा वर्षाकालिकघनाग्रगा नवमरुतो नववायवः स्फीता उद्धताः । तथा—भृङ्गानवमरुतो भृङ्गेभ्योऽनवमा अनूना रुद् शब्दो येषा ते तादृशाः । रुद्शब्दः क्विबन्तः । यद्वा भृङ्गैः कृत्वा अनूनशब्दाः सभृङ्गशब्दाश्चेत्यर्थ. । शौरेः श्रीकृष्णस्य पदवीज पदव्या जात वनविहरणात् पदप्रक्रमणे जातमायासं कष्ट नियम्य दूरीकृत्य अवीजन् ववुः । कथम् । समाप्यसंपत् समाप्या पर्याप्ता सपत् यत्र कर्मणि तत् । अतिशयेन ववुरित्यर्थः ॥

प्रीणितमानवकोटेरुदये मेघस्य मोदमानबकोटे ।
अभवत्सन्ना हंसावलिर्दधौ च गमनसंनाहं सा ॥ ५० ॥

प्रीणिता तोषिता जीवनदानेन मानवाना कोटिः । जातावेकवचनम् । येन तस्य तादृशस्य मेघस्य उदये मोदमानबकोटे मोदमाना हृष्यमाणा बकोटा बका यस्मिन् स तादृशे सति । बकोटशब्दः बके रूढः । हसावलिर्हंसपङ्क्तिः सन्ना कष्टवती अभवत् । च पुनः—सा हंसावलिर्गमनसनाह मानस सरः प्रति यात्रोद्योग दधौ ॥

सकलजगत्याधारा न समा मेघस्य पुण्यगत्या धारा ।
अन्यास्वादापेते चातकवदने यया जवादापेते ॥ ५१ ॥

सकलजगत्याधारा सकलजगत्याः सकलभूमेराधार आश्रयो यस्या. सा मेघस्य धारा जलधारा पुण्यगत्या कस्यापि पुण्यगत्या न समा । तत्समा क्वापि पुण्यगतिरद्भुता

नास्तीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—यथा(या) मेघस्य जलधारया अन्यास्वादापेते अन्यस्मात् नद्यादिजलस्वादादपेते रहिते चातकवदने चातकमुखे जवादापेते आपतितम् । आपेते इति भावे लिट् ॥

विदधाना ध्वनिमलिना न केतकी राक्षसी वनाध्वनि मलिना ।
पथिकैरार्तवदशनैः स्फुरिता सेहे पतद्भिरार्तवदशनैः ॥ ९२ ॥

वनाध्वनि वनमार्गे अलिना भ्रमरेण हेतुना ध्वनिं विदधाना कुर्वती केतकी राक्षसी केतकीवीरुदिव राक्षसी मलिना कृष्णा पापा च अशनैः शीघ्रं पतद्भिरार्तवदशनैरार्तवानि ऋतौ भवानि कुसुमानि तान्येव दशना दन्तास्तैः स्फुरिता जृम्भमाणा सती पथिकैः पान्थैर्वियोगिभिरार्तवदातुरवन्न सेहे न सोढा । [अन्या]पि शब्दं कुर्वती दन्तुरवदना भवति ॥

घटितनिकेतकवाटः कामिजनैः स्फुटितसुरभिकेतकवाटः ।
जलदैः सकलापिहितः कालो व्याजृम्भते स्म स कलापिहितः ॥ ९३ ॥

एवंविधः स कालो विशेषणसामर्थ्याद्वर्षाकालो व्याजृम्भते स्म, विशेषेण आसमन्तात् जृम्भते स्म । कीदृशः । घटितनिकेतकवाटो घटिताः संयोजिता निकेतेषु गृहेषु कवाटा अर्गला यस्मिन् सः । कैः । कामिजनैः कामुकलोकैः । वर्षाकाले बहिरसंचारात् । पुनः कीदृशः । स्फुटितसुरभिकेतकवाटः स्फुटिताः सुरभयः केतकानां केतकपुष्पाणां वाटा वृत्तयो यस्मिन् सः । पुनः कीदृशः । जलदैर्मेघैः सकलापिहितः सर्वत्राच्छादितः । पुनः कीदृशः । कलापिहितः कलापिनां मयूराणां हितः ॥

अथ शरद्वर्णनमाह—

अथ नवकोकनदेन क्षितिः क्षणात्कुररहंसकोकनदेन ।
रममाणविशेषेण प्राप्यत योषेव भूषणविशेषेण ॥ ९४ ॥

अथानन्तरं क्षणादिति श्रीकृष्णवैभवेन समकालं षड्तूनां प्राप्तिवर्णनम् । कुररहंसकोकनदेन कुररा उत्क्रोशाः पक्षिविशेषाः*। 'उत्क्रोशकुररौ समौ' इत्यमरः । तथा—हंसा मरालाः, कोकाश्चक्रवाकाः, तैर्युक्तो यो नदो जलाशयस्तेन क्षितिः क्षणात् प्राप्यत प्राप्ता । किंविशिष्टेन । नवकोकनदेन नवानि कोकनदानि रक्तोत्पलानि यस्मिन् स तादृशेन । पुनः कीदृशेन । रममाणविशेषेण रममाणाः वीनां पूर्वोद्दिष्टानां पक्षिणां शेषाः पक्षिणो यस्मिन् स तादृशेन । यद्वा—रममाणा वयः पक्षिणः शेषा जलचरा यत्र स तादृशेन । केन केव प्राप्ता । भूषणविशेषेण योषा नायिकेव ॥

विरहिणमार व्यसनं भृङ्गैश्च बभूव भुवनमारव्यसनम् ।
सुतरामभ्रमदभ्रं बभ्राजे भ्रमरवर्णमभ्रमदभ्रम् ॥ ९५ ॥

व्यसनं दुःखं वियोगोत्थं विरहिणं पान्थमार जगाम । 'ऋ गतौ' इत्यस्य धातोर्लिटि रूपम् । भृङ्गैश्च हेतुभिः कृतं भुवनमारव्यसनं भुवनमारणस्य लोकमारणस्य व्यसनं

द्वेवाको बभूव। 'विपत्तावशुभे भ्रशे पानस्त्रीमृगयादिषु । देवानिष्टफले सक्तौ व्यसनं क्रोधदूषणे ॥' इति मङ्खः । अत्र शरदि सुतरामतिशयेन अदभ्रं घन भ्रमरवर्णं नीलवर्णम् अभ्रमदभ्र न भ्रमन्ति अभ्राणि मेघा यस्मिंस्तत्तादृशमभ्रमाकाशः बभ्राजे शुशुभे । 'अभ्रमाकाशमेघयोः' इति मङ्खः ॥

रजनेर्मुक्ता वलयः खगृहे मुनिसप्तकेन मुक्तावलयः ।
रेजुस्तारासार्था न पुरेव पयोधरावताराः सार्थाः ॥ १६ ॥

अत्र शरदि तारासार्था नक्षत्रसघा मुनिसप्तकेन मरीच्यत्रिप्रभृतिना खगृहे आकाशगृहे मुक्तास्त्यक्ता रजने रात्रेर्वलय किं रेजुः । बलीनामपि पायसादिना श्वेतत्वात् । यद्वा—मुनिसप्तकेन सप्तर्षिभिर्मुक्तावलयो मुक्तापङ्क्तय' खगृहे मुक्तास्तारासार्था रेजुः । न पुरेवेति । पयोधरावताराः पयोधराणा मेघानामवताराः पुरेव सार्था वार्षुकत्वात्सफला न आसन् । 'पयोधरावतारा. सार्थाः' इत्यत्र विसर्जनीयाभावे[ऽपि] न दोषः ॥

शशिना सकलकलेन स्फुरितं शालिषु शुकेन सकलकलेन ।
निपतितमापक्वेषु स्मरस्य लक्ष्येषु भङ्गमाप क्वेषुः ॥ १७ ॥

अत्र शरदि सकलकलेन सकला' सपूर्णा अतिस्वच्छाश्च कला यस्य स तादृशेन शशिना स्फुरित जृम्भितम्। तथा आपक्वेषु आ समन्तात् पक्वेषु शालिषु सस्येषु सकलकलेन सह कलकलेन कोलाहलेन तद्भक्षणक्षोभात् वर्तते यः स तादृशेन शुकेन कीरेण निपतितम् । भक्षणार्थमिति शेषः । क्वेषुः क्व इषुरिति पदच्छेदः । स्मरस्य इषुः शरो लक्ष्येषु शरव्येषु क्व भङ्गमाप । न क्वापि भङ्गमापेत्यर्थः ॥

अथ हेमन्तवर्णनमाह—

प्रतिपन्नावश्यायः स्फुटं भवेद्वायुरङ्गनावश्याय ।
अकृत मरुत्साहस्यः स्त्रीभर्तुर्यद्वशे निरुत्साहस्य ॥ १८ ॥

साहस्य' सहसि मार्गशीर्षे भव. साहस्यो मरुद्व हेमन्तवायुर्निरुत्साहस्य विगतवशीकरणोद्यमस्यापि भर्तुर्वशे यत्स्त्रीं कान्तामकृत, तत् प्रतिपन्नावश्यायः प्राप्ततुषारलवो वायुरङ्गनावश्याय अङ्गनावशीकरणाय स्फुटं भवेदिति जाने ॥

शिशिरवर्णनमाह—

वनभूमौ कुन्देन सितेन सादृश्यमापि मौकुन्देन ।
देशः कोपलवङ्कः प्रियाजनोऽप्यकृत युवसु कोपलवं कः ॥ १९ ॥

कुन्देन माघ्येण कुसुमविशेषेण मौकुन्देन मुकुन्दस्य श्रीकृष्णस्येद मौकुन्द मौकुन्देन स्मितेन ईषद्धसितेन सह सादृश्य श्वैत्यादापि प्राप्तम् । देश इत्यादि। अत्र शिशिरे देश कोपलवङ्को भवति । देश इति जातावेकवचनम् । कुत्सिता उपला अश्मानो यस्मिन् स कोपलः स चासौ वङ्कश्च वक्रश्च । वङ्कशब्दो वक्रार्थे रूढः । अत्र करकादिबाहुल्येन देशस्य

कोपलवङ्कत्वम्। तथा—कः प्रियाजनोऽपि कान्ताजनोऽपि युवसु तरुणेषु कोपलव क्रोधलेशम् अकृत। न कोऽपि। शैशिरमरुता बलात्कारितस्वप्राणप्रियालिङ्गनाना कान्ताना क्व मानवतीत्वमत्रेत्यर्थः॥

अवनितले शीतरुजः कान्तापि भृशं तुषारलेशी तरुजः।
पवमानस्तापस्यः स्थापयिताभूद्वियोगिनस्तापस्य॥ ६० ॥

अत्र शिशिरे तापस्यो माध्यः। शैशिर इत्यर्थः। तरुज' पवमानः शिशिरऋतुसभविपुष्पतरुजः, तथा तुषारलेशी हिमलवयुक्तोऽवनितले भूतले शीतरुजः शीतस्य रुक् रोगस्तस्य, कान्तापि वियोगिनो विरहिणस्तापस्य स्थापयिता बहुलीकर्ता अभूत्। चित्रमेतत्। यः शीतरुजः कर्ता स कथ तापकर्ता भवतीति विरोध.। कामोद्रेकेण विरहिणा सतापकत्वात्तत्परिहारः॥

ऋतुवर्णनोपसहारमाह—

तत्र समुत्कपिके तु स्फुरतीदृशमृतुगणे समुत्कपिकेतुः।
स यमस्वसुरभ्यास प्रापत्तीरं द्रुमार्तवसुरभ्यासम्॥ ६१ ॥

कपिकेतुरर्जुन ईदृशमनेन प्रकारेण ऋतुगणे ऋतूना वसन्तादीना गणे समुत्कपिके समुत्काः सम्यगुत्का उत्कण्ठिताः पिका यस्मिंस्तादृशे स्फुरति जृम्भिते सति समुत् सह मुदा हर्षेण वर्तते यःस तादृश. सन् तस्या यमस्वसुर्नद्या यमुनाया अभ्यास समीपस्थं तीर प्रापत्। कीदृशम्। द्रुमार्तवसुरभ्यासम्। यथाऋतु यानि द्रुमार्तवानि द्रुमकुसुमानि तैः सुरभि सुगन्धिरासा आसन स्थान यस्य तत्। अत्र यमस्वसुरित्यमङ्गलप्रायमपि पदं तादृगृतुसमुदाये श्रीभगवद्विभवेनोपस्थिते अत्युन्मदमदनोद्दीपकत्वेन विरहिणा प्राणसशयदत्वे यमुनातीरस्य सर्वर्तुजुष्टेन हेतुत्वाद्रक्षित कविना॥

लोकहितो यातनया यस्या भ्राता विवस्वतो या तनया।
कल्मषमापावन्या यत्संगत्या विनाशमापावन्या॥ ६२ ॥

यस्या यमस्वसुः। कस्या इत्याह—यस्या यमुनानद्या भ्राता यमो यातनया पातकिनामपि लोकाना विहितया लोकहितो भवति। सा हि यातना तेषा प्रायश्चित्तरूपत्वेन। अतस्तस्य सर्वथा लोकहितत्वम्। तथा या च तनया दुहिता भवति। कस्य। विवस्वतस्त्रिजगतश्चक्षुषः सूर्यस्य। तथा आपावन्या आसमन्तात्पुनातीत्यापावनी तया यत्सगत्या यस्या यमुनाया सगतिर्यस्यास्तादृश्या अवन्या तीरभूम्या कल्मष पाप विनाशमाप। देहिनामिति शेषः॥

---

१ 'प्रापत्पारद्रुमार्त' ग. २. सटीकपुस्तकयोर्मूलपुस्तके च 'अभ्याशम्' इति तालव्यशकार एव दृश्यते, तथापि 'अभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके' इति दन्त्यान्तप्रकरणे विश्वमेदिन्योः स्फुटमुपलभ्यमानत्वाद्दन्त्यान्त्यपाठ. स्थापितः.

[1]समधुरभृङ्गारा सा वीचिकरे धृतसरोजभृङ्गारासा ।

लङ्घितवप्रापाद्यं दातुमनाः कौतुकादिव प्रापाद्यम् ॥ ६३ ॥ (युग्मम्)

सा यमुना नदी वीचिकरे वीचिरेव करो हस्तस्तत्र समधुरभृङ्गारा सह मधुरेण रम्येण भृङ्गारेण जलालकया वर्तते या सा। तथा—धृतसरोजभृङ्गारासा धृतः सरोजेषु पद्मेषु भृङ्गानामलीनामारासो यया तादृशी। तथा—लङ्घितवप्रा लङ्घित वप्र तीरम् अर्थादूर्मिभिः यया सा तादृशी। पाद्य पादायार्ह पाद्य दातुमना इव आद्य श्रीकृष्ण प्राप ॥

तस्याः कुसुमहितायाः शौरिस्तीरे पुरेव कुसुमहितायाः ।

विजहाराक्षीणासः समं समूहेन कातराक्षीणा सः ॥ ६४ ॥

स शौरिः कुसुमहितायाः कौ भूमौ सुष्ठु महिता पूजिता तस्याः। तथा तीरे तटे कुसुमहितायाः कुसुमैः षड्तूत्थैर्नानाविधैस्तीरभूमिवर्तिनां वृक्षाणा पुष्पैर्हिता तस्यास्तीरे कातराक्षीणा वरयोषिता समूहेन सम पुरेव प्राग्वत् विजहार चिक्रीड। कीदृशः शौरिः। अक्षीणास अक्षीणौ कृशौ असौ यस्य स तादृशः। एतन्महापुरुषलक्षण सामुद्रिके ॥

अथ वनविहरणमाह—

वध्वा घटमानाभ्यामुरोरुहाभ्यां कयापि घटमानाभ्याम् ।

जगले रन्तुं गतया विजिगीषुभ्यां परस्परं तुङ्गतया ॥ ६५ ॥

कयापि वध्वा नायिकया रन्तु वनविहारं कर्तु गतया जगले गलितमापतितम्। वध्वा कीदृश्या। लक्षितयेति शेषः। काभ्याम्। उरोरुहाभ्यां स्तनाभ्याम्। कीदृशाभ्याम्। घटमानाभ्यां सयुज्यमानाभ्याम्। पुनः कीदृशाभ्याम्। घटमानाभ्या घटवत् कलशवत् मान प्रमाण ययोस्तौ ताभ्याम्। पुनः कीदृशाभ्याम्। परस्पर तुङ्गतया विजिगीषुभ्याम् ॥

चक्रुर्बाला वल्ल्याः पल्लवसदृशैः करैः प्रवालावल्याः ।

भङ्गं हेलावलयस्वनसूचितनिजकरा महेलावलयः ॥ ६६ ॥

बाला महेलावलयः कान्ताश्रेण्याः(ण्यः) पल्लवसदृशैर्नवपल्लवतुल्यैः करैर्वल्ल्या लतायाः संबन्धिन्या प्रवालावल्याः पल्लवपङ्क्तेर्भङ्ग छेदं चक्रुः। किंविशिष्टाः। हेलेत्यादि। हेलया क्रीडया यो वलयस्वनः कङ्कणशब्दस्तेन सूचितो बोधितो निजकरो यासा ताः। वर्णत पल्लवकरयोर्भेदाज्ञानाद्वलयस्वनेनैव करः सूचित इत्यर्थः। अत्रापि वल्या इति व्यञ्जनद्वयाभावेऽप्यदोषः। तथा वलयेत्यत्र एकत्र विसर्गाभावेऽपि न दोषः। प्रवालावल्याः, महेलावलय इत्यत्र कथिते पदेऽपि यमकादौ न दोषः। एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥

---

१ इतः प्राक्

'निन्दितकुन्दप्रसवा हरेण मूर्ध्ना धृता मुकुन्दप्रसवा ।

स्नेहभरादिव यस्या बभूव गङ्गा सरिद्वरादिवयस्या ॥'

इति श्लोको मूलपुस्तकेऽधिकः.

कलिकां वर्या वध्वा स्पर्शरतः कामुकः कबर्या वध्वाः ।
कान्तिर्नेहेदृश्यामिति संश्लथयन्पुनश्च नेहे दृश्याम् ॥ ६७ ॥

कामुकः कान्तो वध्वाः कान्ताया. कबर्या केशविन्यासे वर्या प्रशस्या कलिका पुष्पकलिका वध्वाः स्पर्शरत॰ तत्स्पर्शे रतः सन् इह कबर्यामीदृश्या बद्धाया कान्तिर्नेति हेतो॰ तां सश्लथयन् श्लथीकुर्वन् पुनश्च तां कबरीं दृश्या दर्शनयोग्यां न ईहे नाकाङ्क्षत(?)। परो मैनां पश्यत्विति ॥

विहिते साकम्पे तु स्तबके तासु स्वनेन साकं पेतुः ।
भ्रमरा मध्वस्यन्तः स्त्रीततयस्तैर्नितान्तमध्वस्यन्त ॥ ६८ ॥

स्तबके गुच्छके साकम्पे विहिते सति मधु किंजल्कमस्यन्तः क्षिपन्तो भ्रमरा तासु लतासु स्वनेन साक पेतुः । तैश्च भ्रमरै. स्त्रीततय. कान्ताश्रेण्यो नितान्तमध्वस्यन्त अत्रास्यन्त ॥

अधुनोत्कांचन कांचिद्द्रावयति स्म प्रणादिकाञ्चनकाञ्चि ।
ता वातावशकदलीसाम्यं नेतुं वनक्षितावशकदली ॥ ६९ ॥

अली भ्रमरः काचित्स्त्रियमधुनोत् कम्पयति स्म । जातावेकवचनम् । अलिन्‌शब्दस्य नकारान्तस्य च रूपम् । तथा कांचित् द्रावयति स्म अद्रावयत् । कथम् । प्रणादिकाञ्चनकाञ्चि प्रणादिनी काञ्चनकाञ्ची स्वर्णमेखला यस्मिन् कर्मणि तत् । क्रियाविशेषणम् । अतो हेतोरली भ्रमरस्तस्यां वनक्षितौ अशकत् शक्तो बभूव । कि कर्तुम् । ताः स्त्रियो वातावशकदलीसाम्यं नेतु वातेन अवशा व्याकुला या कदली लता तस्याः साम्य नेतुम् । भ्रमरत्रासेन वातकम्पितकदल्य इव जाता इत्यर्थः ॥

नवकलिकोपायनतः प्रियः प्रियाजनाय कलिकोपाय नतः ।
मूर्धनि चापे तेन क्षणात्तदीयं पदं शुचापेतेन ॥ ७० ॥

कलौ रतिकलहे कोपो यस्य स तादृशाय कलिकोपाय प्रियाजनाय दयिताजनाय प्रियो नतः । कुतो हेतोः । नवकलिकोपायनतो नवकलिकैवोपायन ढौकनक ततः । तमपदिश्य नत इत्यर्थ॰ । तेन च प्रियेण तदीय कान्तासंबन्धि पद मूर्धनि क्षणात् आपे प्राप्तम् । कीदृशेन तेन । शुचा दयितामन्युचित्तनजा या शुक् तया अपेतेन ॥

धृतरससमुत्सङ्गे न प्रणेतुरूढापरा समुत्सङ्गेन ।
पल्लवमाल्यानीतं वल्लभरचितं बबन्ध माल्यानीतम् ॥ ७१ ॥

अपरा स्त्री धृतरस धृतो रसो यत्र कर्मणि तत् । तथा प्रणेतुः प्रणयिनो भर्तुरुत्सङ्गे ऊढा धृता सङ्गेन स्पर्शसङ्गेन समुत्सहर्षा आल्या सख्या नीत प्रापित वल्लभेन प्रियेण रचित रचनया संयोजित माल्यानीत माल्ये आनीत बद्ध पल्लव नवपल्लव न बबन्ध ॥

अर्पितमपरा धवतस्तरुकुसुम नैच्छदाप्तुमपराधवतः ।
अपि विपरीतरवधुतं प्रणतमुपैक्षिष्ट सा परीतरवधु तम् ॥ ७२ ॥

अपरा स्त्री अपराधवतो गोत्रस्खलनाद्यपराधयुक्ताद्धवतो धवात् कामुकात् तरुकुसुमं प्राप्तु नैच्छत् । सा नायिका त धव प्रिय परीतरवधु परितः स्थिता इतरवध्वो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा प्रणतमुपैक्षिष्ट । उपेक्षा तस्य चक्रे इत्यर्थः । कीदृशमपि । विपरीतरवधुतमपि विपरीतो यो रवस्तर्जनरव॰ तेन धुत. कम्पितः तादृशमपि ॥

अलमुपयातुं गोत्रस्खलनं त्वन्न[1] समस्त्वया तुङ्गोऽत्र ।
स त्वमरमणीयः स्याः प्रणमन्मम संनिधौ न रमणी यस्य ॥ ७३ ॥
इति केलीकमलेन प्रियमन्या चलितचञ्चलीकमलेन ।
पृथुकुचकलशोभाभ्या पद्भ्यां चाताडयत्सकलशोभाभ्याम् ॥ ७४ ॥

गोत्रस्खलनेनातिक्रुद्धायाः कस्याश्चित्स्वदयित प्रतीयमुक्तिः । भोः प्रौढेति शेषः । त्वत् त्वत्सकाशात् गोत्रस्खलनमलमत्यर्थमुपयातुमागतम् । त्वया सम. अत्र गोत्रस्खलने तुङ्गो महान् न । स त्व मम प्रणमन् प्रणाम कुर्वन् अरमणीयः स्याः न शोभसे । कुत इत्याह— सनिधाविति रमणी अर्थात् सा यस्य प्रियतमा त्वत्सनिधौ नास्ति । अतस्तया विना न शोभसे इत्यर्थः । इत्युक्त्वा चलितचञ्चलीकमलेन चलितचञ्चलीको भ्रमर॰ । रलयोरैक्यात् । स एव मल यस्य तत् तादृशेन केलीकमलेन क्रीडानलिनेन अन्या प्रियमताडयत् । तथा—उभाभ्या पद्भ्यां च प्रियमताडयत् । कीदृशाभ्याम् । सकलशोभाभ्याम् सकला पूर्णा शोभा ययोस्तौ तादृशाभ्याम् । अन्या कीदृशी । पृथुकुचकलशा पृथू कुचावेव कलशौ यस्याः सा ॥

समर्दात्तरुजानां तासां भावाच्च तावदात्तरुजानाम् ।
करतलमधिकारुण्यं बभूव यूनां च हृदयमधिकारुण्यम् ॥ ७५ ॥

तरुजाना तरुभ्यो जातानि तरुजानि पल्लवपुष्पादीनि तेषां संमर्दात् क्षोभात् तासा वधूना करतल पाणितलमधिकारुण्यमधिकमारुण्यमरुणता यस्य तत्तादृश बभूव । तथा— तावदात्तरुजानां तत्संमर्दात् तावती आत्ता गृहीता रुजा व्यथा याभिस्तास्तादृशीना च तासा भावात् सपादनात् । यद्वा—भावात्समर्दव्यथोचितचेष्टातो वा यूना तरुणानां हृदय मनोऽधिकारुण्यमधिकं कारुण्यं यस्य तत्तादृश बभूव । अतिसुकुमाराङ्गीत्वात्तासामित्यर्थ॰ ॥

---

१ 'त्व नं तु समस्त्वया तुङ्गोऽत्र । स त्वमरमणीयस्याः प्रणमन्मम सनिधौ न रमणीयः स्याः ॥' इति मूलपुस्तकपाठे तु 'त्वं गोत्रस्खलन गोत्रस्खलनदोषमुपयातु प्राप्तुमल पर्याप्तः । त्वया समस्तुङ्गोऽत्र विषये न । स त्व शीघ्रमण्टीयस्याः क्षुद्राया मम सनिधौ प्रणमन् रमणीयो न स्याः' इत्यर्थकरणे न कोऽपि दोषः.

अथ कृतकच्छविहारैः स्त्रीसंघैर्विलुलिताधिकच्छविहारैः ।
त्यक्त्वा वनजातानि क्रान्ता यमुना मनोज्ञवनजा तानि ॥ ७६ ॥

अथानन्तर कृतकच्छविहारैः कृतगहनप्रदेशक्रीडै । तथा—तत्समर्दात् विलुलिताः कम्पिता अधिकच्छवयो बहुकान्तयो हारा येषा ते तादृशै विलुलिताधिकच्छविहारैः [स्त्रीसघैरबलासमूहै] तानि वनजातानि कुसुमादीनि त्यक्त्वा यमुना क्रान्ता । जलक्रीडार्थमिति शेष । कीदृशी यमुना । मनोज्ञवनजा मनोज्ञानि वनजानि कमलानि यस्या. ॥

जलक्रीडावर्णनमाह—

त्वरितमपासूनानि त्यक्त्वा निर्वेदयुतमपा रूनानि ।
प्रापुस्तरलालिन्यस्तासा मुखपद्ममधिकतरलालिन्यः ॥ ७७ ॥

तरलालिन्य तरलाश्चपलाश्चालिन्यो भ्रमर्यस्ता ऊनानि हीनानि अर्थात् कान्त्या त्वरितमपा जलाना सूनानि जलजपुष्पाणि पद्मनीलोत्पलादीनि निर्वेदयुत त्यक्त्वा । निर्वेदेन [युत] निर्वेदयुतमिति क्रियाविशेषणम् । तासा वरयोषिता मुखपद्मानि(?) प्रापुः । कीदृश मुखपद्मम् । अपासु अविद्यमान. पासुर्धूलि । मालिन्यमिति यावत् । यस्य तत् । जातावेकवचनम् । कीदृश्यस्तरलालिन्यः । अधिकतरलालिन्योऽतिस्नेहवत्य ॥

आस्येन्दावासरतामासामत्रैव शश्वदावासरताम् ।
असिताकारामलिनां मालां स्मितचन्द्रिका चकारामलिनाम् ॥ ७८ ॥

आसा वरयोषिता स्मितचन्द्रिका स्मितमेव चन्द्रिका अत्रैवास्येन्दौ मुखपद्मे आसरता गच्छताम् । 'सृ गतौ' धातुः । अलिना भ्रमराणा माला पङ्क्ति शश्वत्सदा अत्रैवावासे आवसने रताम् । तदभिलाषुकामित्यर्थः । असिताकारा मलिनामप्यमलिना चकार । वराङ्गीस्मितचन्द्रिकया मलिनापि भ्रमरपङ्क्तिरमलिना धवला जातेत्यर्थः ॥

तासा लोलहरीणामस्पृशदङ्गं चयश्चलो लहरीणाम् ।
हृतताप कक्षालीकेलिविधावाप्तधूलिपङ्कक्षाली ॥ ७९ ॥

चलश्चञ्चलो लहरीणा चयो लोलहरीणा लोलः सकामत्वात् हरिः श्रीकृष्णो यासु तास्तादृशीना तासा वराङ्गीना(णा)मङ्गमस्पृशत् । कीदृशमङ्गम् । हृतताप हृतस्तापो यस्य तत् । लहरीणा चयः कीदृशः । कक्षालीकेलिविधौ कक्षाल्या हरिततृणाल्या य' केलिविधि. तत्र । आप्तधूलिपङ्कक्षाली आप्त यत् धूलिपङ्क धूलिरूप पङ्क तत्र क्षालयतीति तादृशः ॥

अभितो मुरजेतारं नलिनततिर्नदति भृङ्गमुरजे तारम् ।
प्रविकसिता रङ्गेषु प्रा[१](प्रन)नर्त प्रोन्नतेषु तारङ्गेषु ॥ ८० ॥

मुरजेतार मुरारिमभित' भृङ्गमुरजे भृङ्ग एव मुरजः मृदङ्गस्तस्मिन् तार नदति सति नलिनतति पद्मपङ्क्तिः प्रोन्नतेषु प्रकर्षेणोन्नतेषु तारङ्गेषु तरङ्गरूपेषु रङ्गेषु नाट्यमण्डपेषु प्रा[२](प्रन)नर्त

१–२. 'प्रानर्त' इति कश्मीरलिखितपुस्तकयोः पाठ.

नृत्य चकार । कीदृशी नलिनतति । प्रविकसिता प्रफुल्ला हृष्टा च । अन्योऽपि मृदङ्गे नदति हर्षेण रङ्गे नृत्य करोति ॥

तस्यां वक्रान्तानि स्वच्छतमायां सरित्यवक्रान्तानि ।
निन्युर्महिलास्यानि भ्रूप्रतिबिम्बानि भीतिमहिलास्यानि ॥ ८१ ॥

स्वच्छतमायामतिशयेन स्वच्छाया निर्मलाया तस्या सरिति यमुनायामवक्रान्तानि लग्नानि वक्रान्तानि भ्रूप्रतिबिम्बानि भ्रुवा प्रतिबिम्बानि कर्तृणि महिलास्यानि कान्तामुखानि भीति निन्यु । अत्रासयन्नित्यर्थः। अत्र हेतुमाह—भ्रूप्रतिबिम्बानि कीदृशानि । अहिलास्यानि अहिवत् सर्पवत् लास्यं नाट्य येषा तानि । स्वच्छजलाया सरिति लग्नानि भ्रूप्रतिबिम्बानि नृत्यदहिभ्रम कृत्वा अङ्गनावदनान्यत्रासयन्नित्यर्थ ॥

तत्र कले[1] रतिकाले विबभुर्वनिता घनावलेरतिकाले ।
जितसौदामन्यस्ता नलिन्य इव नीलनलिनदामन्यस्ताः ॥ ८२ ॥

तत्र तस्मिन् यमुनाम्भसि कले रम्ये रतिकाले सुखसमये इव घनावलेर्मेघपङ्क्तेरतिकाले अतिश्यामले जितसौदामन्य कान्त्याजिततडितस्ता वराङ्गना नीलनलिनदामन्यस्ता नीलोत्पलदामोम्भिता नलिन्य इव कमलानीव विबभू रेजुः । 'अब्जाकरेऽब्जे नलिनी' इति मङ्ख ॥

तच्छीकरतोयानि प्रियमुखमाप्तानि युवतिकरतो यानि ।
अतिसौरभवन्नलिनान्नलिनं यान्तीव पङ्क्तिरभवन्नलिनाम् ॥ ८३ ॥

यानि तच्छीकरतोयानि तस्य यमुनाजलस्य शीकरतोयानि जलकणा युवतिकरतो वधूहस्तत प्रियमुखमाप्तानि तान्येवातिसौरभवन्नलिनादतिसौगन्ध्ययुक्तपद्मान्नलिनमन्यपद्म यान्ती गच्छन्ती अलिना भ्रमराणा पङ्क्तिरेवाभवत् । अत्र शीकरतोयानि भ्रमरपङ्क्तिरिवाभवदित्यत्र विकृतिवल्लिङ्गग्राहित्वम् अभवदित्यस्याः क्रियाया यथा 'पुनरावृत्त सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसुवर्णे कुण्डले भवत.' इति । यथात्र 'कुण्डले भवत.' इत्यत्र विकृतिगतलिङ्गग्राहित्व क्रियायास्तद्वदत्रापि ॥

काचन लोलम्बालंकारं कोरकमिहातिलोलं बालम् ।
तज्जलमाविरुरोजप्रतिबिम्बं जनितसभ्रमा विरुरोज ॥ ८४ ॥

काचन स्त्री तज्जल यमुनाजलमाविरुरोजप्रतिबिम्बमावि. प्रकटीभूतमुरोजप्रतिबिम्ब यस्मिस्तत् अलमत्यर्थ विरुरोज चिच्छेद । क वा कमिव[2] । कोरक वा कुसुमकोरकमिव । कीदृशम् । लोलम्बालकार रलयोरैक्यात् रोलम्बो भ्रमरोऽलकारो यस्य स तम् । पुन. कीदृशम् । अतिलोलम् । कीदृशी । जनितसभ्रमा जनितः सभ्रमो यस्या । यमुनाजले मेचके लग्न निजस्तनप्रतिबिम्ब कोरकमिव मत्वा भ्रमेण च्छेत्तुमना इव क्वाप्यभूदित्यर्थः ॥

---

१. 'जले' ग २ 'मिवा' क-ख.

तासां चोरोरुहतः प्राप्तहतिः करिकरर्धिचोरो रुहतः ।
अवधावशकल्लोलः स्थातु न जलाशयो विवशकल्लोलः ॥ ८५ ॥

तासा वरस्त्रीणा रुहत आरुहत । उन्नतादित्यर्थ । उरोरुहत स्तनात् । जातावेकवचनम् । तस्मात् प्राप्तहति. प्राप्ता हतिर्येन स स्त्रीणा स्तनेभ्यो लब्धहतिर्जलाशयो यमुनाजलप्रवाहो लोलश्चपलोऽवधौ स्वमर्यादाया स्थातु न अशकत् । मर्यादामुल्लङ्घयति स्मेत्यर्थ । कीदृश । करिकरर्धिचोर. करिणो हस्तिनो य करस्तस्य या ऋद्धिर्लक्ष्मीस्तस्याश्चोरः स्तेन॰ । अतिमेचकत्वादित्यर्थ. । पुन कीदृशः । विवशा व्याकुला उद्भटा. कल्लोला उत्कलिका यस्य स ॥

सरितस्तिलकालीनामपा चयैः क्षाल्यमानतिलकालीनाम् ।
हरिवासविरामाणामुदतारि गणेन रतिषु सविरामाणाम् ॥ ८६ ॥

रतिषु कान्तै सार्ध सभोगेषु सविरामाणा जलक्रीडातत्परत्वात् तथा तिलकालीना तिलवत्कृष्णास्तिलवत्काल्य. कृष्णास्तादृशीनामपा यमुनाजलाना चयै. समूहै क्षाल्यमाना तिलकालीना क्षाल्यमाना तिलकाना चित्रकाना(णा)माली पङ्क्तिर्यासा ता तादृशीना हरिवासविरामाणा हरि कृष्णश्च वासविरर्जुनश्च तौ हरिवासवी तयोर्या रामा. स्त्रियस्तासा गणेनोदतारि उत्तीर्णा । यमुनाजलाज्जलक्रीडा विधायेत्यर्थ ॥

अधि तटमवलग्नानां शोषाय विधाय नमनमवलग्नानाम् ।
सुदृशामालम्बिकचं मुखमजनयन्नलिनमुदलिमालं विकचम् ॥ ८७ ॥

जले चिरकालावस्थानेन शीतान्तत्वादवलग्नानामुदराणा नमन विधाय शोषाय जलार्द्रतनो शोषणाय अधितट तटे अवलग्नाना सुदृशा श्रीकृष्णार्जुनवरस्त्रीणामालम्बिकचमालम्बिन स्नानार्थ मोचिता लम्बाः कचा यस्य तत् तादृश मुख कर्तृ । जातावेकवचनम् । विकच फुल्ल तथा उदलिमालमुद्भटासौगन्ध्येनागता अलिमाला भ्रमरपङ्क्तिर्यस्य तत् नलिन पद्ममजनयत् ॥

जलक्रीडाया उपसहारमाह—

ललिततरं भोगानामथ विरतौ युवतिरम्भोगानाम् ।
अकृतासौ धावल्यान्निराकृतेन्दौ पदानि सौधावल्याम् ॥ ८८ ॥

अथानन्तरमम्भोगानामम्भो गच्छन्ति ये तेऽम्भोगास्तादृशाना भोगाना जलाक्षेपाधिप्रभृतिभोगाना विरतौ विरामे असौ युवतिः । जातावेकवचनम् । अमूः श्रीकृष्णार्जुनवराङ्गना इत्यर्थ. । धावल्यान्निर्मलत्वात् निराकृतेन्दौ जितचन्द्रमसि सौधावल्या सौधपङ्क्तौ पदानि अकृत । तामशिश्रयदित्यर्थ ॥

---

१. 'यवतिविततिं' ग.

ता युवती रत्यर्थं प्रीणयितुमिव त्वरावतीरत्यर्थम्।
अस्त समहास्तेन स्त्रीणा वदनेन्दुरजनि समहास्तेन ॥ ८९ ॥

रत्यर्थं कान्तै॰ सह रतिक्रीडार्थमत्यर्थमतिशयेन त्वरावती सत्वरा॰ प्रीणयितु तोषयितु-मिव इन. सूर्यो अस्तमस्तगिरिं समहास्त अगात्। 'हि[1] गतिवृद्ध्योः' धातु। स्त्रीणामिति। तेन हेतुना स्त्रीणा योषिता वदनेन्दु॰ समहा सह महसा तेजसा वर्तते य॰ स तादृशोऽजनि बभूव। अतिफुल्लो बभूवेत्यर्थ. ॥

अस्तवर्णन कर्तुमाह—

अथ तिलशोभि विहायःस्थलं विलोक्यारुणा दिशोऽभिविहाय।
अपतदाशु[2] कपोतः स्फीतं केदारमपि तदा शुकपोतः ॥ ९० ॥

अथानन्तर तिलशोभि तिलवत् कृष्णतिलवत् शोभते इति तिलशोभि तादृश विहाय-स्थल विहायस आकाशस्य स्थल विलोक्य। तथा अरुणा दिश। सध्यारागेण जाता इत्यर्थ॰। अभिविहाय त्यक्त्वा कपोतो वनकपोत आशु शीघ्र स्फीत केदारमपतत् गतः। तथा तदा तत्काल शुकपोतश्च स्फीत केदार क्षेत्रमपतत् गत. ॥

बिम्बं पातङ्गमयं न दिनान्तो हिनस्तु पातं गमयन्।
इति नलिनी जलिमानं दधतीव चकार कोरकाञ्जलिमानम् ॥ ९१॥

अय दिनान्तः पातङ्गमय सूर्यसबन्धि बिम्ब मण्डल पात पतन गमयन् तद्बिम्ब न हिनस्तु मा हिनस्तु इति शङ्कयेव नलिनी पद्मिनी जलिमान जडिमानम्। डलयोरैक्यात्। दधती कोरकाञ्जलिमान कोरक स्वकुड्मलमेवाञ्जलिस्तन्मान चकार। दिनान्त प्रतीति शेष.। रात्रौ पद्मस्य संकोचात् कुड्मलोपमानम् ॥

ननु सुतरामारागः परो[3] रथाङ्गाह्वयस्य रामारागः।
यदसौ विरहास्तासु प्रियजनविरहं प्रजासु विरहास्तासु ॥ ९२ ॥

ननु सभावनायाम्। रथाङ्गाह्वयस्य चक्रवाकस्य (पर उत्कृष्टोऽपि) रामारागो रामाया वध्वां चक्रवाक्या राग स्नेह॰ तद्धेतोः सुतरामतिशयेन आग. अपराधमार गतः। तादृशोऽतिशयेन रामारागश्चक्रवाकस्यागोरूप एवेत्यर्थ। अत्र हेतुमाह—यद्यस्मात्कारणात् असौ वि॰ पक्षी चक्रवाकः ता(आ)सु विरहास्तासु विरहेण अस्तासु क्षिप्तासु। विरहिणीष्वित्यर्थ। प्रजासु प्रियजनविरहमहास्त अक्षिपत्। अवर्धयद्वा। 'हि[4] गतिवृद्ध्यो.' धातु। चक्रवाकः स्ववदन्येषामपि विरहमवर्धयदित्यर्थ. ॥

पुरतो नवताराणा व्रीडादिव दृक्पथेष्वनवताराणाम्।
अधिकतरविभाविततता बभूव दूर यदाप रविभा वितता ॥ ९३ ॥

---

१. 'ओहाङ् गतौ' इति धातुरुचित.. २. 'उदपतदाशु' ग. ३. 'पथा' क, 'परा' ख; 'पुरा' ग. ४. 'ओहाङ् गतौ' बोध्य..

तदा दिनान्तसमये अतितेजस्विनो रवेर्व्रीडादिव लज्जयेव। दृक्पथेषु अनवताराणामविद्यमानः अवतारोऽवतरणं यासां तादृशीनां [नवानां] ताराणां तारकाणां(णा)मधिकतरविभावितता अतिशयेन लक्षितता बभव। यद्यस्मात्कारणात् वितता विस्तीर्णा रविभा सूर्यदीप्तिर्दूरमाप दूरं गता॥

अथ तिमिरमहानिकरैरुत्तस्थे चक्षुषा परमहानिकरैः।
यान्पुनराविःश्यामीभावा लोका बभूवुराविश्यामी॥ ९४॥

अथानन्तरं चक्षुषा नेत्राणां परमहानिकरैरन्धकारसमूहैस्तैरुत्तस्थे उद्गतम्। तैः कैरित्याह—यानिति। यान् पुनस्तिमिरसमूहान् आविश्य अमी लोका आविःश्यामीभावा आविः प्रकटाः श्यामीभावा येषां ते तादृशा बभूवु॥

भेद्ये सूच्यन्तेन स्थिते तमस्यद्रयोऽपि सूच्यन्ते न।
बाणानक्षिपदेषु स्मरः कथं वा मनःस्वनक्षिपदेषु॥ ९५॥

दिनान्तसमये सूच्यन्तेन सूचेरन्तस्तेन भेद्ये तमसि। सूचिभेद्ये तमसीत्यर्थः। अद्रयः पर्वता अपि जनेन न सूच्यन्ते न लक्ष्यन्ते। किमुताणुपदार्था इत्यर्थः। स्मरः कामोऽनक्षिपदेषु न अक्ष्णां पदेषु गोचरेषु एषु मनःसु कामिमनःसु शरव्येषु बाणान् शरान् कथं वा अक्षिपत्। अत्यद्भुतमेतदित्यर्थः॥

अथ चन्द्रं वर्णयन्नाह—

अथ हिमशीकरजालंकारं विस्तारयञ्शशी करजालम्।
अशनैरन्विततारः स्फुटतां भुवनत्रये स्फुरन्वितताार॥ ९६॥

अथानन्तरं हिमशीकरजालंकारं हिमजलकणजातालंकारं करजालं रश्मिजालं विस्तारयन् शशी चन्द्रोऽन्विततारस्तारायुक्तः स्फुरन्नशनैः शीघ्रमेव भुवनत्रये स्फुटतां विविक्ततां वितताार दत्तवान्। त्रिभुवनं स्फुटीचकारेत्यर्थः॥

अभवत्सा कौ मुद्या जन्येन जितामृताम्भसा कौमुद्या।
अजनि च शं कुमुदस्य प्रमदा मुमुदे च मानशङ्कुमुदस्य॥ ९७॥

जन्येन युद्धेन स्पर्धया जितामृताम्भसा जितामृतजलया कौमुद्या ज्योत्स्नया या भवति सा मुत् हर्षः कौ भूमौ अभवत् बभूव। तथा—कुमुदस्य कैरवस्य शं कल्याणं विकासरूपमजनि। तथा प्रमदा वरयोषित् मानशङ्कुं प्रियविषये मानरूपं शङ्कुं कीलमुदस्य दूरीकृत्य मुमुदे अतुषत्। चन्द्रोदये मानं निरस्य योषिज्जहृषे इत्यर्थः॥

तस्थे माने याभिः प्रमदाभिः पूर्वमसुसमानेयाभिः।
उदिते रुडुपेताभिर्नाभावि विलासिनीभिरुडुपे ताभिः॥ ९८॥

असुसमानेयाभिरसुसमैः प्राणप्रियैरानेयाभिर्याभिः प्रमदाभिर्वरस्त्रीभिः पूर्वं माने मान-

विषये तस्थे स्थितम् । ताभिर्विलासिनीभिरुडुपे चन्द्रे उदिते सति रुडुपेताभी रुषा रोषेण उपेता युक्तास्तादृशीभिर्नाभावि न भूतम् । चन्द्रोदये मानिनीभिर्मानोचिता रुङ्गितरा त्यक्तेत्यर्थ. ॥

अथ चन्द्रोदयानन्तर[1] पानगोष्ठी वर्णयन्नाह—

शशिधामसु रामाभिः प्रसृतेष्वथ पातुमुत्तमसुरामाभिः ।
अध्यारुरुहे लतया समतनुभिर्हर्म्यभूमिरुरुहेलतया ॥ ९९ ॥

अथानन्तर शशिधामसु चन्द्रमह सु प्रसृतेषु सत्सु लतया कुसुमलतया समतनुभिः मदृशवपुर्भिराभी रामाभिः कान्ताभिरुत्तमसुरा प्रशस्यहाला पातु हर्म्यभूमिः सौधभूमिरध्यारुरुहे । कीदृशीभि । उपलक्षिताभि. । कया । उरुहेलतया उर्वी महती हेला विलासो यासा ता तासा भावस्तत्ता तया ॥

अथ मधुकरकान्तेभ्यः क्षरितं चषकान्तरेषु मधु करकान्तेभ्यः ।
पपुरपशङ्का मधु ता वध्वः सार्धं प्रियैर्भृशं कामधुताः ॥ १०० ॥

अथानन्तर [अपशङ्का नि शङ्का] ता वध्वो योषितो मधुकरकान्तेभ्यो मधुकरवत्कान्ता[मनोहरा]स्तेभ्यः । नीलाश्ममयेभ्य इत्यर्थ । करकान्तेभ्यो मधुपारीणामन्तेभ्यश्चषकान्तरेषु क्षरित मधु [मधुरमिष्ट मधु]मद्य प्रियै. कान्तै. [सार्धं] सम पपुरपीप्यन्(?)। किंविशिष्टा । भृशमत्यर्थ कामधुता. कामेन कम्पिता. । उन्मदकामा इत्यर्थ· ॥

वदनगता स्वच्छायां वारुण्या वीक्ष्य बिम्बिता स्वच्छायाम् ।
अभवन्निन्दावन्तस्तरुणीसंघाः क्षणेन निन्दावन्तः ॥ १०१ ॥

स्वच्छाया निर्मलाया वारुण्या कादम्बर्या बिम्बिता प्रतिबिम्बिता वदनगता स्वच्छाया स्वकीयच्छाया वीक्ष्य क्षणेन तरुणीसघाः अन्तर्मनसि इन्दौ चन्द्रमसि निन्दावन्त सनिन्दा·।चन्द्रनिन्दका आसन्नित्यर्थ· । मधुनि प्रतिबिम्बित स्ववदन वीक्ष्य चन्द्र वराकमजीगणन्नित्यर्थ ॥

सा दीप्रा पानेन प्रापानेन प्रथीयसीं मदविकृतिम् ।
ऊढा स्वैर कान्तैः स्वैरङ्कान्तैर्विलासिनीना पङ्क्तिः ॥ १०२ ॥

सा विलासिनीना वराङ्गनाना पङ्क्ति स्वैर स्वेच्छ स्वैरङ्कान्तै सु(स्व)मध्यभागान्तै करणै कान्तैः प्रियतमै ऊढा धृता सती दीप्रा कान्तिमती अनेन पानेन कादम्बरीपानेन प्रथीयसीमतिपृथु मदविकृतिं मदेन विकृतिं प्राप ॥

अथ पानगोष्ठीवर्णनानन्तर सुरतलीला वर्णयन्नाह—

अथ तरसा रामासु द्विरेफमौर्वीं विकृष्य सारामासु ।
अमुचत्साक पञ्च स्मरः शरानकुरुताञ्जसा कम्पं च ॥ १०३ ॥

---

1 'नन्तरमापानुगो' क-ख.

अथानन्तर तरसा बलेन सारा दृढा द्विरेफमौर्वी भ्रमरमयी ज्यामाकृष्य आसु रामासु साक सहैव पञ्च शरान् शोषणाद्यान् स्मर कामः अमुचत् । ते[1] पञ्च शराश्च अञ्जसा व्यक्त कम्प च तासामकुरुत चक्रुः ॥

अधिकमिहासकलेन प्रोत्तस्थे प्रलपितेन हासकलेन ।
ववृधे मारोऽप्यन्तः स्त्रियः प्रियैः शयनमारोप्यन्त ॥ १०४ ॥

असकलेन असपूर्णेन, तथा हासकलेन हासेन कल मधुर तादृशेन प्रलपितेन पञ्चशरशरव्यथोद्भूतप्रलापेन इह स्त्रीजने अधिकमेव प्रोत्तस्थे प्रोद्गतम् । तासा मारोऽपि कामोऽप्यन्तर्ववृधे प्रवृद्ध प्रियै कान्तैश्च स्त्रियो योषित शयनमारोप्यन्त । रत्यर्थमिति शेष. ॥

हृतधैर्योऽनिशकलितस्फुरदिपुकोदण्डचित्तयोनिशकलितः ।
अङ्कशैरतिशयनमितः स्तनभारैः स्त्रीगणोऽथ रतिशयनमितः॥ १०५॥

अथानन्तरमनिश सतत कलितो ध्यात स्फुरदिषुकोदण्ड स्फूर्जत्सायकधनुर्युक्तो यश्चित्तयोनि कामस्तेन शकलितो विद्ध', अत एव हृतधैर्य' सन्नकृशै' पीनै स्तनभारैरतिशयेन नमित स्त्रीगणो रतिशयन रत्यर्थ शयनमित गत ॥

अभजत रागो हृदयं स्त्रीणामभवच्च कमितुरागोहृदयम् ।
अहरत वामावासः सोऽपि ततोऽभान्नतभ्रुवामावासः ॥ १०६ ॥

तदा रागो रत्यभिलाष स्त्रीणा वध्ना हृदयमभजत । अतः कमितु' कामुकस्य आगोहृत् 'अयमतिचपल.' इत्यपराधध्वसक । अय स्त्रीणा रागोऽभूत् । अत. सोऽपि कमिता कान्तो वामावास कान्ताया वासोऽहरत हृतवान् । ततोऽनु सोऽप्यावासो रतिमन्दिर नतभ्रुवा वरयोषितामभात् दिदीपे ॥

अजनि पुनर्मणितेन व्यजायि वीणारवोऽपि नर्मणि तेन ।
विललास द्रागधरः पीतोऽपि प्रियतमेन सद्रागधरः ॥ १०७ ॥

नर्मणि रतिक्रीडाया मणितेन मणित रतिकूजित तेन अजनि उत्पन्नम् । वरयोषितामिति शेष । तेन मणितेन वीणारवोऽपि व्यजायि जित । सद्रागधर सश्चासौ राग सहज' ताम्बूलादिकृतो वा ता(त) धारयतीति तादृक् प्रियतमेन कान्तेन पीतोऽधरोऽधरौष्ठो द्राक् शीघ्र विललास भाति स्म ॥

कृतकलकलहस्ताभिर्वलयेनाकारि सुरतकलहस्ताभिः ।
पुष्पं धम्मिल्लेन प्रीत्येवावर्षि बहुविधं मल्लेन ॥ १०८ ॥

ताभिर्वरयोषिद्भिर्वलयेन शिञ्जिताकङ्कणेन कृतकलकलहस्ताभि कृत कलकलो यैस्ते तादृशा हस्ता यासा तादृशीभिः सुरतकलहो रतियुद्धमकारि । कान्ते सहेति शेष । ततश्च

१. 'च पुन. स्मरः कम्पम् (प्रकरणात् 'आसु') अञ्जसा झटिति अकुरुत' इत्येव सारम्

मल्लेन रतियुद्धार्थं मल्लविद्याकुशलेन धम्मिल्लेन सयुतकचभरेण प्रीत्येव साक्षिमौ दम्पती रतियुद्धकुशलाविति हर्षेणेव पुष्पम् । जातावेकवचनम् । पुष्पाणीत्यर्थः । अवर्षि । पुष्पवृष्टिः कृतेत्यर्थः ॥

अधरितसारवतालं रेणे वलयेन रत्नसारवतालम् ।
सार्धं रोमावलिभिः स्त्रीणा प्रण(न)नर्त कुचभरोऽमा वलिभिः ॥१०९॥

तदा रतिक्रीडायामलमत्यर्थं रत्नसारवता रत्नश्रेष्ठयुक्तेन वलयेन स्त्रीणा रेणे शिञ्जितम् । कथ कृत्वा । अधरितसारवतालम् । अधरितो निर्जित. सारव' शब्दसहितस्ताल' कांस्यतालो यस्मिन् कर्मणि तत् । तत्र च रतिनाटके रोमावलिभी रोमपङ्क्तिभि सार्धं तथा वलिभिः तिसृभिर्वलिभिश्च अमा सार्धं स्त्रीणा वधूना कुचभरः प्रण(न)नर्त अनृत्यत् । अमाशब्दोऽव्ययं सहार्थे ॥

च्युतपरमाकल्पाना रतिरभसात्सुभ्रुवां रमाकल्पानाम् ।
रुचिमधिकामङ्गलता निन्ये स्वेदाम्भसा निकामं गलता ॥ ११० ॥

तत्र रतिलीलाया रमाकल्पानामीषदसमाप्ता रमा लक्ष्मीर्यासा तास्तादृशीना रमातुल्याना रतिरभसात् रत्युत्कण्ठ्या च्युतपरमाकल्पाना च्युता परमा. कल्पा उत्कृष्टनेपथ्यानि रतियुद्धेन यासा तादृशीना सुभ्रुवा निकाम गलता पतता रतिखेदोत्पन्नेन स्वेदाम्भसा स्वेदजलेन तासामङ्गलता अधिका रुचि निन्ये नीता ॥

विगलन्नानामाल्यस्फुरत्कबर्या सहाङ्गनानामाल्यः ।
पेतुरुपरि रम्भाणा समोरवः प्रेयसा सपरिरम्भाणाम् ॥ १११ ॥

तदा च रम्भाणा कदलीना समोरवः समा ऊरवो यासा तास्तादृश्यः । 'रम्भाप्सरोभि कदली' इति मङ्खः । अङ्गनाना वरस्त्रीणामाल्यः पङ्क्तयः । 'आल्यनर्थे सखीपङ्क्त्यो.' इति मङ्ख. । सपरिरम्भाणा सह परिरम्भेणालिङ्गितेन वर्तन्ते ये तादृशाना प्रेयसा कामुकानामुपरि पेतुः । कया सह । विगलन्नानामाल्यस्फुरत्कबर्या सह विगलन्ति रतियुद्धक्षोभेण नानामाल्यानि यस्या सा तादृशी या स्फुरन्ती चपला कबरी केशवेशस्तया सह । इय सहोक्तिरलकार. । तथा च काव्यप्रकाशे—'सा सहोक्ति सहार्थस्य बलादेक द्विवाचकम्' इति । न केवल ताः प्रियाणामुपरि पतिता., तत्कबर्योऽपि प्रियाणामुपरि पतिता इत्यर्थं ॥

अथ सूर्योदयवर्णनमाह—

तासां सरतान्ताना लोचनपद्मैः स्मरप्रसरतान्तानाम् ।
यावदमीलीनेन प्रबोधिताः प्राग्गिरावमी लीनेन ॥ ११२ ॥

स्मरप्रसरेण मदनसचारेण तान्ताना क्लान्तानाम् । 'तमु ग्लानौ' धातु' । सरतान्ताना सह रतान्तेन वर्तन्ते यास्ता. तादृशीना तासा वरस्त्रीणा लोचनपद्मैर्नेत्रकमलैर्यावदमीलि

खेदेन मीलितम्, तावत् प्राग्गिरौ पूर्वगिरौ उदयपर्वते लीनेन लग्नेन इनेन सूर्येण अमी । दम्पतिसमाजा इति शेषः । प्रबोधिता । 'इन सूर्ये प्रभौ' इत्यनेकार्थेषु ॥

हित्वा वरविध्वस्ता चिरोषितां कुमुदिनीं नवरविध्वस्ताम् ।
नलिनीमलिनामोघा ययुरुपकारेऽपि महति मलिना मोघाः ॥११३॥

तदा प्रभाते वरविध्वस्ता वरः उत्कृष्टो वरो वर्याकामुकश्च यो विधुश्चन्द्रस्तेन अस्ता क्षिप्ता चिरोषिता चिरसेविता कुमुदिनी नवरविध्वस्ता नवस्तात्कालोदितो यो रविस्तेन ध्वस्ता खेदिता कुमुदिनीं कैरविणीं हित्वा त्यक्त्वा अलिनामोघा भ्रमराणां समूहा नलिनी कमलिनी ययुर्गताः । अत्रैतत्सवादायार्थान्तरन्यासमाह—महत्युपकारेऽपि कृते मलिना लोका मोघा वन्ध्याः । यतः कुमुदिनीभिश्चिरकालं लालिता अपि मलीमसा भ्रमरास्ता-स्तादृगवस्थामाप्नुवन्तीः त्यक्त्वा नलिनीं गता इत्यर्थः ॥

प्रमदा दध्युर्विपदं चिरमकृत तावदध्युर्वि पदम्[1] ।
सपदि सवित्रंशुचयः समापयञ्जपविधिं पवित्रं शुचयः ॥ ११४ ॥

तदा प्रभाते प्रमदा वराङ्गना विपदं चिरं दिनावधि तादृगद्भुतरतिलीलाया विरतिं दध्युः अचिन्तयन् । तथा तावदादौ सपदि तत्क्षणं सवित्रंशुचयः सवितुः सूर्यस्य अंशुचयः किरणसमूहोऽध्युर्वि उर्व्यां भूमौ पदं स्थानमकृत । तथा शुचयो विमलचित्ताः साधवः पवित्रं जपविधिमाह्निकं समापयन् ॥

इति पुनरवदातेने समये सह जिष्णुनादरवदातेने ।
क्रीडां सरसिजनेत्रः स्वैरं सलिले वने च स रसिजनेऽत्र ॥११५॥

इत्यनेन प्रकारेण पुनः अवदातेने अवदातो निर्मल इनः सूर्यो यस्मिन् स तादृशे समये प्रभाते सति [स] सरसिजनेत्रः पुण्डरीकाक्षः श्रीकृष्णः स्वैरं स्वेच्छया क्रीडां जिष्णुना अर्जुनेन सह सलिले जले वने च कानने च तथात्रास्मिन् रसिजने च रसो रतिविषयोऽस्यास्तीति रसि[सी] तादृक् चासौ जनो वरयोषिज्जनस्तत्र च क्रीडामातेने विस्तारयामास । कथं कृत्वा । आदरवत् आदरस्तदेकतानत्वं विद्यते यत्र तत् । एतेन क्रमात् जलक्रीडां वनविहारं रतिलीलां च विहितवानित्यर्थः ॥

स्ववेगकम्पिकच्छविः पिकच्छविः परिभ्रमन् ।
अवाप्तवान्सदा रसं सदारसंसदच्युतः ॥ ११६ ॥

स्ववेगेन कम्पिनः कम्पयुक्ताः कच्छवयो गहनपक्षिणो यस्मात्स स्ववेगकम्पिकच्छविः, तथा पिकच्छविः पिकस्य कोकिलस्येव छविः श्यामसुन्दरा यस्य स तादृक् परिभ्रमन्नच्युतः श्रीकृष्णः सदारससत् सह दाराणां संसदा समाजेन वर्तते यः स तादृक् सदा सर्वदा रसं सौख्यमवाप्तवान् प्राप्तवान् ॥

---

1. 'विरहमयीमकृत' ग.

अर्जुनस्य वृत्तमाह—

वधूजनैः समं ततः समन्ततः सरित्तटे ।
चचार चारुचामरो रुचामरो धनंजयः ॥ ११७ ॥

ततोऽनन्तर रुचा दीप्त्या अमरो देव इव चारुचामर चारु चामर व्यजन यस्य स तादृग् धनंजयोऽर्जुन' सरित्तटे यमुनातटे समन्तत. सर्वत वधूजनैः सम स्त्रीजनै सह चचार ॥

उभावपि प्रभाविनौ दिवीव सुप्रभाविनौ ।
चिरं रिरसयोषितौ सरित्तटे सयोषितौ ॥ ११८ ॥

उभावपि श्रीकृष्णार्जुनौ प्रभाविनौ प्रभावयुक्तौ दिवि आकाशे सुप्रभौ सुष्टुप्रभायुक्तौ इनौ सूर्याविव सयोषितौ सवधूकौ सरित्तटे यमुनासरित्तटे चिर बहुकाल रिरसया रन्तुमिच्छया उषितौ स्थितौ ॥

इति श्रीमहाकविवासुदेवविरचिते युधिष्ठिरविजये महाकाव्ये श्रीकश्मीरदेशवास्तव्यमहामाहेश्वरविपश्चिद्वरराजानकशकरकण्ठात्मजराजानकरत्नकण्ठविरचिताया शिष्यहिताभिधानाया टीकाया सुभद्राहरणवनविहरणषड्तुवर्णनजलक्रीडास्तवर्णनचन्द्रोदयापानगोष्ठीसुरतलीलासूर्योदयवर्णन नाम द्वितीय आश्वासः ।

तृतीय आश्वास ।

त जितदैत्ये शरण हरण भीतेर्जगत्त्रयीशरणम् ।
पादाश्रितसितधवल नौमि सदा पार्वतीधवलम् ॥

अथात. श्रीकृष्णार्जुनयो खाण्डवदाहादिवृत्त वर्णयन्नाह—

अथ तौ भासुरतरसौ कृष्णावनुभूतवल्लभासुरतरसौ ।
खाण्डवमायतनागं वनमाविष्टौ विहंगमायतनागम् ॥ १ ॥

अथानन्तरं भासुरतरसौ भासुर तरो वेगो ययोस्तौ तादृशौ । तथा—अनुभूतवल्लभासुरतरसौ अनुभूतो वल्लभाना प्रियतमानां सुरतरस. सुरतकेलिरसो याभ्या तौ कृष्णौ कृष्ण श्रीकृष्ण. कृष्णोऽर्जुनश्च तौ श्रीकृष्णार्जुनौ खाण्डव वनमाविष्टौ । कीदृशं वनम् । आयतनागम् आयता दीर्घा नागा अश्वसेनादयो यस्मिंस्तत् । पुन' कीदृशम् । विहङ्गमायतनाग विहङ्गमाना पक्षिणामायतनभूता अगाः पर्वता ""स्मिस्तत् ॥

तस्य च पापिहितस्य क्रूरस्य वनस्य ।दपापिहितस्य ।
हृदि बद्धक्षोभाभ्या जगद्धितार्थं दधे दिधक्षोभाभ्याम् ॥ २ ॥

उभाभ्या श्रीकृष्णार्जुनाभ्या हृदि मनसि बद्धक्षोभाभ्या बद्धः क्षोभ' खलविनाशार्थं याभ्या तादृशाभ्यां तस्य क्रूरस्य वनस्य खाण्डवस्य दिधक्षा दग्धुमिच्छा दधे धृता ।

किमर्थम् । जगद्धितार्थं जगतो हिताय । वनस्य कीदृशस्य । पापिहितस्य पापिनो हितस्य । पुनः कीदृशस्य । पादपापिहितस्य पादपैर्वृक्षैरपिहित छादित तस्य तादृशस्य ॥

अधिकतमोदात्ताभ्या दर्शनमग्निर्ददौ च मोदात्ताभ्याम् ।
दग्धुं दाव दारूपेतमयाचत तौ तदा वन्दारू ॥ ३ ॥

अग्निर्दर्शन ददौ । काभ्याम् । ताभ्या श्रीकृष्णार्जुनाभ्याम् । कीदृशाभ्याम् । अधिकतमोदात्ताभ्यामधिकतममुदात्तौ महान्तौ ताभ्याम् । कस्मात् । मोदात् हर्षात् । अग्निर्वन्दारू प्रणतौ तौ श्रीकृष्णार्जुनौ दाव खाण्डव वन दग्धुमयाचत । कथभूतम् । दारूपेत दारुणा युक्तम् ॥

अग्नि श्रीकृष्णार्जुनौ किमयाचतेत्याह—

विपिनमिद विलसद्भिर्बहुप्रकारैर्दुरासदं विलसद्भिः ।
सुरपतिरक्षति मत्तस्तक्षकसख्यात्सदैव रक्षति मत्तः ॥ ४ ॥

विलसद्भिर्बहुप्रकारैर्बिलसद्भिर्बिलेशयै सत्त्वैर्दुरासदमिद वन खाण्डवाख्य तक्षकसख्यात्तक्षकेन नागेन सह सख्य तस्माद् हेतोर्मत्तो हृष्टः सन् सुरपतिरिन्द्र सदैव सर्वदा सर्वकाले मत्तो मत्सकाशाद् [अक्षति यथा स्यात्तथा] रक्षति ॥

तद्वृकगोमायुवयोरङ्कुगणैर्भुजबलानुगोऽमा युवयोः ।
द्विरदवराहारहितं वनमशितुं प्रार्थये वराहारहितम् ॥ ५ ॥

तत्तस्मात्कारणाद् अहं युवयोर्द्वयोर्भुजैर्बलानुगो भुजबलमनुगच्छतीति तादृक् अह वृकगोमायुवयोरङ्कुगणै वृका वनश्वानश्च गोमायव. शृगालाश्च वयासि पक्षिणश्च रङ्कयो मृगविशेषाश्च तेषा गणै समूहै. अमा सह । अमाशब्द सहार्थे । तैः स्थित वनम् । तथा—द्विरदवराहारहितम् । द्विरदा हस्तिन ,वराहाः सूकरा , तैररहितम् । सहितमित्यर्थ । तथा वराहारहितम् वरश्चासौ आहारस्तत्र हित वनमशितु भोक्तुम् । दग्धुमित्यर्थ । प्रार्थये ईहे ॥

इत्थं सादरमुक्तः प्रतिजज्ञे जिष्णुरञ्जसा दरमुक्तः ।
हतरिपुरंहोमायः स्फीतस्य वनस्य सत्वरं होमाय ॥ ६ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण सादरमादरसहितमुक्तः । अग्निनेति शेष । जिष्णुरर्जुनो दरमुक्तो दरेण भयेन मुक्त सन् प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञा कृतवान् । कस्मै । सत्वर शीघ्र स्फीतस्य ऋद्धस्य वनस्य खाण्डवाख्यस्य होमाय । जिष्णु. कीदृश. । हतरिपुरहोमाय. हत रिपूणां रहो वेग माया छल च येन ॥

अर्जुनो वक्ति—

इह पवमानसखेदं किचन कृत्ये करोति मानसखेदम् ।
मम पुनरासाद्यानि स्थिराणि शस्त्राणि शरशरासाद्यानि ॥ ७ ॥

इहास्मिन् वनदाहाख्ये कार्ये पवमानसखा पवमानस्य वायोः सखा अग्नि' इद किंचन किमपि कृत्ये करणीये वनदाहे मानसखेद मन खेद करोति। मनसि करोतीत्यर्थ । ममाग्रे न किंचिदेतदित्यर्थ । पर तु मम पुन स्थिराणि शस्त्राण्यायुधानि शरशरासाद्यानि शरा बाणा. शरा अस्यन्तेऽनेन शरासो धनु , तदाद्यानि आसाद्यानि प्राप्यानि चेत् तर्हि न किंचिदेतदित्यर्थ' ॥

इति शुभमायाचित्रे गाण्डीव नाम विविधमायाचित्रे ।
दैवतकार्यं तेन स्मृत्वा साध्यं रणेऽधिकार्यन्तेन ॥ ८ ॥
तस्मै चापं नगतः कर्कशमतिभीषण रुचा पन्नगतः ।
स खलु ददावरुणेन स्फुरद्गुणेनाहृतं तदा वरुणेन ॥ ९ ॥

इति अनेन प्रकारेण शुभ जगद्धितमायाचित्रे प्रार्थयते तस्मे अर्जुनाय गाण्डीव नाम चाप सोऽग्निर्ददाविति सबन्ध । किं कृत्वा । दैवतकार्यं देवकार्यं साध्य साधनीयं भावि स्मृत्वा । केन । तेनार्जुनेन । कृतमित्यर्थ । कुत्र । रणे । कीदृशे । विविधमायाचित्रे विविधा या माया प्रस्वापनाद्यास्ताभिश्चित्रे । केन हेतुना । अधिकार्यन्तेन अधिक योऽरीणा शत्रूणामन्तस्तेन । चाप कीदृशम् । नगतो नगात् पर्वतादपि कर्कश कठिनम् । तथा—रुचा दीप्त्या पन्नगत सर्पादप्यतिभीषणम् । चाप कीदृशम् । अरुणेन गुणेन मौर्व्या स्फुरत् । पुन' किंविशिष्टम् । वरुणेन लोकपालेन आहृत दत्तम् । अग्नये इत्यर्थ. । एतदाख्यान चादिपर्वणि खाण्डवदाहे ऊह्यम् ॥

अश्वास्तान्बद्धबलान्सह शरधियुगेन भास्वता बद्धबलान् ।
स ददौ कपिलसितेन ध्वजेन युक्तं रथं च कपिलसितेन ॥ १० ॥

सोऽग्निस्तावत् प्राथम्ये, यद्वा तावन्त. पृथ्वाकाराः धवलाश्च तावद्धवलास्तान् सितानश्वान् बद्धबलान् बद्ध सपन्न बल येषा ते तादृशान् भास्वता दीप्तिमता । अक्षयेणेत्यर्थ । शरधियुगेन सह शरा धीयन्ते रक्ष्यन्तेऽत्र शरधिस्तूण तूणयुगेन सह । तथा—रथ च कपिलसितेन कपेर्वानरस्य वानरश्रेष्ठस्य हनुमतो लसित यत्र तादृशेन ध्वजेन । कपिलसितेन कपिलश्वेतवर्णेन सह तस्मै अर्जुनाय ददौ ॥

अभिभूताखण्डलतस्तद्बलतस्तदनु वेष्टिताखण्डलतः ।
दीप्तिमगादनलोऽलं बिभ्राणो हेतिशतमगादनलोलम् ॥ ११ ॥

तदनु तदनन्तरमनलोऽग्निः अभिभूताखण्डलत पराभूतेन्द्रात् तद्बलत श्रीकृष्णसखार्जुनबलात् हेतिशत ज्वालाशत बिभ्राणो वेष्टिताखण्डलतो वेष्टिता अखण्डा लता वीरुधो येन स तादृक् अलमत्यर्थ दीप्तिमगात् । हेतिशत कीदृशम् । अगादनलोलम्

१ 'तत्सबोधन हे पवमानसख' इत्यस्याधिकपाठस्य सत्त्वे न किंचिद्दूषणम्,' 'करोति' इत्यत्रापि 'करोषि' इत्युचितम्

अगस्य पर्वतस्य खाण्डवाश्रयस्य यददन भक्षण तत्र लोलस्तम् । अग्निचेष्टित वर्णयत्याचार्यः ॥

कृतनिजकक्षेमहति क्षयमेष्यति तक्षकस्य कक्षे महति ।
अमुमारब्धारावान्घनान्नुदन्नवाप हरिरब्धारावान् ॥ १२ ॥

कृतनिजकक्षेमहति कृता निजस्य कस्य जलस्य क्षेमहति शुभक्षतिर्यत्र कर्मणि तत् । क्रियाविशेषणम् । यद्वा निज एव निजक , कृता निजकाना स्वीयाना क्षेमहतिर्यत्र तत् एव तक्षकस्य नागस्य विशेषमहति कक्षे कच्छे तत्पार्श्वारण्ये वा । 'कक्ष स्मृतो भुजामूले कक्षोऽरण्ये च वीरुधि । कक्ष शुष्के तृणे प्रोक्त कक्ष कच्छ उदाहृत ॥' इति धरणि । कक्ष जलप्रायगहनप्रदेश । कक्षे क्षयमेष्यति सति आरब्धारावान् आरब्धा रावा शब्दा यैस्ते तादृशान् घनान् मेघान् नुदन् प्रेरयन् अब्धारावान् अपा जलाना या धारा अविच्छिन्नप्रसररूपास्ता विद्यन्ते यस्य स तादृक् स हरिरिन्द्रोऽमु खाण्डवदहनोद्यतमग्निमवाप प्राप्त ॥

स्तब्धपतत्रिदशाशं शरगृहमकृतार्जुनः पतत्रिदशाशम् ।
रुद्धा बद्धारासा बहिरेव ततो[1] भवद्धारा सा ॥ १३ ॥

तत्र खाण्डवदाहे स्तब्धपतत्रिदशाश स्तब्धा पतत्रिण पक्षिणो यासु ता एवंविधा दशाशा दशदिशो यस्मिंस्तादृशम् । तथा—पतत्रिदशाश पतन्ती अधोगच्छन्ती नश्यमाना त्रिदशानामिन्द्रपक्ष्याणामाशा यस्मिंस्तादृश शरगृह शरैरतिघनतया कृत गृहमर्जुनोऽकृत । रुद्धेति । ततोऽनन्तर सा धारा जलधारा क्रोधोद्रेकादिन्द्रकृता बहिरेव रुद्धा अभवत् । कीदृशी । बद्धारासा बद्ध आसमन्ताद्रासो रावो यया सा ॥

तदनु घनोदकरोधात्क्रोधं विबुधाधिपोऽरिनोदकरोऽधात् ।
कृतसंनाहबलोऽभी रभसादागच्छदर्जुनाहवलोभी ॥ १४ ॥

तदनु तदनन्तरम् अरिनोदकरोऽरीणा नोद व्यथा करोतीति तादृग् विबुधाधिप इन्द्रो घनोदकरोधाद् घन कृत्वा य उदकरोधो घनस्य वोदकस्य रोधस्तस्मात् क्रोधमधात् क्रोधमकरोत् । अर्जुन प्रतीति शेष । ततश्च स इन्द्रोऽर्जुनाहवलोभी अर्जुनेन सह आहवे युद्धे लोभी लोभयुत , अभीर्भयरहित. कृतसनाहबल कृतसज्जीकरणसैन्यो रभसाद् वेगादागच्छदागत ॥

विजितावार्यमरुद्भिः शरनिकरैरश्विवसुशिवार्यमरुद्भिः ।
प्राप्तं तुङ्गजवं तं जिगाय जिष्णुः शतक्रतुं गजवन्तम् ॥ १५ ॥

ततोऽनन्तर जिष्णुरर्जुनो गजवन्तमैरावणहस्तियुक्त तुङ्गजव महावेगं प्राप्त त शतक्रतुमिन्द्र शरनिकरैर्बाणसमूहैर्जिगाय अजयत् । कीदृशै शरनिकरै । विजितावार्यमरुद्भि

[1] 'ततो गताभवे' ग

विजितोऽत्रार्योऽवारणीय उद्धतो मरुद् यैस्ते तादृशै । वायोरप्याशुगतिभिरित्यर्थः । पुन कीदृशै' । अश्विवसुशिवार्यमरुद्धि अश्विनौ दस्रौ, वसवो वसुनामानो देवा , शिवा रुद्रा., अर्यमा सूर्य , ते अश्विवसुशिवार्यमाणस्तान् इन्द्रपक्ष्यानागतान् रुन्धन्ति तादृशै ॥

तदनु समिद्धो महितं सपक्षिसघ वनं समिद्धोमहितम् ।
सलिलं जलदे वपति स्वैर वह्निर्ददाह जलदेवपतिः ॥ १६ ॥

तदनु जलदे मेघे इन्द्रेणोत्पादिते सति सलिल जल वपति वर्षति सति जलदेवपतिः जलदेवो वरुण' पति' रक्षको यस्य तादृश सन् समिद्धोमहित समिधा होमे हितस्तादृश सपक्षिसघ महित पूजित वन खाण्डव स्वैर स्वेच्छया ददाह । जलदेवपतिरिति । तथा चादिपर्वणि खाण्डवदाहे—'एवमुक्तस्तु भगवान्धूमकेतुर्हुताशन । चिन्तयामास वरुण लोकपाल महेश्वरम् ॥' इत्यादि ॥

तेन यदा समदाहित्रातं वनमुत्थितापदा समदाहि ।
शिखिना सन्नागेन स्थितमत्र न तक्षकेण सन्नागेन ॥ १७ ॥

उत्थितापदा उत्थिता आपत् वनदाहरूपा यस्मात्स तादृशेन शिखिना अग्निना समदाहित्रात समदा अहित्राताः सर्पसघा यस्मिंस्तत् वन यदा समदाहि सम्यग् अदाहि, तदा अत्र वने सन्नागेन सन्न' खेद प्राप्तोऽगो वनाश्रयभूत पर्वतो यस्य स तादृशेन सन्नागेन शोभननागेन तक्षकनाम्ना न स्थितम् । चलितमित्यर्थः ॥

तनयं माता तस्य व्यथित विरहे ससंभ्रमा तातस्य ।
वसतिर्वत्सलताया निगीर्य वनराजितोऽद्रवत्सलतायाः ॥ १८ ॥

तातस्य तक्षकस्य विरहे व्यथित तनयमश्वसेनाख्य तस्य अश्वसेनस्य माता ससभ्रमा सती त निगीर्य निगरणेन सगोप्य वनराजितोऽद्रवत् । कथभूताया वनराजित । सलतायाः सवल्लया' । माता कीदृशी । वसति । कस्याः । वत्सलताया वत्सलभावस्य वसति ॥

ता च ततान नभोगा कृत्तगलामर्जुनस्ततानन भोगाम् ।
तत्र समुत्सर्पं तं हृतपुच्छमपाद्धरिः समुत्सर्पन्तम् ॥ १९ ॥

नभोगा नभो गच्छतीति ता नभोगा तथा तताननभोगा तत विस्तृतमानन भोग. फणश्च यया सा ता तादृशीं पन्नगीं कृत्तगला कृत्तो गलो यस्या सा ता तादृशीं ततान । तत्र च समुत्सर्पन्त धावन्त त सर्प हृतपुच्छ हृत कृत्तमर्जुनेन पुच्छ यस्य स तादृश त सर्पमश्वसेन हरिरिन्द्रोऽपादरक्षत् । वातवर्षेणार्जुनान्मोक्षयित्वेति शेषः । हरिरिन्द्र कीदृश । समुत् मह मुदा हर्षेण वर्तते य' सः । एतदाख्यानमादिपर्वणि खाण्डवदाहे तत एवोह्यम् ॥

स्तब्धरविप्रभविष्णुः शरणागतमत्र वनभुवि प्रभविष्णुः ।
च्युतमनले नररक्षःखादिनि पार्थो मयं बलेन ररक्ष ॥ २० ॥

पार्थोऽर्जुनोऽत्र वनभुवि दह्यमानाया नररक्षःखादिनि नराश्च रक्षांसि च तानि खादतीति तादृशि अनलेऽग्नौ च्युत मय मयासुर बलेन ररक्ष। कीदृश पार्थः। स्तब्धरविप्रभाविष्णु स्तब्धोऽग्रे स्तब्धीभूतो रविप्रभ सूर्यतुल्यो विष्णुः श्रीकृष्णो यस्य स॰। पुन कीदृश। प्रभाविष्णु प्रभावशील॥

विपिनमपातिततोयं दग्ध्वा तृप्ते तनूनपाति ततोऽयम्।
पार्थं दत्तक्षेम दैतेयाना तदावदत्तक्षेमम्॥ २१॥

दैतेयानामसुराणा तक्षा वार्धकिर्मयस्तनूनपाति अग्नौ वन खाण्डवमपातिततोय न पातितमिन्द्रेण तोय यस्य तत्तादृश दग्ध्वा तृप्ते सति तदा तस्मिन् काले दत्तक्षेम दत्त क्षेम मयस्य सरक्षणरूप येन स तादृशमिम पार्थमवदत्। वक्ष्यमाणप्रकारेणेति शेष॥

मयासुर किमवददित्याह—

वेष्टितवीरुच्चक्राद्दहनाद्दहतो महाटवीरुच्चक्रात्।
अपि च सुरासुरहन्तुः स्फुटं त्वया पालितः परासुरहं तु॥ २२॥

भो॰ पार्थ, महाटवीर्महारण्यानि दहत.। 'अटव्यरण्य विपिनम्' इत्यमर.। तथा—वेष्टितवीरुच्चक्रात् वेष्टित वीरुधा चक्र समूहो येन स तादृशात्। तथा—उच्चक्रादुद्गत चक्र ज्वालारूप सैन्य यस्मात्स तादृशात्। तथा—सुरासुरहन्तु॰। तु पक्षान्तरे। एवविधाद्दहनादग्ने॰ परासुर्मृतप्रायोऽह त्वया स्फुट पालित॥

मयस्त पार्थं पुनश्च किमवोचदित्याह—

तत्तव भवतादिष्ट मद्वचनं मनुजवीर भवतादिष्टम्।
इष्टं करवै भवतस्त्वष्टारं मामवेहि करवैभवतः॥ २३॥

हे मनुजवीर, मनुजाना मध्ये वीरस्तस्य सबोधनम्। हे पार्थ, तत्तस्मात्कारणात् तवेष्ट भवतादित्याशी। हे अर्जुन, भवता मद्वचनमादिष्टमाज्ञप्त त्व ब्रूहीति भवतैवाज्ञप्तमित्यर्थ॰। तत्तस्मात्कारणात् भवत इष्ट करवै करवाणि। करवैभवत. करयोर्वैभव कौशल्य तत. करवैभवात् हस्तनैपुण्यात् त्वष्टार वर्धकि मामवेहि। दैत्यानामिति शेष.॥

इति वचनमनामयतः श्रुत्वा पार्थोऽथ शोभनमना मयतः।
उपपन्नाभिजनानामुचितमुवाचाभि नलिननाभिजनानाम्॥ २४॥

इत्यनेन प्रकारेण अनामयत. कुशलात् अथानन्तर मयतो मयासुराद् वचन श्रुत्वा शोभनमना. सुचित्तः पार्थोऽर्जुनः उपपन्नाभिजनाना योग्यकुलजाना नलिननाभिजनाना श्रीकृष्णसेवकानामभि समुखमुचित वच उवाच॥

पार्थो मय किमित्युवाचेत्याह—

न स्वयमसुर क्षणतः प्रत्युपकृतये वरेयमसुरक्षणतः।
जगदभिरामतमस्य क्रियता कृष्णस्य मन्दिरा मतमस्य॥ २५॥

हे असुर मयासुर, क्षणत' क्षणमात्रमसुरक्षणत', अर्थात् भवतोऽसुरक्षणाद् हेतो प्रत्युपकृतये अर्थाद् भवत्प्रत्युपकाराय स्वय न वरेय न किंचिद्वृणोमि । परतु भो मयासुर, जगत्सु त्रिजगद्विषये अतिशयेनाभिरामस्य श्लाध्यस्य अस्य कृष्णस्य श्रीकृष्णस्य मत मद्गिरा क्रियताम् । यदस्य जगदीशस्य मत तदेव भवता क्रियतामित्येव वरेयमिति भाव ॥

तदनु च नरकान्तेन प्रोक्तं श्रुत्वैतदखिलनरकान्तेन ।
राज्ञो भासुरधाम्नः क्रियतामधिकप्रभा सभा सुरधाम्नः ॥ २६ ॥

तदनु तदनन्तरमेतत् श्रुत्वा अखिलनरकान्तेन अखिलनराणा कान्तेन प्रियतमेन नरकान्तेन नरकस्य भौमासुरस्य अन्त श्रीकृष्णस्तेन प्रोक्त मय प्रत्याज्ञप्तमित्यर्थ । किमित्याह—राज्ञ इति । भो मय, भवता भासुरधाम्नो भासुर दीप्र धाम तेजो यस्य स तादृशस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य कृते सुरधाम्न. देवाना गृहात् स्वर्गाद्वा अधिकप्रभा अधिकशोभावती सभा क्रियता साध्यताम् ॥

देवसमोदन्ताभ्यामिति कृत्वा सविदं समोदं ताभ्याम् ।
भवदवसरसमयाभ्या प्रापे धर्मात्मजोऽथ सरसमयाभ्याम् ॥ २७ ॥

इत्यनेन प्रकारेण सविद समय समोद सहर्ष यथा भवति तथा कृत्वा देवसमोदन्ताभ्याम्, ताभ्या श्रीकृष्णार्जुनाभ्या देवाना समस्तुल्य उदन्त कीर्तिरूपो वृत्तान्तो ययोस्तौ ताभ्याम्, तथा भवदवसरसमयाभ्या भवत् अवसरसमय तत्समीपगमनकालः ययोस्तौ ताभ्याम्, तथा सरसमयाभ्या सरस' प्राग्गुदिष्टया श्रीकृष्णाज्ञया तत्सभासाधनोद्योगेन सरसो मयो मयासुरो ययोस्ताभ्यामथानन्तर धर्मात्मजो युधिष्ठिर ताभ्या प्रापे । तत्समीप तौ यातावित्यर्थः ॥

तेन च तरसा रचिता सभा नरेन्द्राय चारुतरसारचिता ।
ता च सदानन्दत्वादुद्गतपुलकोऽविशत्स दानं दत्त्वा ॥ २८ ॥

तेन च मयेन चारुतरसारचिता चारुतराणि साराणि वस्तूनि तैश्चिता व्याप्ता सभा नरेन्द्राय राज्ञे युधिष्ठिराय तरसा बलेन यावच्छक्ति रचिता कृता । स च युधिष्ठिर. सदानन्दत्वादुद्गतरोमाञ्च' सन् दान दत्त्वा ता सभामविशत् ॥

द्रष्टुमना मयजातां समागमत्तां सभामनामयजाताम् ।
सततमुदारा जनता तस्थौ तत्रैव सा मुदा राजनता ॥ २९ ॥

उदारा महती कुलेन वृत्तेन वा जनता जनाना समूहस्ता मयजातां मयाज्जातां सभां द्रष्टुमनाः समागमत् । कीदृशीं ताम् । अनामयजाताम् अनामयेन कुशलेन जाता सपन्नाम् । सतत च उदारा कुलवृत्ताभ्या जनता जनसमूह' तत्रैव मुदा हर्षेण तस्थौ । कीदृशी । राजनता राजभि' क्षत्रियैर्नता स्तता । 'राजा स्यात्क्षत्रिये नृपे' इत्यमरः ॥

अमलीमसभावं तं द्रष्टुमना मुनिरनुत्तमभावन्तम्[1] ।
वीणाहस्तो भरतश्रेष्ठ समगाज्जगदनुग्रहस्तोभरतः ॥ ३० ॥

अनुत्तमभावन्तमविद्यमाना उत्तमा यस्या सकाशात्सा अनुत्तमा तादृशी चासौ भा दीप्ति सा विद्यते यस्य सोऽनुत्तमभावान् तादृशममलीमसभाव शुद्धभावयुक्त त द्रष्टुमनाः वीणाहस्तो वीणायुक्तो मुनिर्नारदमुनिर्भरतश्रेष्ठ युधिष्ठिर समगात् समागत । कीदृश. । जगदनुग्रहस्तोभरतो जगतोऽनुग्रहस्तोभ कृपाधिक्य तत्र रत. ॥

स वचोभी राजनयं निगद्य निखिलं धियो गभीरा जनयन् ।
आत्तपरमसौमुख्यं नृपमशिषत्कर्तुमध्वरमसौ मुख्यम् ॥ ३१ ॥

सोऽसौ नारदमुनिर्निखिल राजनय राजनीतिं निगद्य अनुशास्य गभीरा· सूदर्का धियो बुद्धीर्वचोभिर्जनयन्नुत्पादयन् आत्तपरमसौमुख्यम् आत्त परमसौमुख्य सुमुखत्व हृष्टवदनत्व येन स तादृशं नृप मुख्यमध्वर राजसूय कर्तुमशिषदाज्ञापयामास ॥

सोऽपि समुद्यदुपायः स्वं सूतं प्राहिणोत्समुद्यदुपाय ।
सद्यः सादरहसितं हरिरपि कुरुराजमाससाद रहसि तम् ॥ ३२ ॥

सोऽपि युधिष्ठिर समुत् सह मुदा तस्या वर्तते य स· । तथा समुद्यदुपाय· समुद्यत् कर्तु मनसि भ्रमन् उपाय कर्तव्यतादि यस्येदृश सन् यदुपाय यदून् पाति रक्षतीति यदुप श्रीकृष्णस्तस्मै सूत प्राहिणोत् । कथ कृत्वा । सादरहसित सह आदरेण हसितेन च वर्तते यस्मिन् कर्मणि तथा प्राहिणोत् । हरिरपि त कुरुराज (राज)युधिष्ठिरं रहसि मिथ आससाद ॥

तथ्यगिरा संधाय प्रभुणा स प्राहिणोज्जरासंधाय ।
दधतमफल्गु नवं तं हार्दं हरिमेव भीमफल्गुनवन्तम् ॥ ३३ ॥

स युधिष्ठिरस्तथ्यगिरा तथ्या सत्या गीर्यस्य स तादृशेन प्रभुणा श्रीकृष्णेन सधाय मिलित्वा अफल्गु बृहत् नव हार्द सौहार्द दधत त हरिमेव श्रीकृष्णमेव जरासधाय प्राहिणोत् । वधार्थमिति शेष । हरि कीदृशम् । भीमफल्गुनवन्त भीमश्च अर्जुनश्च तौ विद्येते यस्य स तादृशम् ॥

सोऽपि बृहद्रथजन्तु प्रविश्य मागधपुर बृहद्रथजं तु ।
मारुतिना वधमनयन्निगडितनृपतिं रणावनावधमनयम् ॥ ३४ ॥

सोऽपि श्रीकृष्णो बृहद्रथजन्तु बृहन्तो रथा जन्तवो जनाश्च यस्मिंस्तत् तादृशं मागधपुर प्रविश्य मारुतिना वायुपुत्रेण भीमेन करणेन बृहद्रथज जरासध वधमनयत् । कस्याम् । रणावनौ रणभूमौ । कीदृश बृहद्रथजम् । निगडितनृपतिं निगडिता बद्धा नृप-

---

१ 'स्तत्तममभावन्तम' ग

तयो येन स तादृशम् । पुन कीदृशम् । अधमनयमधमाना नय अधमो वा नयो यस्य स तादृशम् ॥

अथ सदुपायनयोगामनुजैर्निर्जित्य लसदुपायनयो गाम् ।
स्वनिचयमतनुतयाग दधन्नृपो राजसूयमतनुत यागम् ॥ ३५ ॥

अथानन्तर नृपो राजा युधिष्ठिरः सदुपायनयोगा सता शोभनानामुपायनाना ढौकनकाना योग॰ यस्या सा तादृशी गा भूमिमनुजैर्भीमादिभिर्निर्जित्य राजसूय याग क्रतुमतनुत । कीदृशो नृप । लसदुपायनय लसन्त उपाया सामादयो यस्य स तादृक् नयश्च यस्य स । [1]कीदृश यागम्—अतनुतया महत्त्वेन स्वनिचयमग स्वस्य धनस्य निचय॰ समूहो यस्मिन् स तादृशमग पर्वत महान्त धनराशिमिवेत्यर्थ ॥

तं गुरुतरकरभारप्रभुग्नकण्ठोष्ट्रकाश्वतरकरभार ।
वारिधिवेलापालीवेष्टितभूवेष्टसभवेलापाली ॥ ३६ ॥

वारिधीना या वेलास्तासा या पाल्य पङ्क्तयस्ताभिर्वेष्टितो यो भूवेष्टो भूवलयस्तस्मात्सभवो येषा तादृशा ये इलापा इला भूमिं पान्तीति इलापा राजानस्तेषामाली पङ्क्तिः सा वारिधिवेलापालीवेष्टितभूवेष्टसभवेलापाली कर्त्री त युधिष्ठिरमार ययौ । आरेति 'ऋ गतौ' इत्यस्य धातोर्लिटि रूपम् । कीदृशी । गुरुतरो य करभारो राजदेयाशस्य यो भारस्तेन प्रभुग्नकण्ठा॰ उष्ट्रा॰ क्रमेलका, अश्वतराः, करभा उष्ट्रशावा, रलयोरैक्यात् कलभा करिशावा वा, यस्या. सा गुरुतरकरभारप्रभुग्नकण्ठोष्ट्रकाश्वतरकरभा. । 'गोभूवाचस्त्विला' इत्यमर॰ । राजग्राह्याशमुष्ट्रादिभ्यो भार विधाय राजावली तमुपाययावित्यर्थ ॥

अधिकतरामेयजने न्ययुङ्क्त धर्मात्मजोऽभिरामे यजने ।
अवगतनानामनुज सहदेवं पूजने जनानामनुजम् ॥ ३७ ॥

धर्मात्मजो युधिष्ठिरोऽधिकतरामेयजने अधिकतरा अमेया मातुमशक्या जना यत्र स तादृशे अभिरामे रम्ये यजने राजसूये अवगतनानामनुजमवगता विदिता नानाप्रकारा मनुजा यस्य स तादृशमनुज कनिष्ठ भ्रातर सहदेव जनाना पूजने न्ययुङ्क्त आज्ञापयत् ॥

अपि च विरोचितवेदीभागमपृच्छद्गुरुं गिरोचितवेदी ।
इह शान्तनवैकस्मै वदार्घ(र्घ्य)पूजा नराय तनवै कस्मै ॥ ३८ ॥

अपि चेति पक्षान्तरे । स धर्मात्मजो युधिष्ठिरो गिरा वाचा उचित वेत्तीति तादृक् गुरुं ज्येष्ठ भीष्ममपृच्छत् । कीदृश गुरुम् । विरोचितवेदीभाग विरोचितो मण्डितो वेदीभागो यजनार्थ वेदीभागो येन स तादृशम् । किमित्यपृच्छदित्याह—हे शान्तनव हे

१. 'पुनः कीदृक् । अतनुतया महत्त्वेन स्वनिचय स्वस्य धनस्य निचय. समूहस्तमगं पर्वतम् । धनराशिमिवेत्यर्थ. । दधत्' इति व्याख्यान वर प्रतीयते.

भीष्म, एकस्मै कस्मै नराय इह मखे अर्घ(र्घ्य)पूजामग्र्यार्घ(र्घ्य)पूजा तनवै कुर्वे [इति वद] ॥

इति सदृशं तनुजेन प्रोक्ते धर्मस्य वचसि शंतनुजेन ।
उक्त तोयजनेत्रप्रान्ते प्रश्नोऽयमनुचितो यजनेऽत्र ॥ ३९ ॥

इति एवप्रकारेण धर्मस्य तनुजेन धर्मात्मजेन युधिष्ठिरेण वचसि उक्ते सति शतनुजेन भीष्मेण उक्तम् । किमवोचदित्याह—तोयजेति । हे[1] तोयजनेत्र तोयजवत् कमलवत् नेत्रे यस्य स तादृशे । अत्र यजने यज्ञे अय प्रश्न प्रान्ते अनुचित किमित्याह ॥

पुन किमाह—

कि तुलितामर साक्षादवतीर्ण भागमेव तामरसाक्षात् ।
दानवसेना द्यन्तं स्वामिनमेनं न बुध्यसेऽनाद्यन्तम् ॥ ४० ॥

हे तुलितामर तुलिता सत्त्वप्रकृतितया सदृशा अमरा यस्य स तादृश, तामरसाक्षात् पुण्डरीकाक्षात् श्रीविष्णोरेव साक्षाद्भागमशमवतीर्णमनाद्यन्तमेन स्वामिन कृष्ण न बुध्यसे काक्वा । पुन कीदृशमेनम् । दानवसेना असुरचमूर्द्यन्त खण्डयन्तम् ॥

दशावतारै श्रीकृष्ण स्तौति—

जननिलयो[2] नित्या गा यश्च विचिक्ये कृताब्जयोनित्यागाः ।
कर्तुमिव स्वान्वेषस्फुटनिष्क्रयमक्षिजितविवस्वान्वेषः ॥ ४१ ॥

तमेन स्वामिन कम् । यश्चैष स्वामी कृताब्जयोनित्यागा कृतोऽब्जयोनेर्ब्रह्मण-स्त्यागो याभिस्ता । दैत्येन्द्रैर्ब्रह्मणो हस्ताद्बलादाच्छिद्य वेदाना हरणात् । यद्वा ब्रह्मणापि तासा दुरधिगमत्वात् कृताब्जयोनित्यागा , अनाद्यन्ता गा वाचो वेदरूपा विचिक्ये नु अन्वेषयदिव । कि कर्तुम् । स्वान्वेषस्फुटनिष्क्रय स्वस्य योऽन्वेषस्तस्य य स्फुट निष्क्रयो मूल्य त कर्तुम् इव । यथाहमेताभिर्गोभिर्वेदरूपाभिरन्विष्टो मार्गित तथाप्यहमेतासामन्वेषण करोमीत्यत इव ता विचिक्ये । य कीदृश । जननिलयो जनानामाश्रय । पुन कीदृश । अक्षिजितविवस्वान् अक्ष्णा तेजोमयत्वाज्जित सूर्यो येन स । प्रलयाम्भोधेर्वेदानुद्धारेत्यर्थ ॥

उदधिपयश्चक्रान्तः कच्छपवेशं विधाय यश्च क्रान्तः ।
पृष्ठेनागाभोऽग मन्दरमुदधादुदूढनागाभोगम् ॥ ४२ ॥

तमेन स्वामिन कम् । य एष स्वामी उदधिपयश्चक्रान्तः उदधिपयसा यच्चक्र समूहः

---

१. 'तोयजनेत्रस्य पुण्डरीकाक्षस्य प्रान्त सामीप्य यत्रैतादृशेऽत्र यजनेऽय प्रश्नोऽनुचित.' इति व्याख्यानमपि वरम् २ 'जलनिलयो' इति ग-पुस्तकपाठानुसारेण तु 'यश्चैष

तैस्यान्त' य कच्छपवेश कूर्मवेश कृत्वा क्रान्त' विक्रान्तपादः सन् पृष्ठेन मन्दरमग मन्द- रपर्वतमुदधात् दधार । कीदृशो य' । अगाभ पर्वततुल्य , आगाभो वा आसमन्तात् ग- च्छतीति आगा तादृशी आभा यस्य स' । मन्दरमग कीदृशम् । उद्ढनागाभोगमुद्धा धृता नागाना सर्पाणामाभोगा' फणा काया वा येन स तादृशम् ॥

यश्च धरण्याक्षेपस्फुटवैरिण्युपगते हिरण्याक्षेपः ।
सपदि वराहवपुष्ठां तामुद्धर्तुं दधौ वराहवपुष्ठाम् ॥ ४३ ॥

तमेन स्वामिन कम् । यश्चैष स्वामी धरण्याक्षेपस्फुटवैरिणि धरणेर्भूमेर्य आक्षेपो हरण तेन स्फुट वैरिणि शत्रौ हिरण्याक्षनाम्नि असुरे सति सपदि तत्क्षण वराहवपुष्ठा वराह- वपुषि आदिसूकरवपुषि तिष्ठतीति वराहवपुष्ठा ता भूमिमुद्धर्तुमपो दधौ । याम्योऽद्ध सा भूमिरुद्धृता इत्यर्थ । पुन कीदृशीं ता भूमिम् । वराहवपुष्ठा वराहवेषु उत्कृष्टयुद्धेषु दानवैः सह कृतेषु रक्षिता ताम् ॥

धृतनरसिंहाकारं रिपुगणमानीय लसदसि हाकारम् ।
योऽस्तरुगरिमाशूरःस्थले नखैरभिनदधिकगरिमा शूरः ॥ ४४ ॥

तमेन स्वामिन कम् । य एष स्वामी लसदसिं लसन् स्फुरन्नसिर्यस्य स तादृशम- रिगण शत्रुसमूह हाकार हा इति तर्जनाय हाकारमानीय सतर्ज्य अस्तरुग् अस्ता द्र गता रुग् रोषो यस्य स तादृक् धृतनरसिंहाकार धृतो नरसिंहाकारो यस्मिन् कर्मणि तत् । क्रियाविशेषणमेतत् । तथा आशु शीघ्रमुर.स्थले अरिं शत्रु हिरण्यकशिपुं नखैरभिनद् बिभेद । य कीदृश. । अधिकगरिमा अधिक गरिमा गुरुत्व यस्य स । पुन. कीदृश. । शूरो महाशूरः ॥

अवनतदेवामनतामातन्वानः सता वामनताम् ।
योऽधिकतरसन्नेहे दैत्यबले बलिमपास्तरस नेहे ॥ ४५ ॥

तमेन स्वामिन कम् । य एष स्वामी अवनतदेवाम् अवनता दारुवदवनता देवा यस्या सा ताम् । तथा—अनता न नता नम्रा कस्यचित् तादृशीम् । ता प्रसिद्धा वामनता वामनावतारत्वम् आतन्वान' स' । यद्वा—सता साधूनामनतामनस्य प्राणस्य भाव. ता प्राणत्व प्राणरूपाम् । सता प्राणप्रिया वामनतामित्यर्थ' । अधिकतरसन्नेहे अधिकतर सन्ना अवसन्नेहा चेष्टा यस्य स तादृशे दैत्यबले सति । त्रिविक्रमरूपेणेत्यर्थ. । अतश्चापास्तरस त्यक्तत्रैलोक्यराज्यरस बलि बलिदानव नेहे बबन्ध ।'णह बन्धने' धातु ॥

१. 'तस्यान्तर्मध्ये कच्छपवेश' इति व्याख्यान भवेत्. २ 'अप उपगते प्रविष्टे सति ता भूमिमुद्धर्तु सपदि वराहवायोत्कृष्टयुद्धाय पुष्टा ससारा वराहवपुष्टामादिवराहशरीरत्व दधौ' इति व्याख्यान कुतो नाङ्गीकृतम्

अजनि च यो गवि रामः कुले भृगूणामसंन्नियोगविरामः ।
यो धृतपरशू राज्ञश्चकर्त समरे निरस्तपरशूराज्ञः ॥ ४६ ॥

तमेन स्वामिन कम् । य एष स्वामी असन्नियोगविरामोऽसता खलाना यो नियोग आज्ञारूप शासन तस्य विरामो नाशो गवि भूमौ भृगूणा मुनिवर्याणा कुले रामो भार्गवोऽजनि । यो निरस्तपरशूराज्ञो निरस्ता दूरीकृता परेषा शूराणामाज्ञा येन तादृश । तथा—धृतपरशु धृत परशु कुठारो येन तादृश समरे युद्धे राज्ञ क्षत्रियान् चकर्त अच्छिनत् । 'राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे' इति मङ्ख ॥

अस्तसमस्तकलङ्कः कपिबलकम्पितसुवेलमस्तकलङ्कः ।
यश्च यमक्षयमनयन्निशाचराणा निकायमक्षयमनयम् ॥ ४७ ॥

तमेन स्वामिन कम् । य एष स्वामी अस्तसमस्तकलङ्कोऽस्तो दूरीकृतः समस्त॰ कलङ्क॰ पातकोदितो येन स तादृश । निजभक्तजनस्येति शेष । तथा—कपिबलेन सुग्रीवहनूमदादिवानरेन्द्रबलेन कम्पिता सुवेलाख्यस्य गिरेर्मस्तके लङ्का दशमुखनगरी येन स तादृश । अक्षय क्षयेन विनाशेन रहितम् अनय नीतिरहित निशाचराणा रावणादीना निकाय समूह यमक्षय यमसदनम् अनयत् । 'क्षयो निलयकल्पान्तरोगापचयमृत्युषु' इति मङ्ख॰ ॥

गुरुनियमारोहिण्या जातो मुसलीति समहिमा रोहिण्याम् ।
योऽधित हालापरतामरिसेनामपि चकार हालापरताम् ॥ ४८ ॥

तमेन स्वामिन कम् । समहिमा सह महिम्ना वर्तते य॰ स तादृशो गुरुनियमारोहिण्या गुरवो महान्तो ये नियमा पातिव्रतादयस्तानारोहतीति तादृश्या रोहिण्या रोहिणीनाम्नि जनन्या जातो मुसलीति प्रसिद्ध । हालापरता हालाया सुराया परस्तत्परस्तस्य भावस्तत्ता तामधित दधे । तथा—योऽरिसेनामपि रिपुचमूमपि हालापरता हा इति य आलाप॰ प्रसभमारणेन तत्र रता ता तादृशीं चकार ॥

निजमहसा धुतदनुजस्त्रातुं जगन्ति साधु तदनुजः ।
जननमयादवनिलये सति देवक्या य एष यादवनिलये ॥ ४९ ॥

तमेन स्वामिन कम् । य एष स्वामी अवनिलये भूमेर्लये नाशे कल्पान्ते सति निजेन महसा तेजसा धुता दनुजा हिरण्याक्षहिरण्यकशिप्वादयो येन स॰ । प्राग्जन्मनीत्यर्थ॰ । अत्रावनिलये सतीति दूरस्थपदत्वेऽपि यमकादौ न दोष॰ । साधु शोभन कृत्वा भूयोऽपि जगन्ति त्रातु तदनुज॰ तस्य मुसलिनो बलभद्रस्य अनुज श्रीकृष्णः यादवनिलये यदुगृहे देवक्या जनन्या जननं जन्म अयात् प्रापत् । 'या प्रापणे' धातु॰ ॥

१. 'सत्प्रयोग' ग.

दशावतारवर्णनमुपसंहरन्नाह—

जनताः कलिततमोहा भूयोऽप्ययमेव भक्तिकलिततमोहा ।
संहर्ता कल्यन्ते तमृते पूजाः क्व मतिमता कल्यन्ते ॥ ९० ॥

अयमेव स्वामी भक्तिकलिततमोहा भक्त्या तदेकतानतया ये कलिता भाविता । कलतिः कामधेनुः । तेषां तमोऽज्ञानरूपं हन्तीति तादृशः कलिततमोहा कलिता युगेन कलहेन वा ततो विस्तृतो मोहोऽज्ञानं यासां ता जनता जनसमूहान् कल्यन्ते कलेस्तुरीयस्य युगस्यान्तस्तत्र भूयोऽपि संहर्ता । कल्किरूपधरत्वेनेत्यर्थः । तमेवमृते मतिमता पुरुषेण पूजा अर्चा स्तुतिप्रणत्याद्याः क्व कस्मिन् कल्यन्ते विधीयन्ते ॥

वच इति शान्तनुतनयं माद्रीतनयो निशम्य शान्तनुतनयम् ।
भक्तधियामासाद्यं पुमांसमर्घ्येण पूजयामासाद्यम् ॥ ९१ ॥

माद्रीतनयः सहदेवो यो हि जनानां पूजने राज्ञा नियुक्तः स इत्यनेन प्रकारेण शान्तनुतनयं वचो भीष्मवचः शन्तनुतनयो भीष्मस्तस्येदं निशम्य आद्यं पुमांसमादिपुरुषं श्रीकृष्णमर्घ्येणाष्टाङ्गेन पूजयामास । वचः कीदृशम् । शान्तनुतनयं शान्तैः शमप्रधानैर्नुतः स्तुतो नयो यस्य तत् । आद्यं पुमांसं कीदृशम् । भक्तधियां भक्तजनमतीनामासाद्यम् ॥

अथ रिपुभासामन्तः शिशुपालः प्रविचलत्सभासामन्तः ।
माद्रेयं तमसोढः श्रियः पतिं नैव पूजयन्तमसोढ ॥ ९२ ॥

प्रविचलत्सभासामन्तः प्रविचलन्तः सभायां सामन्तास्तन्मण्डलान्तर्वासिनो राजानो यस्य सः । तथा—रिपुभासां शत्रुदीप्तीनामन्तो नाशः । तथा—तमसा अज्ञानरूपेणान्धकारेणोढो भृतः शिशुपालः चेदिराट् श्रियः पतिं श्रीकृष्णं पूजयन्तं माद्रेयं सहदेवं न असोढ न सेहे ॥

अरिणा कान्तारेण त्रिविक्रमस्त्रुटितशत्रुकान्तारेण ।
सपदि चकार स कृत्तं चेदिपतिं त्रिदशपटलिकारसकृत्तम् ॥ ९३ ॥

स त्रिविक्रमः श्रीकृष्णस्त्रुटितशत्रुकान्तारेण त्रुटिताश्छेदिताः शत्रव एव कान्तारा दूरशून्याध्वानो गहना येन तत्तादृशेन । तथा कान्तारेण कान्ता रम्या शाणोपलसंस्कृता अरा धारा यस्य तत्तादृशेन, अरिणा अरा धारा विद्यन्ते यस्य तत् अरिचक्रं तेन, तं चेदिपतिं शिशुपालं सपदि तत्क्षणं कृत्तं छिन्नं चकार । तस्य शिरश्चिच्छेदेत्यर्थः । स श्रीकृष्णः कीदृशः । त्रिदशानां देवानां पटलिकाः समूहाः । पटल्येव पटलिका तस्या रसः प्रमोदरसस्तं करोतीति त्रिदशपटलिकारसकृत् ॥

स ज्ञानी चेदीने निहते राजा जने च नीचे दीने ।
प्रमुदितमानवराजं समापयत्कर्म हयमानवराजम् ॥ ९४ ॥

स राजा युधिष्ठिरो ज्ञानी ज्ञानवान् चेदीने चेदीना जनपदविशेषाणामिन. स्वामी तस्मिन् शिशुपाले निहते तथा नीचे जने च दीने सति प्रमुदितमानवराज प्रमुदिता मानवराजा नृपा यत्र तत् कर्म राजसूययज्ञाख्य समापयत् । कीदृश कर्म । हूयमानवराज हूयमानो होमेन सतर्प्यो वर श्रेष्ठोऽजो विष्णुर्यस्मिन् कर्मणि तत् । 'अजाविष्णुहरच्छागा' इत्यनेकार्थेष्वमर ॥

स[1] बृहदसूयाध्वरतः पाण्डुसुतस्याथ राजसूयाध्वरतः ।
अधिकधनोपायनतः प्रापत्ताप सुयोधनोऽपायनतः ॥ ९५ ॥

अथानन्तर सुयोधनो दुर्योधन पाण्डुसुतस्य युधिष्ठिरस्य राजसूयाध्वरतो राजसूययज्ञाद् हेतोर्बृहदसूयाध्वरतो बृहती यासूयाक्षान्तिस्तस्या योऽध्वा मार्गस्तत्र रत । तथा—अपायनतोऽपगतोऽय. शुभावहो विधिर्येषा तेऽपाया भाग्यहीना । नीचा इत्यर्थ । तैर्नत प्रणत., तथा अधिकधनोपायनत अधिकधनानि यानि उपायनानि ढौकनकानि तेभ्यस्ताप हृदि सताप प्राप ॥

स खलु सभा लोकनतः सुयोधनः सचरन्सभालोकनतः ।
[2]स्फटिकमहासालस्य स्खलनेऽभूल्लम्भितापहासालस्यः ॥ ९६ ॥

स सुयोधनः सभा· सह भया दीप्त्या वर्तते य· स सभा । भाशब्द· क्विबन्त· । तथा—लोकनत. लोकैर्नत. प्रणत , सभालोकनत सभालोकनार्थे सचरन् अज्ञानेन स्फटिकमहासालस्य गल्वर्कमहाप्राकारस्य स्खलने च सति लम्भितापहासालस्यो लम्भितोऽन्यत· प्राप्तोऽपहासश्च तेन हेतुनालस्यमुदासीनता च येन तादृशोऽभूत् ॥

स च वसुधामन्यत्र स्फटिकमयी सप्रधार्य धामन्यत्र ।
निपपात महासरसः सलिले जनदत्तभूरितमहासरसः ॥ ९७ ॥

स च सुयोधनोऽत्र धामनि सभागृहे सचरन् अन्यत्र स्थले स्फटिकमयीं वसुधा भूमि सप्रधार्य भ्रमेण निश्चित्य महासरसः सलिले निपपात जलेऽपि स्फटिकमयस्थलभ्रान्त्या पपात । कीदृशः । जनैर्दत्तो भूरितमो हासरसो हस्ततालिकादिना यस्य सः ॥

त रिपुभीमोक्षान्तः पाञ्चालसुता तथैवभीमोऽक्षान्तः ।
पतितं सलिलेऽहस[3]तामघृणां हास एव स लिलेह सताम् ॥ ९८ ॥

पाञ्चालसुता द्रौपदी, तथा—रिपुभीमोक्षान्तो रिपूणा या भीर्भय तस्या मोक्षस्तस्यान्तो मारणेन तेषा निर्मूल विनाशक इत्यर्थ. । तथा—अक्षान्तो न क्षमावान् भीमो भीमसेनश्चेत्युभौ त दुर्योधन सलिले जले पतितमहसताम् । अघृणामित्यादि । स दुर्योधन· सता सज्जनानामपि तत्र सता वा लोकाना हास एवाघृणाम् 'एतावानेव हास उचित'

---

१. 'सुबृहदसूया' ग. २. 'अधिक' क-ख. ३. 'सतामसूनृणा(?)' ग.

इत्यत्र या घृणा तदभाव ·लोकाना निर्घृण कृत्वा जनहासमेव लिलेह आस्वादयत् । जनास्तमहसन्नित्यर्थ. ॥

इत्थं वैलक्ष्याणि प्राप्याथ महाजनेन वै लक्ष्याणि ।
नृपतिं कल्यं शस्तं समनुज्ञाप्यागमत्स कल्यंशस्तम् ॥ ५९ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण अथानन्तर वै निश्चये महाजनेन लक्ष्याणि दृश्यानि वैलक्ष्याणि स्फाटिकसालतः स्खलनसरोऽन्तः पतनादीनि त्रपाकराणि प्राप्यापि कल्यं नीरोग निश्चित्त प्रशस्तं नृपति समनुज्ञाप्य सम्यक् अनुज्ञाप्य ज्ञात्वा स प्रसिद्ध. कल्यशः कलियुगाशः शकुनिस्तन्मातुलस्त नृपति दुर्योधनमगमदुपाजगाम ॥

शकुनिर्मायावी तं पप्रच्छ सुयोधनं क्षमाया वीतम् ।
नृपसुत हेतुं गद मे त्वयि दुःखस्यारिदुःसहे तुङ्गदमे ॥ ६० ॥

क्षमायाः क्षान्तेर्वीत पतित सुयोधन मायावी शकुनि. पप्रच्छ । किमिति । हे नृपसुत, अरिदु सहे अरिभिर्दु सहे, तथा तुङ्गदमे तुङ्गो महान् दम· शान्तिर्विनयो वा यस्य तादृशे त्वय्यपि दुःखस्य स्वस्य हेतु मे गद । त्वन्मनसि कि दु.खमस्तीति मे वदेत्यर्थ. ॥

निजदेहविरक्तेन श्रुत्वेति रुषाग्निनेव हविरक्तेन ।
छद्मबलाय निजगदे मूलं तेनापि सौबलाय निजगदे ॥ ६१ ॥

रुषा क्रोधेन हविरक्तेन हविषा घृतेनाक्तोऽभ्यक्तो योऽग्निस्तेनेव । अतिज्वलतेत्यर्थ· । एवंभूतेन । तथा निजदेहे विरक्तेन निजशरीरे विरागवता तेन दुर्योधनेन इति श्रुत्वा निजगदे स्वरोगे मूल निदान छद्मबलाय छद्मैव बल यस्य स तादृशाय सौबलाय शकुनये निजगदे उक्तम् ॥

वच्मि ममातुलरम ते रुजं मनो जीविते न मातुल रमते ।
दृष्ट्वा महिता तस्य द्विषतो यज्ञे समृद्धिमहितान्तस्य ॥ ६२ ॥

हे अतुलरम अतुला तुलारहिता रमा लक्ष्मीर्यस्य तस्य सबोधनम् । हे मातुल, रुज स्वकीय रोग ते वच्मि मम मनो जीविते जीवनविषये न रमते । मरणमेव वरमित्यर्थः । अत्र हेतुमाह—अहितान्तस्य अहितानामन्तो यस्मात्तादृशस्य द्विषतो युधिष्ठिरस्य महिता पूजिता समृद्धि दृष्ट्वा मम मनो जीवनविषयेऽपि न रमते । यद्वा—ओ विष्णुस्तस्मात् हितसान्तो निश्चयो यस्येति वा ॥

सूचितलोभारत्या नुन्नस्तस्येति सौबलो भारत्या ।
कृतवानक्षरणाय व्यवसायं निजकजीवनक्षरणाय ॥ ६३ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण सूचितलोभारत्या सूचिता प्रकटीकृता लोभेन समृद्धिलोभेन अरतिर्यया सा तादृश्या, तस्य दुर्योधनस्य भारत्या वाचा नुन्न प्रेरित सौबल शकुनिरक्षरणाय अक्षो द्यूत स एव परस्परविवादेन रणस्तस्मै व्यवसायमुद्योगं कृतवान् । वय द्यूतेन

पाण्डुसुतान् जयेम इति दुर्योधन सान्त्वयामासेत्यर्थः । अक्षरणाय कीदृशाय । निजकजीवनक्षरणाय निज क सुख जीवन च तयो क्षरणाय निर्नाशकाय । सुखजीवितयोरन्तायेत्यर्थ । यद्वा—निजा एव निजका आत्मीया पाण्डुपुत्रास्तेषा जीवन तस्य क्षरणाय नाशायेत्यर्थ ॥

कितवावेकमती तौ धृतराष्ट्रमुपागतौ विवेकमतीतौ ।
सोऽपि सुतस्यालस्यश्रवणान्मतमन्वगात्ततः स्यालस्य ॥ ६४ ॥

तौ शकुनिदुर्योधनौ द्वावपि कितवौ द्यूतविद्याकुशलौ विवेक कार्याकार्यविचारमतीतावुल्लङ्घितवन्तौ धृतराष्ट्रमुपागतौ । सोऽपि धृतराष्ट्र सुतस्य दुर्योधनस्यालस्यश्रवणादौदासीन्यश्रवणात् तत तदनन्तर स्यालस्य शकुनेर्मतमन्वगात् । अङ्गीचकारेत्यर्थ ॥

तेन च सुतमोदाय प्रचोदितः पाण्डवोऽपि सुतमोदाय ।
सत्वरमायादक्षैः कितवैश्च वृता सभां स मायादक्षैः ॥ ६५ ॥

सुतमोदाय सुष्ठु तमोऽज्ञानरूप ददातीति सुतमोद तादृशाय सुतमोदाय सुतहर्षाय तेन धृतराष्ट्रेण प्रचोदित प्रेरित. स पाण्डवोऽपि युधिष्ठिरोऽपि मायादक्षैर्मायाविद्भिर्द्यूतविद्याया दक्षै कुशलैः कितवैर्द्यूतविद्भि , अक्षैः पाशकैश्च वृता सभा स[त्वर]मायादागतः ॥

अथ विदितमहानिकृतिः स्वजीवितस्यैव परमहानिकृति ।
द्यूते भारततनयं जिगाय शकुनिर्विवेकभारततनयम् ॥ ६६ ॥

अथानन्तर विदितमहानिकृति विदिता महानिकृतिर्महाशठत्व यस्य स तादृक् शकुनि स्वजीवितस्यैव परमहानिकृति अतिहानिकरे द्यूते भारततनय युधिष्ठिर जिगाय अजयत् । कीदृशम् । विवेकभारततनय विवेकभारे ततो विस्तीर्णो नयो यस्य तम् ॥

सोऽपि च वसुधान्यस्य द्रव्यस्यान्ते पणाय वसुधा न्यस्य ।
भ्रातॄंश्चतुरो दारानात्मोपेतान्न्यधत्त चतुरोदारान् ॥ ६७ ॥

सोऽपि च युधिष्ठिरो वसुधान्यस्य वसुधाया भूमेः सकाशादन्यस्य गजतुरगरथादेर्द्रव्यस्यान्तेऽवसाने वसुधा भूमिं पणायाक्षग्लहाय न्यस्य चतुरो भ्रातॄन् भीमादीन् , तथा दारान् द्रौपदीम् आत्मोपेतान् आत्मान चेत्यर्थ । पणाय न्यधत्तास्थापयत् । कीदृशान् भ्रातॄन् । चतुरोदारान् चतुरा निपुणाश्च ते उदारा उदारचित्ताश्च तान् ॥

अथ दुःशासनमुदितश्रीरित्यशिषन्नृपोऽरिशासनमुदितः ।
दर्परसादासीनः कृष्णा त्वमिहानयस्व सा दासी नः ॥ ६८ ॥

अथानन्तर दुर्योधनो दु शासन भ्रातरमिति वक्ष्यमाणप्रकारेण अशिषदाज्ञापयामास । कीदृशः । उदितश्रीरुदिता श्रीर्यस्य । तथा—अरिशासनमुदितोऽरीणा पाण्डवाना यत् शासन द्यूतजयेन नियमन तेन मुदितः । तथा—आसीन । कस्मात् । दर्परसादहङ्कार-

रसात् । किमित्याज्ञापयत्—हे दुःशासन, त्व कृष्णा द्रौपदीमिहानयस्व, सा नोऽस्माक दास्यस्ति ॥

स च तुलिततमालेषु प्रवरावभृथाप्लुतेषु ततमालेषु ।
जगृहे वक्रकचेषु द्रुपदसुतां सकलकौरवक्रकचेषु ॥ ६९ ॥

स च दु'शासनो द्रुपदसुता द्रौपदी वक्रकचेषु कुटिलकेशेषु जगृहे । कीदृशेषु । तुलिततमालेषु तुलितानि तमालानि तमालपुष्पाणि अतिकार्ष्ण्यात् यैस्ते तादृशेषु । पुन कीदृशेषु । ततमालेषु तता विस्तृता मालाः पुष्पमाला येषु ते तादृशेषु । पुन कीदृशेषु । सकलकौरवक्रकचेषु सकलकौरवाणा क्रकचेषु । दारणेष्वित्यर्थ ॥

सोऽथ दुरोदरतान्ता कौन्तेयानां विषादरोदरतां ताम् ।
कर्षन्नचलज्जायां सभां प्रतिपदं न्यधत्त न च लज्जायाम् ॥ ७० ॥

अथानन्तर स दु शासनो दुरोदरतान्ता दुरोदरेण द्यूतेन तान्ता खिन्नाम्, तथा विषादरोदरता विषादेन दु खेन यो रोदो रोदन तस्मिन् रता लग्ना ता तादृशी कौन्तेयाना पाण्डवाना जाया द्रौपदी कर्षन्नचलत् । तथा—सभा प्रतिपद न्यधत्तास्थापयत् । न पुनर्लज्जाया पद न्यधत्त । अत्र दुरोदरशब्दोऽपि द्यूतवाचकोऽनेकार्थेषु 'आश्रित्य दुर्ग गिरिकन्दरोदर क्रीडन्त्यमुष्मिन्सतत दुरोदरम्' इति यमकान्निरुक्तिकारोऽपीति गोवर्धन इति रायमुकुट्याम् ॥

प्राणसमा जाया सा पार्थानां प्राप्तकुरुसमाजायासा ।
अरुदद्वालापार दुःखमुपेता सवैक्लवालापारम् ॥ ७१ ॥

प्राप्तकुरुसमाजायासा प्राप्त कुरुसमाजात् कुरुसमूहादायास. खेदो यया सा पार्थाना पाण्डवाना सा प्राणसमा प्रिया जाया द्रौपदी अपार दु.खमुपेता प्राप्ता सवैक्लवालापा सदैन्यालापा सती अरमत्यर्थमरुदद्रुरोद ॥

अयि निर्मर्यादान्ताः कुरुकुलवर्याः कुरुध्वमर्या दान्ताः ।
मय्यनुकम्पापरता मतिमेता त्यजत चाधिकं पापरताम् ॥ ७२ ॥

अयि इष्टामन्त्रणे । अयि कुरुकुलवर्या' कुरुकुले वर्या अग्रिमा अर्या. प्रभवो दान्ता. शान्तिस्वरूपा तत्सबोधनम् । यूय निर्मर्यादान्ता निर्गतो मर्यादान्तो मर्यादास्वरूप येषा ते तादृशा एतादृगवस्थामपि मा प्रेक्ष्यापालनात् । मयि मद्विषये अनुकम्पापरता कृपापरता कुरुध्वम् । तथा—एतामधिकमतिशयेन पापरता मति बुद्धि त्यजत च ॥

राजन्दयितापत्य प्रिया स्नुषा त्वमपि तावदयि तापत्य ।
कथमधुना सहसे मा विकृष्यमाणामसाधुना सहसेमाम् ॥ ७३ ॥

अयि तापत्य तापतीवंशज, राजन् धृतराष्ट्र, दयितापत्य दयितानि अपत्यानि पुत्रा यस्य तत्सबोधनम्। त्वमपि सहसा तत्क्षणमेव असाधुना दुःशासनेन विकृष्यमाणामिमा मा प्रिया स्नुषामधुना कथ सहसे क्षमसे ॥

भरणीयाहं तव च श्वशुर न मे श्रूयते त्वया हन्त वचः।
गान्धार्यम्ब तवार्ये न समोपेक्षा सुते स्वय बत वार्ये ॥ ७४ ॥

हे श्वशुर धृतराष्ट्र, तव कर्तुरह भरणीया रक्ष्या। हन्त कष्टे। त्वया मे वचो न श्रूयते। हे गान्धारि अम्ब मातः, हे आर्ये, बत कष्टे स्वय वार्ये निवारणीये सुते दुःशासने (तत्र) उपेक्षा अवहेला न समा न सदृशी। न युक्तेत्यर्थः। एतं स्वसुतमीदृशेऽनर्हे कर्मणि रत निवारयेत्यर्थः ॥

द्रौपदी च श्वश्रूश्वशुरयोः स्वावस्था तादृशीं निवेद्येदानीं परोक्षमपि सन्त त्रिजगत्साक्षिण जगन्नाथ श्रीकृष्णमपि निजमब्राह्मण्य निवेदयति—

सुखिता यदुपायेन त्रीणि रमन्ते जगन्ति यदुपा येन।
क्षत्रसमाजानीता साक्षात्पुरुषोत्तमः स मा जानीताम् ॥ ७५ ॥

येन यस्य श्रीकृष्णस्योपायेन हेतुना सुखिताः यदुपा यदुनाथास्त्रीणि जगन्ति त्रीन् लोकान् सुखिता रमन्ते। ऐहिकामुष्मिकसुखभाज इत्यर्थः। साक्षात् स पुरुषोत्तम पुरि शेते इति पुरुष आत्मा पुरुषोत्तमः परमात्मस्वरूपोऽय श्रीकृष्ण तेनोपायेन क्षत्रसमाजानीता क्षत्रसमाजे क्षत्रियसभायामानीता मा जानीता जानातु। मा रक्षतु इति भाव। त्रीणि जगन्ति 'कालभावाध्वदेश—'इति द्वितीया ॥

यदुवर हा गोविन्द त्वं हृदि मत्क्लेशज महागो विन्द।
व्यसनानामननुभवान्भक्तजनाना तनोति नाम ननु भवान् ॥ ७६ ॥

हे यदुवर हे गोविन्द, हा कष्टे, मत्क्लेशज मत्कष्टोद्भूत महागो महापराध हृदि स्वकीयमनसि त्व विन्द जानीहि। 'आग पापापराधयोः' इति मङ्ख। नाम निश्चये। ननु प्रश्ने। भवान् भक्तजनाना भक्तलोकाना व्यसनानामननुभवान् तनोति। भवद्भक्तजना कदापि व्यसन नानुभवन्तीत्यर्थ ॥

रुदती कृष्णा दरतः प्रारक्षिष्यत न यदीति कृष्णादरतः।
घोरो नाशस्तस्य ध्रुवमभविष्यज्जनस्य नाशस्तस्य ॥ ७७ ॥

इत्यनेन प्रकारेण दरतो भयात् रुदती कृष्णा द्रौपदी अस्ति। कृष्णादरत श्रीकृष्णादरात्। श्रीकृष्णेनादृतामित्यर्थः। यदि न मा यूय प्रारक्षिष्यत, तर्हि तस्य मदुपेक्षकस्य अशस्तस्य अमङ्गलस्य जनस्य ध्रुव निश्चयेन घोर कठिनो नाशो न भविता काका। अपि तु भवत्येवेत्यर्थः ॥

द्रौपदी पुन किमित्याह—

बुद्धावासीदेव स्फुटं प्रभो यदपि दूरवासी देवः ।
प्रततापं तदधिकर्णं भूत्वा तं भूय एव पतदधिकर्णम् ॥ ७८ ॥

प्रभो श्रीकृष्ण देवो जगन्नाथो दूरवासी, इत. सकाशाद्दूरस्थले स्थितः स्वयमस्तीति यदपि मे बुद्धावेव स्फुटमासीत् । तथापि तत् मम चिन्ता ध्यानमेतादृगवस्थवैश्वसोदितं मद्वचन वा तस्य देवस्य अधिकर्णं कर्णे श्रवसि पतित सत् अधिकर्णमधिकमृणमधिकर्णं भूत्वा सशोधनादनिर्यातनात् त देव दूरवासिनमपि भूय एव प्रततापं श्रुत सत् अधिकमेवातापयत् इति जाने इत्यर्थ. ॥

न मति सा रोदात्तामकम्पयद्धर्मजस्य सारोदात्ताम् ।
जयति तदा वै रिपुमाल्लोकाक्रुष्टो भवेद्यदा वैरिपुमान् ॥ ७९ ॥

सा द्रौपदी सारोदात्ता सारा श्रेष्ठा चासावुदात्ता च ता तादृशी धर्मजस्य युधिष्ठिरस्य ता प्रसिद्धा मति रोदाद्रोदनाद्धेतोर्नाकम्पयत् । द्रौपदीरोदनेन धर्मराजमति किमपि विकार नागमदित्यर्थ । अत्रार्थान्तरन्यासमाह—वै निश्चये पुरुषो रिपुमान् शत्रुयुक्त स्तदैव जयति । तदा कदा । यदा वैरिपुमान् वैरी चासौ पुमान् वैरिपुरुषो यदा लोकाक्रुष्टो भवति लोकेन आक्रुष्टो निन्दितो भवति तदैव जयति । शत्रुजनस्य लोकाक्रोश एव जयलक्षण तत्स्पर्धिन इत्यर्थ ॥

प्रतिपन्ना सन्नार्या शरणार्थमभूदशोभनासन्नार्या ।
केवलमच्छविकर्णा निर्मलविदुरा सभेयमच्छविकर्णा ॥ ८० ॥

इय सभा सन्नार्या सती चासो नारी द्रौपदी तया शरणार्थ प्रतिपन्ना सती अशोभनासाधुरभूत् । कथभूतापि । आसन्नार्या आसन्ना अर्या प्रभव , आर्या वा महान्तो यस्याम् । यद्वा—सन्ना. तत्समाचार वीक्ष्य खिन्नचेतस , अर्या यस्या सा । परतु केवल सा सभा अच्छविकर्णा अच्छो निर्मलचित्तः सहृदयो विकर्णो धार्तराष्ट्र एक एव यस्या सा। तस्य स्वभ्रातृत्यक्त्वा पाण्डवपक्षाश्रयणात् । तथा—निर्मलः स्वच्छचित्तो विदुरो यस्या सा । तथा—अच्छावि. कलुषचित्त. कर्णो राधेयो यस्या सा ॥

प्राप्तवराक्षसभा सा कृता विवस्त्रा च तेन राक्षसभासा ।
तत्त्यजनेऽनवसाना ददृशेऽन्यच्चाम्बरमनेन वसाना ॥ ८१ ॥

राक्षसभासा राक्षसस्येव भा दीप्तिर्यस्य स तादृशेन तेन दु.शासनेन सा द्रौपदी विवस्त्रा नग्ना च कृता । कीदृशी । प्राप्ता वरा 'मत्पतय धृतदासा मा भवन्तु' इत्याद्या धृतराष्ट्रेण दत्ता प्राप्ता च अक्षसभा यया सा । तत्त्यजनेति । तदम्बर त्यक्त्वा अनवसाना वस्त्राणामवसानरहिता अन्यदम्बर वस्त्र वसाना सानेन दु शासनेन ददृशे ॥

तत्र सदस्युर्वसनं जातं जात नयन्स दस्युर्वसनम् ।
विक्लवताबद्धास्यः श्रान्तो भूमौ पपात तावद्धास्यः ॥ ८२ ॥

स दु शासनो दस्यू रिपु । 'रिपुतस्करयोर्दस्यु' इति मङ्ख । तत्र सदसि सभायामुर्वसनमुरु असन क्षेपण यस्य तदेवविध जात जात वसन वस्त्र नयन्नपनयन् श्रान्त' सन् विक्लवतया बद्धमास्य मुख यस्य स विक्लवताबद्धास्यो हास्यो लोकैर्हसनीयस्तावत् भूमौ पपात ॥

मुखजितविधुतामरसा कृष्णा दुःशासनेन विधुतामरसाम् ।
वीक्ष्य सभामानीता भीमश्चुक्षोभ विपुलभा मानी ताम् ॥ ८३ ॥

मुखेन जितो विधुश्चन्द्र , तामरसं पद्म, यया सा ता मुखजितविधुतामरसाम्। तथा—दु शासनेन विधुता कम्पिताम् । तथा—अरसा कुत्रापि वस्तुनि रसरहिताम् । यद्वा रलयोरैक्यात् अरसामलसा ता द्रौपदीं सभा सदोऽभ्यन्तरमानीता वीक्ष्य भीमश्चुक्षोभ क्षोभ प्राप । कीदृश । विपुलभा विपुला भा यस्य स । तथा—मानी मानवान् ॥

तरसैव क्षोभित्वादुपेत्य दुःशासनस्य वक्षो भित्त्वा ।
जनितरस यतितस्य क्षतजं पास्यामि नैव सयति तस्य ॥ ८४ ॥

यद्यरिसेनाशमदः शतं नयिष्यामि वैशसे नाशमदः ।
क्रूराणामहिताना गति न यायां सुकर्मणा महितानाम् ॥ ८५ ॥

इत्थंवादी प्रसभं भीमः क्षुभितः क्षणादिवादीप्रसभम् ।
परिघममन्दारुणया दृष्ट्या प्रैक्षिष्ट पृथुतम दारुणया ॥ ८६ ॥

इत्थं वदतीति इत्थवादी । इत्थप्रतिज्ञाकृदित्यर्थ । भीमो भीमसेन प्रसभ बलात्कारेण क्षणादिव क्षुभित सन् पृथुतम महान्त परिघमायुधविशेष दारुणया कठिनया अमन्दारुणया बहुलोहितया दृष्ट्या प्रैक्षिष्ट आलोकयामास । कथम् । आदीप्रसभमादीप्रा दीपिता सभा यत्र तत् । तथा च सभापर्वणि—'इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु कनिष्ठैर्भ्रातृभिर्वृत । मृगमध्ये यथा सिंहो मुहु परिघमैक्षत ॥' इति । इत्थवादी कथमित्याह—तरसैवेति । अत्राग्रिमवृत्तस्थेन यदीत्यनेन सबन्ध' । क्षोभित्वात् क्षोभयुक्तत्वात् तस्य प्रसिद्धस्य दु शासनस्य वक्षस्तरसा बलेन भित्त्वा यतितस्य संयत्नस्य। युद्धे इत्यर्थ । जनितो रसो येन तत् जनितरस क्षतज रक्त सयति युद्धे यदि न पास्यामि । तथा—अहम् अरिसेनाशमद शत्रुचमूशान्तिद' वैशसे एव कष्टे सति क्रूराणा कठिनानामहिताना शत्रूणामद एतत् शतम् अद. शत धार्तराष्ट्राणा यदि न शम नयिष्यामि हनिष्यामि, तदा सुकर्मणा सुकृतेन महिताना पूजिताना सुकृतिना गति न याया न गच्छामि । इत्थवादी इत्थ प्रतिज्ञा कृत्वा परिघमैक्षतेति सबन्धः ॥

सोऽनलभाव्यापारैरङ्गानां निजमतं विभाव्यापारैः।
शान्तिमनीयत तेन भ्रातापनयाद्यचेतनीयततेन ॥ ८७ ॥

अपारैरङ्गानामनलभाव्यापारैः अनलस्याग्नेर्या भा तस्या व्यापारैस्तैः। क्रोधाग्निज्वालाभिरित्यर्थः। निजमतं निजाभिप्रायं प्रागुक्तं विभाव्य प्रकटीकृत्य स्थितः स भीमसेनस्तेन भ्रात्रा युधिष्ठिरेण शान्तिं शमं क्षमारूपमनीयत। कीदृशेन। अपनयाद्यचेतनीयततेन अपनयाद्यैर्दुर्व्यापारैरचेतनीयमबोधनीयम्। अगम्यमित्यर्थः। एवंविधं ततं विस्तारोऽर्थान्मतेर्थस्य तादृशेन ॥

तदनु स्मयमानेन द्रौपद्यै दर्पमधिकमयमानेन।
स्वीकृतराष्ट्रेणोरुः प्रदर्शितः सदसि धार्तराष्ट्रेणोरुः ॥ ८८ ॥

तदनु तदनन्तरं स्वीकृतं द्यूतविधिना निर्जित्य स्वीकृतं राष्ट्रं येन स स्वीकृतराष्ट्रस्तेन, तथा—स्मयमानेन हसता, तथा—अधिकं दर्पं गर्वमयमानेन गच्छता धार्तराष्ट्रेण दुर्योधनेन सदसि सभायामुरुर्महान् सव्य ऊरुः सक्थि निजं ऊरुर्द्रौपद्यै प्रदर्शितः। 'सक्थि क्लीबे पुमानूरुः' इत्यमरः ॥

अचिरादूरावस्य स्यान्मृत्युर्दुर्मतेः सुदूरावस्य।
इति समितावनलाभा शशाप तं द्रौपदी गतावनलाभा ॥ ८९ ॥

ऊरौ सक्थनि विषये सुदूरावस्य दुष्टो रावः शब्दो हस्ततालेन ध्वननं यस्य स दूरावः सुष्ठु दूरावः तस्य तादृशस्य अस्य दुर्मतेः दुष्टचित्तस्य मृत्युरचिरात् स्वल्पकालेन स्यात् भवेत् इति अनेन प्रकारेण तं दुर्योधनं समितौ सभायां द्रौपदी शशाप। कीदृशी। अनलाभा तेजसा वह्न्याभा। पुनः कीदृशी। गतावनलाभा गतो दूरीभूतोऽवनस्य रक्षणस्य लाभो यस्याः सा ॥

तस्यां क्रुद्धतमायां रुद्धा जनता वचोभिरुद्धतमायाम्।
उचितारम्भी ततया धृतराष्ट्रो दत्तवान्वरं भीततया ॥ ९० ॥

एवंप्रकारेण क्रुद्धतमायामतिक्रुद्धायां सत्यामुद्धतमायामुद्भटच्छला जनता जनसमूहः वचोभिर्वाक्यैः रुद्धा निवर्त्योचितारम्भी युक्तिज्ञो धृतराष्ट्रस्ततया विस्तृतया भीततयोपलक्षितः सन् वरम्। जातावेकवचनम्। वरानित्यर्थः। तस्यै द्रौपद्यै दत्तवान् ॥

बहुभिरुपधियातेन प्रलोभ्यमाना वरैरुपधिया तेन।
स्वपतीन्दासत्वेन व्ययोजयत्सा कृतास्पदा सत्त्वेन ॥ ९१ ॥

सत्त्वेन धैर्येण कृतास्पदा कृतस्थाना द्रौपदी उपधिया उपपन्ना धीर्यस्य स उपधीः सुधीः तेन तादृशेन तेन धृतराष्ट्रेण वरैर्वरदानैर्हेतुभिः प्रलोभ्यमाना सती उपधिया तेन उपधेश्छलस्य यातं यानमवगमनं छलोक्तिरूपं तेन स्वपतीन् युधिष्ठिरादीन् दासत्वेन व्ययोजयत्। द्यूतदासत्वमोचितानकरोदित्यर्थः ॥

अथ कौन्तेयानवतः सौभ्रात्रं गच्छतश्च ते यानवतः ।
तान्देवनवासनया स्फुटमाह्वासत परे सवनवासनयाः ॥ ९२ ॥

अथानन्तर यान रथादि तद्विद्यते येषा तादृशान् यानवतो गच्छत', तथा—सौभ्रात्रमवतो रक्षतश्च तान् कौन्तेयान् युधिष्ठिरादीन् ते परे अन्ये कौरवा स्फुट प्रकट देवनवासनया देवनस्य द्यूतस्य या वासना [1]तद्बुद्धिस्तया आह्वासत आमन्त्रयामासु' । कीदृशाः । सवनवासनया वनवासे नयो वनवासनय' सह तेन वर्तन्ते ये ते । एतान् द्यूतेन जित्वा वनवास कारयाम इत्याशयेनेत्यर्थ ॥

विहिते पुनरक्षपणे वनवासादौ रतो रिपुर्नरक्षपणे ।
राजा देवनयोऽगात्पराजितोऽभूद्वन च देवनयोगात् ॥ ९३ ॥

स राजा युधिष्ठिर पुनरपि अक्षपणे अक्षाणा पणे वनवासादौ विहिते । आदिशब्देन वर्षमेक निजगोपन च । देवनयोगात् द्यूतेन पराजितोऽभूत् । कीदृशो राजा । रिपु शत्रुभूत । कुत्र । नरक्षपणे नराणा मर्त्यांना क्षपण निरपराध नाशो दूरीकरण वा तत्र । च पुन राजा वनमगात् । कीदृशः । देवनय देववत् अमर्त्यवत् नयो नीतिर्यस्य ॥

स्फुटमन्तरचापलतां दधतो दोर्भिश्च चारुतरचापलताम् ।
तस्यावरजा[2]यात द्रुतमनुजग्मुस्तथैव वरजाया तम् ॥ ९४ ॥

अन्तर्मनसि स्फुट व्यक्तमेव अचापलतामविद्यमान चापल यस्य सोऽचापलस्तस्य भावस्तत्ता ता दधतो धारयन्त., तथा—दोर्भिर्भुजैश्च चारुतरचापलता चारुतरामातेचार्वी चापलताम् । जातावेकवचनम् । धनुर्लता इत्यर्थ । दधतस्तस्य युधिष्ठिरस्य अवरजा' कनिष्ठा भ्रातरो भीमाद्या द्रुत शीघ्र यात त युधिष्ठिरमनुजग्मु' । तथैव तेनैव प्रकारेण वरजाया वरा उत्कृष्टा चासौ जाया [3]द्रौपदी ता चानुजग्मु. । अनेन जायासहिता वन जग्मुरित्यूह ॥

प्रणयमृदुर्जननी त क्लेशं विलोक्य दुर्जननीतम् ।
रुदती कलितसाना तेषा पदमनुससार कलितसानाम् ॥ ९५ ॥

तेषा युधिष्ठिरादीना सुताना दुर्जननीत दुर्जनै दुर्योधनादिभि नीत प्रापित त तादृश क्लेश वनवासगमनप्राय विलोक्य प्रणयमृदुः प्रणयेन स्नेहेन मृदुरार्द्रचित्ता जननी रुदती अश्रु मुञ्चती सती कलितसाना कलि स्वदायादै सह य' कलहस्तेन तसानाम्, तथा—कलितसाना कलिता बद्धा सा जटा यैस्ते कलितसास्तेषाम् । वनवासव्रताय बद्धजटानामित्यर्थ' । तादृशाना पद प्रक्रममनुससार ।ताननुजगामेत्यर्थ । अत्र साशब्दो जटावाचक । यथा 'ससा ससाश्वनुन्नारुणकिरणनिभा पातु बिभ्रत्रिनेत्र' इति प्रयोग ॥

---

१ 'तद्बुद्धि' इत्यधिक प्रतिभाति. २ 'यात' इति मूल०. ३. 'द्रौपदी च तमनुजगाम' इति पाठ उचित

अनलमिवाधायान्तस्तापं पार्थाः सकोपबाधा यान्तः ।
निदधुर्देवरहस्ते जननीं संचिन्त्य युगपदेव रहस्ते ॥ ९६ ॥

ते युधिष्ठिराद्या अन्तर्मनसि तापम् अनलमिवाग्निमिवाधाय गृहीत्वा सकोपबाधाः सह कोपेन या बाधा तया सह विद्यन्ते ये ते तादृशा यान्तो गच्छन्तो रहो मिथो युगपदेव संचिन्त्य वनगमनक्लेशादिकं, जननीं मातरं कुन्तीं देवरहस्ते देवरस्य विदुरस्य हस्ते । तत्सविधे इत्यर्थः । निदधुः स्थापयामासुः ॥

अथ वनगमनं तेषां वर्णयन्नाह—

रुरुपृषतीरङ्कुरवस्फीतमगुर्दिव्यसिन्[1]धुतीरं कुरवः ।
तानुरुवीचीरवतः प्रतिजग्राहेव जाह्नवी चीरवतः ॥ ९७ ॥

कुरवो युधिष्ठिराद्या रुरवो मृगविशेषाः पृषतीर्मृगमातृकाः रङ्कवश्च मृगाः तेषां यो रवः तेन स्फीतं भृतं दिव्यसिन्[2]धोर्गङ्गायास्तीरमगुर्जग्मुः । तांश्च चीरवतो वनवासव्रतेन वल्कलत्वग्युक्तान् जाह्नवी गङ्गोरुवीचीरवतो महदूर्मिशब्देन प्रतिजग्राहेव । स्वागतं भवतामित्यारवेण प्रत्युज्जगामेवेत्यर्थः ॥

कृतसंनाहा रजनेरन्ते गन्तुं जवादनाहारजने ।
दिनकृतमन्नरसार्थं शरणमिता भर्[3]तुमुत्तमनरसार्थम् ॥ ९८ ॥

ते पाण्डवा रजने रात्रेरन्ते जवात् वेगात् गन्तुं कृतसंनाहाः सज्जाः सन्तोऽनाहारजने अनाहारे जने अनुयायिविप्रसङ्घे सति दिनकृतं श्रीसूर्यं शरणमिता गताः । किमर्थम् । अन्नरसार्थमन्नं च रसश्च पानादि तदर्थम् । तच्च किमर्थम् । उत्तमनरसार्थम् उत्तमनराणां समाजं स्वानुयायिनं भर्तुं पोषयितुम् । येन तत्पर्याप्तमन्नपानादिकं स्यात्तं वरं सूर्याय प्रार्थयामासुरित्यर्थः । तथा च आरण्यपर्वणि श्रीसूर्यस्य वरप्रदानसमये उक्तिः—'यत्तेऽभिलषितं राजन् सर्वमेतदवाप्स्यसि । अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥ फलमूलमिमं शाकं संस्कृतं यन्महानसे । चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ॥' इत्यादि ॥

लम्भितभोजनलाभा भाजनलाभेन भरतभोजनलाभाः ।
विविशुः काम्यकलापं विपिनं व्याकीर्णकेकि[[4]काम्य]कलापम् ॥९९॥

ते पार्था भरतभोजनलाभा भरतश्च भोजश्च नलश्च राजा तदाभास्तत्सदृशा भाजनलाभेन पात्रलाभेन श्रीसूर्यदत्तवरात् लम्भितभोजनलाभाः प्राप्तभोग्यलाभाः काम्यकलापं काम्यकमिति लापं आलापो नाम यस्य तत् काम्यकाख्यं वनं विविशुः । कीदृशम् । व्याकीर्णकेकिकलापं व्याकीर्णा विस्तृता केकिनां मयूराणां [[5]काम्याः] कलापा बर्हा यस्मिंस्तत् । 'कलापः संहतौ बर्हे काञ्चीतूणीरयोरपि' इति मङ्खः ॥

१,२ 'सरितस्ती' काश्मी०. ३. 'भर्तुमुत्तम नरसार्थम्' मूल०. ४,५. 'काश्मीरिकपुस्तकयोर्नास्ति.

अपि चलपादपवनतस्तस्माद्देशादुदीर्णपादपवनतः ।
क्षुभितसमुद्रक्षोभि प्रोत्थितमशनिप्रभं समुद्रक्षोभि ॥ १०० ॥

चलपादपवनतश्चला पादपा येषां तादृशानि वनानि यस्य स तादृशात्तस्माद्देशात् । उदीर्णपादपवनत उदीर्ण उत्थितो यः पादपवनतः पादयोः पवनस्तस्मात् । क्षुभितसमुद्रवत्क्षोभि क्षोभयुक्तं क्षुभितसमुद्रक्षोभि, तथा अशनिप्रभं विद्युद्दीप्रम्, तथा समुत् सह मुदा वर्तते यत्तत् तादृशं रक्षः किन्दीराख्यमभि संमुखं तेषामुत्थितम् । तथा च वनपर्वणि—'तस्योरुवाताभिहतास्ताम्रपल्लवबाहव. । विदूरजाताश्च लता समाश्लिष्यन्त पादपान् ॥' इत्यादि ॥

काङ्क्षितकङ्कालेन स्फुटतडिदभ्रत्विषाधिकं कालेन ।
चलता सालातेन प्रचुक्षुभे भूः प्रभग्नसाला तेन ॥ १०१ ॥

काङ्क्षितकङ्कालेन काङ्क्षिता कङ्काला नरशरीरास्थीनि येन स तादृशेन । 'स्याच्छरीरास्थि कङ्काल.' इत्यमर. । तथा स्फुटतडिदभ्रत्विषा व्यक्तविद्युन्मेघप्रभेन कालेन मेचकेन सालातेन सह आलातेन दीप्तोल्मुकेन यः स तादृशेन चलता गच्छता तेन रक्षसा भूर्भूमिः प्रचुक्षुभे कम्पिता । कीदृशी भूः । प्रभग्नसाला प्रभग्ना प्रकर्षेण भग्ना चूर्णीकृता साला वृक्षा यस्याः सा ॥

अधिकमसारं भीमं भुवने मृगयामि साहसारम्भीमम् ।
नृभुजं[1] कन्या येन स्पृष्टा दुष्टेन कामुकन्यायेन ॥ १०२ ॥
इत्थं विशदध्वानं भीमः किन्दीरनाम विशदध्वानम् ।
दत्तवसुमतीरक्षः क्षपयामास क्षणेन वसुमती रक्षः ॥ १०३ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण विशदध्वानं विशदः ध्वानः शब्दो यस्य तत्, तथा अध्वानं मार्गं विशत् रक्षः किन्दीरनामकं कर्म भीमो भीमसेनः क्षपयामास । क्षणेन अहनत् । कीदृशो भीमः । दत्ता वसुमतीरक्षा भूमिरक्षा येन स तादृक् । पुनः कीदृशः । वसुमति वसुर्देवविशेषस्तद्वन्मतिर्यस्य सः । इत्थं कथमित्याह—साहसारम्भी साहसस्यारम्भोऽस्यास्तीति तादृश. । अहमिमं नृभुजं नॄन् मनुष्यान् भुनक्तीति नृभुक् राक्षसः तमिमं भीमं भयानकमसारमस्थिरं राक्षसं किन्दीरं भुवने जगति गृहे वा मृगयामि । तमिमं कमित्याह—येन दुष्टेन कन्या. परेषामप्राप्तद्वादशवर्षाः कुमार्यः कामुकन्यायेन स्वभर्तृवत् स्पृष्टा । बलात्कारेणेति शेषः ॥

दत्तनरक्षोदेहे निपातिते पवनजेन रक्षोदेहे ।
पाण्डुसुतैः समहर्षिव्रातं परमाश्रमं गतैः समहर्षि ॥ १०४ ॥

---

1. 'नृभुजा' मूल०.

दत्तनरक्षोदेहे दत्तो नरक्षोदो नराणां कम्पो यया सा तादृशी ईहा चेष्टा यस्य स तादृशे रक्षोदेहे किन्दीरराक्षसदेहे पवनजेन भीमेन निपातिते सति आश्रमं गते पाण्डुसुते पार्थे परमत्यर्थं समहर्षि सहृष्टम् । कथम् । समहर्षिव्रातं सह महर्षिव्रातेन यत्तत् । क्रियाविशेषणम् । न केवलं सहृष्टं पार्थे, महर्षिव्रातेनापि सहृष्टमित्यर्थः ॥

अथ कौरवकुद्यूतश्रवणात्कुपितः ससैन्यरवकुद्यूतः ।
अचलद्भोजनगरतः कृष्णः कुपितः पुरेव भोजनगरतः ॥ १०५ ॥

अथानन्तरं कौरवकुद्यूतश्रवणात्कौरवाणां दुर्योधनादीनां निन्द्यं द्यूतमक्षक्रीडा तच्छ्रवणात्कुपितः सन् ससैन्यरवकुद्यूतः सह सैन्यरवेण वर्तते यासौ कुः भूमिः, तथा द्युराकाशश्च ताभ्यामुतश्चुम्बितः । तत्समवेत इत्यर्थः । एवंविधः श्रीकृष्णो भोजनगरतो यदुनगरान्मधुपुर्या अचलत् । पार्थान्प्रतीति शेषः । किंविशिष्ट इव । पुरा पूर्वं भोजनगरतः तेभ्यः पार्थेभ्यो दत्तो यो भोजनगरो भोजने गरो विषं तेन कुपितः । यथा प्राक्तेन कुपितः तथानेनापि कुद्यूतेन कुपित इत्यर्थः । अत्र कुपित इत्युद्दिष्टपुनरुद्देशे न दोषः । यथा 'उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च' इत्यादि ॥

वार्ष्णेयं कुर्वन्तं कर्तुमिव तदैव निश्चयं कुर्वन्तम् ।
प्राप्तमशीशमदाभिर्वाग्भिर्जिष्णुः प्रभुं वशी शमदाभिः ॥ १०६ ॥

तदैव तस्मिन्समये एव । क्रोधादिति शेषः । कुर्वन्तं कुरूणां दुर्योधनादीनामन्तः कुर्वन्तस्तं तमेव निश्चयं प्रतिज्ञारूपं कुर्वन्तं वार्ष्णेयं श्रीकृष्णं प्राप्तम् । वशी जितेन्द्रियो जिष्णुरर्जुनः शमदाभिः शमप्रदाभिर्विनीताभिराभिर्वक्ष्यमाणाभिर्वाग्भिस्तं प्रभुमशीशमत् दयार्द्रचित्तमकरोत् । सान्त्वयामासेत्यर्थः ॥

ता एव स्तुतिवाच आह—

जय जगदामोदरते चरणौ शरणं गतोऽस्मि दामोदर ते ।
त्यज रुषमरिपु जगतां प्राप्नुहि चैव प्रसादमरिपुञ्जगताम् ॥ १०७ ॥

हे दामोदर श्रीकृष्ण, जगदामोदरते जगतो य आमोदो हर्षस्तत्र रतिर्यस्य तस्यामन्त्रणम् । 'प्रमोदामोदसमदाः' इत्यमरः । अहं ते तव चरणौ शरणं गतोऽस्मि । हे भगवन्, अरिपुञ्जगतां शत्रुसमूहगतां रुषं क्रोधं त्यज । जगतां लोकानामरिपु प्रसादं निर्मलीकरणं भारोत्तारणेन जगत्या प्राप्नुहि । अत्रार्थे रिपुशब्दस्य कथितपदत्वेऽपि यमकादौ न दोषः । यद्वा अरिपुञ्जगताम् अरा विद्यन्ते यस्य तत् अरि चक्रं सुदर्शनाख्यं तच्च पुमांसो मर्त्याश्च जगन्ति भुवनानि च तेषां प्रसादं प्राप्नुहि स्वयमेव । 'जगज्जङ्गमलोकयोः' इति मङ्खः ॥

ता एव स्तुतिवाच आह—

ननु भवता पापनयः कंसो निहतः कृतश्च तापापनयः ।
सुरमनुजानामिह ते सुकृतं कृतमेव तत्र जानामि हते ॥ १०८ ॥

हे भगवन्, ननु निश्चये पापनय पापे नयो यस्य स तादृश कस कसासुरो भवता निहत । तथा तापस्य क्लेशोद्भवस्यापनय सुरमनुजानां देवानां मनुष्याणा च कृत । तत्र च इह कसे हते भवता सुकृत कृतमेव जानामि । पापिनो वध सुकृतमेवेत्यर्थ ॥

पुन. स्तुतिवाच आह—

अपि भवता नरकलयः कृतस्तथान्ये निराकृता नरकलयः ।
तद्देवारिजनेऽत्र क्षमस्व कतिचिद्दिनानि वारिजनेत्र ॥ १०९ ॥

हे वारिजनेत्र पुण्डरीकाक्ष, भवता नरकलयो नरकस्य भौमासुरस्य लयो नाश कृत , तथा भवता अन्येऽपि नरकलयो नराणा कलय कलहा महाविघ्नस्वरूपा निराकृता । तत्तस्मात्कारणात् हे देव, अत्रास्मिन् अरिजने शत्रुजने कुरुसैन्यनाम्नि कतिचिद्दिनानि क्षमस्व क्षमा कुरु। यावत्समय कृतोऽस्माभिरित्यर्थः ।अत्र कतिचिद्दिनानीति 'कालभावाध्वदेशे' इति द्वितीया ॥

पुनस्ता एव वाच आह—

आसा शरदां तरणे स्थितोऽरिसैन्ये मदीयशरदान्तरणे ।
अहमाशा तव देव पूरयिष्यामि तिष्ठ शान्तवदेव ॥ ११० ॥

हे भगवन् देव, मदीयशरदान्तरणे मदीया ये शरास्तैर्दान्त खण्डितो[1] रिपुसङ्को (?) रणो यस्य तादृशे अरिसैन्ये निमित्ते आसा शरदामेषा द्वादशवर्षाणा तरणे स्थित । समयस्थित इत्यर्थ । अह तवाशा पृथ्वीभारावतरणरूपां पूरयिष्यामि । 'पूजयिष्यामि' इति पाठे तदैव तवाशां पूजयिष्यामि प्रशसामि । हे देव, शान्तवदेव तावत्तिष्ठ ॥

पूर्वोक्ताख्यानोपसंहारमाह—

अतिमत्तासुरसमितिध्वंसाय विजृम्भिजल्पता सुरसमिति ।
कोपादवशमनेन प्रभोर्मनो घटितम[भवद्][2]वशमनेन ॥ १११ ॥

इति अनेन प्रकारेण अतिमत्तासुरसमितिध्वसाय अतिमत्ता ये असुरा दुर्योधनादिच्छद्मना स्थितास्तेषा या समिति सभा तस्या ध्वसाय सुरस सुष्ठु रसो यत्र कर्मणि तथा विजृम्भि स्फुट जल्पतानेनार्जुनेन कर्त्रा कोपात् क्रोधेन अवश व्याकुल प्रभो

१. 'खण्डितरिपुसघ ' इति पाठो भवेत् २ कश्मीरलिखितसटीकपुस्तकयोर्नास्ति।

श्रीकृष्णस्य मनोऽवशमनेन अव निश्चयेन यधू शमन शम, तेन घटित सयोजितम् ॥

सौभद्रोही रोपितसौभद्रोऽहीशवैरिकेतौ स रथे।
द्वारवतीपुरमलिमृद्द्वारवतीरद्रुमाधिमध्यगमगमत् ॥ ११२ ॥

स सौभद्रोही सौभाय साल्वराज्ञे द्रुह्यतीति सः, अथवा सौभाय साल्वनगराय द्रुह्यति चूर्णयतीति यः स सौभद्रोही श्रीकृष्ण., अहीशवैरिकेतौ अहीशानां नागेन्द्राणां यो वैरी गरुड स एव ध्वजो यस्य तादृशे रथे स्वरथे रोपितसौभद्रो रोपित आरोपित सौभद्रो भागिनेयोऽभिमन्युर्येन स तादृक् अलिमृद्द्वारवतीरद्रुमाधिमध्यगम् अलीना भ्रमराणां मृदुः कोमल आरवो येषा ते तादृशा ये तीरद्रुमास्तालतमालादयस्तेषामधिक मध्य गच्छतीति तादृश द्वारवतीपुर द्वारिकाख्य नगरमगमत् ॥

चतुरम्बुधिमध्यगता जगतोऽपरमा परमा परमाप रमा।
अपि पाण्डुसुता गहने विपिने मधुरामधुरामधु रामधुरा ॥ ११३ ॥

पाण्डुसुतेषु वनगतेषु जगत सकाशात् अपरमा अपगतो रमो रमण यस्या सा तादृशी परमा उत्कृष्टा रमा लक्ष्मी पर श्रीकृष्णमाप। पर शत्रु दुर्योधनमिति वा। कीदृशी रमा। चतुरम्बुधिमध्यगता चतुरम्बुधीना मध्य गता रमा यश श्रीर्वा। अपीति। पाण्डुसुताः पार्था अपि गहने विपिने वने रामधुरा रामस्य श्रीरामचन्द्रस्य धूर्भारोऽग्र्यत्वरूपा तया रामधुरा उपलक्षिताः सन्तः आमधु मधोर्वसन्तात् आ आमधु वसन्तर्तुपर्यन्त मधुरां मधुरानगरीम्। अधुरधारयन्। अर्थात्तत्रैवासन्नित्यर्थ.। अथवा आमधुरा आसमन्तात् मधुरा रम्या पाण्डुसुतास्तत्र गहने विपिने मधुरामधुरा मधुर्वसन्तस्तस्य रामो रमण रामः। वसन्तोत्सव इत्यर्थः। तस्य धूरग्र्यता तामधु.। साक्षान्मूर्ता वसन्तोत्सवा इवासन्नित्यर्थ। यद्वा मधु स्वादुकृता या रामधुरा रामचन्द्राग्र्यता तामधु। यथा रामचन्द्रेण निजसमयप्रतिपालनाय वनवासोऽङ्गीकृतस्तैरपि तद्वदित्यर्थ। शेष प्राग्वत् ॥

इति श्रीमहाकविवासुदेवविरचिते युधिष्ठिरविजये महाकाव्ये श्रीकश्मीरदेशवास्तव्यमहामाहेश्वरविद्वद्वरराजानकशङ्करकण्ठात्मजराजानकरत्नकण्ठविरचितायां शिष्यहिताभिधानायां टीकायां च खाण्डववनदाहार्जुनशस्त्रप्राप्तिसभावर्णनराजसूययज्ञविधानद्यूतलीलावनवासवर्णनं नाम तृतीय आश्वासः।

चतुर्थ आश्वासः।

अथ पाण्डवाना वनगमनानन्तर धृतराष्ट्रस्य वृत्त वर्णयन्नाह—

अथ रिपुराज्यन्तनये गतवति पाण्डोर्विहाय राज्यं तनये।
स नृपो निर्वेदमयात्स्खलनादिव कृत्यतो मुनिर्वेदमयात् ॥ १ ॥

अथानन्तर रिपुराज्यन्तनये रिपुराजे शत्रुपङ्क्तेरन्तोऽन्तरूपो नयो नीतिर्यस्य तादृशे पाण्डोस्तनये युधिष्ठिरे राज्य विहाय गतवति वन गते सति स नृपो धृतराष्ट्रो निर्वेदमुद्विग्नतामयात् आप । इव यथा वेदमयात् कृत्यत वैदिकाद्यथोक्तकर्मत. स्खलनात्स्खलितात् हेतोर्मुनिर्निर्वेदमाप्नोति । तद्वदित्यर्थ ॥

प्रेक्ष्य सदाहं तातं सुयोधनः संपदां सदा हन्ता तम् ।
कर्ता कुन्यायानामाशसितवान्क्षयं शकुन्यायानाम् ॥ २ ॥

सुयोधनो दुर्योधन त तात धृतराष्ट्र तेन हेतुना सदाह सान्तस्ताप प्रेक्ष्य सपदा श्रिया सदा हन्ता घातक शकुन्यायाना शकुनेर्मातुलाद् आय आगमन येषा ते तादृशाना कुन्यायाना द्यूतच्छलाना कर्ता क्षयम् आशसितवान् । शत्रुभ्य आगत निजक्षयमशङ्कतेत्यर्थ ॥

अथ परमत्सरवेगामसये दत्त्वा भृशं समत्सरवे गाम् ।
कर्णो दुर्वादरतः सुयोधनं दीनमलपदुर्वादरतः ॥ ३ ॥

अथानन्तर कर्णो राधेय परमत्सरवेगां पर उत्कृष्टो मत्सरस्य रोषस्य वेगो यस्या सा तादृशीं गा वाच समत्सरवे सम त्सरु. खड्गमुष्टिर्यस्य स तादृशाय समत्सरवे असये खड्गाय अस्यते क्षिप्यते असि खड्ग तस्मै निमित्ताय दत्त्वा 'सर्वथा शूराणा खड्ग एव जयसाधनम्' इति सरोष वागुक्त्वेत्यर्थ । दुर्वादे दुष्टवादे रत । दीन पूर्वोक्तप्रकारेण सदैन्य सुयोधन दुर्योधनमुर्वादरतो महता आदरेण अलपत् जगाद ॥

कर्ण किमवोचदित्याह—

त्यज कलुषामस्थिरतां पश्यासिलतां मम द्विषामस्थिरताम् ।
चापधरा यास्यामः स्वरिपून्हत्वेश्वरा धरायाः स्यामः ॥ ४ ॥

हे राजन्, कलुषामाविलामस्थिरतां 'वय पार्थाना पुरत स्थातु न शक्नुमः' इत्येतद्रूपा त्यज जहि । द्विषा शत्रूणामस्थिरतामस्थनि रता लग्ना तामस्थिनलकपर्यन्तमन्तर्गामिनीं मम असिलता खड्गलता पश्य । वय चापधरा धनुर्धरा यास्याम. । रिपून् प्रतीति शेष । स्वरिपूंश्च हत्वा धराया भूमेरीश्वराः प्रभव. स्याम ॥

इत्थं सहराभस्यः श्रुत्वाधिरथेर्वचांसि स हराभस्य ।
रथमापद्युद्धाय स्वधनुर्दुर्योधनः स्वमुद्धाय[1] ॥ ५ ॥

हराभस्य हरवत् आभा दीप्तिर्यस्य स हराभो रुद्रतुल्यस्तस्य अधिरथे. कर्णस्य इत्थमनेन प्रकारेण वचांसि श्रुत्वा सहराभस्य सह रामसेन साहसेन वर्तते यः स तादृक् स दुर्योधन स्वधनु स्व धनुरुद्धाय धारयित्वा युद्धाय युद्धार्थं रथमापत् ॥

---

१. 'सपद्युद्धाय' मूल०.

अथ कुरुसेना ध्वानं विदधानोपेत्य साहसेनाध्वानम्।
रोषपराशरजातं ददर्श दधती मुनिं पराशरजातम्॥ ६॥

अथानन्तरं साहसेन अध्वानं मार्गमुपेत्य ध्वानं शब्दं विदधाना रोषपरा सती, तथा आशरजातम् आशृणाति आशरः। 'शॄ हिंसायाम्'। आशरा राक्षसास्तेषां जातं समूहं दुर्योधनशकुन्यादिच्छद्मना अलम्बुसादिराक्षससमूहं वा दधती कुरुसेना पराशरजातं मुनिं पाराशरं श्रीव्यासमुनिं ददर्श॥

यो दलिताञ्जनकायः स्वयमस्मै कुरुमहीभृतां जनकाय।
कुरवो भूमौ लीनां विदधुस्ते विततिमंसभूमौलीनाम्॥ ७॥

दलिताञ्जनकायः दलितं चूर्णीकृतं यदञ्जनं तद्वत्कायः श्यामसुन्दरो यस्य स यः श्रीव्यासमुनिरस्ति तस्मै कुरुमहीभृतां कुरुराज्ञां (?) जनकाय वशकर्त्रे कुरवो दुर्योधनाद्याः स्वयं कृत्वा असभूमौलीनाम् असभुवो असस्थानानि च मौलयश्च तेषां विततिं पङ्क्तिं भूमौ भुवि लीनां विदधुश्चक्रुः। असभूः इति अष्टाङ्गत्वात् प्रणामस्य॥

स मुनिरुरुध्वानं तं क्षत्रसमूहं क्षणेन रुद्ध्वानन्तम्।
नृपतिनिवेशनमद्भिः कृतार्घपाद्यं विवेश नमद्भिः॥ ८॥

स मुनिः श्रीव्यासमुनिरुरुध्वानमुरुर्महान् ध्वानः शब्दो यस्य स तमनन्तं क्षत्रसमूहं क्षत्रियव्रजं क्षणेन रुद्ध्वा नमद्भिर्जनैरद्भिर्जलैः कृतार्घपाद्यं यथा भवति तथा नृपतिनिवेशनं राजागारं विवेश॥

मुखशोभावशकुनयस्थिरमतिराधासुतैकभावशकुनयः।
कुरवो रिपुरोधाय स्वबलं चेरुश्[1]चलत्करि पुरोधाय[2]॥ ९॥

कुरवो दुर्योधनाद्याः। मुखशोभेति। मुखे आमुखे, न तु परिणामे, या शोभा तस्या वशो यः कुनयस्तत्र स्थिरमती राधासुतः कर्णः, तथा तत्रैव एकभावः शकुनिश्च येषां तादृशा मुखशोभावशकुनयस्थिरमतिराधासुतैकभावशकुनयः एवंभूताः सन्तः चलत्करि चलद्गजं स्वबलं स्वसैन्यं पुरोधाय अग्रे कृत्वा रिपुरोधाय रिपूणां पाण्डवानां रोधस्तस्मै चेलुः॥

तव भूपापास्तनयाः पाण्डवनिधनाय यान्ति पापास्तनयाः।
करिण इवालाने तान्भवन्निदेशे कुरुष्व बालानेतान्॥ १०॥

सरभसमायातीतः शमाय मैत्रेय एष मायातीतः।
मनुजेशापेशलभा मा[3] भूवंस्तेऽनलेऽस्य शापे शलभाः॥ ११॥

---

१ 'चेलुः' मूल०. २. 'मुखेति नवममिदं पद्यं 'इत्थं सहराभस्य—' इति पञ्चमपद्योत्तरं पठनीयम्। एतस्य तत्रैवोपयोगात्' इति मूलपुस्तकटिप्पणी. ३ 'मा भूतानलनिभे' मूल०.

वीथ्या वायव्या स प्रययो प्रोच्येति पार्थिवाय व्यासः ।
अतिकुपितो मैत्रेयः प्रादुरभूत्प्राणिनां रतो मैत्रे यः ॥ १२ ॥

(तिलकम्)

इत्यनेन प्रकारेण पार्थिवाय धृतराष्ट्राय प्रोच्योक्त्वा स व्यास श्रीव्यासमुनिर्वायव्या वीथ्या आकाशयानेन प्रययौ । ततश्च प्राणिना जन्तूना चराचराणां मैत्रे मित्रत्वे अनुकम्पाया यो रत· सोऽतिकुपितोऽतिक्रुद्धो मैत्रेयो मैत्रेयनामा ऋषि· प्रादुरभूत् प्रादुर्भूत । इति किमित्युक्त्वा । तवेति । हे भूप, तव तनया सुता दुर्योधनाद्या· पापा पापिन, तथा अपास्तनया अपास्तो नयो नीतिर्यैस्ते तादृशा पाण्डवनिधनाय पार्थवधाय यान्ति । तत्तस्मात्कारणात् तान् बालान् मन्दमतीन् आलाने गजबन्धने इव करिणो गजान् भवन्निदेशे त्व कुरुष्व । निजाज्ञया एतस्मादनर्हादुद्योगान्निवर्तयस्वेत्यर्थ । सरभसमिति । हे भूप, मायाम् असति सद्रूपत्वावधारणरूपामतीत एष मैत्रेय ऋषि· शमाय भवत्तनयानामनुशमाय सरभस वेगमायाति । हे मनुजेश, तथा कार्य यथा अपेशलभा अपेशला कठिना भाश्चेतनरूपा दीप्तिर्येषा तादृशास्ते भवत्तनया· अस्य मैत्रेयस्य शापे अनले अग्निस्वरूपे शलभा पतङ्गा मा भूवन् ॥

स सकलमानवदत्तं सान्त्वमनादृत्य दीप्तिमानवदत्तम् ।
शासितुमाशु भवन्तं संप्राप्तोऽहं कुरूत्तमाशुभवन्तम् ॥ १३ ॥

स मैत्रेयो मुनिर्दीप्तिमान् सकलमानवदत्त सकलमानवै· स्वीयै परैर्वा दत्त सान्त्व साम एतत्कार्योद्यमनिवृत्तिपरमनादृत्य स्थित त दुर्योधनमवदत् । किमित्याह—हे कुरूत्तम दुर्योधन, अशुभकार्योद्योगादशुभवन्त भाव्यशुभ भवन्त शासितुमनुशासितुमाशु शीघ्रमेव । भवत्स्नेहादित्यर्थ । अह सप्राप्त ॥

मैत्रेयो दुर्योधन पुन· किमन्वशादित्याह—

कष्टा राजसभा वः कष्टोऽय वंश एव राजसभावः ।
ग्रहणं केशान्ताना साध्वीनां लालयन्ति के शान्तानाम् ॥ १४ ॥

हे नृप, एषा वो युष्माक राजसभा । द्यूतार्थ परिकल्पितेत्यर्थ । कष्टा । तथा अय वंशोऽपि व राजसभावः राजसो रजोगुणात्मको भावो यस्य स तादृक् कष्ट· । हे राजन्, शान्ताना शमप्रधानाना साध्वीना पतिव्रताना स्त्रीणा ये मुक्ताः केशान्ताश्चिकुरान्ताः तेषा ग्रहण के जना पामरा अपि लालयन्ति मानयन्ति । साध्वीकेशग्रहण सर्वथानर्हमनायुष्यमित्यर्थः ॥

मैत्रेयो मुनिर्दुर्योधन पुन किमन्वशादित्याह—

इयमपि देवनचेष्टा मतिमद्भिः सज्जनैर्नृदेव न चेष्टा ।
राज्यं देहि तदेभ्यः पार्थेभ्यः सकलसपदे हितदेभ्यः ॥ १५ ॥

हे नृदेव नरदेव राजन्, इयमपि देवनचेष्टा द्यूतव्यापाररूपा मतिमद्भिः सज्जनैर्न च दृष्टा । तत्तस्मात्कारणात् हितदेभ्यः भवद्धितकर्तृभ्य एभ्यः पार्थेभ्यः पाण्डवेभ्यः सकलसपदे सकललोकहिताय राज्य देहि ॥

मैत्रेयः पुनस्त किमन्वशादित्याह—

अपि हितमारभसे न त्वं दुर्योधन यदस्यमा रभसेन ।
असतामस्वन्तेभ्यः प्रदीयता भरतसत्तम स्वं तेभ्यः ॥ १६ ॥

भो दुर्योधन, अपि प्रश्ने त्व हित स्व हित नारभसे तत् । तत्किमित्याह—यत् त्वम् अमा सह रभसेन साहसेन सह असि । अमाशब्दोऽव्यय सहार्थे । भो भरतसत्तम भरतश्रेष्ठ, असता खलानामस्वन्तेभ्य सु शोभनोऽन्तो येषां ते स्वन्ताः, न स्वन्ता अस्वन्तास्तादृशेभ्यः तेभ्य पार्थेभ्यः स्व धन राज्यरूप राज्यांशरूप वा प्रदीयताम् ॥

इत्थं तापसमेतं कुपितं क्षिपता तपः[1]प्रतापसमेतम् ।
नृपसमितावज्ञेन स्वोरुस्तेनाहतः कृतावज्ञेन ॥ १७ ॥

इत्यमनेन प्रकारेण तप प्रभावसमेत तप प्रभावेण तपोमहत्त्वेन युक्तमेत तापस मुनिं मैत्रेय कुपित सन्तं क्षिपता दूरीकर्तुमिच्छता तेन अज्ञेन मूढेन दुर्योधनेन नृपसमितौ नृपसभाया स्वोरु स्वो निज ऊरु इतिहासे पाठात् दक्षिण आहतः सगर्वमिति ॥

तामूरौ द्रागदया द्विषो हनिष्यन्ति हन्त रौद्रा[2] गदया ।
इति कुपितेनाशापि क्षितिपसुतोऽत्र समता च तेनाशापि ॥१८॥

यद्यस्मादवज्ञया मत्समक्ष निजोरुमहनः(न्) इति शेषः । तत्तस्मात्कारणात् हन्त कष्टे अदया निष्कृपा रौद्रा द्विषो रिपवः ताम् ऊरौ सक्थनि गदया आयुधविशेषेण हनिष्यन्ति इत्यनेन प्रकारेण तेन मैत्रेयेण कुपितेन क्षितिपसुतो दुर्योधनोऽशापि शप्तः । तेन च मैत्रेयेण मुनिना आशापि कदाचिच्छापमोक्षरूपापि च समताङ्गीकृता । तथा च वनपर्वणि मैत्रेयेणोक्तः धृतराष्ट्र प्रति—'शम यास्यति वैरपुत्रस्तव राजन्यदा तदा । शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥' इति । अदया रौद्रा इति पुनरुक्तोऽपि श्लेषयमकादौ न दोषः ॥

शापावेकत्रासौ लब्ध्वापि च नागमद्विवेकत्रासौ ।
अपि पुनरासेदे वै रभसेन कृते मनोनिरासे देवैः ॥ १९ ॥

असौ दुर्योधनः एकत्रैव शापौ द्वौ शापशापान्तप्रतीकाररूपौ लब्ध्वापि विवेकत्रासौ विवेकभय च नागमत् । वै निश्चये । देवैस्तदीयान्तःकरणे निविष्टैस्तस्य मनोनिरासे विवेकान्मनोभ्रंशे विहिते रभसेन व्यर्थसाहसेन पुनरप्यसौ दुर्योधनः आसेदे आश्रित ॥

---

१. 'प्रभाव' इति काश्मीरिकपाठः २ 'नून गदया' इति काश्मीरिकमूलपाठः.

फलशाकालम्बनतः कंचन पार्थो व्यतीत्य कालं वनतः ।
तस्मादापावनतः स द्वैतवनं वन तदापावनतः ॥ २० ॥

स पार्थो युधिष्ठिर' फलशाकालम्बनतः फल च शाकश्च तौ आलम्बन शरीरयात्राधारः यस्मिस्तत् तादृशात् वनत' तस्मात् कचन काल व्यतीत्य आपावनत आसमन्तात् पावनात्तस्माद्वनत तत् द्वैतवन नाम वनमाप । कीदृश । अवनतः विनीत ॥

दत्तरसे वनसरसस्तीरे तस्मिन्महर्षिसेवनसरसः ।
सनतिमानवसदयं मनो दधानः समस्तमानवसदयम् ॥ २१ ॥

समस्तमानवसदय समस्तमानवेषु सदय सकृप मनो मानस दधान' सनतिमान् बहु॰ विनीत' तथा महर्षिसेवने सरस' सैकतान तस्मिन् द्वैतवने दत्तरसे दत्तः रसः उत्कण्ठा येन तादृशे वनसरसस्तीरे अय युधिष्ठिरोऽवसत् ॥

दधतं चीरमय तं वसनं मुनिसहतीः शुची रमयन्तम् ।
प्रतिपन्नाशङ्कार्ये कृष्णोचे वीक्ष्य शत्रुनाशं कार्यम् ॥ २२ ॥

चीरमय वसन वस्त्र दधतम्, तथा शुचीः पवित्रा मुनिसहतीः मुनिपङ्क्तीः रमयन्त तोषयन्त तमर्य स्वामिन कृष्णा द्रौपदी ऊचे । कि कृत्वा । शत्रुनाश कार्य रिपुनाशमेव कार्य सर्वथा करणीय वीक्ष्य विशेषेण ईक्ष्य निश्चित्य । कीदृशी कृष्णा । प्रतिपन्नाशङ्का प्रतिपन्ना प्राप्ता शङ्का शत्रुपराभवरूपा यया ॥

नृप रिपुबाधी ननु ते धर्मोऽपि हितोऽयमाहवाधीननुते ।
तत्तव योग्यं नादस्तिष्ठसि यत्काननेषु योग्यन्नादः ॥ २३ ॥

हे आहवाधीननुते आहवे युद्धविषये अधीना नुतिः स्तुतिर्यस्य स तादृश हे नृप, ननु निश्चये, अय ते धर्मोऽपि रिपुबाधी रिपुघातक एव हितः। नान्यो धर्मो रिपुवधादित्यर्थः। तत्तस्मात्कारणात् यत्त्व योग्यन्नाद' योगिना यतीनामन्न नीवारादि अत्तीति योग्यन्नादः सन् काननेषु वनेषु तिष्ठति तत् अद एव तव न योग्य न युक्तम् ॥

इह नतनानायतिना सिद्धिर्भ्रियते त्वयाधुना नायतिना ।
सत्यगिरा जपता का केवलमामा जनाधिराजपताका ॥ २४ ॥

इह वने नतनानायतिना नता संकुचिता नानाप्रकारा आयतिरुदर्क आगामि फल यस्येदृशेन त्वया आयतिना न यतिरयति' तद्व्यतिरिक्तेन अधुना इदानी सिद्धिः स्वसमीहितसिद्धि' न भ्रियते न प्राप्यते । केवल सत्यगिरा सत्यवादिना, तथा जपता स्वाध्यायनिष्ठेन पुरुषेण का जनाधिराजपताका जनाधिराजस्य पताका महाराजसौभाग्यश्री प्राप्ता न कापि । सत्यगिरा इति द्वादशवर्षावधिसमयप्रतिपालनसत्यवादित्वमुद्दिष्टम् । 'पताका वैजयन्त्या च सौभाग्येऽङ्के ध्वजेऽपि च' इति विश्वः ॥

भवति महाराज नता तीक्ष्णे न मृदौ कृतोपहारा जनता ।
त्रिजगद्भानुं नमति त्रिसध्यमिन्द्रं न तत्प्रभानुन्नमति ॥ २५ ॥

हे महाराज, जनता जनसमूह तीक्ष्णे क्रूरे एव पुरुषे नता नम्रा, तथा कृतोपहारा कृतः उपहारो ढौकनक यया सा तादृशी भवति, न पुन मृदौ कोमले । अत्रैतत्सवादायार्थान्तरन्यासमाह—भानुं तीक्ष्णाशु त्रिसध्य त्रिजगदतिशयेन नमति (यत) तत्प्रभानुन्न तत्प्रभया नुन्न प्रेरितम् । इन्द्र नातिशयेन नमति ॥

न दधति राजनयं ते शत्रुषु सततं नरेश्वराजनयन्ते ।
ये भूप क्षान्तत्वं तस्माद्युध्यस्व शत्रुपक्षान्त त्वम् ॥ २६ ॥

हे नरेश्वर नृप, ये ते प्रसिद्धा अपि अर्थात् भवादृशा भूपा शत्रुषु विषये सतत क्षान्तत्व क्षमायुक्तत्वमजनयत् । ते राजनय राजनीतिं न दधति । तस्मात्कारणात् हे नृप शत्रुपक्षान्त, शत्रुपक्षस्यान्त. तद्रूपत्वाद् युध्यस्व । राजनय ते, नरेश्वराजनयन् ते इति नकारमकारयोरभेद. । 'न नकारमकारयो' इत्युक्ते. ॥

सोऽयमहो मोहस्ते कृतोदयो जनितयज्ञहोमोहस्ते ।
भ्रातृजनेनात्याजि क्लिष्टेन यदेकदेवनेनात्याजि ॥ २७ ॥

हे नरेश्वर, अहो आश्चर्ये सोऽय ते तव मोह अज्ञान शत्रुषु औदासीन्यरूपो मोहः । स क इत्याह—कृतोदय इत्यादि हे जनितयज्ञ होम, जनिता विरचिता यज्ञा पञ्चयज्ञा होमाः कृतवश्च येन तस्य सबोधन तादृश, कृतोदयः कृत उदयो निजोदयो येन तादृक् ऊहो विचारः ते भ्रातृजनेन अत्याजि । क्लिष्टेन अतिसमरखिन्नेन सता एकदेवनेन एकद्यूतक्रीडनेनैव यत् अत्याजि स तवैव मोह अहो इत्यर्थ ॥

सकलमवन्यायेन त्वं नीतो विघटनामवन्या येन ।
सपदि नरेश कुनिरयं नेयः परिपीड्य सगरे शकुनिरयम् ॥२८॥

हे नरेश राजन्, अवन्यायेन अवगतो न्यायो विवादो येन स तादृशेन शकुनिना येन त्वम् अवन्या भूमे सकाशात् विघटना वियोग सकल कृत्वा नीत. । यद्वा सकलमवन्याः सह कलमै धान्यविशेषै वनीभि अल्पवनैश्च विद्यते या सा सकलमवनी तस्या (अर्थात्) अवन्या भूमेः विघटना वियोग त्व येन नीत । अवी(अवनी)शब्दस्य ईकारान्तस्य रूपम् । सोऽय शकुनिर्नृपः सपदि त्वया सगरे युद्धे निपीड्य कुनिरय कुत्सितो निरयो नरकस्त कुगति नेय कुत्सितवधेन निरय सपदि तत्क्षण नेय इत्यर्थ. ॥

---

१ 'अजनयन्+ते' इत्यत्र 'नश्छव्यप्रशान्' इति रुत्वे यमकभङ्ग स्यात्, अतो नकारे मकाराभेदमाश्रित्य रुत्ववारणेन यमकाभङ्ग आश्रित २. अस्मिन्पक्षे द्वितीयचरणे 'अवन्यायेन' इत्येक पदमाश्रित्य विशेषणबलेन विशेष्यभूतपृथिवीवाचकपदमाक्षेपणीयम् । अन्यथा 'येन' इत्यस्य पौनरुक्त्य स्यात.

विरचितनरकङ्काले समरे प्रतिपाद्य नृवर नरकं काले ।
अचिरादेव स नेयः परामृशन्मां हि सुविशदे वसने यः ॥ २९ ॥

हे राजन्, विरचितनरकङ्काले विरचिता राशीकृताः नरकङ्काला मनुष्यशरीरास्थीनि यस्मिन् स तादृशे समरे युद्धे काले कालरूपे प्रतिपाद्य लब्ध्वा अचिरात् शीघ्रमेव स दुःशासन नरक नेयः । स क इत्याह—हि निश्चये य सुविशदे शुचौ वसने वाससि मा परामृषत् पस्पर्श ॥

आत्ततरा जन्याय स्या राजन्विधुतवैरिराजन्याय ।
सार्यो राजन्यायः स्वीकर्तव्यः स यः पुराजन्यायः ॥ ३० ॥

हे राजन्, विधुतवैरिराजन्याय विधुता निर्जिता वैरिराजन्या वैरिक्षत्रियनृपा यस्मिस्तत् । तादृशाय जन्याय युद्धाय आत्ततरा आत्त गृहीत तरो वेगो येन स तादृक् स्या भव । यद्वा आत्तराजन्याय आत्ततरम् अतिगृहीतमत्युत्पादित यत् अजन्यमुत्पात महासग्रामरूप तस्मै त्व स्याः । आशु स्थिरीभवेत्यर्थः । हे नृप, त्वया स राजन्यायो राजव्यवहारः स्मार्यः । य आय तव य उदर्क पुरा अजनि उत्पन्न. स एव स्वीकार्यः ॥

इति शुभपदकन्यायामभिहितवत्या गिर द्रुपदकन्यायाम् ।
दत्तमनोदाहारिव्रातेन च वातसूनुनोदाहारि ॥ ३१ ॥

इत्यनेन प्रकारेण शुभपदकन्याया शुभानि पदकानि स्वल्पपदानि यस्मिन् स तथाविधो न्यायो विवादो यस्या सा तादृशी गिर वाचम् अभिहितवत्या द्रुपदकन्याया द्रौपद्या सत्या दत्तमनोदाहारिव्रातेन दत्तः मनोदाह यस्य तत् एवंविधमरिव्रातं रिपुसमाजः यस्य स तादृशेन वातसूनुना भीमसेनेन उदाहारि उदाहृतम् । वक्ष्यमाणमिति शेषः ॥

स्फुटतरमाह वरा गा द्रुपदतनूजेयमुत्तमाहवरागा ।
संरम्भी मतमस्याः प्रगृह्य राजन्पुरेव भीमतमः स्याः ॥ ३२ ॥

हे राजन्, उत्तमाहवरागा उत्तमाहवे महासग्रामे रागोऽभिलाषो यस्याः सा इय द्रुपदतनूजा द्रौपदी स्फुटतर प्रकटमेव वरा उत्कृष्टा गा वाच. आह उक्तवती । अस्या द्रौपद्या मत प्रगृह्य सरम्भी क्रुद्धः सन् त्व पुरा इव प्राग्वत् भीमतमो अतिभयानकः स्या भव । शत्रून् प्रतीति शेष ॥

अनृशंस द्वादश ते समा निरर्था रिपावसद्वादशते ।
तस्मात्सत्वरणाय क्रियतां बुद्धिर्महेन्द्रसत्त्व रणाय ॥ ३३ ॥

हे राजन्, अनृशस अघातुक दयालो, असद्वादशते असन्ति असत्यानि अयुक्तानि वादशतानि यस्य स तादृशे तव रिपौ दुर्योधने द्वादश समा द्वादशाब्दा निरर्थाः[1] । तत्समय

---

1 काश्मीरिकपुस्तके नोपलभ्यते

प्रतिपालन व्यर्थमित्यर्थ । तस्मात् हेतो' हे महेन्द्रसत्त्व महेन्द्रस्य शक्रस्येव सत्त्व धैर्य यस्य स तादृश, राजन्, रणाय सग्रामाय बुद्धि: क्रियताम् । कीदृशाय रणाय । सत्वरणाय सह त्वरणेन शीघ्रतरसपादनेन वर्तते य: स तादृशाय ॥

नैव गदाधारस्य स्थितस्य मम वीर्यसपदाधारस्य ।

स्यादवशं कार्यं ते तस्मात्कार्या च नैव शङ्कार्यन्ते ॥ ३४ ॥

हे राजन्, ते तव कार्य रिपुक्षयरूप वीर्यसपद आधारस्य आश्रयभूतस्य, तथा गदाधारस्य गदामायुधविशेष धारयतीति तादृशस्य गदाहस्तस्य स्थितस्य मम अवश्य न वशमायत्तम् अवशमनायत्त नैव स्यात् । किं तु वशमायत्तमेव कार्य स्यादित्यर्थ । तस्मात् हेतोस्त्वया अर्यन्ते अरीणा शत्रूणामन्तो नाश तत्र शङ्का नैव कार्या । विलीनानेवारीन् जानीहि ॥

अचिरादाहत्य जन ससुयोधनकर्णमादाहत्यजनम् ।

ध्रियतां भूयानाय: स्थिरो भवाद्यैव राष्ट्रभूयानाय ॥ ३५ ॥

हे राजन्, आदाहत्यजन दाहाद् आरभ्य त्यजनपर्यन्तम् । दग्ध्वा सत्यक्ते(ज्य) चेत्यर्थ: । अचिरात् शीघ्रमेव ससुयोधनकर्ण सदुर्योधनराधेय जन रिपुजनमाहत्य भूयान् बहुतर उदर्क आगामिफलरूपस्त्वया ध्रियताम् । हे नृप, अस्यैव राष्ट्रभूयानाय निजराष्ट्रमहीप्रस्थानाय स्थिरो भव ॥

इत्थं मतिमानाभ्यामभिहितमाकर्ण्य वचनमतिमानाभ्याम् ।

मधुरं च क्षेमहित धर्मसुतो वचनमाचचक्षे महितम् ॥ ३६ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण अतिमानाभ्याम् अतिशयेन मानयुक्ताभ्यामाभ्या द्रौपदीभीमसेनाभ्यामभिहितमुक्त वचनमाकर्ण्य मतिमान् बुद्धिमान् धर्मसुतो युधिष्ठिरो महित पूजित मधुर मधुराक्षर क्षेम शुभ हित वचनमाचचक्षे उक्तवान् ॥

पाण्डव पक्षो भवतो: श्रुतो मया शत्रुभूमिपक्षोभवतो: ।

अतिसरम्भी मम न स्फुटमत्रार्थे कृतादर भीम मन: ॥ ३७ ॥

हे पाण्डव भीमसेन, शत्रुभूमिपक्षोभवतो' शत्रवो ये भूमिपा राजान तेषु क्षोभवतो' क्षोभयुक्तयोर्भवतो. द्रौपद्यास्तव चेति भवतो पक्ष सग्रामरूप' श्रुत' । कीदृश । अतिसंरम्भी अतिशयेन सरम्भ क्रोधरूप. साहसरूपश्च अस्यास्तीति तादृश' । हे भीम, अत्रार्थेऽस्मिन्नर्थे मम मनश्चित्त स्फुट व्यक्तमिव कृतादरं सादर न भवति ॥

पूर्वोक्तमेव स्वमत समर्थयति—

इह नाम तनुमहे यं गुर्वनुचर्येति धर्ममतनुमहेयम् ।

अत्र सबाधा: स्याम: स्फुटं यदि रणं क्षणादिवाधास्याम: ॥ ३८ ॥

हे भीमसेन, इह वनवासे गुर्वनुचर्या गुरूणा चिरतनाना गुरूणाम् मनुप्रभृतीना चानु-

चर्या अनुसारः इति हेतो॰ अहेयम् अत्याज्यम् । अतनु महान्त य धर्म तनुमहे विस्तारयामहे । अत्र धर्मे स्फुट व्यक्तमेव तदा सबाधा स्याम । निजधर्मोज्झिता॰ स्याम इत्यर्थ । तदा कदेत्याह—यदि रण भवदभिमत क्षणादिवाधास्यामो ग्रहीष्यामः ॥

अपि समरे सत्यस्य स्याद्बाधा गुरुजनान्तरे सत्यस्य ।

तस्मात्साहसमासु प्रधन पश्यामि शत्रुसाहसमासु ॥ ३९ ॥

हे भीम, समरे सति युद्धे अङ्गीकृते सति गुरुजनान्तरे भीष्मादयोऽस्मद्गुरव॰ तज्जनमध्ये अस्य सत्यस्य निजसमयप्रतिपालनरूपस्य बाधा स्यात् भवति तस्माद्धेतो आसु शत्रुसाहसमासु शत्रुषु रिपुषु य॰ साह सहन साह तदुपरिक्षमा तस्या या समा द्वादशवर्षाणि तासु मध्ये प्रधन युद्ध साहममेव पश्यामि । साहसमनार्यसमतमित्यर्थ ॥

भीमसेनाय पूर्वोक्तप्रकारेण धर्मवचन श्रावयित्वा इदानीं महारथेभ्य. परपक्षसेनानीभ्यो भीष्मादिभ्य॰ सुरैरपि जेतुमशक्येभ्यस्त्रास दर्शयितुमाह—

उचितारम्भी मत्वा पुनः प्रवक्ष्यामि परं भीम त्वा ।

द्विषतामवलोपाय स्यादपि नूनं जनोऽयमबलोपायः ॥ ४० ॥

हे भीम, उचित कार्यमारभते य स उचितारम्भी अह पुन मत्वा ज्ञात्वा त्वा त्वां परमन्यत् प्रवक्ष्यामि । अय जनोऽस्मल्लक्षण॰ नून निश्चये द्विषता शत्रूणामवलोपाय नाशाय अबलोपाय॰ बल च उपायश्च तौ अविद्यमानौ यस्य स तादृश स्यादपि भवत्यपि अस्माभिर्द्विषन्त. न बलेन नाप्युपायेन जेतु शक्या इत्यर्थ ॥

पूर्वोक्तमेवोपोद्बलयति—

प्रतिहतपरशुभरणतः ख्यातं रामं समेत्य परशुभरणतः ।

अरिबलहा रेजे यः कथं नु भीष्मः सप्रहारे जेयः ॥ ४१ ॥

हे भीम, प्रतिहतपरशुभरणत. प्रतिहत परेषा शत्रूणा शुभ येन स तादृशो नु रणो येन तत् प्रतिहतपरशुभरण तादृशात् परशुभरणतः परशो स्वधितेर्भरण धारण तस्माद्धेतो ख्यात राम परशुराम युद्धे समेत्य अरिबलहा अरे शत्रो अर्थात् परशुरामस्यैव बलहा जेता यो रेजे स भीष्मो अस्माभि सप्रहारे युद्धे कथ नु जेय । नैव जेय इत्यर्थ ॥

यत्र च सानिध्यमितौ क्षात्रो ब्राह्मस्तथाम्भसानिध्यमितौ ।

द्वावपि वेदाचार्यः क्षत्राचार्यः स कथं भवेदाचार्यः ॥ ४२ ॥

हे भीम, यत्र च द्रोणाचार्ये अम्भसानिध्यमितौ अम्भसा निधिवत् समुद्रवद् अमितौ अपारौ क्षात्रो धर्म तथा ब्राह्मो धर्मश्च द्वावपि सदा सानिध्यमितौ गतौ, स वेदाचार्यो वेदाध्यापक. क्षत्राचार्य॰ क्षत्राणा क्षत्रियाणा धनुर्वेदाचार्यश्च स द्रोणाचार्ये अस्माभिः आचार्य. गम्यो रणाभिमुख कथ भवेत् । 'चर' गत्यर्थो धातु । आचरितुमभिगन्तु शक्य

---

१. 'चापर' मूलपुस्तकपाठ.

आचार्यः। आच अ(आ)र्य इति पदच्छेदो वा। आ समन्ताद(दा)र्यो गम्यः। 'ऋ गतौ' धातुः॥

युधि शलशल्यकृपाणां कुरुपृतनां प्राप्य निशितशल्यकृपाणाम्।
अचिरादेव च मूढः पुमान्प्रयात्यन्तमपि च देवचमूढः॥ ४३॥

निशितशल्यकृपाणा निशितानि तीक्ष्णानि शल्यानि शस्त्रफलकानि कृपाणा खड्गाश्च यस्या सा तादृशीं शलशल्यकृपाणा शलश्च शल्यो राजा च कृपः कृपाचार्यस्य तेषा सबन्धिनीं कुरुपृतना कौरवसेना युद्धे प्राप्य देवचमूढोऽपि देवाना चमूर्देवचमू तया ऊढो धारितः। रक्षित इति यावत्। तादृशोऽपि मूढः मूर्ख' पुमान् अन्त नाश प्रयात्येव॥

पुन' सक्रोधो युधिष्ठिर. भीममरिभ्यस्त्रासयितुमाह—

अरिभिः सह जेयस्य स्मर कवचं कुण्डलं च सहजे यस्य।
संरम्भी मानी ते कर्णो विद्धः[1] कथं नु भीमानीते॥ ४४॥

हे अनीते अविद्यमाना नीतिर्नयो यस्य स तादृश, हे भीम, अरिभिः शत्रुभि' दुर्योधनाद्यै सह सार्ध जेयस्य अस्माभिर्जेतुमुद्युक्तस्य तस्य कर्णस्य कर्मभूतस्य त्व स्मर। स्मृत्यर्थाना कर्मणि षष्ठी। तस्य कस्येत्याह—यस्य कवच कुण्डल च सहजे सहस्राशुवरात् प्राप्ते। वज्रादिभिरप्यभेद्ये कुण्डलकवचे इत्यर्थ। ते तव सरम्भी क्रोधी तया मानी च कर्णः कथ नु विद्ध हत' स्यादिति। यस्य तादृशे कवचकुण्डले स्त स कथ विद्धो भवेदिति चिन्तयेत्यर्थ'। स्मरेत्यनेनैव पृथक्सबन्ध। हे भीम, त्व स्मर एतत्स्मरेत्यर्थ। अरिभिः सार्ध जेतुमिष्टस्य यस्य सहजे कवच कुण्डल च स्त' स ते तवोपरि सरम्भी क्रोधी तथा मानी च कर्ण' कथ नु विद्धो भवेदिति। अत एव सक्रोधम् अनीते इत्युक्तम्॥

पूर्वोक्त सक्षेपेणोपसंहर्तुमाह—

इह मे सन्नाशाय त्वया ह्युपायान्तराणि संनाशाय।
अहितानामुच्यन्ता तदन्यथा वाक्यविरचना मुच्यन्ताम्॥ ४५॥

हे भीम, तत्तस्मात्कारणात् इह अत्र वस्तुनि शत्रुविनाशरूपे सन्नाशाय सन्ना लीना आशा यस्य स तादृशाय मे मह्य हि निश्चये। 'त्वयापि' इति पाठ। अहिताना शत्रूणा दुर्योधनादीना सनाशाय सम्यक् नाश' सनाशः तस्मै उपायान्तराणि अन्ये उपाया उच्यन्ता कथ्यन्ताम्। अन्यथा चेदत्रोपायो नास्ति। तर्हि वाक्यविरचनाः वाक्याना कल्पना मुच्यन्ता त्यज्यन्तामित्यर्थ.॥

इत्थं मानसमेतौ बोधयति नराधिपे स्वमानसमेतौ।
पुर आविरभूद्देव' श्रीमान्व्यासो जगत्स्थविरभूदेवः॥ ४६॥

1. 'वध्यः' मूल०.

इत्थमनेन प्रकारेण नराधिपे राज्ञि युधिष्ठिरे एतौ द्रौपदीभीमसेनौ स्वमानसं स्वचित्तं बोधयति सबोधं कुर्वति सति । द्विकर्मकोऽयं णिजन्तः । जगत्स्थविरभूदेव जगति जङ्गमे स्थविरे स्थावरे च या भूः तस्या देवो देवतुल्यः । यद्वा तत्र भूदेवः ब्रह्मा श्रीमान् व्यासो व्यासमुनिः पुरोऽग्रे आविरभूदेव । तेषामिति शेषः । 'जगज्जङ्गमलोकयोः' इति मङ्खः ॥

राज्ञे स त्वच्छाय स्वयमदिशन्मन्त्रमधिकसत्त्वच्छायः ।
रिपुरोधी मान्येन स्थाणुं पार्थो भजेत धीमान्येन ॥ ४७ ॥

तु पक्षान्तरे स श्रीव्यासमुनिः अच्छाय निर्मलाय शुचये राज्ञे युधिष्ठिराय तं मन्त्रमदिशत् ददौ । कीदृशः स मुनिः । अधिकसत्त्वच्छायः अधिकं सत्त्वं सत्त्वगुणः धैर्यं वा छाया शोभा यस्य स तादृशः । तं मन्त्रं कमित्याह—रिपुरोधीति रिपून् रुणद्धीति रिपुरोधी पार्थोऽर्जुनः येन क्रमादवाप्तेन मान्येन पूज्येन मन्त्रेण स्थाणुमीश्वरं भजेत । सेविष्यते इत्यर्थः ॥

सुतरामाराध्यन्तं धर्मसुतः प्राप्य मन्त्रमाराध्यं तम् ।
स पराशरदायादात्पार्थाय च शत्रुसैन्यशरदायादात् ॥ ४८ ॥

धर्मसुतो युधिष्ठिरः सुतरामतिशयेन आराध्यमाराधनीयं तथा आराध्यन्तम् अरीणां समूहः आरम् तस्मात् य आधिः मनःपीडा आराधिस्तस्य अन्तः । तत्स्वरूपमित्यर्थः । पराशरदायादात् पराशरमुनिपुत्रात् श्रीव्यासमुनेराप्तं पार्थाय च अर्जुनाय च अदात् । कीदृशाय । शत्रुसैन्यशरदाय शत्रुसैन्याय शरान् ददातीति तस्मै । 'दायादौ सुतबान्धवौ' इत्यमरः ॥

तस्यावाचश्चरणे गलमालिङ्गन्नुवाच वाचश्च रणे ।
अर्जुन रक्षा मम ते भरश्च शत्रोश्च हानिरक्षाममते ॥ ४९ ॥
स गुडाकेशानन्तं भगवन्तं भज शमाधिकेशानं तम् ।
स हि बहुधाराधयता सुखदृश्यः शंकरोऽम्बुधारा धयता ॥ ५० ॥
इति तं तरसादिशता स्मरतारिचमूश्च चारुतरसादिशताः ।
धृतममुना दोलाभं मनो स्मरद्राज्यमपि स नादो लाभम् ॥ ५१ ॥

तस्य अर्जुनस्य चरणे अङ्घ्री अवाचः नम्रस्य गलं कण्ठमालिङ्गन् स युधिष्ठिरस्तं पार्थं वाच उवाच । किमिति । हे अर्जुन, रणे युद्धे मम रक्षा ते भरः भारोऽस्ति । मद्रक्षाभरस्तव स्कन्धे इत्यर्थः । हे अक्षाममते, अक्षामा महती मतिर्यस्य तत्संबोधनं हे पार्थ, शत्रोर्हानिश्च ते भरः त्वयैव सा विधेया इत्यर्थः । स गुडाकेशेति । गुडाका निर्निद्रता तस्या ईशः तस्य संबोधनं हे गुडाकेश, हे शमाधिक, शमेन शान्त्या अधिकः तस्य संबोधनम् । त्वं तं त्रिजगत्प्रसिद्धम् अनन्तं न विद्यते अन्तो यस्य स तं भगवन्तमीशानं

शंभु भज। हि निश्चये। बहुधा बहुप्रकारैराराधयता। तथा अम्बुधारा एव धयता पिबता। 'धेट् पाने' धातु । त्वया स शंकर' । शं त्रिजगतो नि·श्रेयस करोतीति शकरो विभु सुखदृश्य· सुखेन दृश्य । इत्यनेन प्रकारेण तमर्जुन तरसा शीघ्रमेव आदिशता तथा चारुतरसादिशता. चारुतराणि अतिचारूणि सादिनामश्ववाराणा शतानि यस्या सा तादृशीररिचमूश्च स्मरता अमुना युधिष्ठिरेण दोलाभ दोलायित मनो धृतम् । तथा स युधिष्ठिरोऽदो राज्यमपि लाभ नास्मरत् । अर्जुनवियोगेन शोकविह्वल. सन् सर्वं तृणमिव मेने इत्यर्थः ॥

श्रुतकौरवमधुराज्ञः पार्थो मङ्गल्यपूर्ववरमधु राज्ञः ।
सरसं चापीयातश्चीरी जटिलः शरासिचापी यातः ॥ ९२ ॥

अथानन्तर श्रुतकौरवमधुराज्ञ· श्रुता कौरवस्य कुरुवंश्यस्य युधिष्ठिरस्य मधुरा आज्ञा येन स तादृश पार्थो राज्ञो युधिष्ठिरात् मङ्गल्यपूर्ववरमधु मङ्गल्य स्वस्त्ययन तत्पूर्वो यो वर आशीर्वचनरूपः स एव मधु तत् सरस कृत्वा आपीय। श्रुत्वा इत्यर्थ. । चीरी चीरवान् जटिलश्च । तथा श्रीमुन्याज्ञया शरासिचापी च वृतखङ्गचापशरश्च अतोऽस्मात्स्थानाद्यातो गत· ॥

रुरुपृषतापीतरसा विलङ्घ्य सरितस्ततः प्रतापी तरसा ।
दिव्यजनाभोऽगस्य प्रस्थं स प्राप स तुहिनाभोगस्य ॥ ९३ ॥

रुरवो मृगविशेषा· पृषताश्च तैरापीतो रसो जल यासा ता मनुष्यैर्दुर्लङ्घ्यत्वात्तैरेव पीतजला. सरितो नदीस्तरसा बलेन विलङ्घ्य ततोऽनन्तर प्रतापी प्रतापवान् सोऽर्जुनो दिव्यजनाभो देवजनतुल्यस्तुहिनाभोगस्य तुहिनमयो हिममय आभोग आकृतिर्यस्य स तादृशस्य अगस्य पर्वतस्य हिमाचलस्य प्रस्थ शिखरमाप ॥

स ज्वलदाशाकाशस्तस्थौ तत्रार्जुनस्तदाशाकाशः ।
श्रितशंभूवाह रहश्चेतस्तपसा कृशो बभूवाहरहः ॥ ९४ ॥

ज्वलदाशाकाश ज्वलन्त्य आशा दिशः, आकाश. गगन यस्मात्स । अतितेजोमयत्वादित्यर्थ । सोऽर्जुनस्तत्र हिमवति तदाशाकाश सा चासावाशा तदाशा ईश्वरप्रसादनाशा ता काशति मनसि ध्यायतीति तादृशस्तत्रैव तस्थौ । स चार्जुनो रहो विजने एकाकी सन् श्रितशभु वाङ्मन कर्मभि· श्रित· शभुस्त्रिजगन्नाथो येन तत् तादृश चेत· स्वचित्तमुवाह आधारयत् । तथा अहरह प्रतिदिन कृशः तपसा हेतुना कृश. अतिक्षीणो बभूव ॥

दलितमहावप्रोऽथ स्थिरखुरपातेन परमहावप्रोथः ।
तं समदारात्यन्तं क्रूरः कोलः कदाचिदारात्यन्तम् ॥ ९५ ॥

अथानन्तरं स्थिरखुरपातेन स्थिरो य. खुरपातस्तेन दलितमहावप्रः दलितानि महा-

वप्राणि बृहन्तस्तटा येन । तथा परमहावप्रोथः परमोऽद्भुतो हावो लीला यस्य स तादृक् प्रोथो मुखाग्रं यस्य स तादृशोऽत्यन्त क्रूर' कोल सूकर कदाचित्तमर्जुनमार उपाययौ । कीदृश तम् । समदारात्यन्त समदा ये अरातय शत्रवस्तेषामन्तस्तत्स्वरूपम् ॥

तदनु हसन्नादाय त्वरितो गाण्डीवमतुलसन्नादाय ।
सोऽनलभा वरविशिखानमुञ्चदस्मै[1] हतप्रभावरविशिखान् ॥ १६ ॥

तदनु तदनन्तर सोऽर्जुन हसन् त्वरित सन् गाण्डीव धनुरादाय अनलभा अनलवत् अग्निवत् भा दीप्तिर्यस्य तादृशोऽस्मै वराहाय वरविशिखान् उत्तमशरान् अमुञ्चत् चिक्षेप । अस्मै वराहाय कीदृशाय । अनुलसन्नादाय अनुलसन् नादो शब्दो यस्य स तस्मै । कीदृशान्वरविशिखान् । हतप्रभावरविशिखान् हतप्रभावा रविशिखा सूर्यज्वाला, यद्वा रस्य अग्ने' विशिष्टा शिखा वा येभ्यस्ते तादृशान् ॥

बाणवरा हेमहिता यदा तदा निपतिता वराहे महिताः ।
चापशरी रोधरतः शबरो ददृशे महाशरीरो धरतः ॥ १७ ॥

तदा तस्मिन्काले महिता पूजिताः, तथा हेमहिता हेम्ना सुवर्णेन हिता. । सुवर्णपुङ्खा इत्यर्थ । बाणवरा उत्तमशरा यदा वराहे निपतिता । यद्वा—अतदा अत सततगमन द्यन्ति खण्डयन्ति ते अतदा अतदाः बाणवरा' । 'अत सातत्यगमने' । 'दो अवखण्डने' धातु । तदा तेनार्जुनेन रोधरतो रोधे रोधने रतो व्याधश्चापशरी धनु - शरवान् महाशरीरो महाकायो धरत. पर्वतात् ददृशे । आगच्छन्निति शेष ॥

ताडय मा मे कोलं हन्तुमहं मेदिनीमिमामेकोऽलम् ।
अस्त्रैरङ्गेह त्वा तृप्तिं यास्यामि युद्धरङ्गे हत्वा ॥ १८ ॥
रुद्धदिगुर्वि व्याधः स्फुरदिषुवृष्ट्येति परुषगुर्विव्याध ।
असुभिर्विकलं कोलं धनंजयोऽपि व्यधत्त विकलङ्कोऽलम् ॥ १९ ॥
(युग्मम्)

इत्यनेन प्रकारेण परुषगु. परुषा गावो वाचो यस्य स तादृक् व्याध' शबर' स्फुरदिषु- वृष्ट्या स्फुरन्ती या इषुवृष्टि' तया रुद्धदिगुर्वि रुद्धा दिशः उर्वी च पृथ्वी यया स्यात्तथा कोल वराह विव्याध अताडयत् । इति किमित्याह—अङ्ग आमन्त्रणसामान्येऽपि । अङ्ग वीर, मे मम कोल वराह मा ताडय, इमा मेदिनी भूमि सकलामेकोऽह हन्तुम् अल समर्थ । अङ्ग वीर, अह त्वा त्वा युद्धरङ्गे युद्धरूपे नाट्यस्थले अस्त्रैर्मन्त्रप्रयुक्तशस्त्रैः हत्वा तृप्ति यास्यामि । अस्त्रैरित्यनेन स्वस्य महारथित्व सूचयति । असुभिरिति । धनजयोऽपि अर्जुनोऽपि विकलङ्कः कलङ्करहितः असुभिः प्राणैर्विकलं हीन परासु त कोल व्यधत्त ॥

---

१. 'नमुचत्तस्मै' मूल०

स परुषगीर्वाणानां श्रेणिममुञ्चद्वरेऽत्र गीर्वाणानाम् ।
उग्रतरा जव्याजेरजिरे धारितकिरातराजव्याजे ॥ ६० ॥

सोऽर्जुन. परुषगी' क्रूरवाक् सन् जवी वेगवान् । तथा—उग्रतरा' कठिन तरो वेगो यस्य स आजेरजिरे सङ्ग्रामाङ्गणे बाणाना शराणा श्रेणि धारितकिरातराजव्याजे धारित किरातराजव्याजो येन स तादृशे अत्र गीर्वाणाना वरे श्रेष्ठे शंभौ अमुञ्चत् ॥

अरिसमितावक्रशितास्तयोस्ततस्तैलपायिता वक्रशिताः ।
पर्यगुरुग्रा बाणाः संक्षुण्णगिरिगुरुग्रावाणाः ॥ ६१ ॥

ततस्तदनन्तर तयोरर्जुनकिराताधिपयो' उग्रा कठिना, तथा सक्षुण्णगिरिगुरुग्रावाणा सक्षुण्णाश्चूर्णीकृता गिरीणा पर्वताना ये गुरुग्रावाणा महापाषाणा तेषामाणो गतिर्यैस्ते । 'अण रण गतौ' । अणनम् आण । तथा—अरिसमितौ रिपुसङ्ग्रामे अकृशिता' न कृशीभू(कृ)ता. । तथा—तैलपायितास्तैलेन पायिता शोधिता निर्मलीकृता । तथा—वक्रशिता वक्राश्च तीक्ष्णाश्च बाणा' शरा' पर्यगु परित अगु' विससृपु । अत्र सगरे । 'सङ्गे सभाया समिति' इत्यमर ॥

कुपितः कैरातपतिः सयमानस्तत्र सायकैरातपति ।
अरिदम्भक्षयदस्तान्किरीटिनो मार्गणानभक्षयदस्तान् ॥ ६२ ॥

अरिदम्भक्षयदोऽरीणा दम्भश्छल तस्य क्षयद', तथा कुपित स कैरातपति किराताना समूह कैरात तस्य पति', तत्र तस्मिन् अर्जुने सायकैः शरैरातपति सतापयति सति, स्मयमान' ईषद्धसमान, अस्तान् क्षिप्तान् तान् किरीटिनोऽर्जुनस्य मार्गणान् बाणान् अभक्षयत् नि.शेषीचकारेत्यर्थ ॥

सुबृहदुरस्त्राणान्ते रणे गणा न प्रसेदुरस्त्राणां ते ।
सकलकलापेतस्य स्थिति न जग्मुः कलापे तस्य ॥ ६३ ॥

सुबृहदुरस्त्राणान्ते सुबृहत उरस्त्राणस्य कवचस्य अन्तो यत्र तस्मिन् रणे सकलकलापेतस्य युद्धविषये याः सकला' कलास्ताभ्योऽपेतस्य तस्यार्जुनस्य ते प्रसिद्धा अस्त्राणा गणा न प्रसेदु न सिद्धिं गता' । तथा—तस्यार्जुनस्य शरा कलापे तूणीरे अक्षयेऽपि स्थिति न जग्मुः । नि.शेषीभूता इत्यर्थ' । 'कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे सहतेऽपि च' इत्यमरः ॥

स शिलीमुखरहितायां कार्मुकयष्ट्यां रणेषु मुखरहितायाम् ।
तस्मै दिव्याय तया ताडनमदद्दादथापदि व्यायतया ॥ ६४ ॥

सोऽर्जुनो रणेषु सङ्ग्रामेषु मुखरहितायां मुखरा प्रौढा, हिता च तस्याम् । तथा—शिलीमुखरहितायां शररहितायां कार्मुकयष्ट्या धनुर्लतायां सत्यां दिव्याय तस्मै किरातव्या-

---

१ 'बाणश्रेण्य' मूल०. २. 'ग्रावाण.' मूल०

जधराय शंभवे तया धनुर्यष्ट्या ताडनमददात् प्रददौ । कस्याम् । आपदि तादृशसंकटे । कीदृश्या तया । व्यायतया दीर्घया ॥

गुर्वी दुर्वारा सा किरातराजेन युगपदुर्वारासा ।
नागसमा नागारिप्रतिमेन जवान्निपात्यमानागारि ॥ ६५ ॥

तेन किरातार्जुनेन गुर्वी महती । तथा—दुर्वारा दुःखेन वारयितुं शक्या । तथा—नागसमा सर्पसदृशी । तथा—उर्वारासा उरुर्महान् आसमन्ताद्रासः शब्दो यस्याः सा जवाद्वेगेन निपात्यमाना सती अगारि निगीर्णा । 'गॄ निगरणे' धातुः । कीदृशेन किरातराजेन । नागारिप्रतिमेन नागारिर्गरुडस्तत्सदृशेन । यथा गरुडेन नागो निगीर्यते तद्वत्किरातराजेनापि सा धनुर्यष्टिर्निगीर्णेत्यर्थः ॥

उपहृतकाननमग्नेः स्फुटलब्धे धनुषि लुब्धकाननमग्ने ।
स द्रुतमहिमन्युरसिद्वितीयमपतद्द्विषः समहिमन्युरसि ॥ ६६ ॥

उपहृतमुपहारीकृतम् । दग्धमित्यर्थः । काननं खाण्डवाख्यं यत्र तस्मिन् कर्मणि । तथा अग्नेः सकाशात् स्फुटं वरदानात् लब्धे धनुषि लुब्धकाननमग्ने लुब्धकस्य व्याधस्य यत् आननं मुखं तत्र मग्ने त्रुटिते सति निगीर्णे सति सोऽर्जुनोऽहेः क्रुद्धस्येव मन्यू रोषो यस्य स तादृशः सन् असिद्वितीयम् असिः खड्गो द्वितीयः सहस्थायी यस्मिन् कर्मणि तत् । तथा कृत्वा द्विषः शत्रोः किरातराजस्य उरसि द्रुतं शीघ्रं न्यपतत् । कीदृशे उरसि । समहिमनि सह महिम्ना वर्तते यत्तत् तादृशे ॥

सोऽपि च समुदग्रासिप्रवरः शबरेश्वरेण समुदग्रासि ।
अभिनदशङ्कोपेतं मुष्ट्यापार्थोऽपि कर्कशं कोपे तम् ॥ ६७ ॥

शबरेश्वरेण किरातराजेन सोऽपि पूर्वोद्दिष्टः समुदग्रासिप्रवरः समुदग्रो महान् असिप्रवरः खड्गश्रेष्ठः समुदग्रासि समग्रस्त । यद्वा समुदग्रासिप्रवरः समुदग्रोऽसिप्रवरो यस्य स तादृशः । सोऽपि अर्जुनोऽपि समुदग्रासि समग्रस्त । ततश्च पार्थोऽपि अर्जुनोऽपि कोपे क्रोधे सति कर्कशं क्रूरमशङ्कोपेतं न शङ्कया उपेतं सहितं तं किरातराजं मुष्ट्या अभिनत् अहनत् । मुष्टिशब्दो द्वयोः ॥

न्यपतच्चण्डालस्यः स्फुटिततनुर्मुष्टिभिश्च चण्डालस्य ।
स ववन्दे वेदमयं नाथं जगतां मनश्च देवे दमयन् ॥ ६८ ॥

स पार्थश्चण्डालस्य वनचण्डालस्य किरातस्य मुष्टिभिः स्फुटिततनुः स्फुटिता हता तनुर्यस्य स तादृशो न्यपतत् । भुवीति शेषः । कीदृशः । चण्डालस्यः चण्डमालस्यं यस्य सः । ववन्दे इति । अनेन च तस्मिन्नर्जुने निपतिते दयालुस्त्रिजगत्पतिः शंभुस्तस्य गोचरं गत इति प्रकटीकरोति । स चार्जुनः वेदमयं वेदरूपं जगतां नाथं श्रीशिवं दृष्टिगोचरं गतं ववन्दे । किं कुर्वन् । देवे श्रीशंकरे मनश्चित्तं दमयन् नियमयन् । सावधानं कुर्वन् इत्यर्थः ॥

अथ रिपुकेसरिदम्भस्तम्भकरं बिभ्रतं च के सरिदम्भः।
भक्तजनाधिकचपल मनः शिरोमण्डलं च नाधिकचपलम् ॥ ६९ ॥

धृतभूमिश्रीभूतं भगवन्तं भस्मराशिमिश्रीभूतम्।
कलितं चोरगलतया शबल शरदम्बरांशुचोरगलतया ॥ ७० ॥

पितृवनसदनं गहनं सुगाहमसतां सतां च सदनङ्गहनम्।
मूर्धनि सोमाभरणं पार्श्वोद्देशे तथैव सोमाभरणम् ॥ ७१ ॥

जितनीचरणं हरिणा श्रितकरमभिवन्द्यमानचरणं हरिणा।
अहरवसाननटं कं यमिनो गमयन्तमुद्धताननटङ्कम् ॥ ७२ ॥

स दधद्दमरसमग्रे स्थितं जनौघे विराजदमरसमग्रे।
कौशिकिरातङ्कान्त ददर्श देवं न तं किरातं कान्तम् ॥ ७३ ॥

(पञ्चभिः कुलकम्)

स कौशिकिः कौशिकस्येन्द्रस्यापत्य कौशिकिरर्जुनः। 'महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहेषु कौशिकः' इत्यमर.। एवविधमग्रे स्थित देव श्रीशकर स्थित ददर्शेति सबन्ध॰। कीदृश कौशिकि। दमरस दमो बाह्येन्द्रियनिग्रह तस्य रसस्त दधत्। कीदृश देवम्। रिपुकेसरिदम्भस्तम्भकरम्। रिपव शत्रव एव केसरिण सिहास्तेषा दम्भ स्तम्भ निश्चेष्टत्व करोति स तादृशम्। पुन॰ कीदृशम्। के मूर्ध्नि सरिदम्भ॰ सरितो गङ्गाया अम्भो जल बिभ्रतम्। 'मारुते वेधसि ब्रध्ने. पुसि क क शिरोऽम्बुनो' इत्यमर.। पुन कीदृशम्। मनश्चित्तं भक्तजनाधिकचपलम्। भक्तजने सेवकजने अधिक चपल तादृश न दधत्। तेषु स्थिरानुग्रह मनो दधदित्यर्थ.। तथा शिरोमण्डल शिरसा मण्डल समूह देवस्य पञ्चमुखत्वात् अधिकचपल कचा. केशाः पल मास च तत् कचपलम् अधिक कचपल यस्य तदधिकचपल तादृश शिरोमण्डलं न दधत्। समकेश नातिस्थूल नातिकृश मास चेत्यर्थ ॥ पुनः कीदृश देवम्। धृतभूमिश्रीभूत भूमि पृथ्वी च श्रीः लक्ष्मी. भूतानि प्राणिनश्च धृतानि तानि येन स तादृशम्। धृतपृथ्वीमण्डल धृतश्रीकम्। धृतविश्व चेत्यर्थ। पुन कीदृशम्। भगवन्तम्। 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशस श्रिय। वैराग्यस्य च मोक्षस्य षण्णा भग इति स्मृतः ॥' तद्गुणयुक्तम्। पुन कीदृशम्। भस्मराशिमिश्रीभूतम्। भस्मराशिना भस्माङ्गरागेण मिश्रीभूत सेवितम्। पुन. कीदृशम्। उरगलतया उरग. सर्प एव या लता हारलता तया कलित भूषितम्। पुन॰ कीदृशम्। शबल श्वेतकृष्णवर्णम्। कया। शरदम्बरांशुचोरगलतया शरदम्बरस्य शरत्कालगगनस्य अर्थात् अतिनीलस्य स्वच्छस्य च ये अंशवः किरणा तेषा चोरः स्तेनो यो गलस्तस्य भावस्तत्ता तया। स्वतो विभूतिस्वच्छदेहस्य नीलगलत्वात्। 'चोरश्चौर' इति "द्विरूपकोशे ॥ पुनः

कीदृशम् । पितृवनसदन पितृवन शवास्पद तदेव सदन गृह यस्य स तादृशम् । पुनः कीदृशम् । असता खलाना दुष्टचित्ताना गहन दुष्प्रापम्, सता च भक्तजनाना सुगाहं सुलभम् । पुन. कीदृशम् । सदनङ्गहनम् । सन् सुकुमाराङ्गो योऽनङ्ग कामस्त हन्तीति सदनङ्गहा तादृशम् । पुनः कीदृशम् । मूर्धनि शिरसि सोमाभरण सोमश्चन्द्र एवाभरण भूषण यस्य स तादृशम् । पुन कीदृशम् । तथैव तेनैव प्रकारेण पार्श्वोद्देशे वामाङ्गभागे सोमाभरणम् उमाया. पार्वत्या भरण धारणमुमाभरण सह उमाभरणेन वर्तते य स सोमाभरणम् । 'डुभृञ् धारणपोषणयो' धातु' ॥ पुन कीदृशं देवम् । जितो नीचाना दुष्टाना दैत्याना रणो येन स तादृशम् । पुन कीदृशम् । श्रितकर श्रित करो हस्तो यस्य स तादृशम् । केन । हरिणा चन्द्रेण । मृत्युजयस्य चन्द्रधारणात् करे । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥' इत्यमर. । पुन कीदृशम् । हरिणा विष्णुना इन्द्रेण अर्केण वा अभिवन्द्यमानचरणम् । पुन कीदृशम् । अहरवसाननटम् । अहरवसाने सध्यासमये नट जगदुद्धृत्यै नाट्य विद्धानमित्यर्थ' । पुन कीदृशम् । यमिनो योगरतान् क सुख परमानन्दरूप गमयत् प्रापयत् यस्तम् । 'सुखशीर्षजलेषु कम्' इति विश्व । पुन कीदृशम् । उद्गताननटङ्कम् । उद्गता उत्पन्ना आननाना पञ्चाना तत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजातेशानरूपाणा टङ्कोऽद्भुता विच्छित्ति त दधानम् । पुन कीदृशम् । अमरसमग्रे अमरैर्निर्जरैर्ब्रह्मादिभि समग्रे पूर्णे जनौघे स्थितमासीनम् । एवविध देवमग्रेस्थितम् अर्जुनो ददर्शेति सबन्ध. । पुनरर्जुनस्त प्रागनुभूत किरात शबर न ददर्श । किंविशिष्टम् । कान्त रम्यम् ॥

प्रेक्ष्य च सुरव शबरं पार्थेन प्रेक्ष्य चैव सुरवंशवरम् ।
व्रणजातत्यक्तेन प्रोत्थितमानन्दबाष्पतत्यक्तेन ॥ ७४ ॥

पार्थेन अर्जुनेन सुरव सु शोभनो रव शब्दो यस्य स तादृश शबर किरातमादो प्रेक्ष्य प्रोत्थितम् । कीदृशेन । व्रणजातत्यक्तेन व्रणजातेन व्रणसमूहेन त्यक्त. । निर्व्रणीभूत इत्यर्थ । तादृशेनोत्थितम् । पुनश्च पार्थेनार्जुनेन सुरवशवर वश. समूह ब्रह्मविष्ण्वादि तत्र वर. श्रेयान् श्रीशकर त प्रेक्ष्योत्थितम् । कीदृशेन । आनन्दबाष्पतत्यक्तेन आनन्दबाष्पाणा या ततिः समूहस्तया अक्तोऽभ्यक्तस्तेन ॥

स ततो मानं दमयन्निरीक्षमाणः पुमासमानन्दमयम् ।
तुष्टाव महादेवं तुष्टं बीभत्सुराहवमहादेवम् ॥ ७५ ॥

ततोऽनन्तर स बीभत्सुरर्जुन आनन्दमय परमानन्दमय पुमास श्रीशिवभट्टारक निरीक्षमाणो नितरामीक्षमाण सन् मानमहकार दमयन् खण्डयन् एव पूर्वोक्तप्रकारेण आहवमहात् विभुना कृतो य आहवो युद्ध स एव मह उत्सवस्तस्मात् तुष्ट श्रीमहादेव तुष्टाव ॥

किमिति श्रीशंकरं तुष्टाव—

दलिताञ्जननीलाभस्कन्ध न वन्ध्यो ममाद्य जननीलाभः।

जन्म स तावल्लभते कारुण्यं यत्र[1] गिरिसुतावल्लभ ते ॥ ७६ ॥

हे दलिताञ्जननीलाभस्कन्ध दलितं खण्डितं यदञ्जनं तद्वन्नीलाभः स्कन्धः स्कन्धरोपान्तभागो नीलगलत्वादस्य एवंभूत हे विभो, अद्य अस्मिन् काले जननीलाभः जनन्या मातुर्लाभः मम वन्ध्यो निष्फलो न। किं तु सफल एव। ननु पुनरावृत्तेर्निष्फल एव किं नास्तीत्याह—हे गिरिसुतावल्लभ पार्वतीप्राणनाथ, यत्र जन्तौ तव कारुण्यं कृपाविक्यम्, स तावज्जन्म लभते सदैव श्रीशिवभक्तिरसपीयूषपानपवित्रितकलेवराणां देहिनां जन्मैवेति स्पृहणीयम्। न पुनर्गौतमशापेनाहल्यायाः शिलामयीभवनमिव सर्वतो निर्वृत्तिरूपशान्तरसप्रायं वैकल्यमित्यर्थः॥

उदितः सच्चित्तत्त्वं ब्रह्मेति दधद्भिरच्छसच्चित्तत्वम्।

गुरुमहिमा ननु परमस्त्रय्या त्वं बोधितः पुमाननुपमरमः॥ ७७॥

हे विभो, अच्छसच्चित्तत्वम् अच्छं पौनःपुन्येन विवेकवारिणा धौतम्, अत एव सत्स्थिरं चित्तं यस्य स तस्य भावः तत्त्वं दधद्भिर्धारयद्भिः तदेकतानैर्भावुकैः साधुजनैस्त्वं तत्साचित् चैतन्यरूपं ब्रह्म बृहतीति ब्रह्म। 'बृहि वृद्धौ' धातुः। परं ब्रह्म त्वमसीति उदितो व्याख्यातः। यद्वा त्वं ब्रह्मेति ख्यातः। ब्रह्मापि त्वमेव। जगत्स्रष्टृत्वं रूपान्तरेणासी(स्ती)ति। तदुक्तम्—'बृहदस्य शरीरं यदप्रमेयं प्रमाणतः। बृहद्विस्तीर्णं इत्युक्तं ब्रह्मा तेन स उच्यते॥' बृहयति प्रज्ञामिति वा ण्यन्तः। ब्रह्मा त्वमसीति तैस्त्वमुदितः। ननु निश्चये। हे विभो, त्रय्या वेदत्रय्या गुरुमहिमा महामहिमयुक्तः। तथा—परम उत्कृष्टः पुमान् पुरुषः परमात्मरूपः। तथा—अनुपमरमः अनुपमा अनन्यगामिनी रमा श्रीर्यस्य स तादृशो बोधितः निश्चितः। यद्वा—त्रय्या देवानां त्रय्या ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपया त्वं खलु त्वयैव परमेश्वरेण जगतः सृष्टिस्थितिसंहृतिकर्मणि प्रेरितया त्वं परमात्मा बोधितः निर्णीतः। त्रय्या अकारोकारमकाररूपया वर्णत्रय्यापि वा ओमिति परं तत्त्वं त्वं परमपुरुषो बोधित इति वा॥

यदि देव सुधाभानुः खं मरुदात्मानलोऽम्बु वसुधा भानुः।

प्रतिपन्ना भवदन्तः परं वराकाः शरद्घनाभ वदन्तः॥ ७८॥

हे देव त्रिजगत्पते, एते सुधाभानुप्रभृतयः सुधा सुधामया भानवः किरणा यस्य स सुधाभानुश्चन्द्रः, खं वियत्, मरुद्वायुः, आत्मा यजमानः, अनलोऽग्निः, अम्बु जलम्, वसुधा मही, भानुः सूर्यः, एता अष्ट मूर्तयो देवस्य यद्यपि सन्ति, तथाप्येते चन्द्रप्रभृतयः भवदन्तः भवतः अन्तर्मध्यं तत्प्रतिपन्ना अग्नेरिव ज्वलतः स्फुलिङ्गास्तवामी

---

१ 'यत्र' मूल०.

सुधाभानुप्रभृतयस्त्रिजगत्प्रतिपालनाय समहिमोद्द्योताशा· त्वदन्तरेव सृष्टिसंहारक्रमेण नियता सन्तीति भाव· । हे शरद्घनाभ विभूतिभूषिताङ्गत्वात्स्वच्छशरदभ्रप्रतिम, वराका शोच्या परमन्यत् वदन्त. सन्ति। ते सुधाभानुप्रभृतय अन्ये सन्तीति वदन्तो बालिशा एवेत्यर्थः ॥

विग[1]लितनरकेशे ते निन्दावानिन्द्र एव नरके शेते।
मुदितमना देव त्वं कृमयेऽपि ददासि चिन्तनादेव त्वम् ॥ ७९ ॥

हे त्रिजगत्पते, ते निन्दावान् भवन्निन्दक, कदाचित् इन्द्र एव निजाभाग्यवशात् दुष्टश्चित्त· सन् विगलितनरकेशे विगलिता पतिता· नरकेशा मनुष्यकेशा यत्र तादृशि नरके निरये शेते लुठति। तथा चोक्त महाभारते शान्तिपर्वण्युत्तरगीतासु श्रीव्यासमुनिना—'यदा चर्मवदाकाश वेष्टयिष्यन्ति मानवा । तदा शिवमवज्ञाय दु खस्यान्तो भविष्यति॥' इति। अवज्ञाय निन्दया अवगण्येत्यर्थ । हे देवे जगन्नाथ, चिन्तनादहर्निश त्वद्ध्यानान्मुदितमना मुदित मनो यस्य स तादृश· सन् त्व कृमयेऽपि स्वल्पकीटायापि देवत्वममरत्व ददासि वितरसि ॥

न जगति वै भव मत्तः पुमान्प्रमत्तोऽस्ति वीर्यवैभवमत्तः।
सततं यो मे शरणं तेन हि कृतवांस्त्वयोमेश रणम् ॥ ८० ॥

हे उमेश पार्वतीप्राणनाथ हे भव, भवति अस्मात्सर्व जगदिति भव तत्सबोधनम्। जगति अत्र ससारे वीर्यवैभवमत्त· वीर्येण पराक्रमेण वैभवेन लक्ष्मीमदेन च मत्त· क्षीब मत्त सकाशादन्य· पुमान् प्रमत्तः प्रमादवान् नास्ति । य[त]स्त्व स्वामी सतत सदा मे मम शरण रक्षिता असि, तेन त्वया किरातरूपधरेण सह रण सग्राममह कृतवान्। अतोऽह प्रमत्तोऽस्मीत्यर्थः ॥

अपि परिभवदे वादे यदपकृतं सगरे च भव देवादे।
मयि खलु घनमोहरते क्षन्तव्यं तत्त्वयानघ नमो हर ते ॥ ८१ ॥

हे देवादे देवाना ब्रह्मादीनामादिस्तत्सबोधनम्, हे भव शकर, परिभवदे पराभवप्रदेऽपि वादे मया यदपकृत तव किरातवेशधारिण अपभ्रष्टमुक्तम्। तथा—सगरे त्वया सह युद्धेऽपि यदपकृतमपभ्रष्टमुक्तम्। हे विभो, खलु निश्चये, घनमोहरते घनो यो मोहोऽज्ञान निर्विवेकत्व तत्र रते लीने मयि हे हर, हरति पाप त्रिविधमिति हरः तत्सबोधनम्। त्वया विभुना तत्सर्व क्षन्तव्यम्। हे अनघ निष्कलङ्क हे हर, ते तुभ्य नम प्रणतिरस्तु ॥

भक्तिरसादीशस्तं नमन्तमिति पाण्डवं प्रसादी शस्तम्।
ऊचे भागवतं स त्वयि प्रसन्नोऽस्मि पुण्यभागवतंस ॥ ८२ ॥

इत्यनेन प्रकारेण भक्तिरसात् नमन्त शस्त प्रशस्त तमर्जुन भागवत भगवान् शिवो

---

१. 'विरचित' मूल० २ अत्र पक्षे 'चिन्तनाद्देव त्वम्' इति पाठोऽनुमीयते.

देवतास्येति भागवतस्तं देव प्रसादी प्रसन्न ईशः स्वामी शिव ऊचे । किमित्याह—हे पुण्यभागवतंस पुण्यभाजां नराणामवतंस. शिरोभूषण तत्संबोधनम् । अहं त्वयि प्रसन्नोऽस्मि ॥

अरिलोपार्थमुदारं मदीयमस्त्रं गृहाण पार्थ मुदारम् ।
इति जगदालोकगुरुस्तदस्त्रमस्मै ददौ तदा लोकगुरुः ॥ ८३ ॥

हे पार्थ, त्वं मदीयं मत्संबन्धि उदारं महत् अस्त्रं पाशुपतं ब्रह्मास्त्रं मुदा प्रीत्या अरं शीघ्रं गृहाण इत्यनेन प्रकारेण उक्त्वा लोकगुरुः लोकानां गुरुः शासकः जगदालोकगुः जगतस्त्रिभुवनस्य आलोकाः प्रकाशास्तद्रूपा गावो नेत्राणि सूर्येन्दुवह्निरूपाणि यस्य स जगदालोकगुः । 'स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । यद्वा जगदालोकभूता गावो रश्मयः निजाशरूपा यस्य स जगदालोकभूता गावो वाचो यस्येति वा एवंभूत उः शिवोऽस्मै अर्जुनाय अस्त्रं प्रागुद्दिष्टं ददौ व्यतरत् । उशब्दः शंभुवाचकः । तथा च कविशिक्षायाम्—'अः विष्णुः, आः स्वयंभूः, इः कामः, ईः श्रीः, उः ईश्वरः' इति ॥

शरचापासीनस्य प्रभुरुद्गीर्य क्षणादुपासीनस्य ।
स्वं च बुधामेयाय प्रदर्श्य तस्मै वपुः स्वधामेयाय ॥ ८४ ॥

प्रभुः श्रीशिवः उपासीनस्य समीपवासिनोऽस्यार्जुनस्य शरचापासीन् शरा इषवश्च चापं चासिश्च तान् क्षणादुद्गीर्य आदौ किरातवेषधारिणा प्रभुणा निगीर्णास्तानेव पुनरुद्गीर्य दत्त्वेत्यर्थः । बुधैः पण्डितैरमेयाय मातुमशक्याय यशोविक्रमादिप्रस्तावे स्तोतुमशक्याय तस्मै अर्जुनाय स्वं वपुः प्रदर्श्य स्वधाम स्वं च तत् धाम स्थानं भुवनं स्वधाम इयाय गतवान् ॥

प्राप्तवरमुमापतितः सुरेन्द्रयन्तानिनीषुरमुमापतितः ।
सह तेनाकाशं स प्रतिपेदे पाण्डवः सनाकाशंसः ॥ ८५ ॥

उमापतितः श्रीशिवात्प्राप्तवरं प्राप्तो वरो येन सतादृशममुमर्जुनं निनीषुः स्वर्गं निनीषुः सुरेन्द्रयन्ता सुरेन्द्रस्येन्द्रस्य यन्ता सूतः मातलिरापतितः आगतः । तेन सह पाण्डवोऽर्जुनः स आकाशं प्रतिपेदे । कीदृशः । स नाकाशंसः. नाके स्वर्गे आशंसा इच्छा नाकाशंसा, सह नाकाशंसया वर्तते यः स सनाकाशंसः ॥

सोऽथ सभानुग्रहतः प्रापन्नभसः सुरर्षभानुग्रहतः ।
वसतिं नाकेशानां परिमलसुरभिं सुराङ्गनाकेशानाम् ॥ ८६ ॥

अथानन्तरं सोऽर्जुनः सभानुग्रहतः. भानुः श्रीसूर्यः, ग्रहा भौमादयश्च, सह तैर्वर्तते सभानुग्रहं तस्मात्तादृशान्नभसः आकाशात् नाकेशानां त्रिदिवेशानां वसतिं स्वर्गं सुरर्षभा-

नुग्रहत इन्द्रानुग्रहात् प्रापत् । कीदृशी वसतिम् । सुराङ्गनाकेशानामप्सरःकेशाना परिमलेन विमर्दोत्थेन गन्धेन सुरभिम् ॥

मधुलवमन्दोलिततः कल्पतरोर्मारुतोऽतिमन्दोऽलिततः ।
मुहुरादायादाय व्यजनसुखमदान्महेन्द्रदायादाय ॥ ८७ ॥

अतिमन्दोऽतिशयेन मन्दः, तथा अलितत' सौगन्ध्यागतैरलिभिर्भ्रमरैः ततो विस्तीर्ण, एवंविधो मारुतो वायुरन्दोलिततः प्रेङ्खितात् कल्पतरोर्मधुलवम्। जातावेकवचनम् । परागकणान् मुहुरादायादाय गृहीत्वा महेन्द्रदायादाय महेन्द्रस्य दायाद' सुतस्तस्मै व्यजनसुख ताऌवृन्तकसुखमदात् ॥

हृदयेऽपि तरङ्गेहे स्नेहादासीनमेव पितरं गेहे ।
प्राप्य शमर्जु ननाम ब्रुवन्स लोकप्रकाशमर्जुननाम ॥ ८८ ॥

स्नेहाद्धेतोस्तरङ्गेहे तरङ्गवदीहा चेष्टा यस्य तत् तादृशेऽपि हृदये स्थित पितरमिन्द्र गेहे सुरसद्मनि सोऽर्जुन ननाम प्रणनाम । कि कुर्वन्स' । शमर्जु शमेन ऋजु सरल लोकप्रकाश लोकप्रसिद्धमर्जुननाम अर्जुन इति नाम स्व ब्रुवन् सोऽहमर्जुन प्रभुचरणरेणु प्रणमामीति कथयन् ॥

तस्मात्साम रचयतः संगृह्णन्नस्त्रकर्म सामरचयतः ।
नन्दितसुरसेनाके पञ्च समा न्यवसदेष सुरसे नाके ॥ ८९ ॥

साम सान्त्व रचयतः कुर्वत, तथा सामरचयतः सह अमरचयेन देवगणेन वर्तते य' स तादृशात्तस्मात्स्वपितुरिन्द्रात् अस्त्रकर्म अस्त्रविद्या सगृह्णन् सम्यक् गृह्णन् सोऽर्जुनः नन्दितसुरसेनाके नन्दिता' सुरसेना देवचम्वो यस्मिन् तादृशे नन्दितसुरसेनाके । कप् समासान्तः । तथा—सुरसे सुष्ठु शोभनो रस. प्रीतिर्यत्र तादृशे नाके सर्गे पञ्च समा' पञ्च वर्षाणि न्यवसन्निवास चक्रे ॥

असुरसदस्त्राणान्तं पार्थं पारगतं सदस्त्राणां तम् ।
ज्ञात्वा सामरसेनः स्वयं महेन्द्रो जगाद सामरसेन ॥ ९० ॥

असुरसदस्त्राणान्तम् असुरसदसो दैत्यसभाया त्राण रक्षण तस्यान्तस्तद्रूप तथा सदस्त्राणा शोभनास्त्राणा पारगत त पार्थमर्जुन ज्ञात्वा सामरसेन सह अमरसेनया देवसेनया वर्तते य स तादृश इन्द्रस्तमर्जुन स्वय सामरसेन सान्त्वरसेन जगाद ऊचे ॥

सुकटुकवचना मानस्थिता निवातोपपदकवचनामान. ।
सन्ति सुराणामरय' पार्थ गणस्तेषु चामराणामरय' ॥ ९१ ॥
त्वरितममूनन्तेन त्व योजय तत्र वीर्यमूनं ते न ।
स्यादरिराशिक्षयतः कृता च मम दक्षिणा परा शिक्षयतः ॥ ९२ ॥

इत्थं सज्जनकवचः श्रुत्वा पार्थोऽथ सकलसज्जनकवचः ।
रथमुत्तमसारहयं निजपितुरारुह्य तं च तरसा रहयन् ॥ ९३ ॥
शक्त्या चापीवरया पुरमसुराणां समेत्य चापी वरया ।
पाटितविकटकवाटं विपाटवर्षैर्व्यधत्त विकटकवाटम् ॥ ९४ ॥

(चक्कलकम्)

इन्द्रः पार्थमुवाच । हे पार्थ, सुकटुकवचनाः सुष्ठु कटुकं तीक्ष्णं वचनं येषां ते तादृशाः, तथा—मानस्थिताः माने स्थिताः निवातोपपदकवचनामानः निवात इति शब्दः उपपदं यस्य तादृशं कवचं कवचपदं येषां ते । निवातकवचाख्या इत्यर्थः । सुराणाममरयो देवानां शत्रवोऽसुराः सन्ति । पाताले इति शेषः । तेषु च निवातकवचेषु अमराणां देवानां गणः अरयः अविद्यमानो रयो वेगो यस्य सोऽरयो निर्बल इत्यर्थः ॥ **त्वरितमिति ।** हे पार्थ त्वममून् निवातकवचान् अन्तेन नाशेन योजय । जहीत्यर्थः । तत्र तेषु ते तव वीर्यम् ऊनं हीनं न भवति । एवं कृते सति अरिराशिक्षयतः निवातकवचाभिधो योऽरिराशिः शत्रुसमूहः तस्य क्षयतो नाशात् शिक्षयतः शस्त्रविद्यानुशासकस्यापि मम परा दक्षिणा त्वया कृता च दत्ता च स्यात् ॥ **इत्थमिति ।** इत्थमनेन प्रकारेण सत् शोभनं जनकवचः जनकस्य पितुरिन्द्रस्य वचः वचनं श्रुत्वा सकलसज्जनकवचः सकलस्य सतः जनस्य कवचः । 'कङ्कटकः कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । सोऽर्जुनः उत्तमसारहयमुत्तमश्रेष्ठवाजिनं निजपितुरिन्द्रस्य रथमारुह्य तं च पितरमिन्द्रं तरसा वेगेन रहयन् दूरस्थं कुर्वन् ॥ **शक्त्येति ।** वरया उत्कृष्टया आपीवरया महत्या शक्त्या सामर्थ्येन असुराणां पूर्वोद्दिष्टानां निवातकवचाख्यानां पुरं नगरं विपाटवर्षैः शरवर्षैः पाटितविकटकवाटं पाटिता विकटाः कवाटा अरराणि यस्य तत्तादृशं व्यधत्त । पुनः कीदृशं पुरम् । विकटकवाटं विगतः कटकरूपः सैन्यरूपो वाटो वृत्तिर्यस्य तत् तादृशम् ॥

अथ पार्थशिलीमुखकृत्तगलैर्नगराजनिभैरवनी चपला ।
सुरवैरिगणैः ससमुद्रसरिन्नगराजनि भैरवनीचपला ॥ ९५ ॥

अथानन्तरं ससमुद्रसरिन्नगरा सह समुद्रैः सरिद्भिर्नदीभिः नगरैश्च वर्तते या सा तादृशी अवनी भूमिश्चपला शब्दायमाना अजनि उत्पन्ना । कैः । सुरवैरिगणैर्दैत्यसंघैः । कीदृशैः । पार्थशिलीमुखकृत्तगलैः पार्थस्यार्जुनस्य ये शिलीमुखाः शरास्तैः कृत्ता गलाः कण्ठा येषां तादृशैः । पुनः कीदृशैः । नगराजनिभैः पर्वतराजतुल्यैः । अवनी कथंभूता भैरवनीचपला भैरवं भयानकं नीचं पलं मांसं यस्याः सा ॥

समरे दनुवंशभुवां नगरं सकलं सकलङ्कबलं कवलम् ।
स विधाय शिलीमुखहव्यभुजां वरदे वरदेवबले बबले ॥ ९६ ॥

सोऽर्जुनो दनुवशभुवा दानवाना सकलङ्कबल सह कलङ्केन दुष्टत्वाख्येन वर्तते यत्तत् । सकलङ्क बल यस्मिन् तत्तादृश सकल सर्व नगर शिलीमुखहव्यभुजा शराग्निना कवल ग्रास विधाय निर्बलीकृत्य वरदे वरप्रदे वरदेवबले उत्कृष्टदेवकटके बबले बलित प्रत्यावृत्य देवकटकमध्ये बलितम् ॥

त्रिविष्टप स चागत पराजित पराजितः ।
अपूजयज्जगत्रय सदैव त सदैवतम् ॥ ९७ ॥

परा उत्कृष्टा चासावाजि सग्राम तस्या पराजित उत्कृष्टसग्रामात् परै शत्रुभि. अजितो न जित पराजित सोऽर्जुन त्रिविष्टप स्वर्ग पुनरागत । सदैवत सह दैवतैर्देवैर्विद्यते यत्तत् सदैव त तादृशमर्जुन जगत्रयमपूजयत् तुष्टाव ॥

इति श्रीमहाकविवासुदेवविरचिते युधिष्ठिरविजये महाकाव्ये कश्मीरदेशवास्तव्य-
राजानकशकरकण्ठात्मजराजानकरत्नकण्ठविरचिताया शिष्यहिताभिधाना-
या टीकाया धृतराष्ट्रनिर्वेददुर्योधनकर्णसवादव्यासागमनतदनुशास-
नमैत्रेयमुन्यागमनदुर्योधनानुशासनतरक्षोभमैत्रेयदत्तशापद्वै-
तवनयानद्रौपदीभीमसेनवाक्ययुधिष्ठिरानुशासनश्री-
व्यासमुन्यागमनार्जुनमन्त्रप्रदानार्जुनप्रस्थान-
किरातार्जुनयुद्धवर्णनास्त्रप्राप्तिपार्थत्रि-
दिवप्रस्थानेन्द्रदत्तास्त्रप्राप्तिनि-
वातकवचवधपुन स्वर्गागम-
नवर्णन नाम चतुर्थ
आश्वास ।

समाप्तं चेदमस्य ग्रन्थस्य पूर्वार्धं सटीकम् ।

पञ्चम आश्वास'।

अभयवरोद्दीप्रकरो देवोद्गतसमस्तपातकप्रकर'।
वामे भागे सशिव पायान्न सर्वदा स शिव ॥

अथार्जुनस्य त्रिदिवयानानन्तरं युधिष्ठिरादीनामुदन्त वर्णयन्नाह—

अथ नरदेवनिदेशात्पार्थे संप्राप्तसुरपदेऽवनिदेशात्।
तापसवेशमवन्तस्तन्वाना' शत्रुपराभव शमवन्त' ॥ १ ॥
संभृतलोमशकुन्ता राक्षसघाताय तेऽनुलोमशकुन्ता'।
प्रययुर्जायावन्तस्तीर्थगणान्भूप्रदेशजा यावन्त. ॥ २ ॥

अथानन्तर नरदेवस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य निदेशादाज्ञया पार्थेऽर्जुने अवनिदेशात् भूमिदेशात् सप्राप्तसुरपदे सप्राप्त सुरपद सुरलोको येन स तादृशे सति शेषा युधिष्ठिराद्या तापसवेश मुनिवेशमवन्तो रक्षन्त। तथा—शत्रुपराभव शत्रूणा पराभव तन्वाना करिष्यमाणा। तथा शमवन्त शमप्रधाना। तथा—राक्षसाना घाताय सभृतलोमशकुन्ता सभृता सज्जीकृता लोमशा सपक्षा कुन्ता आयुधविशेषा येषा ते तादृशा। तथा—अनुलोमशकुन्ता अनुलोमा प्रस्थानसमये यथोचितदिक्स्थानुरावेण शुभफलदा शकुन्ता' पक्षिण येषा ते। तथा—जायावन्त द्रौपदीसहिताश्च तीर्थगणान् तीर्थसमूहान् जग्मु'। कानित्याह—यावन्तो यत्परिमिता भूप्रदेशजा भूलोकसस्था आसन्, तास्तीर्थगणान् जग्मु ॥

ते हि कृतागस्त्यागा व्यतियातमहेन्द्रपर्वतागस्त्यागाः।
प्रतिपन्नाहिमवन्तं सत्त्वसमूहं सुकोपनाहिमवन्तम् ॥ ३ ॥

हि निश्चये। युधिष्ठिराद्या कृतागस्त्यागा कृत आगस अपराधस्य त्यागो यैस्ते तादृशा, तथा व्यतियात उल्लङ्घितो महेन्द्रपर्वतो महेन्द्राख्यो नगस्तथा अगस्त्याग. अगस्त्यमुनेरग पर्वतो विन्ध्यश्च यैस्ते तादृशा सुकोपनाहि सुष्ठु कोपना क्रुद्धा अहय सर्पा यस्मिन् स तादृश सत्त्वसमूह प्राणिसमूहमवन्त रक्षन्त हिमवन्त हिमाचल गिरि प्रतिपन्ना प्राप्ता. ॥

तस्य च पादे वनगै' परीतमा[1]यु. परतपा देवनगै.।
जनितानन्द शिखरैर्गगनलिहं गन्धमादनं दशिखरैः ॥ ४ ॥

तस्य हिमवतश्च पादे प्रत्यन्तपर्वतसविधे वनगै वनगतै देवनगै वनगतैर्देवनगै' सुरतरुभि परीत युक्त, तथा दशिखरै' दशिभि। 'दशस्तु वनमक्षिका'। वनमक्षिकायुक्तै अत एव खरै कठिनै। यद्वा दशन्तीति दशिन व्यालास्तै कठिनानि साधुभिर्जनिता-

१ 'मापु'' मूल०.

नन्द गगनलिहमाकाशव्यापक गन्धमादननाम गिरिमायु आगमन् । कीदृशा' ते । परंतपा शत्रुसतापका ॥

त गन्धमादन कमित्याह—

शिरसो भागे यस्य क्रोधवशो नाम सुरसभागेयस्य ।
तिष्ठन्नलिनीलोऽभाद्राक्षसलोक' कुबेरनलिनीलोभात् ॥ ५ ॥

सुरसभागेयस्य सुराणा देवाना सभा परिषत् तया गेयस्य स्तुत्यस्य यस्य गन्धमादनगिरे शिरस. शिखरस्य भागे एकान्ते तिष्ठन् अलिनील अलिवत् भ्रमरवत् नीलो मेचक क्रोधवशो नाम क्रोधवशनामा राक्षसलोक कुबेरनलिनीलोभात् वैश्रवणपुष्करिणीलोभात् तिष्ठन् अभात् शोभते स्म ॥

त गन्धमादन कमित्याह—

हारपदे व्याललताकलित' श्लिष्ट' करेण देव्या ललता ।
यं प्रीततमोऽनुदिनं धूर्जटिरधिवसति लङ्घिततमोऽनुदिनम् ॥ ६ ॥

हारपदे हारस्य पद स्थान तत्र अर्थात् कण्ठे व्याललताकलितो व्याल. सर्प वासुकि स एव लता हारलता तया कलितो युक्त , तथा—ललता भ्रमता देव्या पार्वत्या करेण हस्तेन श्लिष्ट आलिङ्गित , तथा—प्रीततमोऽतिसतुष्टो धूर्जटि शिव य गन्धमादनमनुदिन प्रत्यहमधिवसति आश्रयति । य कीदृशम् । लङ्घिततमोनुदिनम् । लङ्घित तमस्तमोगुणो मोहो वा यैस्ते लङ्घिततमस तमोऽतीता सात्विकास्तान् नुदति प्रेरयति अतिविविक्तत्वात् लङ्घिततमोनुत् तेषामिन स्वामी तम् ॥

त गन्धमादन गिरि कमित्याह—

वहति युवा यो वायु' कल्पावधि येन सान्ववायो वायु' ।
यत्राधिकपीनांस. पतिरप्यास्ते नभोरुधि कपीनां सः ॥ ७ ॥

यो वायुश्च युवा तरुण एव कल्पावधि आयुर्वहति । तथा येन कपीना पतिना हनुमता वायुर्मरुत्वान् सान्ववाय सवश प्रख्यातवशोऽस्ति । तस्य मरुत्तनयत्वात् । स कपीना वानराणा पति हनुमानपि अतिप्रसिद्धो यत्र गिरौ आस्ते । कीदृश । अधिकपीनास अधिक पीनावसौ स्कन्धौ यस्य स तादृश । यत्र कीदृशे । नभोरुधि नभ आकाश रुणद्धि अत्युन्नतत्वात्तादृशे ॥

त गन्धमादन कमित्याह—

लीनमृगीशावदरीसंघं सततोपगतादिगीशा बदरी ।
य विविधर्षिततार राजयते तुङ्गशृङ्गधर्षिततारम् ॥ ८ ॥

लीनो मृगीणा शाव' शावको यस्य तादृक् दरीसघ गुहाव्रजो यस्य स तादृशम्, तथा—तुङ्गशृङ्गधर्षिततारम् तुङ्गानि यानि शृङ्गाणि शिखराणि तैर्धर्षिता. पराभूता अ-

र्थात् पिहिता तारास्तारका येन स तादृश य गन्धमादन बदरी बदर्याश्रम अरमत्यर्थं राजयते मण्डयते । कीदृशी बदरी । सततोपगतदिगीशा सततमुपगता दिगीशा इन्द्राद्या अतिपावनत्वात् यत्र सा तादृशी । पुन कीदृशी । विविधर्षिततता विविधा ये ऋषयो मुनयस्तैस्तता व्याप्ता ॥ चतुर्भि कुलकम् ॥

तत्र शिवे दमहर्षौ दधद्भिरभ्यस्यमानवेदमहर्षौ ।
मुनिभिरमेह तदोषे तैर्नरनारायणाश्रमे हतदोषे ॥ ९ ॥

तत्र गन्धमादनगिरौ अभ्यस्यमानवेदमहर्षौ अभ्यस्यमाना पाठ्यमाना वेदाश्चत्वार· यैस्ते तादृशा महर्षयो यस्मिन् स तादृशे । तथा— हतदोषे हता दोषा कायिकाद्यास्त्रयो येन स तादृशे । इह नरनारायणाश्रमे नरनारायणयोर्महतोराश्रमे बदर्याश्रमे दमहर्षौ दमोऽन्तरिन्द्रियोपशम हर्ष सतोष तौ दधद्भिर्धारयद्भिर्मुनिभि ऋषिभि अमा सह तदा तस्मिन् काले तै पार्थैस्तत्र ऊषे ऊषितम् ॥

निपतितमादाय ततः कदाचिदार्तवमगोत्तमादायततः ।
सस्पृहमगदत्तरसा पाञ्चाली भीममगदत्तरसा ॥ १० ॥

कदाचित्काले आयतत आयतात् तत अगोत्तमात् गन्धमादनात् आर्तव पुष्प सौगन्धिकाख्य रक्तोत्पलविशेषम् अग्रे वक्ष्यमाण भूमौ निपतितमादाय गृहीत्वा सस्पृह सलोभमगदत्तरसा अगे पर्वते दत्तो रस कौतुक यया सा तादृशी पाञ्चाली द्रौपदी तरसा शीघ्रमेव व्यक्त वा भीम भीमसेनमगदज्जगाद ॥

द्रौपदी भीम किमवोचदित्याह—

नहि पुष्प नामेदृग्रमणीयतर फलोपपन्ना मे दृक् ।
मारुतजानेयानि त्वयेदृशान्यद्भुतानि जाने यानि ॥ ११ ॥

हे मारुतज वायुसुत भीमसेन, नाम निश्चये ईदृक् पुष्प रमणीयतरमतिरम्य नहि भवति। अतश्च मे मम दृक् दृष्टि फलोपपन्ना फल जन्मफल उपपन्ना प्राप्ता। मद्दृष्ट्या स्वजन्मफलमस्य पुष्पस्य दर्शनेन प्राप्तमित्यर्थ । हे भीम, ईदृशानि एतत्तुल्यानि यानि अद्भुतानि वस्तूनि भूमौ सन्ति तानि त्वयैवानेयानि आनेतु शक्यानि । नान्येनेति जाने ॥

इति सरस रम्भोरूवचनेन दृशौ विवृत्य संरम्भोरू ।
स खलु गभीरगदावानभ्यपतद्वेगभागभीरगदावान् ॥ १२ ॥

इत्यनेन प्रकारेण सरस सोत्कण्ठ रम्भोरूवचनेन रम्भोर्वा द्रौपद्या वचनेन सरम्भोरू तदुपोद्बलनेन य सरम्भस्तदुद्योगस्तेन पृथ्व्यौ दृशौ विवृत्य विस्तार्य खलु निश्चये गभीरा अतिमहती या गदा आयुधविशेष तद्वान्, तथा—वेगभाक् जवभाक्, अभी भयरहित स भीम अगदावान् अगस्य गन्धमादनाख्यस्य दावा वनानि तान् अभ्यपतज्जगाम । 'दवदावौ वनारण्यवह्नी' इत्यमर. ॥

स वने कुसुमान्यस्य प्रविचिन्वन्पर्वतस्य कुसुमान्यस्य ।
पथि बलवानरसत्वं दृशि विदधानं ददर्श वानरसत्त्वम् ॥ १३ ॥

कुसुमानि सौगन्धिकाख्यानि कुसुमान्यस्य कौ भूमौ सुष्ठु मान्यस्य पूज्यस्य अस्य गन्धमादनस्य वने प्रचिन्वन् मार्गयन् स भीमो बलवान् दृशि नेत्रविषये अरसत्वमलसत्व विदधान विशेषेण दधान वानरसत्त्व वानरप्राणिन हनूमन्त पथि मार्गे ददर्श । वानरसत्वमित्यत्रैकव्यञ्जनत्वेऽपि यमकादौ न दोष ॥

निद्रापरमध्वनि तं भीम' प्लवगं जगाद परमध्वनितम् ।
वानर पापापेहि प्रयच्छ मार्गं न मे कृपा पापे हि ॥ १४ ॥

अध्वनि मार्गे निद्रापर निद्रारत प्लवग वानर भीमो जगाद । कथम् । परमध्वनितम् । परममुच्चैस्तर ध्वनित यस्मिन् कर्मणि तत् । किमिति जगादेत्याह—हे पाप पापिष्ठ वानर त्वमपेहि दूर गच्छ । मार्गं मे प्रयच्छ देहि । हि निश्चये पापे पापिनि जने कृपा मे मम नास्ति ॥

इति रिपुमानस्तेन' स्वयं प्लवग. प्रभर्त्स्यमानस्तेन ।
मन्दं बद्ध्वा नेत्रद्वितयं निजगाद भैरवध्वानेऽत्र ॥ १५ ॥

रिपुमानस्तेनो रिपूणा यो मानो गर्वस्तस्य स्तेन' प्रसह्य हारक स प्लवगो हनुमान् तेन भीमेन स्वय प्रभर्त्स्यमान प्रकर्षेण भर्त्स्यमान सन् नेत्रद्वितयमक्षियुगल मन्दमलस बद्ध्वा तद्वीक्षणोत्तान कृत्वा भैरवध्वाने अत्र भीमे सति निजगाद । वक्ष्यमाणमिति शेष ॥

हनूमान् भीम किमवोचदित्याह—

अङ्ग महानिद्रोऽहं जरया च गतो[1] बहून्यहानि द्रोहम् ।
उद्धृतबालधि याहि क्षन्तव्यं मादृशेष्वबालधिया हि ॥ १६ ॥

अङ्ग भो भीम, महानिद्रो महती निद्रा यस्य स तादृशोऽह जरया च हेतुभूतया च द्रोहमतिशयेन हतबलत्व बहूनि अहानि गत । 'कालभावाध्व-' इति द्वितीया । तत्तस्मात्कारणात् अङ्ग हे भीम त्व याहि । कथम् । उद्धृतबालवि उद्धृत उत्क्षिप्तो बालधि पुच्छो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा कृत्वा याहि गच्छ हि निश्चये । यतो वा अबालधिया न बाला मुग्धा धीर्यस्य सोऽबालधीरज्ञस्तेन पुरुषेण मादृशेषु जरया ग्रस्तेषु एतादृगवस्थेषु क्षन्तव्यम् ॥

इति वीरः सत्त्वस्य श्रुत्वा वचनं वृकोदर' स त्वस्य ।
व्यतनुत दुर्बालस्य स्पर्शमकर्षच्च तावदुर्बालस्य ॥ १७ ॥

इत्यनेन प्रकारेण । तु पक्षान्तरे । अस्य सत्त्वस्य प्राणिनो हनुमतो वचन श्रुत्वा वीर·

---

१. 'कृतो' काश्मी०

स वृकोदरो भीमो दुर्वालस्य दुष्टास्तीक्ष्णा बाला रोमाणि यस्य स दुर्बाल॰ पुच्छस्तस्य स्पर्श व्यतनुत अकरोत् । तथा त च पुच्छ तावदकर्षत् उत्सारयामास । कीदृशो भीम । उर्वालस्य उरु महत् आलस्य यस्य स महदवज्ञयेत्यर्थ । आदौ वामेन पाणिना तदीय-पुच्छमुत्सारयामासेत्यर्थ । तथा च वनपर्वणि हनुमद्भीमसमागमे—'सावज्ञमथ वामेन स्मयाजग्राह पाणिना । न चाशकच्चालयितु भीम पुच्छ महाकपे ॥' इति ॥

नास्य चचाल यदा हि स्थिरमग्र दशमुखस्य चालयदाहि ।
सूचितभीमोहास्यस्तमेव शरणं जगाम भीमो हास्य ॥ १८ ॥

दशमुखस्य रावणस्य च आलयदाहि आलयो गृह लङ्का तद्दाहि अस्य पुच्छस्य स्थिरमग्र हि निश्चये यदा न चचाल नाचलत् । तदा सूचितभीमोहास्य सूचितौ मुखवर्णेन प्रकटीभूतौ भीमोहौ भीर्भय च मोह खेदेन मूर्छा च येन तत्तादृशमास्य मुख यस्य स तादृश सन् भीम हास्यो लोकोपहास्योऽपि सन् तमेव हनुमन्त शरण जगाम । तथा च वनपर्वणि हनुमद्भीमसमागमे—'उच्चिक्षेप पुनर्दोर्भ्यामिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम् । नोद्धर्तुमशकद्भीमो दोर्भ्यामपि महाबल ॥ उत्क्षिप्तभ्रूर्विवृत्ताक्ष सहतभ्रूकुटीमुख । खिन्नगात्रोऽभवद्भीमो न चोद्धर्तु शशाक ह । यत्नवानपि तु श्रीमाल्लाङ्गूलोद्धरणाय स । जानुभ्यामगमद्भीमस्तस्थौ व्रीडन्नधोमुख । प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । प्रसीद कपिशार्दूल दुरुक्त क्षम्यता मम ॥' इत्यादि ॥

भीम॰ कपिवर गत्वा शरण किमवोचदित्याह—

कपिवर मे तत्त्वेन ब्रूह्यात्मानं कृपासमेतत्त्वेन ।
भक्तिरसादङ्ग त्वा नमामि शरणं च यामि सादं गत्वा ॥ १९ ॥

हे कपिवर वानरश्रेष्ठ, हि निश्चये, कृपासमेतत्त्वेन दयावत्त्वेनोपलक्षितस्तत्त्वेन तत्वतो मे मम आत्मान स्व ब्रूहि कथय । कस्त्वमसीत्यर्थ । हे अङ्ग भो कपिवर, अह त्वा त्वा भक्तिरसादेकान्तचित्ततया नमामि प्रणमामि । तथा साद भवत्सबन्धिपुच्छमात्रोद्धरणाक्षमतया एतादृश कष्ट च गत्वा त्वा शरण च यामि ॥

इत्थं मानोनेन श्रान्त्वा[1] भीमेन चोद्यमानोऽनेन ।
हनुमान्सामोदं स प्रोचे प्रणयात्प्रयुज्य सामोदस॰ ॥ २० ॥

इत्थमनेन प्रकारेण श्रान्त्वा श्रम प्राप्य मानोनेन मानो गर्वस्तेन ऊनस्तादृशेन सता अनेन भीमेन चोद्यमान प्रेर्यमाण स हनुमान् प्रणयात् स्नेहेन साम सान्त्व प्रयुज्य सामोद सहर्ष प्रोचे उक्त । कीदृश स हनुमान् । उदस उन्नसावसौ स्कन्धौ यस्य स तादृशः ॥

हनुमान् भीम किमवोचदित्याह—

मारुतसुत रामस्य प्रेष्यं विद्धि प्रियं च सुतरामस्य ।
मा हनुमन्तं नाम प्लवगं ध्यायन्तमुत्तमं तन्नाम ॥ २१ ॥

---

१. 'भ्रान्त्वा' मूल०.

हे मारुतसुत वायुपुत्र भीम, त्व मा हनुमन्त नाम प्लवग वानर रामस्य श्रीरामचन्द्रस्य प्रेष्य भृत्य विद्धि । अस्य च रामस्य प्रिय वत्सल च मा विद्धि । कीदृश माम् । उत्तममतिपावन तन्नाम श्रीरामनाम ध्यायन्तमहर्निश चिन्तयन्तम् ॥

हनुमान् भीम पुन किमवोचदित्याह—

द्रष्टुमुदारामस्य प्रियां मया लङ्घितस्तदा रामस्य ।
चलकल्लोलो जलधी रिपुरपि समवैक्षि विषयलोलो जलधी ॥२२॥

हे भीम, उदारामुदारशीलामस्य रामस्य प्रियां सीता द्रष्टु तदा तस्मिन् काले अतीते युगे जलधि समुद्रो मया लङ्घित उत्प्लुत्योल्लङ्घित । कीदृश । चलकल्लोल चला कल्लोला महोर्मयो यस्य । तथा मया विषयलोल विषयेषु इन्द्रियार्थेषु लोल अतिचपल । तथा जलधी लडयोरैक्यम् । जडधी परस्त्रियि तादृश्युदारशीलायामपि सीताया दुष्टबुद्ध्या भ्रमणात् जडबुद्धी रिपुरपि रावणोऽपि समवैक्षि सम्यक् अवैक्षि परीक्षित ॥

इति वातापत्येन प्रोक्त वचन निशम्य तापत्येन ।
स[1] नियतमायतबाहो धन्योऽहं योऽलमधिगमाय तवाहो ॥ २३ ॥

इत्यनेन प्रकारेण वातापत्येन वायुसुतेन हनुमता प्रोक्त वचन निशम्य श्रुत्वा तापत्येन तापत्यवशजेन भीमेन उक्तम् । त प्रतीति शेष । किमित्युक्तम् । हे आयतबाहो आयतौ युगदीर्घौ बाहू यस्य स तस्य सबोधनम्, अहो आश्चर्ये सोऽह नियत निश्चयेन धन्योऽस्मि । सोऽह क इत्याह—योऽह तव तत्समये प्लवेनोल्लङ्घितसमुद्रस्यापि तव अधिगमाय प्राप्त्यै समक्षमित्यर्थ । अल समर्थोऽस्मि । तदह नियत धन्योऽस्मीत्यर्थ ॥

भीमो हनुमन्त किमवोचदित्याह—

तुलितसमग्रजन त्वा किंचिद्याचामि सरससमग्रज नत्वा ।
द्रष्टुं हन्त तवाहं स्पृहयेऽर्णवतारिविग्रहं ततवाहम् ॥ २४ ॥

तुलिता वीर्येण परीक्षिता समग्रा जना येन तस्य संबोधनम् हे तुलितसमग्रजन, हे अग्रज हे ज्येष्ठभ्रात हनुमन्, अह सरस सहर्ष नत्वा प्रणम्य त्वा त्वा किंचिद्याचामि प्रार्थये। हन्त हर्षे । ततवाह बवयोरैक्यात् । तते विस्तृते बाहे भुजे यस्य स त तादृश तव अर्णवतारिविग्रह अर्णवतारी चासौ विग्रह कायश्च त द्रष्टु स्पृहये इच्छामि। काय स्वकीय मम दर्शय येन त्व समुद्र तीर्णोऽसि इत्यर्थ ॥

श्रुत्वा तदनुजगदितं तेन दधानेन धाम तदनु जगदितम् ।
खमरोधि कपीनेन स्फुरता दंष्ट्राङ्कुरैरधिकपीनेन ॥ २५ ॥

तदनु तदनन्तर तत् तादृक् अनुजगदितमनुजस्य कनिष्ठस्य भ्रातुर्भीमस्य गदित वचन श्रुत्वा जगत् सकल जगत् इत गत धाम तेजो दधानेन कपीनेन कपीना वानरा-

---

१ 'निगदित' मूल०

णामिन स्वामी । तेन वानरेन्द्रेण हनुमता खमाकाशमरोधि रुद्धम् । कीदृशेन । दंष्ट्राङ्कुरैर्दंष्ट्राणामङ्कुराणि तै स्फुरता । तथा—अधिकपीनेन अतिमांसलेन ॥

तद्वपुरनलसमस्य प्रेक्ष्य प्लवगाधिभर्तुरनलसमस्य ।
मीलितनेत्रस्ततया समजनि भीमो महावने त्रस्ततया ॥ २६ ॥

अनलसमस्य तेजसा अग्नितुल्यस्य अस्य प्लवगाधिभर्तु वानरेन्द्रस्य हनुमत तत् अनलस महोद्यमयुक्त वपु प्रेक्ष्य महावने महति वने स्थितो भीमस्ततया विस्तृतया त्रस्ततया कातरतया मीलितनेत्र सकुचितनेत्र समजनि । द्रष्टु नाशकदित्यर्थ. ॥

तस्मिन्भीमे चकिते हनुमान्वदने च तस्य भीमेचकिते ।
संहृतिमतनुत तस्य स्वस्य शरीरस्य तूर्णमतनुततस्य ॥ २७ ॥

तस्मिन्भीमे निजानुजे चकिते तत् दृष्ट्वा त्रस्ते सति, तथा तस्य च भ्रातु निजस्य वदने मुखे भीमेचकिते भिया भयेन मेचकिते श्यामलिते च जाते सति हनुमान् अतनुत तस्य अतनुकृत्वा ततस्य विस्तृतस्य तादृशस्य स्वस्य शरीरस्य सहृति निवर्तन तूर्णं यथा स्यात्तथा भ्रातृस्नेहेन शीघ्रमेव अतनुत चकार ॥

प्रकृत भीमसेनोद्योग पुनरपि वर्णयन्नाह—

तदनु पुन. सूनमदः प्रविचेतुं वायुनन्दन सूनमद ।
प्रेक्ष्य वरो हानुमतं वपुरमुना मार्गमारुरोहानुमतम् ॥ २८ ॥

तदनु तदनन्तर हानुमत हनुमत इद हानुमत वपु प्रेक्ष्य दृष्ट्वा सूनमद सुतरामूनो मदो गर्वो यस्य स तादृक् वायुनन्दनो भीम पुनरद एतत् सून कुसुम सौगन्धिक द्रौपदीस्पृहणीय प्रविचेतु मार्गयितु वर उत्कृष्ट अमुना हनुमता भ्रात्रा अनुमतमङ्गीकृतम् । सदर्शितमिति यावत् । मार्ग पन्थानमारुरोह ॥

तेन तथोपर्यस्य भ्रमता शैलस्य दृशमथो पर्यस्य ।
तत्प्रापे देवसरस्त्रिदशैरपि यत्र न प्रपेदेऽवसरः ॥ २९ ॥

तेन भीमसेनेन अथो अनन्तर दृश दृष्टि पर्यस्य परित' क्षिप्त्वा अस्य शैलस्य गन्धमादनस्य उपरि भ्रमता तत् देवसर कैलासशिखरसमीपे कुबेरस्य पुष्करिणी कनकपुष्करवती प्रापे लब्धा । तद्देवसर किमित्याह—यत्र त्रिदशैरपि देवैरपि अवसरो वारो न प्रतिपेदे लब्ध । राक्षसाभिरक्षितत्वात्तस्या पुष्करिण्या ॥

तद्देवसर किमित्याह—

क्रियतेऽमलकेशेन स्त्रीणां संघेन सार्धमलकेशेन ।
सेवा यत्तोयस्य क्रोधवशगणश्च यत्तो यस्य ॥ ३० ॥

अलकेशेन अलकाया नगर्या ईशः स्वामी तेन वैश्रवणेन कर्त्रा अमलकेशेन अच्छचि-

---

१. 'क्रोधवशगणोवने च यत्तो' मूल०.

कुरेण स्त्रीणा सघेन समूहेन सह यत्तोयस्य यस्य देवसरसस्तोय तस्य सेवा प्रत्यह क्रियते । यस्य देवसरस । रक्षणे इति शेष. । यत्त सयत्न क्रोधवशगण क्रोधवशाख्यो राक्षसलोक ॥

तत्र स दलिततममलं सौगन्धिकमप्यपश्यदलिततममलम् ।
विपुले सरसि ततोऽय पवनतनूज पपात सरसिततोयम् ॥ ३१ ॥

स भीम अलिततम् अलिभि सौगन्ध्यागतैस्तत व्याप्तम् अलमत्यर्थममल निर्मल दलिततम सौगन्धिक रक्तोत्पलविशेषम् । जातावेकवचनम् । सौगन्धिकानीत्यर्थ । तत्र सरसि अपश्यत् । ततोऽनन्तर स पवनतनूजो भीम तत्र सरसि पपात तदवचयार्थ शीघ्र तत्रापतदित्यर्थ । कथ सरसिततोय सह रसितेन शब्देन वर्तते यत्तादृश तोय यस्मिन् कर्मणि तथा शीघ्र तदवगाहनेन सशब्दतोय तत्र पपातेत्यर्थ ॥

वेगेन गदावन्तं निपतन्तं सरसि विधुतनगदावं तम् ।
तिष्ठन्तो वाप्यवने रुरुधुर्यक्षा समन्ततो वाप्य वने ॥ ३२ ॥

वने कानने वाप्यवने वाप्या पुष्करिण्या कुबेरसबन्धिन्या अवने रक्षणे तन्निमित्त तिष्ठन्तो यक्षा देवयोनय वेगेन विधुतनगदाव विधुतो नग पर्वत वनानि च येन स तादृशम् । गदावन्त सगद त भीम सरसि तत्र वेगेन निपतन्तमवाप्य प्राप्य समन्तत. परितो रुरुधु । पुष्पावचयनिषेधार्थमित्यर्थ ॥

द्विषतो निध्याय ततः सरस प्रोत्तीर्य सलिलनिध्यायततः ।
भीमो हेमाङ्गदया चूर्णीचक्रे चमूमिहेमा गदया ॥ ३३ ॥

ततोऽनन्तर भीमो द्विषतः शत्रून् तान् निध्याय सचिन्त्य सलिलनिध्यायततः सलिलनिधिवत् आयतात् सरस सकाशात् प्रोत्तीर्य प्रकर्षेण उत्तीर्य हेमाङ्गदया हेममया अङ्गदा बन्धनविशेषा यस्या सा तादृश्या गदया इह सरसि इमा चमू प्रकृतत्वाद्यक्षाणा चूर्णीचकार चूर्णीचक्रे चूर्णमिव चकार ॥

ताश्चासावनवाप्या सुमनस उद्धृत्य रंहसा वनवाप्याः ।
तुङ्गतमादनवनत प्रियान्तिकमवाप गन्धमादनवनत ॥ ३४ ॥

असौ भीमोऽनवाप्या मनुष्यैर्दुर्लभा. वनवाप्या कुबेरवनपुष्करिण्या ताश्च सुमनस तानि सौगन्धिकपुष्पाणि रहसा वेगेनोद्धृत्य उच्चित्य तुङ्गतमात् अतितुङ्गात् गन्धमादनतः पर्वतात् प्रियान्तिकमवाप । कीदृशो भीम । अनवनत न अवनत. । कदापि न प्रणत इत्यर्थ ॥

प्रबभासे नीतेन स्वशिरः कुसुमेन याज्ञसेनी तेन ।
तस्या नगरमिताया. प्रीतिर्जज्ञे पुरेव नगरमितायाः ॥ ३५ ॥

याज्ञसेनी द्रौपदी स्व शिर नीतेन प्रापितेन। कर्णावतंसीकृतेनेत्यर्थ । तेन कुसुमेन सौगन्धिकेन प्रबभासे प्रकर्षेण रेजे । तस्याश्च द्रौपद्या नगरमिताया नगे गन्धमादने रमिता सहर्षा तस्या प्रीतिर्हर्ष जज्ञे उत्पन्ना । किंविशिष्टाया इव तस्या । पुरा पूर्वं वनवासादावेव नगर पुरमिताया गताया इव । तेन कुसुमविशेषेण शिरसि वृतेन स्वनगरे स्थितमिवात्मान महदैश्वर्ययुक्त मेने इत्यर्थ ॥

अथ तटमापूरयत. श्वेतस्य नगस्य गगनमापू रयत ।
ते सोदर्या श्रमत परिरक्षन्तो मुनीन्बदर्याश्रमत ॥ ३६ ॥

अथानन्तर ते सोदर्या युधिष्ठिराद्याश्चत्वारो भ्रातर बदर्याश्रमत बदर्याश्रमाद्गला गगनमाकाशमापूरयत आपूरकस्य श्वेतस्य श्वेताख्यस्य नगस्य तट तीर रयतो वेगेन आपु प्राप्तवन्त । कीदृशास्ते । श्रमत श्रमेण यत्नेन मुनीन्परिरक्षन्त पालयन्त । निजासुवत्सकष्ट मुनीन्पालयन्त इत्यर्थ ॥

विपुलतरूपेतस्य प्रान्ते प्रापुर्मनोज्ञरूपे तस्य ।
सूचितभाविजयेन प्रभया योग नरर्षभा विजयेन ॥ ३७ ॥

ते नरर्षभा युधिष्ठिराद्याश्चत्वार विपुलतरूपेतस्य विस्तृतवृक्षविराजितस्य श्वेतपर्वतस्य तस्य मनोज्ञरूपे रम्यतरे प्रान्ते तटे विजयेन अर्जुनेन भ्रात्रा योग प्रापु । त्रिदिवादिन्द्रप्रसादाधिगतास्त्रविद्यामवाप्यागत । सहर्षोऽर्जुनस्तत्रैव तेषा मिलित इत्यर्थ । कथभूतेन विजयेन अर्जुनेन । सूचितभाविजयेन सूचित प्रकटीकृत भावी जयो यस्य तादृशेन । कया । प्रभया । प्रसन्नमुखरागेणेत्यर्थ ॥

विनिवृत्ता श्वेतस्य प्रस्थात्तेऽभ्यागते सिताश्वे तस्य ।
अधिगतसद्योगस्य प्रान्तमगुर्यामुनस्य सद्योऽगस्य ॥ ३८ ॥

ते युधिष्ठिराद्याश्चत्वार' सिताश्वेऽर्जुनेऽभ्यागते मिलिते सति श्वेतस्य श्वेतपर्वतस्य प्रस्थात्सानो सकाशात् सद्यस्तत्क्षण यामुनस्य यामुनाख्यस्य अगस्य पर्वतस्य प्रान्त सविधमगु ययु. । कीदृशस्य यामुनस्यागस्य । अधिगतसद्योगस्य अधिगत सता सज्जनाना योगो येन स तादृशस्य ॥

तत्र हरगुहाभोगे तन्वन्मृगयां मनोहरगुहाभोगे ।
अतिरभसेनोग्राहिप्रवरेणोपेत्य भीमसेनोऽग्राहि ॥ ३९ ॥

मनोहरगुहाभोगे मनोहरो रम्य गुहाणा दरीणामाभोगो विस्तारो यस्य स तादृशे तत्र अगे यामुनाख्ये मृगयामाखेटक तन्वन् कुर्वन् भीमसेन अतिरभसेन अतिसाहसयुक्तेन । उग्राहिप्रवरेण उग्रो योऽहिप्रवर अजगर तेन उपेत्य आगत्य भीमसेनोऽग्राहि गृहीत । एतदाख्यान वनपर्वणि आजगरे प्राक्तनवृत्तान्तपूर्वं सर्वमूह्यम् ॥

प्राप्य कृती तमहिं स प्रश्नोत्तरैर्विधाय मुदितमहिं स· ।
अकरोदहितान्तस्य भ्रातुर्मोक्षं महीभृदहितान्तस्य ॥ ४० ॥

स महीभृत् राजा युधिष्ठिर कृती विद्वान् तमहिमजगर प्रश्नोत्तरैर्मुदित सतुष्ट विधाय अहितान्तस्य अहिना महासर्पेण तान्तस्य गृहीत्वा खेदितस्य भ्रातुर्मोक्षमकरोत् । निजभ्रातर भीम मोचयामासेत्यर्थ । कीदृशस्य भ्रातु । अहितान्तस्य अहितानामन्तो नाश यस्मात्स तादृशस्य । महीभृत् कीदृश । अहिस हिसारहित प्रशान्त । अत्र च यो महाहि स नहुषो नाम राजा शापभ्रष्टो भूत्वा सर्पता गत, येन भीमसेनो गृहीतोऽभूत् । तथा च वनपर्वणि आजगरे युधिष्ठिर प्रति सर्पवाक्यम्—'प्रश्नानुच्चरितास्तु त्व व्याकरिष्यसि चेन्मम । अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातर ते वृकोदरम् ॥' इत्यादि सर्वं तत एवोह्यम् । ग्रन्थविस्तरभयान्न लिखितम् ॥

सज्जनरसद तेन भ्रात्रा सह धर्मसूनुरसदन्तेन ।
पुनरेव प्राप सर स द्वैतवन कृतादिवप्रापसर· ॥ ४१ ॥

कृतादिवप्रापसर कृत आदिवप्रात् प्रथमाश्रितयामुननगतटान् अपसरो यान निजभ्रातृमोक्षार्थं येन स तादृश धर्मसूनु युधिष्ठिर तेन भ्रात्रा भीमेन सह पुनरेव द्वैतवन सर द्वैतवनाख्य सर प्राप । कीदृशम् । सज्जनेभ्यो हर्षप्रदम् । तेन भ्रात्रा कीदृशेन । असदन्तेन असतामन्तो नाशस्तत्स्वरूपेण ॥

तत्र तदा पार्थेभ्य स्वां दर्शयितुं श्रियं मुदापार्थेभ्य ।
द्विपघटया त्रातेन व्यधायि रिपुणाथ घोषयात्रा तेन ॥ ४२ ॥

तत्र च द्वैतवने मुदा हर्षेण अपार्थेभ्य रहितेभ्य वनवासाश्रयणात् पार्थेभ्य युधिष्ठिरादिभ्य तदा तत्काल स्वा श्रिय दर्शयितु द्विपघटया हस्तिघटया त्रातेन रक्षितेन तेन प्रसिद्धेन रिपुणा दुर्योधनेन घोषयात्रा मृगयापदेशेन व्यधायि कृता । नानाविधेषु देशेषु रम्या ये घोषास्तेषु यात्रा । तत्र वनपर्वणि घोषयात्रायाम्—'त निर्यान्त महाबाहु द्रष्टु द्वैतवन सर । पौराश्चानुययु सर्वे सहदारा वन गता । अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च । पत्तय शतसाहस्रा हयाश्च नवति· शतम् ॥' इत्यादि ॥

सोऽथ सदारावरज संप्राप वनं यदा सदारावरज ।
सलिले सरसो दारैर्गन्धर्वैः क्रीडति स्म सरसोदारैः ॥ ४३ ॥

अथानन्तर सदारावरज सहदारै राज्ञीभि अवरजैश्च दु शासनादिभि वर्तते य स तादृक् स दुर्योधन यदा वन सप्राप । कथ कृत्वा । सदारावरज सन् आराव हस्त्य-

---

१ 'कृत्वा प्रश्नोत्तरै प्रतीतमहिस' मूल०. २ "आदिवप्र आदिपिता स्वगोत्रमहत्तरो नहुषस्तस्य कृतोऽपसरोऽपसरण सर्पदेहान्मोक्षो येन स । 'वप्र पितरि केदारे वप्र प्राकाररोधसो' इति रुद्र" इति मूलपुस्तकटिप्पणी ३ 'नृप' मूल०.

श्वादीना [यत्र तादृश] सच्च रज सैन्योत्थ यस्मिन् कर्मणि तथा । यदैव स वन प्राप, तदैव गन्धर्वं गन्धर्वराजश्चित्रसेनाख्य गन्धर्वेचमूवृतो य सुरपतिना वनवासेनातिखेदिताना पार्थाना रक्षणार्थं तत्र द्वैतवने प्रहितोऽभूत् स एव गन्धर्वश्चित्रसेन सरसोदारै सह रसेन शृङ्गारादिना कौतुकेन वा वर्तन्ते ये ते सरसा तादृशाश्च उदाराश्च तैस्तादृशैर्दारै राज्ञीभि सह सरस द्वैतवनाख्यस्य सलिले क्रीडति स्म चिक्रीड ॥

स कुरूंस्तानभ्यर्णस्थायिकलत्रः समागतानभ्यर्णे ।
नवघनवद्गुरुरोधः स्थगयन्निषुवर्षणेन वल्गु रुरोध ॥ ४४ ॥

स चित्रसेनो गन्धर्वराज अभ्यर्णस्थायिकलत्र अभ्यर्णे अर्णस सरस्तोयस्य समीपे अभ्यर्णे स्थायिकलत्र स्थायिदार । तथा अभ्यर्णे निकटवर्ती इषुवर्षणेन शरवृष्ट्या गुरु महद्रोध आकाश नवघनवत् नव सजलो मेघ तद्वत् नवमेघवत् स्थगयन् पिदधत् तान् समागतान् कुरून् वल्गु वाम कृत्वा रुरोध ॥

अथ रभसेनोदीर्णं कर्णं विद्राव्य चित्रसेनो दीर्णम् ।
प्रथयन्कौ रवमनयन्निबध्य गगनं क्षणेन कौरवमनयम् ॥ ४५ ॥

अथानन्तरं चित्रसेनो गन्धर्वराट् रभसेन साहसेन उदीर्णमुद्भट कर्णं राधेय दीर्णं त्रुटित विद्राव्य कौ भूमौ रव शब्द प्रथयन् विस्तारयन् क्षणेन अनय नीतिरहित कौरव दुर्योधन निबध्य बद्ध्वा गगनमाकाशमनयत् ॥

विदधद्द्विप्रभुवि पदं पार्थः श्रुत्वा स कौरवप्रभुविपदम् ।
युद्ध्वा परमारिभ्यः सुयोधनममोचयत्स परमारिभ्यः ॥ ४६ ॥

विप्रभुवि ब्राह्मणस्थाने पद विदधद्विशेषेण दधत् रक्षन् । वनवासव्रतेनेत्यर्थ । स पार्थ अर्जुन कौरवप्रभुविपद कौरवप्रभो दुर्योधनस्य विपद तादृशी गन्धर्वप्रभुणा बद्ध्वा बलात्तद्गगननयनस्वरूपा श्रुत्वा तैर्गन्धर्वै सह युद्ध्वा परमारिभ्य परान् शत्रून् मारयन्ति ये ते परमारिण तादृशेभ्य परमारिभ्य परमा उत्कृष्टा देवयोनित्वाद्ये अरय गन्धर्वास्तेभ्य सुयोधन दुर्योधनममोचयत् ॥

व्रीडाद्वितताननमनः स च गच्छन्ननशनाय विततान मनः ।
अथ सर्वस्वापेतं न्यवेदयन्नमरशत्रवः स्वापे तम् ॥ ४७ ॥

स च दुर्योधन व्रीडात् शत्रुभि पार्थै विहितस्वमोचनोत्थात् वितताननमन विततमाननमन स्त्रीभावो यस्य तादृशो गच्छन् अनशनाय अनशनव्रताय मनो विततान । निर्विण्णीभूय मनोऽनशने चक्रे इत्यर्थ । अथानन्तर सर्वस्वापेत निर्वेदेन सर्वस्वादपेतम् मनसा त दुर्योधनममरशत्रवो दैत्या स्वापे स्वप्नविषये त न्यवेदयन् बोधयन्ति स्म ॥

१. 'द्व्प्रभुवि' मूल०

दैत्यास्तु स्वप्ने किमबोधयन्नित्याह—

प्राप्नुहि मानाशयता श्रद्धा राज्ये नरेन्द्र मा नाशय ताम् ।
तव हि सहाया स्याम स्वयं रणं च त्वया सहायास्याम. ॥४८॥

हे राजन् दुर्योधन, मानाशयता मान आशये यस्य स मानाशय मानी तद्भाव प्राप्नुहि । हे नरेन्द्र, ता प्रसिद्धा श्रद्धा भक्ति राज्ये राज्यविषये मा नाशय । श्रद्धा तत्र कुरु इत्यर्थ । हि निश्चये तव वय सहाया स्याम त्वया सह स्वय रण च आयास्याम आगमिष्याम ॥

इति सुरसे नाकलये निगदति ससक्तमानसेनाकलये ।
स्वहादसुरसमूह पुनरमुना हृदयमुद्यदसुरसमूहे ॥ ४९ ॥

इत्यनेन प्रकारेण सुरसे शोभनरसे नाकलये आकाशस्थे असुरसमूहे स्नेहाद्धेतो संसक्तमानसेनाकलये ससक्तो घनो मानो यस्या॰ सा तादृशी चासौ सेना तस्या कलये युद्धाय स्वप्ने निगदति शासति सति अमुना दुर्योधनेन पुनरपि हृदयमुद्यदसुरसमुद्यन् निर्वेदत्यागेन उदयन् असुरस प्राणधारणरसो येन तत् तादृशमूहे दध्रे ॥

तदनु करिपुरायातः सुयोधनस्त्यक्तनाकरिपुरायात ।
मानसमापद्यज्ञ दधत्ततः पौण्डरीकमापद्यज्ञम् ॥ ९० ॥

तदनु तदनन्तर त्यक्ता स्वप्नदृष्टनष्टत्वात् त्यक्ता नाकरिपवो दैत्या येन स तादृक् सुयोधन करिपुरायातो हस्तिनापुरायात सन् आपदि आपत्काले अज्ञ मूढ मानस मनो दधत् पौण्डरीक पौण्डरीकनाम यज्ञमापत् प्राप ॥

तस्मादवलेऽपेते शौरिः पार्थाश्च विदलदवलेपे ते ।
काम्यकमापन्नार्या युक्ता शक्त्या नितान्तमापन्नार्या. ॥ ९१ ॥

तस्मात् स्थानाद् विदलदवलेपे विदलन्भज्यमानोऽवलेपो गर्वो यस्य स तादृशे । तथा— अबले बलरहिते । रिपाविति शेष । रिपौ दुर्योधने अपेते चलिते सति शौरि श्रीकृष्णस्तद्दर्शनागत पार्थाश्च युधिष्ठिराद्या नार्या द्रौपद्या युक्त , तथा नितान्त सतत शक्त्या आपन्ना शरण प्राप्ता अर्या साधवो येषा ते तादृशा काम्यक नाम वनमापत् प्रापु ॥

तत्र सदारावेषु भ्रमत्सु मृगयाकृते सदारावेषु ।
उटजमवापापायस्थितमेषां सैन्धवो युवा पापाय ॥ ९२ ॥

सह दारुणा देवदार्वादिना वर्तते यत्तत् सदारु तस्मिन्सदारौ तत्र काम्यके वने मृगयाकृते मृगयार्थे सदारावेषु सन् आराव सिंहनादो येषु ते तादृशेषु एषु पार्थेषु भ्रमत्सु सत्सु अपायस्थितमपाये भाविनि सैन्धवस्य विनाशे स्थितमेषा पार्थानामुटज पर्णशाला पापाय पापार्थं द्रौपदी प्रति दुष्टदृष्टयर्थं सैन्धवो युवा सिन्धदेशाधिपो जयद्रथोऽवाप प्राप ॥

स द्रुपदस्य सुतां तां ददर्श चकमे च भयमुदस्य सुतान्ताम् ।
भर्ता सौवीराणां हृत्वा च गत प्रियामसौ वीराणाम् ॥ ९३ ॥

स जयद्रथ ता द्रुपदस्य राज्ञ सुता द्रौपदी ददर्श । सुतान्तां सुष्ठु वनवासेन तान्तां खिन्ना ता द्रौपदी भयमुदस्य निर्भयीभूत्वा चकमे स्पृहयाचकार । असौ सौवीराणा जनपदविशेषाणा भर्ता जयद्रथो वीराणा पञ्चमहावीराणा पार्थाना प्रिया द्रौपदी हृत्वा च गत ॥

तमनुससारासन्तं भीमो जगृहे च शिरसि[1] सारास तम् ।
अशनैरप्रीतस्य व्यधित शिखा पञ्च च क्षुरप्री तस्य ॥ ९४ ॥

भीमो भीमसेनस्तमसन्त दुष्ट जयद्रथमनुससार अन्वधावत् । सारासं सह आरासेन हुङ्कारेण । रास्र शब्दे । वर्तते यस्मिन् कर्मणि तथा त जयद्रथ शिरसि च अर्थात् जूटे जगृहे । अशनैरमन्दम् । अप्रीतस्य व्यथितस्य तस्य च जयद्रथस्य पञ्च शिखा जूटे जटाविषये क्षुरप्री अर्धचन्द्रबाणयुत सन् व्यधित चक्रे । तदपमानार्थमित्यर्थ । यतो युधिष्ठिरवचनेन जीवन्नेव मोचितो भीमसेनेन । तथा च वनपर्वणि द्रौपदीप्रमाथे—'एवमुक्त्वा स जूटस्य पञ्च चक्रे वृकोदर ।अर्धचन्द्रेण बाणेन किंचिदब्रुवतस्तदा ॥' इत्यादि ॥

विकृताकारं भीत सैन्धवमवबध्य स कटकारम्भी तम् ।
रणरणकाशमनैषी द्रौपद्या नरपते सकाशमनैषीत् ॥ ९५ ॥

स भीमस्त सैन्धव सिन्धुदेशाधिप जयद्रथ भीत त्रस्त तथा भूमौ निपात्य पादप्रहाराद्युत्थरजोऽवगुण्ठनधूसरकेशत्वादिना विकृताकारमवबध्य बद्ध्वा द्रौपद्या रणरणकाशमनैषी रणरणक अरति बलात्कारेण रथमारोप्य सैन्धवेन हरणात् या अरति तस्या आ समन्तात् शमनमीष्टे इति तादृक् नरपतेर्युधिष्ठिरस्य सकाश सविधमनैषीत् निनाय ॥

तं कृतदु सहजायाश्रममपि भर्तारमतिमृदु सहजाया. ।
सैन्धवमनुनयमान पाण्डुतनूजो मुमोच मनुनयमानः ॥ ९६ ॥

पाण्डुतनूजो युधिष्ठिर कृतदु सहजायाश्रममपि कृतो दु सहो जायाया द्रौपद्याः श्रम प्रसह्य रथमारोप्य हरणादिन स तादृशमपि अपराधिन सहजाया भगिन्या दु शलाया धृतराष्ट्रसुताया भर्तार पति त सैन्धव जयद्रथमनुनयमान सान्त्वयमान त मुमोच । पाण्डुसुत कीदृश । अतिमृदु सात्त्विकप्रकृति । पुनश्च कीदृश । मनुनयमान मनोर्वंशादिराजस्येव नयो मानश्च यस्य स तादृश. । तथा च वनपर्वणि द्रौपदीप्रमाथे भीम प्रति युधिष्ठिरवाक्यम्—'न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्मापि हि सैन्धवः । दु शलामपि सस्मृत्य गान्धारी च यशस्विनीम् ॥' इति ॥

---

1 'सरसि' मूल.

सोऽपि विभा वैरस्य स्मरणात्पार्थैर्महानुभावैरस्य ।
अभजत कृतिमानीशं को लभते द्विषति दैन्यकृति मानी शम् ५७

सोऽपि जयद्रथोऽपि महानुभावै पार्थैः सह वैरस्य स्मरणात् विभा विगता भा दीप्तिर्यस्य स तादृश, कृतिमान् कृति शुभकर्म तद्वान् ईश श्रीशंभुमभजत । तपसेत्यर्थ । एतत्सवादायार्थान्तरन्यासमाह—द्विषति शत्रौ दैन्यकृति दैन्योत्पादके सति को मानी मानयुक्त पुरुष शं कल्याण लभते । न कोऽपीत्यर्थ ॥

अपि वनमाराधीमान्रोद्धुं पार्थान्सुरोत्तमाराधीमान् ।
निजपुरमुत्सवि विश्वान्सुहृदश्च ह्लादयन्समुत्स विविश्वान् ॥ ५८ ॥

स जयद्रथ इमान् पार्थान् पञ्च रोद्धुं सुरोत्तमाराधी सुरोत्तम श्रीशंभुमाराधयति तादृक् वनं काननमपि आर ययौ । 'ऋगतौ' इत्यस्माद्धातोर्लिटि रूपम् । किंभूत स । अधीमान् बुद्धिहीन स । यतोऽर्जुन स्वय रुद्रा(इन्द्रा)श स कथ तेन जेय स्यादिति । तथा च वनपर्वणि द्रौपदीप्रमाथे—'समस्तान् सरथान् पञ्च जयेय युधि पाण्डवान् । इति राजाब्रवीद्देव नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ अवध्याश्चापि वध्याश्च धारयिष्यसि तान्युधि । ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं देवैरपि दुरुत्सहम् ॥' इति । निजपुरमिति । स जयद्रथ समुत् सह मुदा वर्तते स तादृक् विश्वान् सर्वान् सुहृदश्चाह्लादयन् सुखयन् उत्सवि महोत्सवयुक्त निजपुर स्वनगर विविश्वान् प्रवेष्टुकामोऽभूत् । विविश्वान् इति 'विश प्रवेशने' इत्यस्माद्धातो क्वसुप्रत्यये रूपम् ॥

तस्मिन्नाश्वपयाते चम्वा सह निहतकेतनाश्वपया ते ।
विपिनमनररम्य तद्द्वैतवनमुपेत्य पुनररम्यन्त ॥ ५९ ॥

निहतकेतनाश्वपया निहतानि केतनानि ध्वजा निहता अश्वपा सादिनश्च यस्या सा तादृश्या चम्वा पृतनया सह तस्मिन् जयद्रथे आशु शीघ्रमपयाते प्रचलिते सति अनररम्य तत् अनरैर्गन्धर्वकिंनरादिभि रम्य तत् द्वैतवनमुपेत्य पुनस्ते पाण्डवा अरम्यन्त ॥

तेषा पार्थानां सद्रौपदीकाना वनवासोपसहारं वर्णयन्नाह—

इति स महानावसतां वनमेषा तिष्ठतां च हानावसताम् ।
शनकैरागमदन्तं समयो नमता च जनमरागमदं तम् ॥ ६० ॥

इत्यनेन प्रकारेण वन काननमावसतामाश्रयताम्, तथा असता दुष्टचित्ताना च हानौ दमने तिष्ठताम्, तथा त प्रसिद्धमरागमदमविद्यमानो रागो विषयेष्वासक्ति, मदो गर्वश्च यस्य स तादृश जन साधुजन नमता प्रणमता च शनकै शनै शनै स महान् समय. स्वदायादै सह द्यूते वनवाससमय कृतोऽभूत् स समय अन्तमागमत् आजगाम ॥

दृष्ट्वा सत्येनसि तान्पार्थान्क्षमिणश्च रिपुषु सत्येन सितान् ।
मुदमधिकामायासीद्धर्मस्तेषां रतश्च कामायासीत् ॥ ६१ ॥

सत्येन सत्यवचसा सितान् बद्धान् । 'षो(?) तनूकरणे' बन्धने च धातु । तथा एनसि पापे सत्यपि क्षमिण क्षान्तियुतान् पार्थान् दृष्ट्वा धर्म आद्य पुरुषार्थ तान् प्रति अधिका मुद तुष्टिमायासीत् । तेषा पार्थाना कामाय अभिलाषाय रतश्चासीत् एतदग्रिमश्लोके प्रकटयति ॥

स विचारी क्षान्तेषु प्रयोक्तुकामः प्रभुः परीक्षां तेषु ।
अहरत सारङ्गत्वाद्द्विजस्य भाण्डं मुदः प्रसारं गत्वा ॥ ६२ ॥

स धर्म प्रथम पुरुषार्थ प्रभु विचारी सदसद्विचारज्ञ क्षान्तेषु क्षमावत्सु तेषु पार्थेषु परीक्षा स्वविषये श्रद्धा प्रयोक्तुकाम ज्ञातुकाम मुदो हर्षस्य प्रसार विस्तार गत्वा हृष्टीभूय सारङ्गत्वात् । परीक्षार्थं छद्मना मृगरूप कृत्वेत्यर्थ । द्विजस्य ब्राह्मणस्य भाण्ड यज्ञोपयोगि अरणियुग्ममहरत । धर्मो मृगरूपेण जहारेत्यर्थ । तथा च वनपर्वणि—'आगत्य ब्राह्मणस्तूर्ण सतप्त इदमब्रवीत् ॥ अरणीसहित मह्य समासक्त वनस्पतौ । मृगस्य कषमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ एतदाशा गतो राजस्त्वरमाणो महामृग । आश्रमात्त्वरित शीघ्र त्वरमाणो मनोजव ॥ तस्य गत्वा पद शीघ्रमासाद्य च महामृगम् । अग्निहोत्र न लुप्येत तदानयत पाण्डवा. ॥' इत्यादि । अरणीसहितम् अरणियुग्मम् । सहितशब्दो युग्मार्थे ॥

विप्रवरारण्यन्ते विविशुः पार्था महत्तरारण्य ते ।
कृतशरतोदा वेगादन्तर्धानं मृगस्ततो दावेऽगात् ॥ ६३ ॥

विप्रवरस्य ये अरण्यौ अरणियुग्म तयोरन्त निश्चयस्तस्मिन् विप्रवरारण्यन्ते हेतौ पार्था युधिष्ठिराद्या महत्तरारण्य महारण्य विविशु प्राविशन् । कीदृशास्ते । कृतशरतोदा कृत धावते मृगाय शरै कर्णिनालीकनाराचादिभि तोदो वधो यैस्ते । ततोऽनन्तरं स मृगो दावे देववने अन्तर्धानमगात् अन्तर्हितोऽभूत् ॥

तत्र च पानीयार्थे जहावभीष्ट नृपोऽनुपानीयार्थम् ।
भ्रातॄंस्तापात्यन्तग्लानास्ते चापि भगवतापात्यन्त ॥ ६४ ॥

तत्र च स्थले अभीष्ट धर्मस्य भगवतोऽभीष्टमर्थमनुपानीय न उपानीय ज्ञात्वा तृषित. सन् तृप्तो भ्रातॄन् भीमादीन् पानीयार्थे जहौ विसर्जयामास । 'हि[२] गतिवृद्धयो' धातु. । ते चापि भ्रातरश्चत्वार. भीमाद्या मृगस्य पश्चाद्धावनेन श्रान्ताः नितरां तापेन अत्यन्त ग्लानाश्च भगवता धर्मेण यक्षरूपधारिणा परीक्षार्थमपात्यन्त । भूमौ पातिता प्रश्नानामुत्तराप्रदानात्ते भीमाद्या भूमौ पतिता । तद्वचसेत्यर्थ । एतदाख्यान वनपर्वणि प्रान्ते तत एवोह्यम् ॥

---

१ 'षिञ् बन्धने' इति धातुबोध्य. २ 'ओहाक् त्यागे' इति धातुबोध्य..

गत्वासन्नन्ता त प्रश्नानामुत्तरैः प्रसन्न तातम्।
कृत्वा नीरेऽपास्तानजीवयद्धर्मजोऽथ नीरेपास्तान्॥ ६५॥

स धर्मजो युधिष्ठिर तान् पानीयार्थं गताश्चिरकालमपेक्ष्यापि अनागतान् मत्वा स स्वय गत्वा त तात जनक धर्म प्रश्नाना 'किश्चिदित्यादिर्यमुन्नयति' इत्यादिकाना वनपर्वणि व्याख्यातानाम् उत्तरै प्रसन्न कृत्वा नीरे जले अपास्तान् पतितास्तान् स्वभ्रातॄन् अजीवयत्। धर्मज कीदृश । असन्नन्ता असत शत्रून् नमयतीति असन्नन्ता। तृजन्तस्य रूपम्। पुन कीदृश.। नीरेपा. निर्गत रेप कल्मष यस्मात्स तादृक्। रेपस्शब्द पापार्थे॥

धर्मे रन्ता तेन प्रीतेन च लम्भितो वरं तातेन।
तत्र च जातावरणे राजा चक्रेऽर्पणं द्विजातावरणेः॥ ६६॥

धर्मे धर्मविषये रन्ता हर्षल तेन प्रीतेन तातेन जनकेन धर्मेण वर च । जातावेकवचनम्। वराश्च त्रयोदश वर्षे केनाप्यविज्ञातचारादिकान् लम्भित स राजा युधिष्ठिरस्तत्र च धर्मे जातावरणे जातमावरण छादन यस्य स तादृशे। अन्तर्हिते इत्यर्थ. । द्विजातौ प्रागुद्दिष्टे विप्रे अरणे अरणियुग्मस्य अर्पण चक्रे॥

तदनु गतासु समासु द्वादशसु वनान्तखेदितासु समासुः।
विप्रसदसि चापास्ते शमीतरुन्यस्तविलसदसिचापास्ते॥ ६७॥

स्मृतकुरुराजद्वेषा रूपान्तरधारिणो विराजद्वेषाः।
प्राप्तविराटोपान्ताः पाण्डुसुता रेमिरे पराटोपान्ताः॥ ६८॥

तदनु तदनन्तर वनान्तखेदितासु वनान्तरे खेदिता ज्ञातातिवाहास्तादृशीषु द्वादशसु समासु द्वादशवर्षेषु समासु आसाचक्रिरे। द्वादशसु वर्षेषु इत्थ वनवास चक्रुरित्यर्थ । विप्रसदसि च विप्राणा सद सभा तत्र च अपास्ते विसर्जिते ते पार्थो शमीतरौ शमीवृक्षे न्यस्ता विलसन्त असय खड्गा चापाश्च यैस्ते तादृशा सन्त । स्मृतकुरुराजद्वेषा. स्मृत कुरुराजस्य दुर्योधनस्य द्वेषो राजसभाया तादृशापमानादि यैस्ते रूपान्तरधारिण स्वकीयरूपादन्यरूपधारिण विराजद्वेषा विराजन् तदुचितो वेषोऽन्यो येषा ते तादृशा. । प्राप्तविराटोपान्ता. प्राप्त विराटस्य राज्ञ उपान्त समीप यैस्ते तादृशा रेमिरे। तत्रैव विराटनगरे इत्यर्थ । पुन कीदृशा.। पराटोपान्ता परेषां शत्रूणा य आटोप आडम्बर तस्य अन्ता । नाशरूपा इत्यर्थ ॥ युग्मम्॥

सत्यगिरा संन्याससस्थितया मूर्त्यारिमतानिरासन्या स॰ ।
अमृत सभास्ताराणां पतिरिव नृपतिर्धुरं सभास्ताराणाम्॥ ६९॥

स नृपतिर्युधिष्ठिर॰ सत्यगिरा सत्या अविसवादिनी गीर्यस्याः सा तादृश्या, तथा संन्याससस्थितया सम्यक्-न्यास कर्मणा बहिर्ब्राह्मणादीना तत्र स्थितया, तथा अरिमता-

निरासिन्या अरिमतम् एकस्मिन् वर्षे सुसगोपन तस्य अनिरासिनी अनिराकर्त्री तादृश्या मूर्त्या उपलक्षित , तथा सभा सह भासा दीप्त्या वर्तते य स तादृश., सभास्ताराणा सभिकाना धुरमग्र्यत्वमभृत अधारयत् । कङ्को नाम ब्राह्मणो भूत्वा मताक्ष सभास्तारो बभूव । विराटस्य राज्ञ सभायामित्यर्थ । क इव । ताराणा पतिश्चन्द्रमा इव । तथा च विराटपर्वणि युधिष्ठिरवाक्यम्—'सभास्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मन । कङ्को नाम द्विजो भूत्वा मताक्ष प्रियवेदिता ॥ वैडूर्यात्काञ्चनाद्दान्तात्फलैर्ज्योतीरसै सह । कृष्णाक्षाल्लोहिताक्षांश्च निर्वर्त्स्यामि मनोरमान् ॥ विराटराज रमयन् सामात्य सह बान्धवम् ॥' मता अक्षाश्चतुरङ्गा यस्य स मताक्ष इत्यादि ॥

असुहृदुरोबललोपिस्वबलो भूत्वा वृकोदरो बललोऽपि ।
कर्म महानसमानं व्यधित विराटस्य धृतमहानसमानम् ॥ ७० ॥

असुहृदा शत्रूणा यदुरोबल तत् लुम्पतीति असुहृदुरोबललोपि तादृश स्वबल यस्य स तादृश असुहृदुरोबललोपिस्वबलो भूत्वा । तथा बलल अपि बलवानपि । बल विद्यते यस्य स बलल । तथा महान् महात्मा महदाकृतिश्च धृतमहानसमान धृत. महानसे रसवतिस्थाने मान आदरो यस्य तत् तादृश कर्म बल्लवनामपौरोगवकर्म विराटस्य नृपस्य गृहीला व्यधित । कीदृश कर्म । असमानमनन्यसमान तदनुचित वा । तथा च विराटपर्वणि भीमोक्ति —'पौरोगवो ब्रुवाणोऽह बल्लवो नाम नामत । उपस्थास्यामि राजान विराटमिति मे मति ॥ सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मिन् महानसे ॥' इत्यादि ॥

दत्तरसं गीतानि क्लीबो भूत्वा तथैव संगीतानि ।
रिपुराशिक्षयदस्य प्रियां सुतामर्जुनोऽप्यशिक्षयदस्य ॥ ७१ ॥

अर्जुनोऽपि क्लीबो भूत्वा बृहन्नडारूपो भूत्वा तथैव तेन प्रकारेण अस्य विराटस्य राज्ञ प्रिया वत्सला सुता गीतानि तथैव सगीतानि नृत्यगीतवाद्यानि अन्याश्च तत्परिचारका अशिक्षयत् । कथम् । दत्तरस दत्तो रसो यत्र तत् । विराटस्य कीदृशस्य । रिपूणा राशि तस्य क्षय ददातीति तादृशस्तस्य । तथा च विराटपर्वणि अर्जुनवाक्यम्—'कर्णयो प्रतिमुच्याह कुण्डले ज्वलनोपमे । वेणीकृतशिरा राजन्नाम्ना देव बृहन्नडा ॥ पठन्नाख्यायिक नाम स्त्रीभावेन पुन पुन । रमयिष्ये महीपालमन्याश्चान्त पुरे जनान् ॥' इत्यादि ॥

अपि च मृदुः स हयाना वितति विनयन्विपक्षदुःसहयानाम् ।
सुतरामवसन्नकुलः प्रेष्यो भूत्वात्र निपुणमवसन्नकुलः ॥ ७२ ॥

स नकुलो माद्रीसुत· विपक्षदु सहयाना विपक्षै. शत्रुभि दु सह यान गतिविशेषो यस्या सा तादृशीं हयानामश्वाना तातिं विनयन् शिक्षयन् चिकित्सयश्च ग्रन्थिको नाम भूत्वा अत्र विराटनगरे निपुण सुखमवसत् । कीदृश स नकुल· । प्रेष्यो भूत्वा पराधीनो

भूत्वा सुतरामतिशयेन अवसन्न कुल यस्य स तादृश' । तथा विराटपर्वणि नकुलवाक्यम्— 'अश्ववैद्यो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् । सर्वथा ज्ञानसपन्न' कुशल परिरक्षणे ॥ ग्रन्थिको नाम नामाह तदेतत्सुप्रिय मम । कुशलोऽस्म्यश्वशिक्षाया तथैवाश्वचिकित्सिते ॥' इत्यादि ॥

कर्मणि गोपालस्य स्थितिमकृत गवां गणानुगोऽपालस्यः ।
तद्धटया सहदेवः साक्षाद्धातेव विद्यया सहदेवः ॥ ७३ ॥

सहदेव माद्रीसुत अपालस्य अपगतमालस्य यस्य स तादृश , गणानुगो गवा गोयूथानुग । साक्षात् धाता ब्रह्मेव तद्धटया तासु गोषु घटते मिलतीति तद्धटा तया विद्यया तच्चिकित्सितविद्यया सह गोपालस्य कर्मणि चिकित्सितादिना गोपालकर्मणि स्थितिं तन्तिपालनामको भूत्वा अकृत । तथा च विराटपर्वणि नकुलवाक्यम्—'गोसख्याता भविष्यामि विराटस्य महीपते । प्रतिषेद्धा च दोग्धा च सख्याने कुशलो भवन् ॥ तन्तिपाल इति ख्यातो नाम्ना विदितमस्तु ते । निपुण च चरिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वर ॥ लक्षण चरित चापि गवा यच्चापि मङ्गलम् । तत्सर्वं मे सुविदितमन्यच्चापि महीपते ॥ वृषभानपि जानामि राजन् पूजितलक्षणान् । येषा मूत्रमुपाघ्राय अपि वन्ध्या प्रजायते ॥ सोऽहमेव चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा ॥' इति ॥

अथ द्रौपद्या वेषग्रहणमाह—

वृतवपुरेकपटेन द्रुपदसुता मात्स्यके पुरे कपटेन ।
अधिगतराजनिशान्ता सैरिन्ध्रीकर्मतत्पराजनि शान्ता ॥ ७४ ॥

एकपटेन एकेनैव पटेन वृतवपु वृतमाच्छादित वपु कलेवर यया सा तादृशी, तथा अधिगतराजनिशान्ता अधिगत प्राप्तो राज्ञो निशान्त शुद्धान्तो यया सा तादृशी द्रुपदसुता मात्स्यके पुरे विराटनगरे कपटेन व्याजेन सैरिन्ध्री परवेश्मस्था नारी तस्याः कर्मणि तत्परा सैरिन्ध्रीकर्मतत्परा अजनि जाता । तत्रापि कीदृशी । शान्ता शमप्रधाना ॥

अथ द्रौपद्या व्याजेन सैरिन्ध्रीकर्मतत्परत्वमुद्दिश्येदानी केशप्रसाधनकर्मकरीत्वमपि वर्णयति—

स्वीकृतमानसहासा पाञ्चालसुता परावमानसहा सा ।
स्त्रीवृन्दे व्याजज्ञे विचरन्ती केशभृच्च देव्या जज्ञे ॥ ७५ ॥

देव्या विराटमहिष्या सा पाञ्चालसुता द्रौपदी सैरिन्ध्रीभावग्रहणेन परावमानसहा परावमान सहते इति तादृक्, तथा स्वीकृतमानसहासा स्वीकृत कृत मानस येन स तादृक् हासो यस्या । कदापि कीदृगैश्वर्यभागिनी कुत्राह व्यसने निपातिता दैवेनेति मनसि हसन्त्यपि, व्याजज्ञे व्याज जानाति इति व्याजज्ञ तादृशे स्त्रीवृन्दे स्त्रीसमाजे विचरन्ती । 'केशकृत्' इति पाठे केशान् करोति प्रसाधयति सा । धातूनामनेकार्थत्वात् केशभृत् । केशान् बिभर्ति धारयति पोषयति वा प्रसाधनादिकर्मणा इति केशभृच्चेयमिति

जज्ञे ज्ञाता। तथा च विराटपर्वणि द्रौपदीवाक्यम्—'सैरिन्ध्र्यो रक्षिता लोके भुजिष्या सन्ति भारत। नैवमन्या स्त्रियो यान्ति इति लोकस्य निश्चय॥ साह ब्रुवाणा सैरिन्ध्री कुशला केशकर्मणि। युधिष्ठिरस्य गेहे वै द्रौपद्या परिचारिका॥ उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टा राज्ञा च भारत। आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मा त्वमनुपृच्छसि॥ सुदेष्णा प्रत्युपस्थाप्य राजभार्या यशस्विनीम्। सा रक्षिष्यति मा प्राप्ता मा ते भूदुःखमीदृशम्॥' इति॥

इति कृतनानाकृत्या विश्वास्य कुरूत्तमा जनानाकृत्या।
संभृतसमवेतनया स्वैरं न्यवसन्पुरेऽत्र समवेतनयाः॥ ७६॥

इत्यनेन प्रकारेण कृतनानाकृत्या कृत नाना नानाविध कृत्य यैस्ते तादृशा सन्त ते कुरूत्तमा कुरुवंशजा पार्था आकृत्या पूर्वोक्तक्रमेण विहितया जनान् विश्वास्य विश्वास नीत्वा अत्र पुरे सम्भृतसमवेतनया सम्भृता एकत्र कृता या समवेतना भृति शरीरयात्रार्थं तया न्यवसन्। कीदृशा। समवेतनया समवेत नित्यसमवायी नयो नीतिर्येषा ते तादृशा॥

स्वर्गसमाने वसतः पुरे विराटस्य सुरसमानेव सतः।
स च नरदेवो धीमानथ वान्यो नैव जनपदेऽबोधीमान्॥ ७७॥

स्वर्गसमाने विराटस्य पुरे वसत स्थितान् सत. सूरीन् साधूंश्च सुरसमान् देवसमानानिमान् पार्थान् स च धीमान् बुद्धिमान् नरदेवो राजा नैवाबोधि न ज्ञातवान् अथवा जनपदे तद्देशे अन्योऽपि इमान् पार्थान् नैवाबोधि॥

तत्र निवाससमेता कृष्णामैक्षिष्ट मलिनवाससमेताम्।
कीचकनामा नीचः श्यालो मत्स्यस्य दुर्मना मानी च॥ ७८॥

तत्र विराटपुरे निवाससमेता निवासे गृहे समेता मिलिता मार्गे एता कृष्णा द्रौपदीं मलिनवासस मलिनवस्त्रा कीचकनामा नीच अधमो मत्स्यस्य विराटस्य राज्ञ श्यालो पत्न्या भ्राता सेनापतिश्च ऐक्षिष्ट ददर्श। कीदृश। दुर्मना दुष्टचित्त। तथा—मानी गर्ववृत्॥

अवददनङ्गजलोऽलं स मनो दधतीममूमनङ्गजलोलम्।
भज वारिजनेत्रे मामनुयच्छ दृश कृशोदरि जनेऽत्रेमाम्॥ ७९॥

स कीचक अलमत्यर्थम् अनङ्गजल अनङ्गेन कामेन जलो जड। लडयोरैक्यात्। अमू द्रौपदीमवदत्। कीदृशी द्रौपदीम्। मनश्चित्त दधतीम्। कीदृशम्। अनङ्गजलोल न अङ्गजेन कामेन लोल चपलम्। संयतचेतसमित्यर्थ। किमवोचदित्याह—हे वारिजनेत्रे कमलनयने, मा भज। हे कृशोदरि हे तनूदरि, इमा दृश हरिणगर्वहारिणीमत्र जने मल्लक्षणे अनुयच्छ सधेहि॥

१ 'मनुपश्य दृशा' मू०

कीचको द्रौपदी पुनश्च किमवोचदित्याह—

न त्व दासी तावद्विराजसे रूपसंपदा सीतावत् ।
विरचितनानासान्त्वं व्रजन्तु तव दास्यमङ्गना नासां त्वम् ॥ ८० ॥

हे कृशोदरि, तावत् प्राथम्ये त्व दासी न पर्यवसाने त्व दासीव नाभाससे इति जाने । यतस्त्व रूपसपदा रूपातिशयेन सीतावत् श्रीराममहिषीवत् विराजसे विशेषेण राजसे । अङ्गना अन्यनार्य तव दास्य व्रजन्तु । मत्स्वीकरणादिति शेष । कथम् । विरचितनानासान्त्व विरचितानि विशेषेण कृतानि नानासान्त्वानि नानाविधचाटूनि यस्मिन् कर्मणि । तथा—आसामङ्गनाना त्व दासी न भविष्यसि इति त्व जानीहि ॥

जीवितमङ्ग जनोऽदस्त्यजत्यसौ दुःसहोऽयमङ्गजनोदः ।
शिरसा याचे दयिते कालोऽयमनुग्रहे दया चेदयि ते ॥ ८१ ॥

हे अङ्ग मृगाक्षि । अङ्ग इष्टामन्त्रणे । असौ जनो मल्लक्षण जीवित त्यजति । अत्र हेतुमाह—यतोऽयमङ्गजनोद अङ्गजस्य कामस्य नोदो व्यथन यतो दु सह दु खेन सह्यते इति दु सह । हे दयिते प्रिये, अह त्वा शिरसा प्रणम्य याचे प्रार्थये । हे अयि प्रिये, ते दया चेत् स्यात् तर्हि अयमेव काल अनुग्रहे प्रसादे । अनङ्गशरक्षतचेतसां न प्रसादे विलम्बो न युक्त इत्यर्थ ॥

इत्थ सामारचितं शृण्वत्यपि शुद्धमानसा मारचितम् ।
कृष्णा कीचकमेत रावणमिव नैव जानकी चकमे तम् ॥ ८२ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण मारचित मारेण कामेण चितमुद्रिक्त तेन कीचकेन आरचित कृत साम सान्त्व शृण्वत्यपि कृष्णा द्रौपदी एत कीचक सेनापतिं न चकमे । का इव कम् । जानकी रावणमिव । यथा जानकी रावण न चकमे, तद्वत्सापि त कीचक न चकमे इत्यर्थ ॥

अकृत च रामा सान्त्वं कीचक योग्योऽसि ननु गिरामासां त्वम् ।
कः सदृशं कामयते परकीयां पण्डितोऽत्र शङ्कामयते ॥ ८३ ॥

रामा द्रौपदी तस्मान्नीचात्कथमपि सुमोक्षणाय सान्त्व साम तस्य अकृत च अकरोच्च । किमित्याह—हे कीचक, ननु निश्चये त्वमासा गिरा मद्विषये उक्ताना योग्योऽसि । परतु क पण्डित कार्याकार्यविचारज्ञ परकीया सुदृश परस्त्री कामयते । न कोऽपि । अत्र च एतादृशेऽकार्ये पण्डित शङ्कामयते गच्छति ॥

पुनरपि द्रौपदी कीचक वदति—

स्प्राक्षीर्मा कलये मां सुनिकृष्टां मम च जातिमाकलयेमाम् ।
यास्यसि शङ्के शकृति त्वं कृमितां कामुको भृशं केशकृति ॥८४॥

हे कीचक, त्व कलये कलहाय क्वापि स्थितैर्मद्भर्तृभि गन्धर्वै. सह कलहाय युद्धाय

मा मा स्प्राक्षी । मत्स्पर्श मा कुर्वित्यर्थ । च पुन —मम जाति च इमा दासीत्वा-नुमिता सुनिकृष्टा सुष्टु निकृष्टामवमा तामाकलय जानीहि । अह तु शङ्के—केशकृति के-शान् करोति प्रसाधयतीति केशकृत् केशप्रसाधिनी तस्या मयि दास्या भृश कामुक कमिता त्व शकृति विष्ठाया कृमिता यास्यसि । एकस्मिन् पक्षे परस्त्रीस्पर्शने विष्ठाया कृमिता नरक यास्यसि । अन्यस्मिश्च तत्रासन्नपक्षे मद्भर्तृभि सह युद्धेन तैर्मारितस्त्व विष्ठाया कृमिवत् लोठिष्यसीत्यर्थ. । अत्र केशकृति इत्यत्र कृञ्धातु प्रसाधनार्थ । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥

द्रौपदी चेदानी स्वभर्तृभ्य उदित त्रास कीचकाय दर्शयति—

पञ्च च मा रमयन्ते गन्धर्वाः सततं च मारमयन्ते ।
अविवेकी च करोषि त्वं तेषा हृदयमङ्ग कीचक रोषि ॥ ८५ ॥

अङ्ग कीचक, पञ्च च गन्धर्वा देवयोनय मा मा रमयन्ते । गन्धर्वा इत्यनेन मर्त्यै-रजेया इत्यर्थ । पञ्च गन्धर्वा सतत प्रत्येक मद्रमणस्पर्धया मार कलहमयन्ते कलह कुर्वन्ति । हे कीचक, त्व च अविवेकी तेभ्यो गन्धर्वेभ्यस्त्रासास्मरणाद्विवेकरहित तेषा गन्धर्वाणा हृदय मनो रोषि एतदकार्यकरणाद्रोषयुक्त करोषि ॥

द्रौपदी पुनरपि कीचक त्रासयति—

तैर्घटिता पञ्चत्वं यास्यसि हित्वा बलं प्रतापं च त्वम् ।
कः क्षतरिपुमानेषु क्रुद्धेषु सुखं व्रजेदरिपुमानेषु ॥ ८६ ॥

भो कीचक, तैर्गन्धर्वै मद्भर्तृभि घटिता सघटयिष्यन् । तृजन्तस्य रूपम् । त्व च बल प्रतापमरिभयजननी वार्ता च हित्वा पञ्चत्व कालधर्म यास्यसि क्षतरिपुमानेषु क्षतः रिपूणा शत्रूणा मानो गर्वो यैस्ते तादृशेषु एषु गन्धर्वेषु मद्भर्तृषु क्रुद्धेषु सत्सु क अरि-पुमान् अरिश्च पुमाश्च अरिपुमान् शत्रुपुरुष सुख व्रजेत् । न कोऽपीत्यर्थ ॥

इत्थ सा माद्यन्तं कृष्णा कीचकमुदीर्य सामाद्यन्तम् ।
जीवनहानसमापत्पतिता निशि मारुतेर्महानसमापत् ॥ ८७ ॥

इत्थ पूर्वोक्तप्रकारेण कृष्णा द्रौपदी माद्यन्त समद कीचकमाद्यन्तम् आदित आरभ्य अन्तावधि साम सान्त्वमुदीर्य तथापि जीवनहानसमापत्पतिता जीवनस्य हान मरण तत्समा यापत् तादृशोन्मदनीचहस्तपतनात् । तत्र पतिता सा निशि रात्रौ मारुतेर्भीमस्य महानस रसवतीस्थान तदाश्रितमाप प्रापत् ॥

बुद्ध्या सामयया च द्विषतो निधनं प्रयुज्य साम यया च ।
स च भूमावधमस्य प्रतिजज्ञे सपदि समहिमा वधमस्य ॥ ८८ ॥

सा द्रौपदी सामया सह आमयेन नीचात्कीचकाद्भयेन वर्तते या सा सामया तया बुद्ध्या तस्य भीमस्य साम सान्त्व तदुत्थभीमोक्तिपूर्व प्रयुज्य प्रकर्षेणोक्त्वा त भीम द्विषत अध-

मस्य नीचस्य कीचकस्य वधमयाचत प्रार्थयामास । स च भीमो भूमावुर्व्यामधमस्य केनापि धमयितु शमयितुमशक्यस्य अस्य कीचकस्य वध सपदि तत्क्षण प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् । स भीमः कीदृश· । समहिमा महत्त्वयुक्त ॥

भीमो द्रौपदी सान्त्वयन्नाह—

स्थिरचित्तो हन्तास्मि त्यज शोकं शत्रुमविदितो हन्तास्मि ।
विहितसभासकेत विषहेरन्मामृते सभासं के तम् ॥ ८९ ॥

हे द्रौपदि, हन्त हर्षे, अह स्थिरचित्त अव्याकुलचेता अस्मि । त्वमेतत्रासोत्थ शोक त्यज । अह च अविदित केनापि अज्ञात शत्रु कीचक हन्तास्मि हनिष्यामि । विहित सभाया यत्रैकत्र युधिष्ठिराद्यास्त्व चासन् सा सभा तस्या य सकेत कदाचिदुत्थितोन्मदशत्रुध्वसरूपा प्रतिज्ञा येन स तादृश मामृते मा विना के अन्ये त कीचक विषहेरन् । न केऽपीत्यर्थ । त कीचक कीदृशम् । सभास सह भासा वर्तते य स तादृशम् ॥

इत्थं भीमोक्तारं कृष्णा मत्वा तमेव भीमोक्तारम् ।
कीचकमसह्यासा गत्वा प्रोवाच वचनमसहाया सा ॥ ९० ॥

इत्थ पूर्वोक्तप्रकारेण भीमोक्ता भीमेन उक्ता कृष्णा द्रौपदी तमेव भीममरमत्यर्थ भीमोक्तार भियो भयस्य मोक्ता मोचयिता तम् । तृजन्तस्य रूपम् । त तादृश मत्वा असह्यासा असह असह्य आयास· क्लेशो यया सा तादृशी असहाया सहायविनाकृता च गत्वा कीचक वचनं प्रोवाच ॥

अयि नलिनायतनेत्र क्षणदायामेहि नर्तनायतनेऽत्र ।
अपि च यतस्व छन्नः सुखाय रक्ष्यं यशो यतः स्वच्छं नः ॥ ९१ ॥

अयि इष्टामन्त्रणे हे नलिनायतनेत्र, हे कीचक, क्षणदाया रात्रौ अत्रास्मिन्नर्तनायतने नाट्यगृहे एहि । त्व छन्न गुप्तोऽपि सन् सुखाय मत्सयोगावाप्यसुखाय यतस्व सयत्नो भव । छन्न इत्यत्र हेतुमाह—यतो यस्मात्कारणात् न अस्मादृशा यशो रक्ष्यम् । बाह्यव्यवहारायेत्यर्थ । यश कीदृशम् । स्वच्छं बहि· स्वच्छम् ॥

इत्थं रागतमोदैर्नुन्नः कृष्णावचोभिरागतमोदैः ।
आत्मवधायापायं निशि नर्तनगेहमनवधायापायम् ॥ ९२ ॥

इत्यमनेन प्रकारेण रागतमोदै राग· तदभिलाष एव तम अन्धकार रागेण अन्धत्वप्रदै तथा आगतो मोदो येभ्यस्तानि तादृशैश्च कृष्णाया द्रौपद्या वचोभिर्नुन्न प्रेरित· अय कीचक· निशि रात्रौ आत्मवधाय आत्मनो नाशायैव नर्तनगेह नाट्यगेहमाप । किं कृत्वा । अपाय नाशमनवधाय अज्ञात्वा ॥

एषा सा कमनीति स्मयमानो मन्मथेन साकमनीतिः।
परिरम्भारम्भीमं पस्पर्श ततः सरोषभारं भीमम् ॥ ९३ ॥

ततोऽनन्तर सा सैरन्ध्री एषा कमनी कान्तास्तीति हेतुना स्मयमान हृष्यमाण मन्मथेन कामेन साक स्थितश्च सकाम' अनीति' नीतिरहित परिरम्भारम्भी द्रौपद्या आश्लेषारम्भणकाम इम भीम तद्वेषधारिण सैवेयमिति भ्रान्त्या पस्पर्श। भीम कीदृशम्। सरोषभारं सह रोषभारेण वर्तते य स तादृशम् ॥

परिरम्भरतमसारं भीमो रोषेण रागभरतमसारम्।
व्यालोलं घनया तं बिभेद मुष्ट्या विवेकलङ्घनयातम् ॥ ९४ ॥

भीमो भीमसेन' अरमत्यर्थ रागभरतमसा विषयेष्वासक्ति रागस्तस्य भर' स एव तमोऽन्धकार' तेन हेतुना परिरम्भरतमाश्लेषरतमसारं साररहित च कीचक व्यालोल विशेषेण चपल च घनया दृढया मुष्ट्या बिभेद अभिनत्। त कीदृशम्। विवेकलङ्घनयात विवेकस्य लङ्घन तादृशाकार्यकरणेन तस्मै यात गत विवेकलङ्घनयात गतिपर्याय यस्य स तादृश वा ॥

मदनमृदु' सहसादः किमित्युदस्थात्स चापि दुःसहसादः।
अकरोदुपलसमानां गन्धर्वधिया च मुष्टिमुपलसमानाम् ॥ ९५ ॥

स कीचक' सहसा तत्क्षण मदनेन मृदुरार्द्रचित्त' सन् अद एतत् किमिति जातमिति आश्चर्येण दु'सह' साद खेदो यस्य स तादृश सन् उदस्थात् उद्गत.। उपलसमाना जृम्भमाणा तथा उपलसमानामुपल पाषाण तत्समानाम् घनदृढतया मुष्टि गन्धर्वधिया गन्धर्वेषु बुद्ध्या अकरोत्। मुष्ट्या त भीम जघानेत्यर्थः ॥

बलजितदेवचमूकौ बाहुभ्यामेत्य युगपदेव च मूकौ।
रुधिरैः सद्यो धौतौ युयुधाते तत्र तमसि सद्योधौ तौ ॥ ९६ ॥

बलेन जिता देवचमूर्याभ्या तौ बलजितदेवचमूकौ, तथा च मूकौ अवचसौ, तथा रुधिरैः रक्तै सद्य तत्क्षणमेव परस्पराघातेन धौतौ क्षालितौ तौ सद्योधौ सन्तौ शोभनौ योधौ वीरौ युगपदेव तत्र तमसि चौर्यरतोचिते बाहुभ्या युयुधाते बाहुयुद्ध चक्रतु ॥

स हि पृथुकलितमसं तं कीचकमनङ्गकलितमसन्तम्।
प्रममाथारघुनाथ स्वबलेन दशाननं यथा रघुनाथः ॥ ९७ ॥

हि निश्चये। स भीम' असन्त दुष्ट पृथुकलितमस पृथुर्महान् कलि कलह एव तमोऽन्धकार यस्य स तादृशम्, तथा अनङ्गकलितम् अनङ्गेन कामेन कलितमुन्मदम्। अथानन्तरम् अरघुना अलघुना महता। रलयोरैक्यात्। स्वबलेन त कीचक प्रममाथ प्रह-

तवान् । को यथा । रघुनाथो यथा । यथा स्वबलेन रघुनाथो रावण प्रममाथ तथेत्यर्थः । यथा इवार्थे ॥

पिण्डं परमांसस्य प्रेयस्यै संप्रदर्श्य परमांसः स्यः ।
पुनरपि सदनायासौ भुजौ दधानो जगाम सदनायासौ ॥ ९८ ॥

परमासस्य इत्यत्र 'परमास स्य' इति पदच्छेद' । 'न विशेषो विसर्गस्य भवेच्च सदसत्त्वयो.' इति विसर्गाभावेऽप्यदोष । स्य इति त्यच्छब्दस्य सर्वनाम्न' प्रथमान्तस्य रूपम् । परमास परमौ उत्कृष्टौ मासलावसौ स्कन्धौ यस्य स परमास. स्य' भीम स भीमसेन' प्रेयस्यै प्रियतमायै द्रौपद्यै परमासस्य परस्य कीचकस्य यन्मांस तस्य पिण्ड पाणिपादशिरोग्रीव सपिण्ड्यैकीकृत पिण्डमिव सप्रदर्श्य पुनरपि सन्तौ शोभनौ अनायासौ भुजौ दधान सन् सदनाय महानसस्थानाय पुनरपि जगाम ॥

तदनु महासारा सा तत्कर्म जगाद परमहासारासा ।
भयमलसोदर्येभ्यः कलयन्ती कीचकस्य सोदर्येभ्यः ॥ ९९ ॥

सा अलसोदरी अलसमतितनु उदर यस्या. सा कृशोदरी द्रौपदी तदनु तदनन्तरं महासारा अतिश्रेष्ठा, तथा—परमहासारासा परमोऽतिशयितो हासस्य आरास शब्दो यस्या. सा भय गन्धर्वेभ्य जात कलयन्ती ख्यापयन्ती कीचकस्य सोदर्येभ्यो भ्रातृभ्य । बहुवचन शतत्वात्तेषाम् । तत्कर्म पूर्वोक्त जगाद कथितवती ॥

सततं यो मा मेति प्रत्याख्यातोऽपि निर्भयो मामेति ।
पश्यत मयि कामस्य व्युष्टिं दुष्टस्य मरणमयि कामस्य ॥ १०० ॥
इति कपिशालातलतः प्रोक्तः[1] प्रययौ विशालशालातलतः ।
जितनानामनुजानां तस्य समूहस्तरस्विनामनुजानाम् ॥ १०१ ॥
(युग्मम्)

इत्यनेन प्रकारेण विशालशालातलत. विशाला विस्तीर्णा या शाला महानसशाला तस्यास्तल तस्मात् । गन्धर्ववेषधारिणा भीमेनेति शेष । भीमेन उक्त प्रोक्त तस्य कीचकस्य अनुजाना भ्रातृणा समूह पञ्चशतसख्य प्रययौ । त प्रतीति शेष । कीदृश' । कपिशालातलत कपिशा' कपिशवर्णा अलातलता दीप्तोल्मुकलता यस्य स तादृक् । अनुजाना कीदृशानाम् । तरस्विना बलिनाम् । पुनः कीदृशानाम् । जितनानामनुजाना जिता नानाविधा मनुजा यैस्ते तादृशानाम् । इति किमित्याह—मा मा इति माशब्दो निषेधे । मा मा अनुयाहि मां मा अनुयाहि इति मया सतत प्रत्याख्यातोऽपि निषिद्धोऽपि यो मूढो निर्भयो मामेति मामनुयाति । अयि जना यूय मयि विषये कामस्य अभिलाषस्य युद्धरूपस्य का व्युष्टि का फलसमृद्धि मरणमस्य दुष्टस्य पुरुषस्य पश्यत ।

---

१ 'प्राप्तो' मूल० ॰

यो मामनुयाति युद्धाय तस्य मरणमेव फलमित्यर्थः । 'व्युष्टिः फले समृद्धौ च' इत्यनेकार्थेषु ॥

प्राणसमानमुदस्तं भ्रातरमवलोक्य मुक्तमानमुदस्तम् ।
सूता रुरुदुः खचिता भिया चितायां च निदधुरुरुदुःखचिता ॥ १०२ ॥

सूताः सूतपुत्राः कीचकाः तस्य कीचकस्य भ्रातरः मुक्तमानमुदः मुक्तो मानो गर्वो मुत् हर्षश्च यैस्ते तादृशाः तं भ्रातरं कीचकं प्राणसमानमसुसमम् उदस्तं हत्वा क्षिप्तम् अवलोक्य भिया भयेन खचिता व्याप्ता रुरुदुः अश्रु मुमुचुः । तथा—उरुदुःखचिता उरुणा महता दुःखेन चिताः भृताश्च सन्तः तं कीचकं चितायां निदधुः । दाहायेत्यर्थः ॥

तस्यास्तदनुचितायां निदधुर्द्रुपदात्मजां तदनु चितायाम् ।
सा तैर्नीता बन्धं रुरोद यस्या मनो न नीतावन्धम् ॥ १०३ ॥

तदनु तदनन्तरं ते कीचकानुजास्तदनुचितायां तस्याः अनुचितायां तस्यां चितायां द्रुपदात्मजां द्रौपदीं निदधुः । भीममारितेन निजभ्रात्रा सह दाहायेत्यर्थः । सा च द्रौपदी तैः कीचकानुजैः दाहाय बन्धं नीता रुरोद चक्रन्द । सा का इत्याह—यस्या द्रौपद्या मनो हृदयं नीतौ नीतिविषये न अन्धं तमोयुक्तम् । नीतौ सालोकमेव मनो यस्या इत्यर्थः ॥

प्राणसमारोदं स श्रुत्वोत्थाय श्मशानमारोदंसः ।
तमसि च कालाभोऽगं बभञ्ज भीमो बलेन कालाभोगम् ॥ १०४ ॥

स भीमः प्राणसमाया द्रौपद्या रोदमाक्रन्दं श्रुत्वा उत्थाय श्मशानं पितृवनमार ययौ । कीदृशः । उदंसः उन्नतावंसौ यस्य सः । स च भीमः तमसि च अन्धकारे च कालाभोगं कालो मेचकः आभोगो विस्तारो यस्य स तादृशमगं वृक्षं बलेन बभञ्ज अभनक् । तद्वधायेति शेषः । कीदृशः । कालाभः यमाभः ॥

सपदि समानीतेन द्रुमेण भीमोऽकरोत्स मानी तेन ।
विहितयमाननयानां वितर्तिं द्विषतां विहीयमाननयानाम् ॥ १०५ ॥

स भीमो मानी मानवान् समानीतेन द्रुमेण तेन द्विषतां कीचकानां वितर्तिं पङ्क्तिं विहितयमाननयानां विहितं कृतं यमानने यममुखे यानं गतिर्यया सा ताम् । यममुखगतामित्यर्थः । अकरोत् । कीदृशानां कीचकानाम् । विहीयमाननयानाम् विहीयमानः त्याज्यमानो नयो यैस्ते तेषाम् ॥

कीचकशतमस्तदयं भीमः संहृत्य कर्कशतमस्तदयम् ।
स त्वरणे नागारेरधिकः सुप्तोऽभवत्क्षणेनागारे ॥ १०६ ॥

सोऽयं भीमः कर्कशतमः अतिकठोरचित्तः सन् अस्तदयम् अस्ता दूरीकृता दया यस्मिन् कर्मणि तथा कृत्वा कीचकानां तच्छतं संहृत्य त्वरणे त्वराविषये नागारेर्गरुडात् अधिकः क्षणेन अगारे रसवतीस्थाने सुप्तोऽभवत् सुष्वाप ॥

मदनवशं सा चारं निपात्य मुदिता रिपुं नृशंसाचारम्।
द्रुपदसुता सन्नाभि. प्राप वधूभिः समर्चितासन्नाभिः॥ १०७॥

सा च द्रौपदी अरमत्यर्थं मदनवशं कामवशं नृशंसाचारं क्रूराचारं रिपुं निपात्य मुदिता सतुष्टा। तथा—सन्नाभिः सती शोभना निम्ना नाभिर्यस्याः सा। तथा—आसन्नाभिः निकटवासिनीभिः वधूभिः समर्चिता। गन्धर्वपरिग्रहत्वात्तस्याः। ईदृशी सती गेहं प्राप। गेहमित्यध्याहारः। 'नृशंसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः॥

प्राणसमानानिह तान्भ्रातृन्देवी प्रबुध्यमाना निहतान्।
अभवदुदासीनमना गन्धर्वभयेन दत्तदासीनमना॥ १०८॥

निहतान् तान् प्राणसमानान् भ्रातृन् प्रबुध्यमाना बोधितापि बान्धवैः, उदासीनमना उद्विग्नचेता सती देवी विराटपत्नी सुदेष्णाख्या गन्धर्वभयेन गन्धर्वाणां भयेन दत्तदासीनमना दत्तं दास्यै सैरन्ध्रीरूपधारिण्यै द्रौपद्यै नमनं यया सा तादृश्यभवत्॥

इति ते परतापरता न्यवसन्द्रुपदात्मजयात्मजयादृतया।
वसतौ न हि तानहिता विविदुर्नृपतावववधाववधानवति॥ १०९॥

इत्यनेन प्रकारेण आत्मजयादृतया आत्मनो जये आदृतया द्रुपदात्मजया द्रौपद्या सह ते युधिष्ठिराद्या विराटनगरे परतापरताः परेषां शत्रूणां तापे रताः न्यवसन् ऊषुः। तथा—नृपतौ राज्ञि युधिष्ठिरे अवधौ वर्षमेकं च सुगोपनावधौ अवधानवति सावधाने स्थिते सति हि निश्चये तान् पार्थान् अहिताः शत्रवो दुर्योधनाद्या न विविदुर्नाज्ञासिषुरिति भद्रम्॥

इति श्रीमहाकविवासुदेवविरचिते युधिष्ठिरविजये महाकाव्ये कश्मीरदेशवास्तव्यविद्वद्वरराजानकशंकरकण्ठात्मजराजानकरत्नकण्ठविरचितायां शिष्यहिताभिधानायां टीकायां पार्थतीर्थयात्रामहेन्द्रविन्ध्यहिमवद्दर्शनगन्धमादनपर्वतप्रवेशद्रौपदीदिव्यप्रसूनलाभहनुमद्भीमसमागमपुष्पाहरणार्जुनमिलनयामुनाख्यपर्वतयानाजगरकृतभीमग्रहणभीममोचनद्वैतवनप्राप्तिघोषयात्रावर्णनगन्धर्वकृतदुर्योधनबन्धहरणार्जुनकृतदुर्योधनमोचनदुर्योधननिर्वेददानवकृतस्वप्रान्तरतत्सान्त्वनहस्तिनापुरागमनपौण्डरीकयज्ञकरणपार्थकाम्यकवनप्राप्तिजयद्रथकृतद्रौपदीप्रमाथभीमकृतजयद्रथबन्धनपुनस्तन्मोचनद्वादशवर्षावधिसमयातिवाहधर्मप्रीतिमृगरूपधर्मकृतब्राह्मणारणिहरणभीमादिचतुष्टयपातनयक्षरूपधर्मसंवादभीमादिसंजीवनब्राह्मणारणिदानविराटनगरयानपार्थकृतब्राह्मणपौरोगवादिरूपधारणकीचकवधो नाम पञ्चम आश्वासः॥

षष्ठ आश्वासः।

तोषिततरसच्चक्रं निहतनृशंसातिसच्चक्रम्।
प्रसादाप रमेशं पायान्न सर्वदा परमेशः॥

अथ कीचकवधानन्तर वृत्त वर्णयति—

अथ कुरुराष्ट्रादिष्टा गताश्चरा जगति धार्तराष्ट्रादिष्टाः।
पार्थान्परमतिरोगानाययुरनवेक्ष्य दत्तपरमतिरोगान् ॥ १ ॥

अथानन्तर धार्तराष्ट्रेण दुर्योधनेन आदिष्टा इष्टा प्रिया कुरुराष्ट्रात् कुरूणा कौरवाना राष्ट्र तस्मात् गता । पाण्डवान् मार्गयितुमित्यर्थ । चरा स्पशा परमतिरोगान् परममत्यर्थ तिरोऽन्तर्धान गच्छन्तीति तादृशास्तान् । अत्यन्तर्हितानित्यर्थ । ईदृशान् पार्थान् युधिष्ठिरादीनवेक्ष्य अलब्ध्वा आययुरागतवन्त । 'तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थ' इत्यमर.। कीदृशान्पार्थान्। दत्तपरमतिरोगान् दत्त परेषा शत्रूणा मतौ बुद्धौ रोग-श्चिन्तारूपो यैस्ते तादृशान् ॥

ते तरसा कल्याय प्रणम्य राज्ञे समन्त्रिसाकल्याय।
नष्टान्कक्षे पञ्च प्रोचु पार्थांश्च कीचकक्षेपं च ॥ २ ॥

ते चरा. समन्त्रिसाकल्याय सहमन्त्रिणा कर्णशकुन्यादीना साकल्य पूर्णता तेन सह वर्तते य स तादृशाय कल्याय स्वस्थाय राज्ञे दुर्योधनाय पञ्च पार्थान् युधिष्ठिरादीन् कक्षे तात्स्थात् लक्षणया सकक्षे गहने नष्टान् अन्तर्हितान् प्रोचु । कीचकक्षेप कीच-कस्य विराटश्यालस्य क्षेप नाश प्रोचु ॥

गा विशदाचाराणां श्रुत्वा दुर्योधनस्तदा चाराणाम्।
भीष्माचार्यादीनां मध्ये गिरमभ्यधाद्विचार्यादीनाम् ॥ ३ ॥

दुर्योधनो नृपस्तदा तस्मिन् समये विशदाचाराणा स्वच्छशीलाना चाराणां स्पशाना गा वाच श्रुत्वा भीष्माचार्यादीना शतनुजद्रोणाचार्यादीना मध्ये विचार्यादीनामुदारां गिरमभ्यधात् जगाद ॥

भीममृते नाशं के कुर्युर्भुवि कीचकस्य तेनाशङ्के।
कौन्तेयान्वासवतः पुरे विराटस्य दुर्जयान्वासवतः ॥ ४ ॥
तस्मात्तावद्यातस्त्रैगन्तो(र्तो) दिवसपरिणतावद्यातः।
सततं वै भवदागा हरतु विराटस्य पुष्टिवैभवदा गाः ॥ ५ ॥
सानीका यानपरे मात्स्ये योद्धुं गवान्तिकायानपरे।
अभ्युदितारुणधामस्फुरिते वयमपि समागता रुणधाम ॥ ६ ॥
पार्था गोत्राणां ते व्यत्यासं बिभ्रतोऽपि गोत्राणान्ते।
ध्रुवमस्मानेष्यन्ति स्वात्मानं च प्रकाशमानेष्यन्ति ॥ ७ ॥

१. 'अन्धु' मूल०

इति युद्धामोद्युक्तः प्राप्य सुशर्मा विराटधामोद्युक्तः ।
कृतगुरुसंघोषेभ्यः कुलं गवामहृत सरभसं घोषेभ्यः ॥ ८ ॥

(पञ्चभिः कुलकम्)

इत्यनेन प्रकारेण दुर्योधनेन राज्ञा उक्तो युद्धामोदी युद्धे युद्धविषये आमोदो हर्षो विद्यतेऽस्य युद्धामोदी उद्युक्त उद्योगवान् विराटधाम विराटस्थान प्राप्य सुशर्मा त्रैगन्तो-(र्तो) राजा घोषेभ्य आभीरपल्लीभ्य ग्रामेभ्यश्च गवा कुल सरभस सावेग जहार । घोषेभ्य कीदृशेभ्य । कृतगुरुसघोषेभ्य कृत गुरु सघोष शब्द तन्निवासिभिर्येषु ते तादृशैभ्य तेभ्य । इति किमित्याह—भीमम्रृते इति । भो भीष्माद्या सभासदा भीम भीमसेनमृते नाश वध कीचकस्य विराटश्यालस्य अर्थात्सपरिवारस्य के कुर्यु । न केऽपीत्यर्थं । तेन हेतुना अह कौन्तेयान् कुन्तीसुतान् युधिष्ठिरादीन् विराटस्य पुरे वासवत वसन वास तद्वतस्तत्रोषितान् आशङ्के जानामि । कीदृशान् । वासवादिन्द्रादपि दुर्जयान् अजेयान् ॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोस्तावत्प्रथमम् अद्य दिवसपरिणतौ संध्यासमये त्रैगर्तराजा सुशर्मा अतोऽस्माज्जनात् अस्मल्लक्षणात् सतत सदा वै निश्चये भवदागा. भवत् वर्तमानमागोऽपराध' कदाप्यस्मदीयकार्यकरणाद्विराटस्य राज्ञ पार्थरक्षणस्य गा सुरभी हरन्तु । किंभूता । पुष्टिवैभवदा पुष्टि शरीरपुष्टि वैभवमैश्वर्य च ददाति तादृश्यस्ता । 'न गोसमान धनमस्ति किंचित्' इत्युक्ते. ॥ सानीका इति । ततश्च युद्धयानपरे युद्धाय यात्रापरे मात्स्ये मात्स्यनृपे विराटे सानीका सकटकाः अपरे वयमपि अभ्युदितारुणधामस्फुरिते अद्रे' उदयपर्वताद्रुदितमभ्युदित च तत् अरुणस्य सूर्यस्य तत्सूतस्य वा धाम तस्य स्फुरित तत्र । प्रभातसमये इत्यर्थ । समागतास्तत्र मिलिता. गवा निकायान् व्रजान् रुणधाम रुन्धेम ॥ पार्था इति । ते पार्था युधिष्ठिराद्या गोत्राणा नाम्ना व्यत्यास विपर्यय स्वसगोपनाय अन्यनामानि कङ्कपौलवादीनि बिभ्रतोऽपि धारयन्तोऽपि गोत्राणान्ते गवा यत्राण रक्षण तस्य अन्ते तदर्थ ध्रुव निश्चये अस्मानेष्यन्ति । गोरक्षणार्थमस्माभि' सह योद्धुमागमिष्यन्त्यवश्यमित्यर्थ । तथा आत्मान च प्रकाशमानेष्यन्ति प्रकटयिष्यन्ति ॥

बहुलासूदस्तासु क्षितिपाल' साश्वपशुपसूदस्तासु ।
अनुगतवायसकङ्कः समं बलैरचलदाहवाय सकङ्कः ॥ ९ ॥

तासु बहुलासु गोषु उदस्तासु नीतासु सतीषु । 'बहुला कृत्तिका गाव' इत्यनेकार्थेष्वमर । साश्वपशुपसूद अश्वप. अश्ववैद्यवेषधारी नकुल, पशुप गोवैद्यवेषधारी सहदेव', सूद सूपकारवेषधारी भीमश्च, तै' सह विद्यते य स तादृश, तथा—सकङ्क सह कङ्केन कङ्कनाम्ना ब्राह्मणेन युधिष्ठिरेण वर्तते य' स तादृक् क्षितिपाल विराट बलै. स्वसैन्यै सममाहवाय युद्धाय अचलत् । गवा मोचनायेति शेष' । पुन कीदृशः । अनुगता वायसाः कङ्काश्च पक्षिविशेषा. । समरलभ्यामिषलोभेनेति यावत् ॥

अथ शरमत्स्ये शबले मणिप्रभाभिस्त्रिगर्तमत्स्येशबले।
प्रलयपयोधिसमेते मिलिते तिमिभीमचापयोधिसमेते॥ १०॥

अथानन्तर ते द्वे त्रिगर्तमत्स्येशबले त्रिगर्ता जनपदा मत्स्याश्च तेषामीशौ स्वामिनौ सुशर्मविराटौ तयोर्बले कटके प्रलयपयोधिसमेते कल्पान्तसमुद्रतुल्ये मिलिते समीयतु। कीदृशे ते द्वे बले। शरमत्स्ये शरा बाणा एव मत्स्या मीना ययोस्ते। समुद्रेऽपि मीना' सभवन्ति। पुन कीदृशे। मणिप्रभाभि रत्नकान्तिभि शबले चित्रे। समुद्रोऽपि मणिप्रभया शबलो भवति। पुन कीदृशे। तिमिभीमचापयोधिसमेते तिमिवत् समुद्रजलचरविशेषवत् भीमा भयानका ये चापयोधिन धनुर्धरास्तै समेते युक्ते॥

तावद्दीप्रकराणा ज्वालानि दिवाकरस्य वै रक्तानि।
रुधिरनदीप्रकराणां रणजनितानामिवास्त्रवैरक्तानि॥ ११॥

यावदेव ते द्वे कटके मिलिते, तावदेव वै निश्चये दिवाकरस्य सूर्यस्य दीप्रकराणा उद्दीप्रकिरणाना ज्वालानि निकुरम्बानि रणजनिताना रणे उत्पन्नाना रुधिरनदीप्रकराणा रक्तनदीसमूहानामस्त्रवै स्रुतिभि अर्थात् अभ्यक्तानीव रक्तानि लोहितानि। जातानीति शेषः। यावत्ते कटके द्वे मिलिते तावत्सूर्योऽप्यस्तपर्वत गत इत्यर्थ॥

अस्तगिरावर्यमणि स्कन्दति दीपस्थया धुरा वर्यमणिः।
स्थित उत्कटकान्तेषु प्रोतो राज्ञां किरीटकटकान्तेषु॥ १२॥

अस्तगिरौ अस्तपर्वते अर्यमणि सूर्ये स्कन्दति आक्रान्तिविधायिनि सति, वर्यमणि' उत्कृष्टो मणि' यो रात्रौ तमस्यपि दीपवत्तमोहत' सर्वत एव वर्यमणि. राज्ञां महीपालाना किरीटकटकान्तरे किरीटानि मुकुटानि च कटका हेमकङ्कणाश्च तेषामन्तेषु प्रोत प्रकर्षेण सयत्नमुत प्रोत दीपस्थया धुरा प्रदीपस्थेन अग्र्यत्वेन स्थित प्रदीपकार्यकारी आसीदित्यर्थ। कीदृशेषु किरीटकटकान्तेषु। उत्कटकान्तेषु उत्कटमतिशयेन कान्तास्तेषु॥

सत्स्वेव तमःस्वनयोर्महता रोषेण भैरवतमस्वनयोः।
उभयोरधिकं बलयोरजनि विमर्दो रजोभिरधिकम्बलयोः॥ १३॥

तम स्वन्धकारेषु सत्स्वेव महता रोषेण परस्पर भैरवतमस्वनयो अतिभीषणशब्दयोरुभयो सुशर्मविराटबलयो अधिकमतीव विमर्दः परस्परसघट्टनेन समर्दोऽभूत्। कीदृशयो। रजोभिश्चमूत्थधूलिभि अधिकम्बलयो अधिक बलम् ऊर्णावस्त्र ययोस्ते तादृशयो। घनेन पासुना धृतकम्बलयोरिवेत्यर्थ॥

अथ रिपुसंसद्धा स त्रैगर्त उपेत्य सरभसं सद्धासः।
मात्स्यमनात्सीदन्तं मानी न निनाय नियमनात्सीदन्तम्॥ १४॥

अथानन्तरं स त्रैगर्तस्त्रिगर्ताधिप सुशर्मा सद्धास सन् शोभन. स्वच्छ हासो यस्य स तादृक् । तथा रिपुससद्धा रिपूणा शत्रूणा ससद् सभा हन्तीति रिपुससद्धा सरभस साहसमुपेत्य मात्स्य मत्स्याधिप विराटमनात्सीत् बबन्ध । 'णह बन्धने' धातुः । परतु त मात्स्य विराटमन्त न निनाय नाहनत् (१) । यतो मानी सगर्व किमेतेन वराकेन मारितेनेति मत्वेत्यर्थ । कीदृश मात्स्य विराटम् । नियमनान् बन्धनात्सीदन्त सकष्टम् । जीवन्तमेव बद्ध्वा अहरदित्यर्थ ॥

विराटे नृपे बद्ध्वा नीते तत्सैन्यस्य वृत्त वर्णयन्नाह—

नितरां निशितान्तेन क्षतवपुषा शरशतेन निशि तान्तेन ।
योद्धु संनेहे न स्वामिनि बद्धे बलेन सन्नेहेन ॥ १५ ॥

स्वामिनि विराटे बद्धे सति नितरामत्यर्थ निशि रात्रौ तान्तेन खिन्नेन युद्धकरणात् निशितान्तेन तीक्ष्णान्तेन शरशतेन बाणशतेन क्षतवपुषा सव्रणकलेवरेण बलेन विराटकटकेन योद्धु पुन. न सनेहे । कवचादि बद्ध्वा न सज्जीभूतम् । पुन· कीदृशेन । सन्नेहेन सन्ना नितरा शान्ता ईहा चेष्टा यस्य स तादृशेन ॥

तं तरसानुससार स्मयमानो वायुजोऽद्रिसानुससारः ।
बद्ध्वा विद्विषमस्य क्षितिपं ररक्ष मोक्षविद्विषमस्य ॥ १६ ॥

तच्छ्रुत्वेति शेष. । वायुजो भीम स्मयमान ईषद्धसमान तरसा वेगेन त क्षितिप विराटमनुससार अनुजगाम । मोचयितुमित्यर्थ । कीदृश. । अद्रिसानुससार अद्रिसानुवत्पर्वतशिखरवत् ससार सस्थैर्य· । स च वायुजो भीम. अस्य विराटनृपस्य विद्विष शत्रु सुशर्माण बद्ध्वा । आनीयेति शेष· । क्षितिप विराट ररक्ष । तद्धस्तादमोचयत्यर्थ· । कीदृश । विषमस्य सकटस्य मोक्षवित् मोक्ष वेत्तीति तादृक् ॥

स्वामित्राणान्मुदिता. स्वामित्राणा भयाच्च पाण्डोस्तनयाः ।
अवसन्नत्रैगर्ता अवसन्नत्रैव रात्रिमशिष्टा[३] ते ॥ १७ ॥

अवसन्नत्रैगर्ता. अवसन्ना खेदिता । बद्ध्वा बलेनानयनात् । (त्रैगर्ता योधा यैस्ते) । तथा स्वामिन तत्कालावधिपालनात् स्वामिनो विराटस्य त्राणात् भीमेन विहितात् मुदितास्तुष्टा. सन्त ते युधिष्ठिराद्या स्वामित्राणां निजशत्रूणा दुर्योधनादीना भयात् यथा नावशिष्टकतिपयदिनावधि प्रकटा स्यामेति भवेत् अशिष्टामशेषा सकलामेव रात्रि तत्रैव अवसन् ऊषु ॥

तरसैव सुशर्माणं मुमोच मात्स्यः सराज्यवसुशर्माणम् ।
ते हि नरो धन्या ये जित्वारीन्व्यापृता न रोधन्याये ॥ १८ ॥

१ 'नाहन्' इत्येव पाठो भवेत् २ 'द्धसम्' इति भवेत् ३ 'मवशिष्टा' मूल०.

मात्स्य मत्स्यदेशनृप विराटनृप. सुशर्माण राजान त्रैगर्त तरसैव बलेनैव । अन्यैरसमतोऽपीत्यर्थ । त मुमोच । कीदृशम् । सराज्यवसुशर्माण सह राज्येन वसुभिर्धनै शर्मणा सुखेन च वर्तते य स तादृश । एतत्प्रस्तावेनान्यापदेशमाह—ये नरो मर्त्या मनुष्यधर्माण राजान अरीन् शत्रून् जित्वा रोधन्याये तेषा शत्रूणा रोधन्याये कारागृहरक्षण रोध तद्भूम्यादिरोधन वा तत्र न व्यापृता न लग्नास्ते नर पुरुषा धन्या । धन्यजन्मान इत्यर्थ । नर इति नृशब्दस्य अजन्तस्य प्रथमाबहुवचनरूपम् । ये नृपा शत्रून् जित्वा तदीयभूम्यादावलोलुपास्तानेव तत्र कलमशालिन्यायेन रोपयन्ति ते धन्या इत्यर्थ ॥

गोपजनानाव्रजतः प्रातर्विद्राव्य[1] नानाव्रजतः ।
चक्रुरभङ्गोग्राहंकारा. कुरवः सुदुर्लभं गोग्राहम् ॥ १९ ॥

प्रात प्रभातसमये नानाव्रजत नानागोव्रजेभ्य आव्रजत आगतान् गोपजनान् विद्राव्य विद्रुतान् कृत्वा अभङ्गोग्राहकारा अभङ्ग निर्नाश उग्र कठिन. अहकारो गर्वो येषा ते तादृशा. कुरव दुर्योधनपक्ष्या गोग्राह गवा ग्राह रोधन चक्रु । कीदृशम् । सुदुर्लभ दुष्प्रापम् ॥

कुरुभिर्गोपालीषु क्षिप्तासु हृतासु चैव गोपालीषु ।
पुरमेवादुद्राव स्वयमध्यक्षो गवा जवादुद्राव ॥ २० ॥

गोपालीषु गोपानामाल्य पङ्क्तय तासु क्षिप्तासु दूरीकृतासु, तथा गोपालीषु गवां सुरभीणा पाल्य पङ्क्तय तासु च हृतासु सतीषु स्वय गवामध्यक्ष नियुक्त तदधिकारी जवात् वेगेन उद्राव उच्चै.रावः अब्रह्मण्यशब्दो यस्य स तादृश. पुरमेव विराटनगरमेव आदुद्राव आद्रवत् । गत तन्निवेदयितुमित्यर्थः ॥

अजनि च शून्या तस्य त्रातुं राज्ञः पुरी पशून्यातस्य ।
नृपदायादायातस्तद्वृत्तमवेदयद्भयादायातः ॥ २१ ॥

तदा च पशून् गोसघान् त्रातु रक्षितु यातस्य राज्ञ विराटनृपस्य तस्य पुरी नगरी शून्या निर्जना अजनि जाता । अतोऽस्मात्कारणात् भयात् कुरुभ्यो जातात् आयातो गवामध्यक्ष. तद्वृत्त गोग्रहवृत्त नृपदायादाय नृपसुताय उत्तरनाम्ने अवेदयत् न्यवेदयत् । 'दायादौ सुतबान्धवौ' इत्यमर ॥

गवामध्यक्ष किमिति नृपसुत न्यवेदयदित्याह—

अपि सरभसमेतानि व्रातानि गवा महर्षभसमेतानि ।
अरिलोकाल्यन्तेन स्वयमेव सुयोधनेन काल्यन्ते नः ॥ २२ ॥

1. 'विद्राव्य तदनु नाना' मूल०.

तद्ध्रियतां चापमद. पाहि पुरं स हि पलायतां चापमदः ।
नैतत्सहनीयं ते यद्रिपुभिर्गोकुलानि सह नीयन्ते ॥ २३ ॥
इति वनितामध्ये यन्निवेदित' कर्म तनुभृतामध्येयम् ।
धृष्टतरा गा राज्ञ. प्रोवाच गुरुतरागाराज्ञ. ॥ २४ ॥

(तिलकम्)

हे नृपसुत, अरिलोकाल्यन्तेन अरिलोकाना शत्रुलोकानामाल्य पङ्क्य तदन्तेन त-द्विनाशरूपेण सुयोधनेन दुर्योधनेन स्वयमेवागत्य महर्षभसमेतानि महावृषभयुक्तानि एतानि नोऽस्माक गवा व्रातानि गोयूथानि सरभस ससाहसवेग काल्यन्ते बलाद्गृहीत्वा नीयन्ते ॥ तत्तस्मात्कारणात् हे नृपसुत, त्वया अद चाप ध्रियता चाप गृहाणैतत्पुर नगर पाहि रक्ष। स च दुर्योधन तेन हेतुना अपमदो मदरहित पलायता विद्रवतु । यश्च रिपुभि' कुरुभि गोकुलानि गोयूथानि सह नीयन्ते बलात्, एतत्ते कर्तु न सहनीय न क्षन्तव्यम्। 'तव्यानीययकाराणा षष्ठी कर्तरि वा स्मृता' इत्यनेन कर्तरि षष्ठी ॥ इत्यनेन प्रकारेण वनितामध्ये अवरोधमध्ये तनुभृता देहिनामध्येय न ध्येय मनसापि अचिन्त्य कर्म कार्य तादृश बलाद्गोग्रह गवाध्यक्षेण निवेदित विज्ञापितो राज्ञ पुत्रः उत्तरनामा धृष्टतरा अतिमुखरा गा वाचः प्रोवाच । अत्र हेतु —कीदृश राजपुत्र । गुरुतरागाराज्ञ गुरुतरा अतिगुर्वी अगारे गृहे एव न पुनर्बहि. आज्ञा यस्य स तादृक् । विमूढो बाल इत्यर्थ' ॥

विराटतनय उत्तरो मुखरा वाच किमित्यवोचदित्याह—

अद्य हि कोदण्डेन प्राप्य क्रुद्धो यथान्तको दण्डेन ।
क्षपयेयं तामेकः कुरुपृतनां तत्र भवति यन्ता मे कः ॥ २५ ॥
अद्य भृश तनुजवता रणे रिपूणां करोमि शंतनुजवताम् ।
अर्जुनमन्यं तान्ते स्वबले मां विक्रमेण मन्यन्तां ते ॥ २६ ॥

(युग्मम्)

अद्यैतस्मिन्नहनि क्रुद्ध एतादृशकर्मश्रवणात् क्रोधवानहमेक कुरुपृतनां कौरवचमू ता प्राप्य कोदण्डेन चापेन कुरुचमूमह क्षपयेय नाशयिष्यामि । को यथा—अन्तको यथा यथाशब्द इवार्थे । यथा अन्तको दण्डधर दण्डेन सकल जगत्क्षपयति एक' तथाहमपि कुरुचमू क्षपयिष्यामीत्यर्थ । तत्र च तस्मिन्कर्मणि मया विधीयमाने कोऽन्यो यन्ता नियन्ता भवति । न कोऽपि नियामको भवतीत्यर्थ ॥ शतनुजवता शतनो राज्ञ जात शतनुजो भीष्म तद्वता तत्सेनानीनामपि रिपूणा शत्रूणा कौरवाणा रणे मृधे तनुजवता तनुरतिकृशो जवो वेगो येषा ते तनुजवा तेषा भावस्तत्ता तामतिहीनबलतां करोमि करिष्यामि 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भवन्तीविभक्तिरपि भविष्यदर्थे । तान्ते । कौरवै खेदिते च स्वबले अस्मदीयबले। तान्ते इति 'तमु ग्लाने'

धातु'। विक्रमेण हेतुना अन्यमर्जुन द्वितीयमर्जुन मां ते रिपवो मन्यन्ताम् अर्जुनाद्धीनबलो नास्मीति कुरुत(?)। विराटपुत्र इत्यर्थ ॥

स्ववलेपां चालपति स्वपतेरुपमाधरां च गिरमित्यस्मिन्।
स्वबले पाञ्चालपतिप्रियतनया वचनमुत्तरामुक्तवती ॥ २७ ॥

इत्यनेन प्रकारेण स्वबले सुष्ठु अबलो बलरहितस्तस्मिन् स्वबले वराकेऽस्मिन् विराटतनये उत्तराख्ये स्ववलेपा गिर सुष्ठु भूयशो(यान्)ऽवलेपो गर्वो यस्या तादृश तथा स्वपते स्वश्चासौ पतिश्च भर्ता अर्जुनस्तेन सह उपमाधरामुपमासस्थापिनी च गिरं वाचमुक्तवति सति पाञ्चालपतिप्रियतनया पाञ्चालपते द्रुपदस्य प्रिया स्नेहपात्र तनया द्रौपदी उत्तरा तद्भगिनी विराटतनया वचन वक्ष्यमाणमुक्तवती । स्वपतेरुपमेत्यनेन क्रोधवशमनस्केत्यर्थ ॥

द्रौपदी उत्तरां किमवोचदित्याह—

नर्तनलाभवतीनां यासौ गेहे बृहन्नला भवतीनाम्।
विख्याता सारथ्यान्नियंस्यति भ्रातुरर्थिता सा रथ्यान् ॥ २८ ॥

हे नृपसुते, भवतीना युष्माक सत्कार्या नर्तनलाभवत्या (तीना) नर्तने यो लाभो वेतनादि तद्वतीना नर्तकीना गेहे नर्तनशालाया, यद्वा हे भवति, हे भो' नृपसुते ईना साक्षाल्लक्ष्मीनाम्। तत्सदृशीनामित्यर्थ । नर्तनलाभवतीना नर्तकीना गेहे, या असौ या एषा बृहन्नला लडयोरैक्यात् बृहन्नडा अस्ति, यद्वा भो. नृपसुते इत्यध्याहार । या असौ बृहन्नडा भवति अस्ति, सा एषा बृहन्नडा सारथ्यात् सारथे सूतस्य कर्म सारथ्य तस्माद्धेतोर्विख्याता प्रसिद्धा। पाण्डवगृहे इत्यर्थ'। अर्थिता प्रार्थिता सती भवतीना भ्रातु उत्तराख्यस्य राजसुतस्य रथेन युक्ता रथ्या अश्वास्तान् नियस्यति पुरा रुणद्धि । रथवाहक सूतो भविष्यतीत्यर्थ ॥

द्रौपदी पुनरप्युत्तरां किमवोचदित्याह—

अस्याः सामर्थ्येन व्यधत्त पार्थो बलीयसामर्थ्येन।
खाण्डवदावे दाहं पाण्डवनगरे च तां तदा वेदाहम् ॥ २९ ॥

बलीयसामतिशयेन बलिना वीराणामर्थ्येन प्रार्थनीयेन अस्या बृहन्नडायाः सामर्थ्येन रथसज्जीकरणसंयोजनादिना पार्थ अर्जुन. खाण्डवदावे खाण्डवाख्यवने दाह व्यधत्त। खाण्डववन ददाहेत्यर्थ । पाण्डवनगरे च स्थिता तदा सैरिन्ध्रीरूपेण यथेह तथा तत्र स्थितापि अह तद्वेद जानामि ॥

इति सरसं चोदितया सैरिन्ध्र्या चोत्तरेण संचोदितया।
सत्वरमतिमाननया वासविरानीयते स्म मतिमाननया ॥ ३० ॥

इत्यनेन प्रकारेण सैरिन्ध्र्या सैरिन्ध्र्यपरनामधेयया द्रौपद्या सरस सोत्कण्ठ च उदितया उक्तया, तथा उत्तरेण विराटनृपसुतेन च संचोदितया सम्यगतिशयेन चोदितया

प्रेरितया अनया उत्तरया विराटसुतया मतिमान् बुद्धिमान् वासविरिन्द्रसूनुः सत्वरं शीघ्रमेव आनीयते स्म आनायित । नाट्यशालाया इति शेष । कया । अतिमाननया अतिशयेन मानना पूजा तया । अत्यादरेण आनायित इत्यर्थ. ॥

स्वयमहितमहासार्थं हन्तुमना जिष्णुरधिकतमहासार्थम् ।
चक्रेनर्मानीतः समराय च सोत्तरः पुनर्मानीत. ॥ ३१ ॥

आनीत स जिष्णु॰ पार्थ बृहन्नडारूपधृत् अविकतमहासार्थमतिशयेनाधिकहासाय नर्मक्रीडा चक्रे । नर्मवचनान्युक्तवानित्यर्थ । च पुन समराय च सग्रामाय च इत॰ स्थानात् नर्मक्रीडा चक्रे । कीदृश पार्थ । मानी मानवान् । पुनश्च कीदृश । सोत्तर॰ सहोत्तरेण विराटपुत्रेण वर्तते य स । पुन कीदृश । स्वयमेव अहितमहासार्थ शत्रु-महासमूह हन्तुमना हन्तु मनो यस्य स हन्तुमना इत्यत्र 'तु काममनसो' इत्यने-नानुनासिकलोप । यद्वा पुनर्मानीत॰ मा लक्ष्मी सारथिपदप्रापणरूपा नीत प्रापित. स पार्थ. इत अस्मात्सकाशात् मानी मानवान् अन[1] शकट रथयोग्य रथरूप वा चक्रे ॥

अथ दन्तुरगजवन्तं कुरुसंघमलङ्घनीयजवं तम् ।
दृष्ट्वा तत्रासारं विराटपुत्रोऽलपच्च तत्रासारम् ॥ ३२ ॥

अथानन्तरं दन्तुरा रम्या सदन्ताश्च गजा विद्यन्ते यस्मिन् स तादृशे, तथा अल-ङ्घनीयजव न लङ्घनीयो जवो यस्य स तादृश कुरुसंघ कौरवव्यूह दृष्ट्वा विराटपुत्र उत्तर अरमत्यर्थ तत्रास बिभाय । स च तत्र समरे असार तुच्छ प्रलापतुल्यमल-पज्जगाद च ॥

अथ बृहन्नडावेशधारिणमर्जुन काकुस्वरेण प्रार्थयन् भीतो विराटसुत उत्तर किम-वोचदित्याह—

बृहदवलेपारासौ दधती सेना बृहन्नलेऽपारासौ ।
कथमहमत्रासेन स्वयं प्रवेक्ष्यामि तूर्णमत्रासेनः ॥ ३३ ॥

हे बृहन्नले हे बृहन्नडे, असौ एषा अपारा पाररहिता सेना बृहदवलेपारासौ बृहत् महान् अवलेपो गर्व आरास॰ आसमन्ताद्रासः सिंहनादश्च तौ दधती धारयन्ती अस्ति । तत् अस्याम् अपाराया सेनायामसेन अविद्यमाना स्वल्पा वा सेना यस्य स असेन अह स्वय कथमत्रासेन निर्भय तूर्ण शीघ्र प्रवेक्ष्यामि । अत्र प्रवेष्टु न शक्नोमीत्यर्थ ॥

पुनश्च बृहन्नडावेषधारिणमर्जुनमुत्तरः किमवोचदित्याह—

यो[2]हि घृणामावलय स्यन्दनमायान्ति वैरिणामावलयः ।
त्यज मामम्बालोलं कथं नु कुर्यां पराक्रमं बालोऽलम् ॥ ३४ ॥

---

१ एव व्याख्याने 'चक्रे नर्मानीत' इत्यत्र रेफश्रवणानुपपत्ति . २ 'याहि' मूल०

भो बृहन्नडे, त्व घृणा करुणा याहि। ममोपरि करुणा विधेहीत्यर्थः। स्यन्दन रथ च आवलय प्रत्यावर्तय। अत्र हेतु—वैरिणामावलय शत्रूणा पङ्क्तय आयान्ति। त्व च मा त्यज मुञ्च। इतोऽपसरामीत्यर्थ। कीदृश माम्। अम्बालोलम् अम्बायामतिस्नेहेन पालयन्त्या जनयित्र्या लोलम्। बालमित्यर्थः। अह बाल सन् अलमत्यर्थ पराक्रम साहसरूपम् अपारैतत्सेनाप्रवेशरूप साहस कथ नु कुर्याम्॥

पुनश्चोत्तरोऽर्जुन बृहन्नडावेषधारिण किमवोचदित्याह—

स्याश्च पदं वासविधेरस्मन्मोक्षेण शश्वदम्बासविधे।
दुर्लभमङ्गददाम क्षौमाद्यं द्रव्यजातमङ्ग ददाम॥ ३५॥

हे बृहन्नडे, अस्मन्मोक्षण इत सकटात् अस्माक मोक्षेण त्व च अम्बासविधे मदीयजनयित्रीसविधे शश्वत्सदैव वासविधे वासस्य स्थिते यो विधि सर्वप्रकारेण सम्यग्वार्ताग्रहणादिना विधान तस्य पद स्थान स्या भविष्यसि इतीति सकटात् मद्रक्षणेन मदीयजननी च भवतीं सम्यक्पालयिष्यतीत्यर्थ। हे अङ्ग बृहन्नडे, अङ्ग इष्टामन्त्रणे। क्षौमाद्य दुगूलाद्य द्रव्यजात द्रव्यसमूह दुर्लभ ते ददाम। तथा—अङ्गददाम अङ्गदाश्च दामानि हारदामानि च तदङ्गददाम च तुभ्य ददाम॥

इत्थं तत्रासन्तं बहुधा निगदन्तमधिगतत्रासं तम्।
उत्तरमाहितहासः प्रोचे बीभत्सुरुत्तमाहितहा सः॥ ३६॥

इत्थमनेन प्रकारेण तत्र समरभूमौ असन्तमपण्डित मूर्ख 'सन् सुधीः कोविदः कवि' इत्यमर। तथा—अधिगतत्रास प्राप्तभयम्। बहुधा पुन पुनर्निगदन्त काकुस्वरेण प्रार्थयमानं तमुत्तरम् आहितहास उद्भूतहास स बीभत्सुरर्जुन प्रोचे जगाद। कीदृशोऽर्जुन। उत्तमाहितहा उत्तमा प्रधाना येऽरयस्तान् हन्तीति तादृश। 'इत्थ तत्रासदृश बहुधा निगदन्तमधिगतत्रासदृशम्' इति पाठे च इत्थमनेन प्रकारेणासदृशमयुक्त बहुधा निगदन्त तथा अधिगतत्रासदृशम् अधिगतत्रासे प्राप्तभये दृशौ यत्र स तादृशम्॥

आस्तामुत्तर सान्त्वं द्विषतां प्राप्तोऽधिमध्यमुत्तरसां त्वम्।
स्वनिवासं नाहत्वा शत्रून्नेष्यामि विपुलसनाह त्वा॥ ३७॥
इत्थं सुरसत्वेन प्रहिते वाहेऽर्जुनेन सुरसत्त्वेन।
सहसा समरोदितया भिया विराटात्मजेन समरोदि तया॥ ३८॥

(युग्मम्)

इत्थमनेन प्रकारेण। उक्त्वेति शेष। सुरसत्त्वेन सुराणा देवानामिव सत्त्व धैर्य यस्य सुरसत्त्वस्तेन अर्जुनेन सुरसत्त्वेन सुशोभनो रसो रणरसो यस्य तस्य भावस्तत्त्व तेन हेतुना वाहे अश्वे प्रहिते रणाय निर्मोचिते प्रग्रहे सति सहसा तत्क्षणमेव समरोदितया सग्रामोत्थितया तया तादृश्या भिया भीत्या हेतुभूतया विराटात्मजेन उत्तरेण समरोदि रुदितम्।

तत्तादृशं संकटं वीक्ष्य उत्तरो रुरोदेत्यर्थः । इति किमुक्त्वेत्याह—आस्तामिति । हे उत्तर सान्त्वं चाटु मद्विषये त्वत्कृतमास्तां भवतु । त्वं च उत्तरसामुत् उद्भट तरो वेगो येषां ते तादृशानां रिपूणामर्विमध्ये मध्ये प्राप्तोऽसि । हे विपुलसनाह, विपुलं सनाहं कवचं यस्य स तादृश, सोत्प्रासमुक्तिरियम् । शत्रून् रिपून् तवाहत्वा अनिर्मूलयित्वा त्वां स्वनिवासं न नेष्यामि । शत्रून् हत्वैव नेष्यामीत्यर्थः । अहत्वा न इति च द्वौ नञौ प्रकृतमेवार्थं कथयतः ॥

सोऽ[1]थाभियानादरिभिः प्रदिश्यमानोऽवरुह्य यानादरिभिः ।
व्यपयात समहासि सुधनुस्त्यक्त्वा जनैस्ततः समहासि ॥ ३९ ॥

अभियानादरिभिः अभियानं रणाय संमुखगमनं तत्र आदरिभिः सादरैः अरिभिः शत्रुभिः कुरुभिर्यानात् रथादवरुह्य व्यपयातश्चलितः प्रदिश्यमानः हस्तेन उद्दिश्यमानो वा स्वधनुः स्वकीयं चापं त्यक्त्वा चलितः समहासि सह महासिना खड्गेन विद्यते यस्मात्तादृशः स उत्तरो विराटसुतः व्यपयातश्चलितः । ततश्च जनैश्च समहासि सम्यक् अतीव हसितम् ॥

चक्रे रथमानीतं प्रगृह्य केशेषु जिष्णुरथ मानी तम् ।
वाग्भिर्भीरहिताभिः पुनरमुमाश्वासयद्गभीरहिताभिः ॥ ४० ॥

अथानन्तरं जिष्णुरर्जुनः मानी मानवान् तं विराटपुत्रमुत्तरं बलात्केशेषु प्रगृह्य रथमानीतं रथं प्राप्तं चक्रे । रथमारोपयामासेत्यर्थः । पुनश्च भीरहिताभिः भिया भयेन रहिताभिः, तथा गभीराभिः गाम्भीर्ययुक्ताभिः हिताभिश्च वाग्भिः विराटनृपसुतस्यापि सतः एतादृशं क्लैब्यं नोचितमित्यादिकाभिः परमुत्तरमाश्वासयत् । आश्वासयामासेत्यर्थः ॥

दैन्यं मुञ्चस्वेदं वेपथुमपि गात्रगतममुं च स्वेदम् ।
कुरु मतिमुत्तर तोत्रग्रहणे मम शत्रुमुत्तरतोऽत्र ॥ ४१ ॥
इति स रिपुत्रस्तस्य प्रत्ययजननाय पाण्डुपुत्रस्तस्य ।
प्रथितानामपदानान्न्यवेदयदशङ्कमात्मनाम पदानाम् ॥ ४२ ॥

(युग्मम्)

इत्यनेन प्रकारेणोक्त्वा रिपुत्रस्तस्य रिपुभ्यः कौरवेभ्यस्त्रस्तस्य भीतस्य तस्योत्तरस्य प्रत्ययजननाय विश्वासोत्पादनाय स पाण्डुपुत्रोऽर्जुनः बृहन्नडावेशभृदपि [2]अपदानात् रणादावद्भुतकर्मणा, प्रथितानां त्रिजगत्प्रसिद्धानां पदानां सव्यसाचिविजयादीनां मध्ये आत्मनाम अतिप्रसिद्धमर्जुनाख्यं तस्योत्तरस्य न्यवेदयत् अकथयत् । कथमशङ्कम् अविद्यमाना शङ्का शत्रुभ्यः स प्रकटीकरणे निःशेषतः प्रतिश्रुतसमयातिवाहनात् यत्र कर्मणि तथा ।

---

१ 'सोऽथ भियानादरिभिः' मूल० २ 'अपदानं कर्म वृत्तम्' इत्यमरः

इति किमुक्त्वेत्याह—दैन्यमिति। भो॰ उत्तर, दैन्य दीनभाव रिपुत्रासजमिद मुञ्चस्व त्यज। तथा वेपथु कम्पमपि भयज सात्विक भावममु च। एत च स्वेद गात्रगत मुञ्चस्व। हे उत्तर, अत्र रणे शत्रु रिपु दुर्योधनमुत्तरत अवतीर्यवत[1]। योद्धुमिति शेष॰। मम तोत्रग्रहणे प्रतोदग्रहणे। सूतकर्मणीत्यर्थ। तत्र मति बुद्धि कुरु। मत्सूतो भवेत्यर्थ॥

नुन्नरथाश्वस्तेन श्मशानमेत्यात्तधनुरथाश्वस्तेन।
अशनैरारासरतः कुरुवीरान्पाण्डुसूनुरारासरतः॥ ४३॥

अथानन्तर पूर्वोक्तसान्त्वविधिना आश्वस्तेन आश्वासयुक्तेन तेन विराटपुत्रेणोत्तरेण नुन्नरथाश्वो नुन्ना प्रेरिता रणाभिमुखीकृता रथाश्वा यस्य स तादृश पाण्डुसूनु अर्जुन. तथा श्मशान पितृवनमेत्य शमीवृक्षावलम्ब्यस्त्रगणादात्त गृहीत धनुर्येन स तादृशश्च अशनै महत्कृत्वा आरासे सिहनादे रत सन् आसरत रणाभिमुखमागच्छत कुरुवीरान् भीष्मकर्णादीन् आर ययौ। रणार्थमित्यर्थ॥

तेनोत्तरसारथिना गाण्डीवं बिभ्रता च तरसा रथिना।
दृढमाकर्णादिषुभी रभसाकृष्टैरतायि कर्णादिषु भीः॥ ४४॥

उत्तरसारथिना उत्तरो विराटपुत्र सारथि॰ सूतो यस्य स तादृशेन गाण्डीव नाम धनुर्बिभ्रता च रथिना रथयुक्तेन तेन अर्जुनेन तरसा वेगेन दृढमाकर्णात् कर्णावधि रभसेन आवेगेन आकृष्टैरिषुभिर्बाणै॰ हेतुभि कर्णादिषु कुरुवीरेषु भीर्भयम् अतायि विस्तारिता॥

रुधिरवसाचित्रा सा कुरुसेना जातसव्यसाचित्रासा।
आहितलेहा हेतिप्रकरैरपतन्महीतले हाहेति॥ ४५॥

जातसव्यसाचित्रासा जात सव्यसाचिन त्रासो यस्या सा तादृशी। तथा रुधिरवसाचित्रा युद्धे क्षतेन जाते ये रुधिरवसे रुधिर रक्त वसा च देहिना धातुविशेष ताभ्यां चित्रा। तथा हेतिप्रकरै॰ आयुधसमूहै आहित कृत लेहो ग्राह॰ सर्वतो व्याप्तिरूपो यस्या सा तादृशी। 'हा हा' इति शब्दमुच्चार्य महीतले भूपृष्ठे अपतत्॥

अधुना सकलकुरुवीरतिरस्क्रियैकप्रागल्भ्यमर्जुनस्य वर्णयितुमाह—

पाटितवक्षोदेहः पाण्डवशस्त्रेण शात्रवक्षोदेहः।
भीष्मोऽन्विततालस्य श्लेषमधत्त ध्वजस्य विततालस्यः॥ ४६॥

शात्रवक्षोदेह शात्रवाणा रिपूणा क्षोदे सचूर्णने ईहा चेष्टा यस्य स तादृशोऽपि भीष्म शान्तनव पाण्डवशस्त्रेण पाण्डवस्यार्जुनस्य शस्त्रेण पाटित विदीर्ण वक्षो यस्य स तादृशो देहो वर्ष्म यस्य तादृश॰ सन्, अत एव विततालस्य वितत विस्तीर्णमालस्यमौ-

१. 'अवतीर्णवत' इति भवेत्.

दासीन्यम् । अकिंचित्करत्वमिति यावत् । यस्य स तादृशः । अन्विततालस्य अन्वितो युक्तस्तालो वृक्षविशेषो यस्य स तादृशस्य ध्वजस्य श्लेष समवेतत्वमधत्त । अतिव्यथित सन् तालाङ्कध्वजे सलीनदेहोऽभूदित्यर्थः । तालध्वजो भीष्म इति प्रसिद्ध ॥

अधुना कुरुपाण्डवगुरोर्द्रोणाचार्यस्यापि अर्जुनेन तिरस्कृतपराक्रमत्व वर्णयन्नाह—

अशनैराशाततया कुलिशोपमयेन्द्रसूनुराशाततया ।
सायकसंतत्याजप्रतिमं द्रोणं विदार्य संतत्याज ॥ ४७ ॥

अशनै शीघ्रमेव आशाततया आशातस्य तीक्ष्णस्य भाव आशातता तया तीक्ष्णत्वेन कुलिशोपमया वज्रतुल्यया सायकसतत्या शरश्रेण्या अजप्रतिम विष्णुतुल्यम् । पराक्रमेणेति शेष । विदार्य विदीर्णाङ्ग कृत्वा सतत्याज । गुरुगौरवेण त तादृश त्यक्त्वा गतोऽर्जुन इत्यर्थः ॥

अधुना कर्णस्यापि तिरस्क्रिया वर्णयति—

कृत्वा विरथाश्वं तं सूतं नीत्वा च वासविरथाश्वन्तम् ।
भग्नमतनुतत्क्षणतः कर्णं जिष्णुः शरैरतनुत क्षणतः ॥ ४८ ॥

अथानन्तर वासविरिन्द्रसूनु अर्जुन त जगद्विख्यातपराक्रममपि कर्ण राधेय शरै बाणै विरथाश्व विगता हता रथाश्वा यस्य स त तादृश कृत्वा तथा सूत तत्सारथि च शीघ्रमेवान्त नाश च नीत्वा क्षणत क्षणेन शरैर्बाणै अतनु बहु कृत्वा तत्क्षण तनूकरण तस्मादतनुक्षणतः हेतोर्भग्न लब्धभङ्ग साधिरथमतनुत चकार ॥

अथ शकुनेरपि पार्थकृता तिरस्क्रिया वर्णयति—

विषदावेशातान्तस्तस्य शरः सुबलसूनवेशान्तातः ।
पाण्डववैरस्य मदात्स्वयमेवापादितस्य वैरस्यमदात् ॥ ४९ ॥

शान्त शातस्तीक्ष्णोऽन्तो यस्य स तादृश तथा विषदावेशातान्तः विष स्पर्शसमये ददाति इति विषद तादृशश्चासावावेश तत्र अतान्त अखिन्न तस्य अर्जुनस्य शरः मदाद्गर्वात् स्वयमेवापादितस्य निष्पादितस्य पाण्डवै सह वैरस्य कलहस्य वैरस्य विरसत्व सुबलसूनवे सौबलाय शकुनये अदात् । मदेन पाण्डवैः सह कलहस्य मूलकारणभूता शकुनिरर्जुनस्तीक्ष्णशरविद्ध स्वघातै सह कलह कुरूणा मयोत्पादित इति नितरा सानुशयोऽभूदित्यर्थ ॥

क्षतजे विततक्षरणे सुयोधनं भूय एव विततक्ष रणे ।
वासविरुद्रवदे व स्फुटमरिसैन्ये चचार रुद्रवदेव ॥ ५० ॥

वासविरर्जुनो रणे सग्रामे सुयोधन दुर्योधन भूय एव विततक्ष तनूकरोति स्म । 'तक्ष त्वक्ष् तनूकरणे' धातु । शरैरिति शेष । कस्मिन्सति । क्षतजे रक्ते विततक्ष-

---

१ 'द्विषदा' मूल०.

रणे सति वितत विस्तीर्ण क्षरण स्रवण यस्य तत्तादृशे सति। अर्थात् तस्यैव। स च वासविरिन्द्रसूनु' अरिसैन्ये शत्रुकटके रुद्रवत् रुद्रतुल्यम् अतिभयानक चचार। अत्र उद्रवदे इति व इति पदच्छेद.। वशब्द इवार्थे। अरिसैन्ये कीदृशे व उद्रवदेव उच्चै रव उद्रव' विकटशब्द त ददाति उद्रवद तस्मिन् तादृशे इव। तमर्जुन रुद्रवद्भीमकर्माण दृष्ट्वा सैन्यमुत्कट शब्दमिवाभूदित्यर्थः॥

मुख्यमसावस्त्राणां स्वापनमुत्सृज्य चाञ्जसा वस्त्राणाम्।
हरणं निद्रागेभ्यश्चक्रे संग्राममूर्धनि द्रागेभ्यः॥ ५१॥

असावर्जुन अस्त्राणा मन्त्रप्रयोज्यशस्त्राणा मुख्य प्रधान स्वापनमस्त्रमुत्सृज्य अञ्जसा व्यक्तमेव वस्त्राणा वाससा हरणमेभ्यः सैन्यलोकेभ्य सग्राममूर्धनि रणशिरसि चक्रे। एभ्यः कीदृशेभ्य'। निद्रागेभ्य निद्रा गच्छन्ति ते निद्रागास्तेभ्य॥

स पृथावृक्षेशास्यः सुधनुर्न्यस्य श्मशानवृक्षेऽशास्यः।
रणभूमाववलेपि द्विड्बलमभिभूय तूर्णमाववलेऽपि॥ ५२॥

सोऽर्जुन. ऋक्षेशास्य ऋक्षाणा तारकाणामीश ऋक्षेशश्चन्द्र' तद्वदास्य मुख यस्य स तथा अशास्य केनापि न शासनीय महापराक्रमित्वात्। रणभूमौ सग्रामभूमौ अवलेपि सगर्व द्विड्बल शत्रुबलमभिभूय जित्वा पृथौ महति श्मशानवृक्षे शमीवृक्षे प्रागुद्दिष्टे यत्रायुधानि तै रक्षितान्यासन् तत्रैव पुनरपि स्वकार्य विधायागतः स्वधनु स्वचाप न्यस्य तूर्णमपि शीघ्रमपि आववले। प्रत्यावृत्त इत्यर्थ॥

न तु मे भवता तत्त्वं व्याख्येयं धृतधनुश्च भव तात त्वम्।
इति सारथ्यं तस्य व्यधायि पार्थेन वैरिरथ्यन्तस्य॥ ५३॥

इति चोक्त्वा पार्थेन अर्जुनेन तस्य उत्तरस्य सारथ्य सूतकर्म व्यधायि कृतम्। तस्य कीदृशस्य। वैरिरथ्यन्तस्य वैरिरथिना शत्रुमहारथानामन्तस्य नाशरूपस्य। इति किमित्युक्त्वा भो राजसुत उत्तर, मे मम तत्त्व रहस्य यन्मया युद्धसकटे तवाग्रे स्वनामप्रकाशित तन्न व्याख्येयम्। कस्यापि न वाच्यम्। तुशब्द पूर्वस्मात्पक्षान्तरे। हे तात पूज्य, त्व धृतधनुश्च प्राग्वत् भव। 'पूज्यश्वशुरयोस्तात' इत्यनेकार्थेषु॥

जितरिपुराजावृद्धः पुरं विराटोऽप्यवाप राजा वृद्धः।
शुश्राव जयं तस्य स्वसुतस्य च देवराडिव जयन्तस्य॥ ५४॥

आजौ सग्रामे जितरिपु जितशत्रु ऋद्ध समृद्ध' वृद्धो राजा विराटोऽपि पुर स्वनगरमवाप। तस्य सुतस्य च उत्तरस्य जय विजय शुश्राव। क इव कस्य। देवराट् इन्द्रो यथा जयन्तस्य जयन्ताख्यस्य स्वसुतस्य॥

धूपैरुत्तरलाली रथ्याः स विधाय तूर्णमुत्तरलाली।
धर्मभुवा देवनतश्चक्रे हसितं विचित्रवादेऽवनतः॥ ५५॥

स विराटनृप' उत्तरलाली उत्तर स्वसुतमुत्तराख्य लालयति सस्नेह पश्यति विशे- षत जयश्रवणादुत्तरलाली तूर्ण शीघ्रमेव रथ्या विशिखा । 'रथ्या प्रतोली विशिखा' इत्यमर । धूपैरगुर्वादिधूपै. उत्तरलाली उच्चैस्तरला सौगन्ध्याय लोला अलयो भ्रमरा यासु तास्तादृशीर्विधाय धर्मभुवा युधिष्ठिरेण कङ्कविप्ररूपधारिणा सह देवनत द्यूतात् द्यूतार्थ विचित्रवादे नानावादे हसितम् । परस्परमित्यर्थ । हास चक्रे । कथभूत । अ- वनत । द्यूतार्थमित्यर्थ । तथा च विराटपर्वणि—'प्रवर्तमानो द्यूताय मात्स्य पाण्डवम- ब्रवीत् । पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशा कुरवो जिता ॥' इति । 'ततोऽब्रवीत् महातेजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिर । बृहन्नडा यस्य यन्ता कथ न स विजेष्यति ॥ इत्युक्त्वा कुपितो राजा धर्मपुत्रमथाब्रवीत् । सम पुत्रेण मे शण्ठ ब्रह्मबन्धो प्रशससि ॥' इत्यादि विचित्र- वाद । तथा 'तत प्रकुपितो राजा तमक्षेणाहनद्भृशम्' इत्यादि ॥

स प्रजहाराजानन्नक्षेण क्षेपहृतमहा राजानम् ।
धर्मजमतिमत्तायां निजबुद्धौ निरतमेव मतिमत्तायाम् ॥ ९६ ॥

स विराट. अजानन् तन्महिमानभिज्ञ मतिमत्ताया मतिमत बुद्धिमतो भाव' मति- मत्ता तस्यां निरत राजान धर्मज युधिष्ठिरनृपमक्षेण पाशकेन प्रजहार अहनत् । कस्या सत्याम् । निजबुद्धौ अतिमत्तायाम् अतिप्रमादयुताया क्षेपेण उक्तविचित्रवादेन हृत मह तेजो यस्य स क्षेपहृतमहा ॥

तदनु रुजा यातेन श्वेताश्वभयादवैक्षि जाया तेन ।
सा निजकपटाधाराः क्षतजस्य चकार विहितकपटा धाराः ॥९७॥

तदनु तदनन्तर रुजा अक्षप्रहारोत्थव्यथया तथा श्वेताश्वभयात् श्वेताश्वादर्जुनाद्भय तस्मात् हेतो. एतादृशी व्यवस्था मे दृष्ट्वा इह बृहन्नडावेषधारी अर्जुन आयात. । निर्वि- राटवशां पृथ्वी क्रुधा करिष्यतीति भयादित्यर्थ । तेन युधिष्ठिरेण जाया सैरिन्ध्रीवेष- धारिणी द्रौपदी अवैक्षि दृष्टा । सा च द्रौपदी क्षतजस्य तत्प्रहारोत्थस्य धारा निजकपटा- धारा निज एव निजको य' पट स एव आधारो यासा ता रक्तधारा' । निजशिरोंशुके- नोत्पुसितवतीत्यर्थ । कीदृशी सा । विहितकपटा विहित कपट यया सा । अस्य ब्राह्म- णस्य वराकस्य बत नैवैतदुचितमिति मिषेण रक्त निजपटे धारयामासेत्यर्थ ॥

सुतमरिसमुदायान्तं मात्स्योऽवलोक्य समुदायान्तम् ।
[1]प्रीतिमल भेजे यः स्वयं जयन्कौरवेऽवलम्भे जेय' ॥ ९८ ॥

मात्स्यो मात्स्याधिपो विराटोऽपि तावदरिसमुदायान्तम् अरीणा समुदाय समूह तस्य अन्तो नाशस्तमायान्त सुतमुत्तरमवलोक्य समुत् सह मुदा वर्तते य स समुत् सहर्ष अलमत्यर्थ प्रीति भेजे । त सुत कमित्याह—य कौरवे दुर्योधने स्वयमवलम्बे

१. 'प्रीति लेभे जेय' स्वय जय कौरवे बले भेजे य' मूल०

आश्रयेऽपि सति जयन् जेता आसीत् । यद्वा कुरूणामिद कौरव तस्मिन् कौरवे सैन्ये स्वयमवलम्बे यो जयन् जेता आसीदिति ॥

अरिबलकम्पदया तं श्रिया समेतं सयन्तृकं पदयातम् ।
स्फुरितमहा रेजे यं सुतं परिष्वज्य संप्रहारेऽजेयम् ॥ ५९ ॥

अथ विराटनृप. अरिबलकम्पदया शत्रुबलाय कम्प ददातीति तादृश्या श्रिया लक्ष्म्या समेत युत तथा सयन्तृक सह यन्त्रा बृहन्नडावेषधारिणा अर्जुनेन वर्तते य स तादृश तथा पदयात पादपतित त सुतमुत्तर परिष्वज्य आलिङ्ग्य रेजे बभौ । कीदृश. स विराटनृप । स्फुरितमहा स्फुरित महस्तेजो यस्य स तादृश । सुत कीदृशम् । अजेय न जेतु शक्यम् । कुत्र । संप्रहारे ॥

अथ नृपमस्तकलीनां क्षतिं विलोक्यातिमात्रमस्तकलीनाम् ।
अजनि तदा पाण्डुभुवामतिरभस. कीर्तिसंपदा पाण्डुभुवाम् ॥ ६० ॥

अथानन्तरं नृपमस्तकलीना नृपस्य युधिष्ठिरस्य मस्तके शिरसि लीना क्षति विलोक्यातिमात्रमस्तो दूरीकृत कलिर्यैस्ते तादृशानामपि पाण्डुभुवा पाण्डवानामतिरभस· अतिशयेन साहसावेग अजनि जात । विराटमुपरीत्यर्थ· । कीदृशानाम् । कीर्तिसपदा कीर्तिश्रिया पाण्डुर्धवला भूर्येषा ते तादृशानाम् ॥

तदनु रहस्यवधाय त्वरिता मात्स्यपकुलोद्वहस्य वधाय ।
रूपं बभ्रुः स्वन्ते पार्थाः समये च रोषबभ्रु स्वन्ते ॥ ६१ ॥

तदनु तदनन्तर ते पार्था युधिष्ठिराद्या रहसि मिथ अवधाय सावधानीभूय तस्मिन् वेषातीत (?) च निजप्रकाशनसमय च निश्चित्य मात्स्यपकुलोद्वहस्य मात्स्याधिपस्य विराटस्य वधाय त्वरिता सन्तः स्वरूप प्राग्यथावस्थितम् । कङ्कसूदादिवेषपरित्यागेनेत्यर्थः । बभ्रु अधारयन् । बभ्रुरिति 'डुभृञ् धारणपोषणयो' धातु । किंभूतम् । रोषबभ्रु रोषेण बभ्रु कपिलम् । कदा । समये काले । कीदृशे । स्वन्ते शोभन अन्तो यस्य स तादृशे ॥

अथ तरसापत्येनप्रतिमान्पार्थान्समीक्ष्य सापत्येन ।
चक्रे सामात्येनः स्मरता मात्स्येश्वरेण सामात्येन ॥ ६२ ॥

अथानन्तरं तरसा शीघ्रमेव आपत्य गत्वा इनप्रतिमान् तेजसा सूर्यसदृशान् पार्थान् युधिष्ठिरादीन् समीक्ष्य सापत्येन सह अपत्येन सुतेन उत्तरेण वर्तते य स तादृशेन, तथा एन अपराध सुकृत स्मरता, तथा सामात्येन समन्त्रिणा मात्स्येश्वरेण साम सान्त्व तेषा चक्रे व्यधायि ॥

अवनिभृति समानमति स्वजनैः सार्धं बृहस्पतिसमानमतिः ।
तत्र दृशं समतनुत श्लाघ्यां धर्मात्मजोऽनृशंसमतनुतः ॥ ६३ ॥

धर्मात्मजो युधिष्ठिर. तत्र तस्मिन् अवनिभृति राज्ञि विराटे स्वजनैः बन्धुजनैः सार्धं समानमति सम्यक् आनमति प्रणमति श्लाघ्या सस्नेहा दृश समतनुत व्यतनोत् । कीदृश· स । बृहस्पतिसमानमति बृहस्पतेराङ्गिरसस्य समाना सदृशी मतिर्यस्य स । पुन कीदृश । अनृशंसमतनुत. अविद्यमान नृशसाना क्रूराणा मत येषा ते अनृशस-मता. सावव तैर्नुत स्तुत ॥

अदिशदसौ भद्राय प्रियां सुतामुत्तरां च सौभद्राय ।

दूतांश्चार्यसुहृद्भ्यः पार्थानां प्राहिणोद्विचार्य सुहृद्भ्यः ॥ ६४ ॥

असौ विराटो नृप भद्राय प्रशस्ताय प्रिया स्नेहभाजनभूतामुत्तरामुत्तरनाम्नी सुता सौभद्राय सुभद्रासूनवे अभिमन्यवे अर्जुनसुताय अदिशत् ददौ । तद्विचार्य च पार्थाना युधिष्ठिरादीना सुहृद्भ्यो बन्धुभ्य दूरस्थेभ्य श्रीकृष्णप्रभृतिभ्य. दूताश्च आकारणाय प्राहिणोत् विसर्जयामास । सुहृद्भ्य कीदृशेभ्य । अरीणा शत्रूणा येऽसव. प्राणास्तान् इति तेभ्यस्तादृशेभ्य ॥

संप्राप्य तदानन्तं पार्थो वव्रे कृताभिमतदानं तम् ।

प्रतिजग्राह तदैव स्फीतं सैन्यं सुयोधनो हतदैवः ॥ ६५ ॥

पार्थो युधिष्ठिर तदा तस्मिन् समये तमनन्त हरि श्रीकृष्ण प्राप्य वव्रे । साहाय्यायेत्यर्थ । कीदृश तम् । कृतमभिमत यथेष्ट दान येन स तादृश वनवासादिक्लेशिनां तेषा कृताभिमतदानमित्यर्थः । तच्छ्रुत्वा च सुयोधनो दुर्योधन हतदैव हत दुष्ट दैव शुभाशुभ कर्म यस्य स । दैवहत इत्यर्थ. । तदैव तस्मिन् काले [1]स्फीतमेकादशाक्षौहिणीरूप सैन्य प्रतिजग्राह समुदित चक्रे ॥

स्वनयात्परमातुलतः सुयोधनो वरमवाप रमातुलतः ।

श्रेयो नेयमुपायात्सोऽपि संचिन्त्य भागिनेयमुपायात् ॥ ६६ ॥

[2]रमातुलत रमया लक्ष्म्या अतुल अनुपम तस्मात् तादृशात् स्वनयात्परमातुलत सुष्ठु अनय स्वनयस्तस्माद्धेतो. य पर उत्कृष्ट स्नेहभाजन यो मातुल शकुनिस्तस्मात् वर साहाय्यरूपमवाप । सोऽपि शकुनि इति संचिन्त्य भागिनेय भगिन्या गान्धार्या अपत्य भागिनेयः दुर्योधनस्तमुपेयात् उपागमत् । इति किमित्याह—श्रेयः कुशल नेय प्राप्यम् । कस्मात् । उपायात् । कमपि स्वकीय महाराजमाश्रित्येत्यर्थः ॥

---

१ स्फीत प्रख्याततर समुदित यादवाना सैन्यमेव प्रतिजग्राह । तथा च भारते सेनोद्योगपर्वणि—'एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनजयः। अयुध्यमान सग्रामे वरयामास केशवम् । दुर्योधनस्तु तत्सैन्य सर्वमावरयत्तदा ॥' इत्येव व्याख्या सुष्ठु प्रतिभाति. २ सुयोधन स्वनयात्स्वकीयनीतित परमातुलत परेषा शत्रुभूताना पाण्डवाना मातुलत शल्याद्वरमवाप । सोऽपि शल्योऽपि 'उपायाच्छ्रेयो नेयम्' इति संचिन्त्य भागिनेय पाण्डवमुपायात् ।' इत्येव व्याख्या सुष्ठु प्रतिभाति.

तं युधि राधेयस्य ज्ञाता खलु कर्मणः पराधेयस्य ।
स ययाच क्षेपार्थं शल्योऽपि तथेति चाचचक्षेऽपार्थम् ॥ ६७ ॥

[1]स दुर्योधन युधि युद्धे पराधेयस्य परै शत्रुभिरधेयो धर्तुमशक्यस्तस्य तादृशस्य । 'डुधाञ् धारणपोषणयो' धातु । कर्मणः अत्यद्भुतकर्मणो ज्ञाता । कस्य । राधेयस्य कर्णस्य । रणादावद्भुत कर्म कर्णस्य ज्ञातेत्यर्थ । त कर्णं क्षेपार्थं शत्रूणां नाशार्थं ययाच प्रार्थयामास । शल्योऽपि राजा अपार्थं व्यर्थम् । तन्निरयमित्यर्थ । तथेति एवमेव विधीयतामिति च आचचक्षे जगाद ॥

अधुना द्वयोरपि कुरुपाण्डवसेनयोः संख्यासमुदायमाह—

सप्त महासेनानामक्षौहिण्यः कृताट्टहासेनानाम् ।
घटिता धामन्येषा तत्रैकादश धृतक्रुधामन्येषाम् ॥ ६८ ॥

एषा पाण्डवाना धामनि सैन्यरूपे सप्त अक्षौहिण्य घटिता मिलिता । एषा कीदृशानाम् । महासेनाना महत्यः सेना येषां ते तादृशानाम् । पुन कीदृशानाम् । कृताट्टहासेनानाम् कृत' अट्टहास' महाहासा युद्धोचिता यैस्ते तादृशा इना सेनानीवीरा येषा ते तादृशा' । तत्र तयोर्द्वयो. सेनयोर्मध्ये अन्येषा कुरूणामेकादशाक्षौहिण्यो घटिता मिलिता । कीदृशीनाम् । धृतक्रुधाम् धृता पार्थनाशाय क्रुत् कोपो यैस्ते तादृशानाम् । अथाक्षौहिणीसख्या प्रसङ्गेन लिख्यते—'एकविंशत्सहस्राणि शतान्यष्टौ तु सप्तति । गजाना च रथाना च तावदेव कदम्बकम् ॥ पञ्चषष्टिसहस्राणि षट्शती दशधाधिका । तुरङ्गमाना जात्याना पुन पवनरहसाम् ॥ लक्ष नव सहस्राणि पदातीना शतत्रयम् । पञ्चाशदधिक चैव स्मर्यतेऽक्षौहिणी बुधै ॥' हस्तिन २१८७०, रथा' २१८७०, अश्वा' ६५६१०, पदातय १०९३५० । इत्यक्षौहिणीसख्या ॥

निन्दितसंयत्तेभ्यः [2]श्रुत्वा च निवृत्तिमाजिसंयत्तेभ्यः ।
दधदिव हितवाञ्छां तं धृतराष्ट्रः संजयं प्रहितवाञ्छान्तम् ॥ ६९ ॥

धृतराष्ट्रो राजा आजिसयत्तेभ्य आजौ युद्धे युद्धविषये सम्यक् यत्ता. सयत्नास्तादृशेभ्यस्तेभ्यो दुर्योधनकर्णादिभ्य निवृत्ति पार्थाना वनवासादित' श्रुत्वा हितवाञ्छा स्वपरपक्षयो. स्नेहेन मिलनवाञ्छामिव दधत् तान्प्रति त सजय सूत प्रहितवान् । कीदृश तम् । शान्त शमप्रधानम् । कीदृशो राजा । निन्दितसंयत् निन्दिता दूषिता सयत् युद्ध येन स तादृश । दधदिवेत्यत्र इवशब्दो द्वयोः सेनयो सस्नेह मिलने सशयार्थम् ॥

सोऽपि मृधावादरतः पार्थानां प्राप्य संनिधावादरतः ।
अभ्यधित स्वामिवचः स्मरन्मतिं तस्य भूभृतः स्वामिव चः ॥ ७० ॥

सोऽपि सजय. पार्थाना युधिष्ठिरादीना सनिधौ सनिधाने प्राप्य मृधावादरत' मृ-

---

१. 'पाण्डवस्त शल्य राधेयस्य क्षेपार्थं ययाच' इति प्रतिभाति. २. 'स्तुत्वा' मूल०.

धस्य युद्धस्य य' अवाद' अकथन तत्र रत'। शान्तिरेव युक्ता इति कथयन्नित्यर्थः। आदरेण स्वामिवच स्वामिनो धृतराष्ट्रस्य वच अभ्यधित अकथयत्। तस्य भूभृतो दुर्योधनस्य च स्वां मति मत्सरकलुषा च स्मरन् अभ्यधित। दुर्योधनस्य मति स्मरन् संशयित इव शान्तिप्रधान धृतराष्ट्रवचोऽकथयत् इत्यर्थ। क इव। च' इव। यथा च चकार अव्यय तस्य तच्चेति सशय ब्रूते, तद्वत्सजयोऽपि जगादेत्यर्थ॥

अवनेरादरसहितैरवने राज्ञां समूहमुत्सार्यापि।
न वने नरदेवसुतैर्नवनेन निवृत्तिवर्त्मनोऽकारि मन'॥ ७१॥

राज्ञा समूह व्रजमुत्सार्य दूरीकृत्यापि अवनेर्भूमेरवने रक्षणे आदरसहितै सादरै-निवृत्तिवर्त्मन वनवासान्निवृत्तिमार्गस्य नवनेन स्तवनेन। 'णू स्तुतौ' धातु। नरदेवसुतै नृपसुतै वने वनविषये मन न अकारि न कृतम्। वनान्निवृत्य शत्रून् जित्वा महीं पालयाम इत्येव मनसि चक्रुरित्यर्थ॥

तन्मतवादायातः सूतो हास्तिनपुरं जवादायातः।
वाचं शौर्यादीनां न्यवेदयत्पार्थिवाय शौर्यादीनाम्॥ ७२॥

सूत संजय. अतोऽनन्तर तन्मतवादाय तेषा पाण्डवानां यन्मत तस्य वाद धृतराष्ट्रादीनामग्रे कथन तस्मै जवाद्वेगेन हास्तिनपुरमायात आगत। तत्र च शौर्यादीना शौरि श्रीकृष्ण, आदिशब्देन युधिष्ठिरादय, तदादीना वाच धृतराष्ट्राय पार्थिवाय न्यवेदयत्। कीदृशी वाचम्। शौर्यादीना शौर्येण शूरत्वेन प्रागल्भ्येन अदीना न दीना ताम्॥

सपितामहतातेन स्वजनेन ततोऽर्थितोऽपि महता तेन।
न तु कृतवाञ्छान्तेभ्यः सुयोधनो राज्यदानवाञ्छां तेभ्यः॥७३॥

सपितामहतातेन पितामहो भीष्म', तातो धृतराष्ट्रश्च तौ, सह ताभ्या वर्तते य स तादृशेन महता च तेन स्वजनेन बन्धुजनेन प्रार्थितोऽपि सन् सुयोधनो दुर्योधन। तु पक्षान्तरे। शान्तेभ्य शमप्रधानेभ्यस्तेभ्य पाण्डवेभ्यो राज्यदानवाञ्छा राज्यवितरणेच्छा न कृतवान्॥

तदनु परा ज्ञात्यन्तं विधास्यता धर्मजेन राज्ञात्यन्तम्।
प्रापे चिन्तापरता प्रमुष्णता सपदि मुखरुचिं तापरता॥ ७४॥

तदनु तदनन्तरमत्यन्त नितरा ज्ञात्यन्त ज्ञातीना बन्धूना सेनाद्वयेऽपि स्थितानामन्तो नाशस्त विधास्यता कर्तुमिच्छता राज्ञा धर्मजेन युधिष्ठिरेण परा उत्कृष्टा चिन्तापरता चिन्ताया परो लग्नः तस्य भावस्तत्ता प्रापे लब्धा। किंभूतेन धर्मजेन। मुखरुचि वदनकान्ति प्रमुष्णता चोरयता। मलिनमुखच्छविनेत्यर्थ। कीदृशी चिन्तापरता। तापरता तापे पश्चात्तापे रता॥

१. 'मादाया' मूल०.

स प्रणयेन सहायं जगाद गोविन्दमतिशयेन सहायम्।
नान्यो मे यादव नौरर्तिसमुद्रे त्वदप्रमेयादवनौ॥ ७५॥

सोऽय युधिष्ठिर अतिशयेन नितरां सहाय गोविन्द श्रीकृष्ण प्रणयेन सह सप्रणयं जगाद। किमिति। हे यादव यदुवशज, अप्रमेयात् ब्रह्माद्यैरपि न प्रमेयः निर्णेतु शक्यस्तादृशात् त्वत् भवत अन्य नौ तरणि। तारिका इत्यर्थ। न अस्ति। कुत्र। अर्तिसमुद्रे अर्ति मन पीडा स एव समुद्र तस्मिन्। कस्याम्। अवनौ भूमौ। 'अर्ति पीडा धनु कोट्यो' इत्यमर॥

युधिष्ठिर पुनरपि श्रीकृष्ण सध्यर्थं प्रार्थयति—

न हि कुरवो मह्यन्ते राज्य प्रदिशन्त्यभीरवो मह्यं ते।
न च जनता वध्येयं किमत्र पथ्यं त्वयैव तावद्ध्येयम्॥ ७६॥

हे श्रीकृष्ण, अभीरव न भीरव कातरा कुरव ते दुर्योधनाद्या मह्यन्ते मह्या भूमेरन्तस्तत्र मह्यन्ते मह्य राज्य न प्रदिशन्ति न दास्यन्ति। इय जनता जनाना समूह बन्धुजनाना समूह. न च वध्या हन्तु योग्या। तत्तस्मात्कारणात् अत्र विषये त्वयैव सर्वज्ञेन तावत् पथ्य हित ध्येय चिन्त्यम्॥

विह्वलवपुरङ्ग त्वा याचे यदुवीर कौरवपुरं गत्वा।
संधिं पङ्कजनयन स्वया धिया स्वैर्जनैरपङ्क जनय नः॥ ७७॥

हे अङ्ग हे यदुवीर श्रीकृष्ण, अहमेतत्सेनाद्वयसंघट्टभाविबन्धुक्षयभयात् विह्वल सकम्प वपुर्यस्य स विह्वलवपु सन् त्वा त्वा याचे। किमिति। हे यदुवीर, त्व कौरवपुरं हास्तिनपुर गत्वा हे पङ्कजनयन पुण्डरीकाक्ष हे अपङ्क अविद्यमान पङ्क कलुष शीतादिषडूर्मिज बाल्याद्यवस्थात्रयज वा यस्य तस्य सबोधनम्। न अस्माक स्वैर्जनैः बन्धुभिः सह स्वया बुद्ध्या प्रज्ञया सधि जनय उत्पादय॥

इति रिपुराशावन्तं परिहर्तुं चक्रपाणिराशावन्तम्।
अधरितचतुरम्बुध्या विचिन्त्य नृपतिं जगाद चतुरं बुद्ध्या॥७८॥

इत्यनेन प्रकारेण रिपुराशौ कुरुसैन्ये अन्त नाश भाविन परिहर्तुं दूरीकर्तुमाशावन्तमभिलाषयुक्त त नृपतिं युधिष्ठिर बुद्ध्या विचिन्त्य चतुरं कृत्वा चक्रपाणि श्रीकृष्ण जगाद। वक्ष्यमाणमिति शेष। बुद्ध्या कीदृश्या। अधरितचतुरम्बुध्या अधरिता जिताः चत्वारोऽम्बुधयो यया सा तादृश्या चतुरम्बुधिभ्योऽपि विततया। गम्भीरया चेत्यर्थ॥

श्रीकृष्णो युधिष्ठिरं किमवोचदित्याह—

कुरुवृषभावनिदानं कुर्युः कुरवो न बन्धुभावनिदानम्।
तेषां मे वचनं तु स्यादवमानस्य मूलमेव च नन्तुः॥ ७९॥

हे कुरुवृषभ कुरूणा कुरुवश्याना वृषभः श्रेष्ठः तस्य संबोधनम् हे कुरुवृषभ युधि-

ष्ठिर, कुरवो दुर्योधनाद्या अवनिदानमवने पृथ्व्या दान कुर्युः भूमि कदाचिद्द्युः । न तु बन्धुभावनिदान कुर्युः । बन्धुषु भावस्य स्वाभिप्रायस्य निदान मूलकारणम् अतस्तेषा कुरूणा तु पक्षान्तरे मे मम वचनमवमानस्य मूलमेव स्यात् अवमानोत्पादकमेव स्यात् मदीयवचनस्य नादरात् । मे कीदृशस्य । नन्तु प्रणमत । सविनयमित्यर्थः । नन्तृशब्द-स्याजन्तस्य षष्ठ्येकवचने रूपम् ॥

श्रीकृष्णस्तु युधिष्ठिर पुन किमवोचदित्याह—

अपि सुरसत्त्व रमे व श्रेयसि यास्यामि चैष सत्त्वरमेव ।
उदयो दैवप्रभवः प्रयत्नमात्रे वयं सदैव प्रभव. ॥ ८० ॥

हे सुरसत्त्व सुराणा देवानामिव सत्त्व धैर्य यस्य स तस्य सबोधनम् । अह व युष्माक श्रेयसि कल्याणे रमे हृष्यामि । एष च अह सत्त्वर शीघ्र यास्यामि । तत्सविधमित्यर्थः । उदय कार्यससिद्धिरूप दैवप्रभव दैवाद्भाग्यात् प्रभवो यस्य स तादृक् भवति । वय पुन सदैव प्रयत्नमात्रे प्रभव समर्थाः । वय केवलमत्र प्रयत्न कुर्म । सिद्धिस्तु दैवाधीनेत्यर्थः ॥

कृतवागादानं तं कृतधीरित्यर्जुनो जगादानन्तम् ।
मा लोकेश वदैवं यत्नः सुकृतोऽतियाति केशव दैवम् ॥ ८१ ॥

इत्यनेन प्रकारेण कृतवागादान कृत विहित वागादान वाक्प्रपञ्चो येन स तादृशम् अनन्त हरि श्रीकृष्णमर्जुनो जगाद । किमिति । हे लोकेश लोकाना भूरादीनामीश स्वामी तस्य सबोधनम् । त्वमेव मा वद मा ब्रूहि । हे केशव सुकृत सुशोभन कृत्वा कृत । कृतिनेति शेष । यत्न दैवमतियाति । अतिशब्दोऽर्थाद्बूह्य । कृतिना सम्यक् कृतो यत्न दैवमतियाति । तल्लङ्घयतीत्यर्थः ॥

अर्जुन श्रीकृष्ण पुनरपि किमवोचदित्याह—

विधिना वै मुख्येन स्फुटलक्षणसिद्धदेववैमुख्येन ।
देहभृतापाद्यानि श्रेयांस्यायुर्धनप्रतापाद्यानि ॥ ८२ ॥

वै निश्चये । स्फुट लक्षणेन सूत्रव्याख्यानेन सिद्धा ये देवा दिवि दीव्यन्तीति देवा देवादय पश्वादिषु द्रष्टव्या इति देवशब्दनिर्देश्या । ब्रह्मादय इत्यर्थः । तेषा वैमुख्येनापि सता मुख्येन प्रधानेन विधिना दैवेन पूर्वकर्मणा हेतुना देहभृता पुरुषेण कर्त्रा आयुर्धन-प्रतापाद्यानि आयुर्जीवितकालपर्याय , धन वित्त च, प्रताप अरिभयजननी वार्ता, एत-दाद्यानि श्रेयासि कल्याणानि आपाद्यानि लभ्यानि ॥

इत्थं तावद्यतने कृष्णः पार्थे कृतस्थितावद्यतने ।
दत्तसकलहेतुं गां निपुणो निजगाद वादकलहे तुङ्गाम् ॥ ८३ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण तावत् प्रथममद्यतने तत्कालार्हे यतने यत्ने सविरूपे कृतस्थितो

विहितसिद्धौ पार्थेऽर्जुने सति कृष्ण श्रीकृष्ण· वादकलहे वादे सवादे य कलह तत्र तुङ्गा महती ता गाम् वाच जगाद ऊचे। कीदृशी गाम्। दत्तसकलहेतु दत्ता. सकला हेतव उपपादका यस्या सा तादृशीम्। कीदृश श्रीकृष्ण·। निपुण ॥

यद्येव नियमस्तु त्वद्दृष्टान्तेषु सारवान्नियमस्तु।
तव निपुणा मतिरेक· फलविकलश्चेन्न कर्मणामतिरेकः॥ ८४ ॥

हे अर्जुन, एवमनेन प्रकारेण त्वद्दृष्टान्तेषु विविना वैमुख्येनेत्यादिषु तु पक्षान्तरे सारवान् सारयुक्त· नियमो यद्यस्ति तथापि इय तव निपुणा मतिबुद्धिस्तदैवास्तु। तदा कदेत्याह—एक कर्मणा शुभाशुभानामतिरेक उद्रेक फलविकलः फलहीनश्चेन्न भवति। शुभकर्मणामेव फलेन निपुणमत्युद्भव इत्यर्थ ॥

अपि फलवैकल्यं ते दधते केचित्फलेन वै कल्यन्ते।
तदिह भवेदिष्टस्य प्राप्तिः सत्येव सभवे दिष्टस्य॥ ८५ ॥

हे अर्जुन, ते केचिदिह फलवैकल्य फलराहित्य कृतेऽपि यत्ने दधते। वे निश्चये। फलेन कर्त्रा केचित्पुरुषा कल्यन्ते सयुज्यन्ते। केचित्फलभागिनोऽपीत्यर्थ। तदेव सत्यपि इह जगति दिष्टस्य पूर्वकृतस्य शुभमेव सभवे सति इष्टस्य अभिलषितस्य प्राप्तिर्भवेन्न त्वन्यथेत्यर्थ ॥

तत्र सुदर्शनहेतौ वदतीत्थं दर्शितात्मदर्शनहेतौ।
अतिसमानवदिष्टस्वजनो भीमोऽपि नीतिमानवदिष्ट॥ ८६ ॥

इत्थ पूर्वोक्तप्रकारेण दर्शितात्मदर्शनहेतौ दर्शिता प्रकटीकृता आत्मदर्शनस्य स्वकीयमतस्य हेतवो येन स तादृशे सुदर्शनहेतौ सुदर्शन चक्र हेतिरायुध यस्य स सुदर्शनहेति. श्रीकृष्णस्तस्मिन् वदति सति अतिसमानवन्त अतिपूजावन्त इष्टा स्वजना· बन्धुजना यस्य स तादृशो भीमोऽपि नीतिमान् सुनीति अवदिष्ट अवदत्। वक्ष्यमाणमिति शेष ॥

क्रियतां केशव सामस्वजनैः सार्धं यथान्धकेश वसाम।
सुहृदो नाम सहाया विपदो मोक्षाय देहिनामसहायाः॥ ८७ ॥

हे केशव, हे अन्धकेश अन्धकाना वृष्ण्येकदेशीयाना जनपदानामीशस्तत्सबोधनम्। त्वया साम सान्त्व सिद्ध्यर्थं तथा क्रियता यथा स्वजनै धृतराष्ट्रादिभि सार्वं सहैव मिलित्वा वसाम। यत —असहाया· न सोढु शक्याया दु सहाया विपदो विपत्ते मोक्षाय सुहृदो मित्राणि नाम निश्चये सहाया। केषाम्। देहिना प्राणिनाम्। तथा च उद्योगपर्वणि भगवद्याने भीमसेनवाक्यम्—'यथा यथैव शान्ति. स्यात्कुरूणा मधुसूदन। तथा तथैव भाषेथा मा स्म युद्धेन भाषथा. ॥' इत्यादि ॥

इत्थं संध्याशान्तं दधतं सवितारमिव संध्याशा तम् ।
ऊचे भीम देव: स्मित्वा तव बुद्धिरद्य भीमन्देव ॥ ८८ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण सध्याशान्त सध्यासमये अशान्तो दिगन्त त दधत सवितार सूर्यमिव सध्याशा सधौ कुरुभि सह मिलने या आशा अभिलाष त दधत भीम भीमसेन स्मित्वा ईषद्धसित्वा देव श्रीकृष्ण भीममूचे । किमित्याह—हे भीम, अद्य तव बुद्धि भीमन्दा इव भिया मन्दा तरला अल्पा इव दृश्यते । कातरमिव वदसीत्यर्थ ॥

शतमहितानामवृथा हन्तुं किल सापि वाक्कृता नाम वृथा ।
वदसि हि सधातुं गा भवतो बत भीम सधा तुङ्गा ॥ ८९ ॥

हे भीम, किल निश्चये त्वम् अहिताना शत्रूणा धृतराष्ट्रपुत्राणा दुर्योधनादीना शत हन्तुम् अवृथा वरण प्रतिज्ञारूपमकृथा इत्यर्थ । हे भीम, सापि वाक् प्रतिज्ञारूपा नाम निश्चये वृथा त्वया कृता । यत सधातु हि निश्चये गा वाचो वदसि बत विस्मये । हे भीमसेन, भवतस्तव सधा प्रतिज्ञा तुङ्गा महती अस्ति ॥

अपि शङ्केऽलाबूनां मज्जनमेतद्यदाजिकेलावूनाम् ।
बुद्धिं भीमाद्यासि त्वरितो ननु संयुगाय भीमाद्यासि ॥ ९० ॥

हे भीमसेन, अहमेतदलावूना तुम्बीनामपि मजन ब्रुडन शङ्के । एतत्किम् । हे भीम, त्व यत् आजिकेलौ समरक्रीडायाम् । केलिशब्दो हेलातिवादद्योतक । भीमात् रणाङ्गणे भयानकात् भीमात् भीमसेनाच्च ऊना बुद्धि यत् यासि गच्छसि तत् अलावूना मज्जनमेव शङ्के इत्यर्थ । तुच्छ खलु सदैवोन्मज्जति न खलु निमज्जति । अतस्तत्सदृशमेतदित्यर्थ । भीमादिति वचन त्व तस्माद्भीमादन्य को[ऽपि] भीमोऽसीत्यर्थम् । ननु निश्चये । तथा हे भीम, अद्य सयुगाय युद्धाय त्वरित यच्च नासि । तत्तुम्ब्या इव मज्जनमित्यर्थ । तथा चोद्योगपर्वणि भगवद्याने भीम प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् । 'अभूतपूर्वं भीमस्य मार्दवोपगत वच । गिरेरिव लघुत्व च शीतत्वमिव पावके ॥' इत्यादि ॥

इति रभसेनोवाच श्रुत्वा कृष्णस्य भीमसेनो वाच ।
तुष्टो भव दाशार्ह स्यात्समरः सद्य एव भवदाशार्हः ॥ ९१ ॥

इत्यनेन प्रकारेण कृष्णस्य श्रीकृष्णस्य वच श्रुत्वा रभसेनोत्कण्ठया भीमसेन उवाच । वक्ष्यमाणमिति शेष । हे दाशार्ह दशार्हाणा जनपदानामीश तत्सबोधनम् हे कृष्ण, त्व तुष्टो भव समरो रण सद्य एव भव दाशार्ह. भवदाशा त्वदीयाभिलाषमर्हतीति तादृश । त्वदीयेच्छानुरूप सद्य एव भवितेत्यर्थ ॥

विदलितमस्तककुम्भिव्रातभ्रमणभ्रमत्समस्तककुम्भि ।
ऊरुबलकङ्करथाणि प्रधनान्यचिराद्भयानकं करवाणि ॥ ९२ ॥

हे भगवन् श्रीकृष्ण, अहमेवंविधानि प्रधनानि युद्धानि अचिरात् शीघ्रमेव करवाणि कुर्वे । कथं कृत्वा । भयानकं घोरम् । क्रियाविशेषणमेतत् । कीदृशानि युद्धानि । विदलितानि मदवशाद्भिन्नानि मस्तकानि येषां ते तादृशाश्च ते कुम्भिनश्च गजास्तेषां व्रातं तस्य भ्रमणं तेन भ्रमन्त्यो भ्रममाणा दश ककुभो दिशो येषु तानि विदलितमस्तककुम्भिव्रातभ्रमणभ्रमत्समस्तककुम्भि । पुनः कीदृशानि । उरुबलकङ्करवाणि उरुबला ये कङ्का महाबला पक्षिविशेषा रणहतलोकमासाशाया आगतास्तेषां रव शब्दो येषु तानि च ॥

रणभुवि केशव सासृक्पङ्कपुरीतत्कपालकेशवसासृक् ।

जवभागदयालूनां द्विषां ततिं पातयामि गदया लूनाम् ॥ ९३ ॥

हे केशव श्रीकृष्ण, अहं रणभुवि सङ्ग्रामभूमौ गदया आयुधविशेषेण लूना कृत्ता द्विषतां ततिं रिपुश्रेणीं पातयामि चरणौ लोढयामि । कीदृशोऽहम् । सह असृक्पङ्केन रक्तकर्दमेन वर्तन्ते यास्ता सासृक्पङ्का पुरीतत्कपालकेशवसा पूर्यते पुरीतत् अन्त्रं तान्तोऽयं शब्द पुरीतन्ति अन्त्राणि कपाला शिरोऽस्थीनि केशा कचा वसा देहिनां धातुविशेषश्च ता सासृक्पङ्काश्च ता पुरीतत्कपालकेशवसास्ता सृजति उत्पादयतीति सासृक्पुरीतत्कपालकेशवसासृक् । पुन कीदृश । जवभाक् वेगभाक् । द्विषतां कीदृशानाम् । अदयालूनां न दयालव तेषां क्रूराणाम् ॥

इति कृतपारुष्यं तं निगदन्तं गाश्च निष्कृपा रुष्यन्तम् ।

अरिदु:सहसंनाह. स्मित्वा पुरुषोत्तमः स स हसन्नाह ॥ ९४ ॥

इत्यनेन प्रकारेण कृतपारुष्यं कृतं पारुष्यं परुषभावो येन स तं निष्कृपा कृपाशून्या· गा वाचश्च निगदन्तं जल्पन्तं रुष्यन्तं तं भीमसेनं रुष्टमिव हसन् पुरुषोत्तम· श्रीकृष्ण स्मित्वा ईषद्धसित्वा आह स्म जगाद । कीदृश । अरिभि दु सह. दु खेन सह्य संनाहो युद्धाय सज्जीभवनं यस्य स अरिदु सहसनाह· ॥

न वचो मेऽवज्ञेयं भीम भवद्दीपनार्थमेव ज्ञेयम् ।

क्रुद्धधिया ननु भवता वध्या रिपवस्तदपनयाननुभवता ॥ ९५ ॥

हे भीम, भवता मे मम वच न अवज्ञेय न अवगणनीयम् । हे भीम, तद्वचो मे मम भवद्दीपनार्थं भवदुत्साहनार्थमेव भवता ज्ञेयम् । ननु निश्चये । तदपनयान् तेषां कुरूणां ये अपनया कुनयाः द्रौपदीकेशाकर्षणनगरनिर्वासनाद्यपनयनाननुभवता भवता तत्स्मरणात् क्रुद्धधिया अतिक्रुद्धधिया रिपव शत्रवो वध्या ॥

इति कृतसंनाहरये कृष्णे गमनाय तदनु सन्ना हरये ।

हृदयं सारोदारं ध्वनती कृष्णा समेत्य सारोदारम् ॥ ९६ ॥

एष दयालो केशः सार्यः संधित्सता त्वया लोकेश।
इति कलिताधि कबर्या भारं पुरोऽदर्शयत्स्थिताधिकवर्या ॥ ९७ ॥
(युग्मम्)

इत्यनेन प्रकारेण गमनाय कुरून् प्रति दूतकर्म(र्तृ)त्वगमनाय कृतसनाहरये कृत संनाहस्य सज्जीभवनवेगो येन स तादृशे कृष्णे सति तदनु तदनन्तर कृष्णा द्रौपदी हरये श्रीकृष्णाय समेत्य उपागत्य अरमत्यर्थं सारोदा सह आरोदेन रुदनेन वर्तते या सा सारोदा रुदती सती सारेण तत्त्वज्ञानसारेण उदार महत् हृदयम् अर्थात् भगवत श्रीकृष्णस्य सव्यथ सदय च कुर्वती इत्युक्त्वा केशवेषस्य भार कचभार पुर स्थिता सती हरये श्रीकृष्णाय अदर्शयत्। कलिताधि कलितो धृत आधिर्मन पीडा यत्र तत्। क्रियाविशेषणमेतत्। कीदृशी द्रौपदी। अधिकवर्या अधिक वर्या प्रशस्या। किमित्युक्त्वा हे लोकेश लोकाना भूर्भुव स्वरादीनामीश स्वामी तत्सबोधनम्। त्वया स्वामिना संधित्सता तैर्दुष्टै कुरुभि सह अस्मदीयान् निरपत्रपान् सधातुमिच्छता हे दयालो दयाप्रधान एष केश मदीयोऽपि सभाविषये तादृशानर्हविधिना दुरात्मभि अवमानित॰ स्मार्य.। तै क्राशयै सह सधान किं युक्तमिति भगवन्त एव प्रमाणमिति भाव। तथा च उद्योगपर्वणि भगवद्याने श्रीकृष्ण प्रति द्रौपदीवाक्यम्—‘सर्वलक्षणसपन्न महाभुजगवर्चसम्। केशपक्ष्य वरारोहा गृह्य वामेन पाणिना ॥ पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुवाच गजगामिनी। अय ते पुण्डरीकाक्ष दु शासनकरोद्धृतः। स्मर्तव्य. सर्वकालेषु परेषा संधिमिच्छता ॥’ इत्यादि ॥

अथ भगवान् श्रीकृष्ण. द्रौपदी सान्त्वयन्नाह—

प्रवरे सन्नारीणामचिराद्द्रक्ष्यसि वधं प्रसन्नारीणाम्।
इति परदेवनतान्तामाश्वासयदच्युत. पदेऽवनतां ताम् ॥ ९८ ॥

प्रवरे सत्य पतिव्रता या नार्य तासा प्रवरे आद्ये त्व प्रसन्ना प्रसन्नवदना अरीणा दुर्योधनादीना वध नाशमचिरात् शीघ्रमेव द्रक्ष्यसि नात्र सदेह। इत्यनेन प्रकारेण पदे चरणकमले अवनता नम्रा तथा परदेवनतान्ता परै शत्रुभि स यद्देवन द्यूत स्वभर्तृभि॰ कृत तेन तान्ता खेदिता ता तादृशी द्रौपदीमाश्वासयत् ॥

स च रथमहितापीडं ध्वजं दधानं पतङ्गमहितापीडम्।
काञ्चनदारुकशालीकृतमधिरूढो जगाम दारुकशाली ॥ ९९ ॥

स च भगवान् श्रीकृष्ण अहितापीडम् अहीन् सर्पान् तापयतीति अहितापिनी इडा वाक् यस्य स अहितापीड. तम्। ‘गोभूवाचस्त्विडा इला.’ इत्यमर.। तथा अहितापीड अहितान् शत्रूनापीडयति तादृश पतङ्ग पक्षिण विशेषणसामर्थ्याद्गरुड पक्षिराज

---

१ ‘परिदेवन’ मूल०

ध्वजे ध्वजविषये दधानं रथम्। 'शालिप्रभेदे शलभे पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः' इति मङ्खः। तथा काञ्चनदारुकशालीकृतं काञ्चनमेव दारु अर्थाद्द्रव्यं तन्मया कशा वल्गास्ताभिर्वृत-स्तादृशं रथमधिरूढः सन् जगाम। हास्तिनपुरमिति शेषः। कीदृशः सः। दारुकः दारुकनामा श्रीकृष्णसारथिः तेन शालते तच्छीलः। तथा च उद्योगपर्वणि भगवद्याने— 'ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः। पन्थानमाचेमुरिव ग्रसमाना इवाम्बरम्॥' इत्यादि॥

पथि जनता पाद्यस्य प्रगृह्य पात्रं प्रसन्नतापाद्यस्य।
भक्तिनता पाद्यस्य प्रान्तं नन्ता व्यपैति तापाद्यस्य॥ १००॥

हास्तिनपुरं प्रस्थितस्य आद्यस्य तस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य पथि मार्गे भक्तिनता भक्त्या नता प्रह्वा सती जनता जनानां समूहः प्रसन्नतापाद्यस्य प्रसन्नतया आपाद्यस्य प्रतिपाद्यस्य पाद्यस्य पञ्चाङ्गस्य पात्रं पाद्यपात्रं प्रगृह्य आप। सविधमिति शेषः। तस्य भगवतः कस्येत्याह—नन्ता नमतीति नन्ता यस्य प्रणमन् पुरुषस्तापात्त्रिविधदुःखात् आधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकरूपात् प्रान्तं प्रकर्षेणानिर्वृत्त्या अन्तं प्रान्तस्तं व्यपैति। प्राप्नोति। तस्मान्मुक्तिं लभते इत्यर्थः॥

प्रमुदितपौरवरसदः स हास्तिनपुरं समेत्य पौरवरसदः।
वसतिं वासायातः क्षत्तुर्भक्तस्य पीतवासा यातः॥ १०१॥

पौरवरसदः पौरवाणां पुरुराजवंशानां कुरुपाण्डवानां रसं सन्धिरूपं ददाति तादृशः सन् पीतवासाः पीताम्बरः श्रीकृष्णः प्रमुदितपौरवरसदं प्रमुदितानां पौरवराणां पौरश्रेष्ठानां सदः सभा यस्मिंस्तत् तादृशं हास्तिनपुरं समेत्य अतोऽनन्तरं वासाय वसतये भक्तस्य सदाभावितस्य क्षत्तुः विदुरस्य वसतिं गृहं यातः॥

तत्र च परमायस्तां पितृष्वसारं निरस्तपरमायस्ताम्।
शोकान्धामापादौ तस्याः प्रणनाम च त्रिधामा पादौ॥ १०२॥

तत्र च हास्तिनपुरे निरस्तपरमायः निरस्ता दूरीकृता परा उत्कृष्टा माया अनात्मनि देहादावप्यात्मज्ञानरूपा येन स तादृशः परमायस्तां परमतीवायस्तां सुतानां युधिष्ठिरादीनां वनवासादिक्लेशं स्मृत्वा अतीव खिन्नां तथा शोकान्धां पितृष्वसारं कुन्तीमादौ प्राप। प्रथमं तत्समीपं गत इत्यर्थः। स च त्रिधामा त्रीणि ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपाणि धामानि तेजांसि यस्य स त्रिधामा प्रणवः प्रणवाख्यं पदं श्रीकृष्णः। यद्वा त्रयः अकारोकारमकाररूपा वर्णा ब्रह्मादिवाचका धाम स्थानं यस्य त्रिधामा प्रणवः प्रणवाख्यं पदं परमात्मवाचकमतस्त्रिधामा श्रीकृष्णस्तस्याः पितृष्वसुः कुन्त्याः पादौ च प्रणनाम अभ्यर्हितत्वात्तस्याः॥

प्राणसमानमनन्तं कुन्ती परिरभ्य कृतसमानमनं तम्।
अरुदत्कंसाराते क्व दया मत्सुतगताधिकंसारा ते॥ १०३॥

कृतसमानमन कृत सम्यक् यथार्हमानमन प्रणामो येन स तम् तथा प्राणसमानमतीवस्नेहपात्र श्रीकृष्ण परिरभ्य परिष्वज्य कुन्ती अरुदत् रुरोद । किमवददित्याह—हे कसाराते भगवन् श्रीकृष्ण, अविकमत्यर्थ सारा श्रेष्ठा ते तव मत्सुतगता मत्सुतान् युधिष्ठिरादीन् गता दया क्वास्ते ॥

इत्थ सारोदान्तामाश्वास्य जनार्दनोऽथ सारोदां ताम् ।
भुक्त्वान्नं विदुरस्य न्यवसत्प्रियमीदृशं जन विदुरस्य ॥ १०४ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण सारोदान्ता सारा श्रेष्ठा तथा उद्दान्तामुच्चैरतिशयेन दान्ता दमप्रधाना तथा सारोदा रुदती च पितृष्वसार कुन्तीमाश्वास्य यथोचितवचोभि सान्त्वयित्वा विदुरस्य गृहे अन्न भुक्त्वा तत्रैव न्यवसत् । अत्रैतत्संवादायार्थान्तरन्यासमाह—पण्डिता यतो भगवत श्रीकृष्णस्य प्रियमीदृश जन विदुरवद्वाङ्मन कर्मभिस्तदेकभावित प्रियमतिप्रिय विदु अतस्तद्गृहे भोजननिवसनादि व्यवहार भगवानकृतेत्यर्थ. ॥

सममाप क्षत्त्रा स प्रातः समिति कृतारिपक्षत्रास' ।
उदधिसमाने तुङ्गां जगाद जनने संधिमानेतुं गाम् ॥ १०५ ॥

स श्रीकृष्ण क्षत्त्रा विदुरेण सम प्रात प्रभाते समिति सभा कुरुसभामाप । कीदृश । कृतारिपक्षत्रास कृत अरिपक्षस्य त्रासो येन । उदधिसमाने समुद्रतुल्ये विस्तीर्णतया अत्र सदसि जने कुरुपाण्डवजने सधि विधातु तुङ्गा महतीं महार्थां च वाच जगाद उक्तवान् । उदधिसमाने गाम्भीर्येण समुद्रतुल्ये अत्र जने कुरुजने वा सधि विधातुम् । शेष प्राग्वत् ॥

भगवान् श्रीकृष्ण सधि कर्तुकाम कुरून् किमवोचदित्याह—

मतिबलमानयशोभी रुचिरः सत्त्वक्षमारमानयशोभी ।
वंशो वै रमणीय' पौरव भवता न वै रमणीयः ॥ १०६ ॥

हे पौरव पुरुवशज धृतराष्ट्र, वै निश्चये भवता वश रमणीय सर्वथा । तदेवाह—कीदृश । रुचिरो रम्य । कै । मतिबलमानयशोभि मति कार्याकार्यविवेक बल च मानोऽभिमानश्च यशश्च तै । पुन कीदृशो वश । सत्त्व धैर्य क्षमा क्षान्तिश्च रमा लक्ष्मीश्च नयो नीतिश्च शोभते तैस्तच्छीलस्तादृक् तदेव सर्वथा भवता वशो रमणीय । अत्र वशेऽणीय. अणुतरमपि वैर न रमणीय रमणीय इत्यत्रोद्दिष्टेऽपि रमणीयमिति लिङ्गविपरिणामेन सबन्ध ॥

भगवान् पुनरपि धृतराष्ट्र किमवोचदित्याह—

---

१ 'उदान्ताम्—उच्चैरतिशयेन आन्ता रुग्णाम् ।पीडितामिति यावत् ।' इत्यङ्गीकार एव मूलानुकूल्यम्

इह महितेऽनाशास्यात्तवापराधान्महीपते नाशा स्यात्।
जगति हि स मुदा रमते बन्धुरतं यस्य मानसमुदारमते ॥१०७॥

हे महीपते राजन्, इह वैरे अणीयस्यपि महिते पूजिते अनाशा स्यात् अस्पृहणीयात्तव अपराधात्तैः पार्थैः सह वैरकरणाद्धेतो नाशः अर्थात्तव वशस्य नाशः स्याद्भवेत्। हि निश्चये स पुमान् जगति संसारे मुदा हर्षेण रमते। स कः इत्याह—हे उदारमते महामते यस्य मानसं बन्धुरतं बन्धुषु रतं लीनं तदेकभावं भवति॥

अपि सततं चेष्टन्ते धृतराष्ट्र पृथासुता हितं चेष्टं ते।
नियतं पद्यातेषु क्रियतां भवतापि भूमिप दया तेषु ॥ १०८॥

हे धृतराष्ट्र, यत्ते हितं च इष्टं च भवति तदेव तेऽपि पृथासुताः पार्थाः चेष्टन्ते चेष्टा व्यवहाररूपा कुर्वन्ति। तस्मात् हे भूमिप हे महीपाल, पदयातेषु चरणगतेषु तेषु पार्थेषु भवता त्वयापि नियतं निश्चितमेव दया विधेया॥

नियतं माता तातस्त्वमेव तेषां विरुन्धि मा ताताः।
मुदितमना नामर्धं दिश तेभ्यो राज्यगृहधनानामर्धम् ॥ १०९ ॥

हे धृतराष्ट्र नृप, त्वमेव तेषां पार्थानां माता असि मात्यस्यां गर्भे इति माता जनयित्री तथा त्वमेव तातः पितासि। तनोति कुलं तातः हे तात पूज्य, अतस्त्वमेषां मा विरुन्धि विरोधं मा कुरु। 'तातः पूज्यश्वशुरयोरपि' इति मङ्खः। नाम निश्चये। त्वं मुदितमना हृष्टचेताः सन् ऋद्धं समृद्धं राज्यगृहधनानामर्धं राज्यं च गृहं च धनं च तेषामर्धं दिश देहि॥

दत्त्वा राज्यांशमदः कुलं च परिपाल्य शत्रुराज्यां शमदः।
पथि परिकल्पय शस्ते पाण्डुसुतं पाहि देवकल्प यशस्ते ॥ ११० ॥

हे धृतराष्ट्र, त्वं शत्रुराज्याः शत्रूणां राजी पङ्क्तिस्तस्यां शमदः शमयिता त्वं तेभ्यः राज्यांशं स्वकीयराज्यस्य अंशं तं दत्त्वा अदः एतत्कुलं च परिपाल्य तैः सह संधेरित्यर्थः। त्वं शस्ते पथि अर्धराज्यप्रतिपादनरूपे पाण्डुसुतं युधिष्ठिरं परिकल्पय स्थापय। हे देवकल्प ईषदसमाप्तो देवो यस्मात्स तस्य संबोधनम्। ते तव यशः त्वमेव पाहि रक्ष॥

एवं धृतराष्ट्रनृपं प्रशाम्य भगवान् दुर्योधनमपि प्रशामयति—

त्वं च सुयोधन मत्तः शृणु गिरमपगच्छति श्रियो धनमत्तः।
तस्मादंशस्तेभ्यः प्रदीयतां तरितुमापदं शस्तेभ्यः ॥ १११ ॥

हे सुयोधन दुर्योधन, त्वं च मत्तः मत्सकाशात् गिरं वाचं शृणु धनमत्तः धने मत्तः तदेकलग्नः अतिलुब्धः श्रियः लक्ष्म्याः अपगच्छति दूरीभवति। शीघ्रमेवेत्यर्थः। तस्मात्

हेतोः शस्तेभ्यः भव्येभ्यस्तेभ्यः पाण्डवेभ्य आपद निजनाशरूपा विपद तर्हि तेभ्य अशः स्वकीयराज्याश प्रदीयताम् ॥

इदमपि दुर्योधन ते वदाम्यहं विदितमस्तु दुर्योधनते ।
राज्यमहार्यं तेभ्यस्तव जीवत्यर्जुने महार्यन्तेभ्यः ॥ ११२ ॥

हे दुर्योधन, अह वदामि वच्मि दुर्योधनते दुर्योधाना कुशूराणा शकुन्यादीना नति प्रणामो यस्य स तस्य ते विदितमस्तु । जीवति किरीटिनि अर्जुने सति महार्यन्तेभ्यः महारीणा महारिपूणामन्तेभ्य नाशसदृशेभ्य एभ्य पार्थेभ्य सकाशात् तव कर्तृ राज्यमहार्य न हर्तुं शक्यम् । 'तव्यानीययकाराणा षष्ठी कर्तरि वा स्मृता' इति कर्तरि षष्ठी । अत्र अर्जुने इति पृथङ्निर्देशस्तेभ्य सर्वेभ्योऽपि नराशत्वेन महापराक्रमित्वद्योतनार्थं ॥

अधुना पार्थस्यैव महापराक्रमित्व दुर्योधनाय स्मारयति भगवान्—

पतितं तोयदवारि स्फुरितैरिषुभि समन्ततो यदवारि ।
धाम मताववध्यस्य[1] ध्येयमनेनैव रिपुशतावध्यस्य ॥ ११३ ॥

अर्जुनेन खाण्डवदाहे स्फुरितैर्घनपञ्जरतया प्रक्षेपितै इषुभिः शरै पतित सत् तोयदवारि इन्द्रेण कारितवृष्टिजल समन्तत परित पतत् यदवारि दूरीकृत तन्मतौ बुद्धौ अध्यस्य आरोप्य अनेनैव दृष्टिवारणेन अस्यार्जुनस्य धाम तेज भवता ध्येय चिन्तनीयम् । किंभूतस्यास्य । रिपुशतावध्यस्य रिपुशतेन शत्रुशतेनावध्यस्य हन्तुमशक्यस्य । 'रिपुमतावध्यस्य' इति पाठे रिपूणा शत्रूणा यन्मत तद्वधायैकीभावाभिलाषस्तेनावध्यस्य हन्तुमशक्यस्य ॥

न विदितमङ्ग तवान्यत्कि स हरेणापि सङ्गमं[2] गतवान्यत् ।
तद्रभसं यच्छ मन प्रयच्छ राज्यं च दत्तसंयच्छमनः ॥ ११४ ॥

अङ्ग हे दुर्योधन, तव तत् अन्यत् तस्य अद्भुत कर्म कि न विहितम् । अपि तु विदितमित्यर्थ । तत्किमित्याह—सोऽर्जुन हरेणापि प्रलये कृत्स्न हरतीति हर त्रैलोक्यनाथ तेनापि लीलाकिरातवेषेण यत्सगम स्पर्धारूप गतवान् । तत्तस्मात्कारणात् रभस वृथाबद्धसाहस मन यच्छ देहि त्यज । दूरीकुर्वित्यर्थ । राज्य च तेभ्य प्रयच्छ । कीदृशस्त्वम् । दत्तसंयच्छमनः दत्त कृत सयते युद्धस्य शमन येन स तादृक् ॥

अपि विरसं ग्रामाणा पञ्चकमथ वा शमाय संग्रामाणाम् ।
तेभ्यः पौरव देहि प्रीतिं प्रीतेषु पौरवदेहि ॥ ११५ ॥

हे दुर्योधन, अथ वा सग्रामाणा रणाना प्रशमाय विरस तुच्छ ग्रामाणामिन्द्रप्रस्थादीना पञ्चकमपि अथ वा देहि । हे पौरव पुरुनृपवशज, त्वमेषु प्रीतेषु एतावतैव सवि-

---

१. 'गता' मूल० २ 'सगर' मूल०

नयत्वात्तुष्टेषु त्व पौरवत् पुरवासिजनवत् प्रीति हर्षमेहि। यथा पौरास्तेषु हृष्टास्तथा त्वमपि भवेत्यर्थ ॥

कृतविरमायामुक्तौ कृष्णस्यैवं क्षणेन मायामुक्तौ।
वृद्धौ महितावार्यौ भीष्मद्रोणावथो न महितावार्यौ॥ ११६॥
सोदरमध्यगमन्ये तथैव सुहृदः समाजमध्यगमन्ये।
अधिकतरामर्षिभ्यां सार्धमयाचन्त कण्वरामर्षिभ्याम्॥ ११७॥

एवमनेन प्रकारेण कृष्णस्य भगवत कृतविरमाया कृत विरमो विरामो यया सा तादृश्या सत्या क्षणेन मायाया अहन्तारूपाया सर्वेषा मुक्तौ सत्यामार्यौ ज्येष्ठौ महितौ पूजितौ वृद्धौ वयोवृद्धौ च भीष्मद्रोणौ। कीदृशौ। अहितावार्यौ शत्रूणामवार्यौ न निवारयितु शक्यौ। तथा ये अन्ये सुहृदो मित्राणि समाज सभामध्यगमन् प्राप्ता। ते च अधिकतरामर्षिभ्या कण्व कण्वाख्यऋषि रामर्षिश्च जामदग्न्य ताभ्या सह सोदर्यमध्यग भ्रातृमध्यगत त दुर्योधनमयाचन्त। श्रीभगवदुक्तवाक्यमन्वमोदन्तेत्यर्थ ॥

तत्र समक्षमवाचां सुहृदां दुर्योधनं समक्षमवाचाम्।
निजसुतमुत्तमया च त्वरया नृपतिर्निरस्तमुत्तमयाचत्॥ ११८॥

नृपति राजा धृतराष्ट्र समक्षमवाचा समा सदृशी क्षमा हिता वाक्। शसयोरैक्यात्। समेन शमेन क्षमा हिता वाक् येषा ते तादृशाना तत्र सभाया समक्ष प्रत्यक्षमवाचामवाङ्मुखाना कित्वेष दुर्बुद्धिर्दुर्योधन कथयिष्यतीति शङ्कया सचिन्तमवनतमुखाना सुहृदा मध्ये उत्तमया अधिकया च त्वरया शीघ्रमेव त निजसुत दुर्योधनमयाचत् ययाचे। कीदृशो नृपति। निरस्ता दूरगता निजसुतस्य दुष्टबुद्धित्वशङ्कया मुत् हर्षो यस्य स तादृक्॥

धृतराष्ट्रो निजसुत दुर्योधन किमयाचदित्याह—

शृणु सुत सामान्यस्य त्वं शौरेः सर्वलोकसामान्यस्य।
शुभमनसा मान्यस्य स्वान्तं खलु[1] वाचि रंहसा मा न्यस्य॥ ११९॥

हे सुत सुवति सुत पुत्र तत्सबोधन सर्वलोकसामान्यस्य सर्वलोकेषु स्वकीयपरकीयलोकेषु यद्वा सर्वलोकेषु त्रिजगद्विषयेऽपि सामान्यस्य माध्यस्थद्रष्टृत्वरूपतया स्थितस्य परमात्मरूपस्य। तथा च साख्यसप्ततौ—'कैवल्य माध्यस्थ्य द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च' इति। एवविधस्यापि शौरे श्रीकृष्णस्य भगवत सामानि चाटूनि शृणु। पुन कीदृशस्य। शुभमनसा विशुद्धचेतसा मान्यस्य पूज्यस्य। हे सुत, अस्य च शौरेर्वाचि स्वान्त मनः रंहसा वेगेन मा न्यस्य मा निधेहि। न्यस्य इति क्रिया। शनै स्थिरीकृत्य एतद्वाचि मनो निधेहीत्यर्थ ॥

१. 'खलवाचि' इति मूलपाठे 'कर्णादिवचने' इति टिप्पणी

अथ हरिमानीतान्त.शुचा गुरुव्याहृतेन मानी तान्त ।
सुहृदां तापन्यायं वाचा निजगाद साधितापन्यायम् ॥ १२० ॥

अथानन्तरमानीतान्त शुचा आनीता उत्पादिता अन्त शुक् पार्थप्रस्तावनारूपा येन तत्तादृशेन गुरुव्याहृतेन धृतराष्ट्रवचनेन तान्त खिन्न मानी अभिमानवान् अय दुर्योधन सुहृदा मित्राणा तापन्या सतापकारिण्या वाचा सावितापन्याय [कृत्वा] सावित्ता स्वबुद्ध्या उल्लेखिता अपन्याया कुन्याया यत्र तत् । क्रियाविशेषणमेतत् । हरि श्रीकृष्ण जगाद ॥

दुर्योधन श्रीकृष्ण किमवोचदित्याह—

यादव मान्यङ्केन न्याये तिष्ठन्तमेव मान्यं केन ।
सकलजना गर्हन्ते श्रोतुं तद्वाक्यमपि मनागर्ह ते ॥ १२१ ॥

हे यादव यदुवशज श्रीकृष्ण, मान्यङ्केन मानिनोऽङ्कश्चिह्न तेन । मानिनोऽभिनयेन न्याये तिष्ठन्त मानिनमिव स्वात्मान प्रकाशयन्तमित्यर्थ । तथा केन पुरुषेण मान्यम् । न केनापि । एवविध पुरुष सकलजना गर्हन्ते निन्दन्ते । हे यादव, तद्वाक्यमपि तेषा तादृशाना पार्थाना वाक्यमपि मनाक् श्रोतुमर्ह युक्तम् । काक्वा नार्हमित्यर्थ ॥

दुर्योधन पुन कृष्णमुत्तरयति—

वसुधा मे नाम पितुः श्रितवान्पाण्डुस्तदर्थमेनामपि तु ।
तद्दायादस्येय कथं भवेन्नैव तां भयादस्येयम् ॥ १२२ ॥

हे कृष्ण, आदौ नाम निश्चये मे मम पितु ज्येष्ठत्वाद्वसुधा अस्ति ता च तदर्थं स एको मत्पितुरन्धत्वरूप एकोऽर्थो यत्र तत् । क्रियाविशेषणमेतत् । तदन्धत्वैकोपाध्यर्थमित्यर्थ । एना वसुधा भूमि पाण्डु श्रितवान् । तस्मात्तद्दायादस्य कनिष्ठपाण्डुपुत्रस्य कथमिय भूमिर्भवेत् । 'दायादौ सुतबान्धवौ' इत्यमर । हे यादव, अह भयात्कस्यचिद्भयात् ता भूमि स्वपितु ज्येष्ठत्वक्रमागता नैव अस्येयम् न क्षिपामि न त्याज्येयम् । 'असु क्षेपणे' धातु ॥

अपि च निगूढो वासः पणित पार्थैर्न सम्यगूढो वासः ।
दापयितावन्या यस्तस्मादस्मासु क स तावन्न्यायः ॥ १२३ ॥

हे यादव, पार्थैर्युधिष्ठिरादिभि निगूढो वास वर्षैकपर्यन्त गुप्तस्थितिरूप पणितः द्यूते पणीकृत । वा पणीकृतश्च । वाशब्दश्चार्थे । स च तैर्न सम्यगूढो धृत । अधुनापि तत्समयस्य किञ्चिदवशिष्टत्वात् । तस्माद्धेतो तदनिर्वाहाद्धेतो. य न्यायस्तेषा पार्थानामवन्या भूमे दापयिता स तावत् अस्मासु न्याय कः ॥

प्रवृणे यादव निधनं न ददामि स्वल्पमपि भयाद्वनिधनम् ।
समरे सन्नाशङ्कः क्षत्रयुवा नार्थयते सन्नाशं कः ॥ १२४ ॥

हे यादव श्रीकृष्ण, निधन मरणमप्यहं प्रवृणे स्पृहयामि। न पुनः स्वल्पमपि अत्यल्पमपि अवनिधनं भूमिरूपं धनं ददामि। सन्नाशङ्कः सन्ना आशङ्का देहादिशैथिल्यरूपा यस्य स। स्वस्थ इत्यर्थः। तादृशः कः। क्षत्रयुवा क्षतात्त्रायते इति क्षत्रः क्षत्रयुवा क्षत्रियकुमारः समरे युद्धे सन्नाशः सन् श्लाघ्यो नाशो मरणं नार्थयते नाकाङ्क्षते। अपि तु सर्व एव क्षत्रियकुमारः समरे श्लाघ्यं मरणं काङ्क्षते इत्यर्थः। 'जिते च प्राप्यते लक्ष्मीर्मृते चापि सुराङ्गना।' इति न्यायेन समरे मरणमस्मादृशां वीराणामतिप्रशस्यमेवेत्यर्थः॥

इत्थं सामोदस्य ब्रुवतः श्रुत्वा वचोऽस्य सामोदस्य।

वचनं मानवदद्दयं वृष्णिश्रेष्ठोऽथ विकृतिमानवददयम्॥ १२५॥

इत्थमनेन प्रकारेण साम सान्त्वं यथार्हं भगवतः श्रीकृष्णस्य उदस्य दूरीकृत्य ब्रुवतः वक्तुः सामोदस्य सहर्षस्य अस्य दुर्योधनस्य वचः श्रुत्वा विकृतिमान् सक्रोध इव अयं वृष्णिश्रेष्ठः श्रीकृष्णः मानवत् मानसहितम् अदयं दयारहितं च अवदत् जगाद॥

श्रीकृष्णः दुर्योधनं वचोबाणैस्तुदति—

वाञ्छितमस्तु तवादः प्राप्स्यसि निधनं त्वमेवमस्तुतवादः।

कः खलु शंसत्येनः स्थितवति धर्मात्मजे भृशं सत्त्वेन॥ १२६॥

हे दुर्योधन, तवादः 'प्रवृणे यादव निधनम्' इत्यादि क्रमेण वाञ्छितं त्वया तत्तथास्तु। यतस्त्वं चैवप्रकारेण स्वयमेवास्तुतः अप्रशस्तः वादः यस्य स एवंभूतः सन् निधनं प्राप्स्यसि सत्त्वेन कृतेन स्थितवति धर्मात्मजे युधिष्ठिरे कः खलु प्राकृतो जनः एनोऽपराधममङ्गलरूपमपि वा शंसति कथयति। न कोऽपीत्यर्थः॥

'वसुधा मे नाम पितुः' इत्यस्योत्तरमाह—

सत्त्वमितवता तेन क्षितिर्धृता पाण्डुना न तव तातेन।

तत्र सदासावन्धः पार्थिवभावो भवेद्यदा साबन्धः॥ १२७॥

हे दुर्योधन, सत्त्वं सत्त्वगुणं सात्त्विकभावमितवता तेन पाण्डुना राज्ञा क्षितिर्भूमिर्धृता, न पुनस्तव तातेन जनकेन धृतराष्ट्रेण ज्येष्ठेनापि। अत्र हेतुः—तत्र च असौ तव तातः सदा सर्वदा अन्धस्तामसप्रकृतिः अथ च अन्धः अदृक्। पार्थिवेति। पार्थिवभावः नृपत्वं तदैव भवेत् यदा हि साबन्धः पुरुषो भवेत्। सह आबन्धेन शरीरसावधानत्वेन वर्तते यः स तादृशः॥

'अपि च निगूढो वासः' इत्यस्योत्तरमाह—

अपि च पराज्ञातेन ध्रुवमुषितं धर्मजेन राज्ञा तेन।

सकलमिहालोकेन व्यक्तं विज्ञायते महालोकेन॥ १२८॥

हे दुर्योधन, ध्रुवं निश्चये तेन धर्मात्मजेन युधिष्ठिरेण राज्ञा पराज्ञातेन परैर्लोकैर-

१. 'पराज्ञा' कश्मीर०.

ज्ञातेन उषित निजसमयपरिपालनावधि स्थितम् । इह च जगति महालोकेन महाजनेन सकलमेवैतत् आलोकेन प्रकाशेन व्यक्त विज्ञायते । निजसमयः प्रतिपालित इत्यर्थ । 'सकलमहालोकेन' इति पाठे—अह अद्भुते खेदे वा । अन्यत्समानम् ॥

अधुना 'प्रवृणे यादव निधनम्' इत्यस्योत्तरमाह—

यै. क्रियते जगति बलादक्षतरक्षोभिमानसारोद्धारः ।
ते पार्थास्तव दर्प दक्षतरक्षोभिमानसा रोद्धार' ॥ १२९ ॥

हे दुर्योधन, यै पार्थैरिह जगति अक्षतरक्षोभिमानसारोद्धार अक्षत य रक्षसा राक्षसानामलम्बुसादीना बकादीना योऽभिमानसार तस्योद्धार तदुन्मूलन क्रियते । ते पार्था युधिष्ठिराद्यास्तव वराकस्य दर्प रोद्धार रोधिष्य(तय)न्ति । गर्व विनाशयिष्यन्तीत्यर्थ । कीदृशा । दक्षतरक्षोभिमानसा दक्षतरम् अतिदक्ष कार्याकार्यविवेकक्षम क्षोभि भवदपनयस्मरणेन क्षोभयुक्त मानस चित्त येषा ते तादृशा' ॥

अथ पुनरपि पार्थाना महापराक्रम प्रशसयन्नाह—

यः सुतरा ज्यायस्तः पतगानां यस्य दृढतरा ज्यायस्तः ।
यो न हराज्यायस्त स च भीमश्च प्रभू स्वराज्याय स्तः ॥ १३० ॥

हे दुर्योधन, सोऽर्जुन पतगाना पक्षिणा ज्यायान् गरुडस्तस्मात् पतगाना ज्यायस्त गरुडात् सुतरा सु शोभन तरो वेगो यस्य स सुतराः अस्ति । तथा यस्यार्जुनस्य अयस्त' लोहादपि दृढतरा अतिदृढा ज्या मौर्वी धनुष अस्ति । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण ' इत्यमर । तथा योऽर्जुन हराज्यायस्त न भवति हरस्य किरातवेषधारिण आजौ सग्रामे आयस्त' खिन्न न बभूव । स चार्जुन तथा स च भीम भीमसेन. उभौ स्वराज्याय स्वकीयराज्याय प्रभू समर्थौ स्त । स्वहस्तवशग राज्य कर्तु समर्थौ स्त इत्यर्थ' । अत्र द्वौ चकारौ द्वयोरपि प्राधान्यावगमाय ॥

अधुना तत्र सभाया प्रत्यक्ष स्थितानपि दुर्योधनपक्षपातिन महारथान् भीष्मादीन् अर्जुनपराक्रमतिरस्कृतान् वर्णयितुमाह—

यैश्च पुरा सन्नेमे रथतो निद्रावता धुरा संनेमे ।
ते पुनरासन्ने मे कुर्युर्गाण्डीविनो निरासं नेमे ॥ १३१ ॥

यैर्महारथै प्रत्यक्ष स्थितैरेतै पुरा गोग्रहणसमये गाण्डीविनार्जुनेन प्रस्वापनास्त्रे प्रयुक्ते सन्नेमे सती नेमिश्चक्रान्तभागो यस्य स तादृशात् रथतो रथात् । जातावेकवचनम् । रथेभ्य इत्यर्थ । 'चक्र रथाङ्ग तस्यान्ते नेमि स्यात्स्त्री प्रधि पुमान्' इत्यमर । रथेभ्य अवतार्य निद्रावेशात् निद्रावता निद्रालसाना धुरा अध्यत्व सनेमे सन्नता लब्धा, यैरेतै । ते पुन इमे तव वीरा नेमे अर्धपरिमिता पुनस्तत्रासन् । नेमे इति नेमशब्दस्य अर्धपर्यायस्य सर्वनाम्न. प्रथमाबहुत्वे रूपम् । तथा च बालबोधिनीवृत्तिप्रकाशे—'केचि-

त्वर्धपर्यायस्यैव नेमशब्दस्य सर्वनामत्वमित्याहु । 'खण्डेऽर्धे शमले नेम' इति। त इमे तव वीरा गाण्डीविन अर्जुनस्य निरास पराभव न कुर्यु । न कर्तु न शक्ता इत्यर्थ । यद्वा त इमे तव वीरा मे मम आसन्ने। आसदनमासन्न सविधे स्थानम् । 'नपुसके भावे क्त'। मत्सविधे मत्सूतभावे गाण्डीविन निरास न कुर्यु न कर्तु शक्ता ॥

इति गिरमुद्राभस्यः श्रुत्वास्य रिपुश्चलत्समुद्राभस्य ।
विधुरावनिरासनतः प्रोदपतत्सदसि यादवनिरासनतः ॥ १३२ ॥

इत्यनेन प्रकारेण दुर्योधनश्चलत्समुद्राभस्य उच्चलन् य समुद्रस्तत्तुल्यस्य क्षोभवत· अस्य भगवत श्रीकृष्णस्य गिर वाच श्रुत्वा उद्राभस्य उद्गत राभस्य रभसस्य साहसावेगस्य भाव यस्य स तादृक् सन् सदसि सभाया यादवनिरासनत श्रीकृष्णनिरासनात् हेतोरासनत स्वकीयासनात् प्रोदपतत् उदतिष्ठत् । कीदृश । सक्रोध वेगेनोत्थानात् विधुरावनि व्याकुला विधुरा सकम्पा अवनिर्यस्मात्स ॥

अधिकतमाशान्तस्य ज्ञात्वात्मानं निबद्धुमाशां तस्य ।
चुक्षोभासुरहा स प्राजृम्भत क्षणेन भासुरहास· ॥ १३३ ॥

अधिकतमाशान्तस्य अधिकतम अशान्त· न शमप्रधान । दुराशय इत्यर्थ । तस्य तादृशस्य दुर्योधनस्य आत्मान स्व निबद्धु रोद्धुमाशामभिलाष ज्ञात्वा असुरहा दैत्यहा श्रीकृष्ण चुक्षोभ क्षोभमगमत् । च पुन क्षणेन प्राजृम्भत जृम्भामकरोत्। तत्र सदसि स्थिताना भीष्मादीना स्वकीयविश्वरूपदर्शनायेत्यर्थ । कीदृश श्रीकृष्ण । भासुरहास भासुरो दीप्तिमान् अतिस्वच्छ हासो हसित यस्य स. ॥

विश्वरूपदर्शनमाह—

धृतमहिम स्तम्बान्तं ब्रह्माद्यं जगदिदं समस्तं वान्तम् ।
आदायानन्तेन स्वजठरभागे ततः शयानं तेन ॥ १३४ ॥

अनन्तेन श्रीकृष्णेन धृतमहिम धृत महत्त्व विस्तृतत्व येन तत् धृतमहिम इद समस्त जगत् ब्रह्माद्य ब्रह्मादिदेवगणादारभ्य स्तम्भान्त तृणस्तम्भावधि यद्वा ब्रह्माद्य ब्रह्मभुवनादारभ्य स्तम्भ अध कालाग्निरुद्रभुवनरूप तदवधि समस्त जगदादाय स्वजठरभागे स्वकुक्षिमध्ये शयान सत् तत्रस्थिताना भीष्मादीना विश्वरूपस्वैभवसदर्शनार्थं वान्त निर्गीर्णम् । सर्वं प्रकटीकृतमित्यर्थ ॥

तत्र च राधेयाद्य. संघो रुचिमच्युतापराधेऽयाद्यः ।
अभजत मोहं तान्तः शान्तनवाद्योऽत्यजत्तमोहन्तात्त· ॥ १३५ ॥

तत्र च सभायां यो राधेयाद्य. कर्णाद्य· सघ सार्थ अच्युतापराधे अच्युतस्य अपराध· रोधनरूप तत्र रुचिमभिलाषमयात् जगाम । स कर्णादीना समाज तद्विश्वरूपवैभव दृष्ट्वा तान्त. खिन्नः मोह मूर्छामभजत । त्रासेन मुमूर्छ इत्यर्थः । शान्तन·

वेति। हन्त हर्षे। शान्तनोरपत्यं शान्तनवः भीष्मस्तदाद्यः भीष्मद्रोणाद्यः संघः प्राज्ञानां तद्विश्वरूपवैभववेदिनां भीष्मादीनां संघः अन्तर्हृदि मोहमज्ञानरूपं तमः अत्यजत् तदेकतानत्वात्तेषाम् ॥

तत्र च सानन्दानां शिष्याणां मण्डलानि सानन्दानाम्।
आत्तमहायोगानामवतेरुर्भूतले विहायोगानाम् ॥ १३६ ॥

तत्र च सभायां भगवतो विश्वरूपदर्शनानन्तरं सह आनन्देन वर्तन्ते ये ते सानन्दाः तेषां सानन्दानां रूढ्या सनकसनातनप्रभृतीनां मुनीनां शिष्याणां मण्डलानि समूहा भूतले अवतेरुः। श्रीभगवत्स्तुत्यर्थमित्यर्थः। कीदृशानाम्। आत्तो महान् योगोऽष्टाङ्गो यमनियमादिर्यैस्ते तादृशानाम्। तथा—विहायोगानाम् विहायः गगनं गच्छन्ति तादृशास्तेषाम्। खे गत्या सिद्धानामित्यर्थः ॥

समितिस्तुष्टाव च सा गदाधरं गद्गदेन तुष्टा वचसा।
जय जय पङ्कजनेत्र प्रसीद विध्वस्तपङ्क जनेऽत्र ॥ १३७ ॥

सा समितिः सभा। सिद्धानामित्यर्थः। सा तुष्टा सती गद्गदेन हर्षात् मुहुर्मुहुः स्खलता वचसा गदाधरं भगवन्तं श्रीकृष्णं तुष्टाव च अस्तौषीच्च। किमिति। हे पङ्कजनेत्र पुण्डरीकाक्ष, त्वं जय जय। अत्यादरे वीप्सा। हे विध्वस्तपङ्क विध्वस्तं भक्तानां पङ्कं किल्बिषं येन तत्संबोधनम्। त्वमत्र जने। अस्मल्लक्षणे इत्यर्थः। प्रसीद प्रसन्नो भव ॥

पुनरपि भगवन्तं सिद्धान्तं सभा स्तौति—

इदमपि जन्मान्येभ्यः समस्तदुरितक्षयं व्रजन्मान्येभ्यः।
अतिसुकृतवदेवाद्य ज्ञातं नो दर्शनेन तव देवाद्य ॥ १३८ ॥

हे देवाद्य देवानां ब्रह्मादीनामाद्य तत्संबोधनम्। मान्येभ्यः पूज्येभ्यः अन्येभ्यः जन्मभ्यः सकाशात् इदमपि जन्म अर्थात्स्वकीयमद्य अतिसुकृतवदेव अतिपुण्यमेव। नः अस्माकं कर्तृणा ज्ञातम्। अस्माभिर्ज्ञातमित्यर्थः। केन। एतादृशेन तव दर्शनेन इदं जन्म। कीदृशम्। समस्तदुरितक्षयं सर्वपातकक्षयं व्रजत् गच्छत्। क्षीणसर्वकिल्बिषमित्यर्थः। व्रजदिति क्लीबे प्रथमैकरूपम् ॥

व्यक्तिरसावाध्यातुः[1] स्वच्छज्ञानान्वितस्य सा बाध्या तु।
शक्तेरज तव देव प्रस्फुरिता शुक्तिकासु रजतवदेव ॥ १३९ ॥

हे अज विष्णो हे देव, तव परमात्मनः शक्तेः मायापरपर्यायायाः सकाशादसौ सा इयं जगद्रूपा आध्यातुः आसमन्तात् विश्वं विष्णुमयं ध्यायतीति आध्याता तस्य स्वच्छज्ञानान्वितस्य सुतरामतिशयेन अच्छं न मायाशबलं यत् ज्ञानं तेनान्वितस्य पुरुषस्य सेयं व्यक्तिः जगद्रूपा बाध्या। सर्वत्रैकं ब्रह्मेति ज्ञानेनेत्यर्थः। किंभूतेयं व्यक्तिः। शु-

---

१ 'बाधा' मूल०.

क्तिकासु मुक्तास्फोटेषु रजतवदेव रूप्यवदेव प्रस्फुरिता आभासिता । यथा शुक्तिकासु रजतज्ञानमसदेव तथा परब्रह्मणि इदमपि दृश्य नानाविध जगदसदेवेत्यर्थ । 'मुक्तास्फोट स्त्रिया शुक्ति' इत्यमर ॥

सविकाशं वै जनयन्रजसो रक्षां च महति सत्त्वेऽज नयन्।
भुवनवितानं तमसि क्षपयन्ननु तत्त्वमच्युतानन्तमसि ॥ १४० ॥

हे अच्युत, कुतोऽपि न च्युतः अच्युत.। निजपदान्नास्ति च्युत स्खलनमस्य अच्युत इति वा। तत्संबोधनम्। हे अच्युत हे भगवन् हे अज श्रीकृष्ण, ननु निश्चये, त्व परं चिद्रूप अनन्त तत्त्वमेकमेवाद्वितीय ब्रह्म असि । किं कुर्वस्त्वम्। रजसो रजोगुणस्य लोभप्रवृत्तिकर्मारम्भाशमस्पृहात्मकस्य सविकासत्वे तम सत्त्वाभ्यामधिकत्वे सति भुवनवितान भुवनाना ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तलोकाना वितान समूह रक्षा पालनरूपा नयन् प्रापयन्। विष्णुरूपेणेत्यर्थ । तथा तेनैव प्रकारेण महति रजस्तमोभ्यामधिके सत्त्वे सत्त्वगुणे प्रकाशज्ञानात्मके सति भुवनवितान जनयन् उत्पादयन्। ब्रह्मरूपेणेत्यर्थ । तथा महति सत्त्वरजोभ्यामधिके तमसि तमोगुणे अप्रकाशाप्रवृत्तिप्रमादमोहात्मके सति भुवनवितान क्षपयन् नाशयन्। रुद्ररूपेणेत्यर्थ । तदेतद्विष्णुब्रह्मरुद्ररूपतैकमेवाद्वितीय ब्रह्मासीत्यर्थः । अत्र सत्त्वस्य प्रथममुद्देश्यत्वे रजोगुणस्य प्रथममुद्देशेन य· क्रमभङ्गः कृत· स सर्वथा पालनस्यैवोद्देशत्वात्कवेरभिमत । यथा श्रीपुष्पदन्तगणविरचिते महिमाख्यस्तवे—'बहुलरजसे विश्वोत्पत्तौ भवाय नमो नम' इत्यादौ। तत्रापि सर्वथा पालनस्यैवोद्देशत्वात् क्रमभङ्गनिर्देश ॥

दूरगमक्षरतायाः प्रचक्षतेऽनक्षगम्यमक्षरतायाः।
रूपं नादमयं ते शब्दे चेतांसि ये जना दमयन्ते ॥ १४१ ॥

हे भगवन्, ते जना अक्षरताया अक्षेषु इन्द्रियेषु चक्षुरादिषु रता तस्यास्तादृश्या अक्षरताया न क्षरति स्वरूपाच्चलतीत्यक्षमकारोकारमकाररूप तस्य भावस्तत्ता तस्या दूरग तदुत्तरभूमिकाभ्य बिन्द्वर्धचन्द्रनिरोधिनीभ्योऽप्युत्तीर्णत्वान्नादस्य। तथाभिनवगुप्ताचार्यकृते तन्त्रसारे प्रकटीकृतम्—'श्रीसदाशिव स्वकालपरिक्षये बिन्द्वर्धचन्द्रनिरोधिका आक्रम्य नादे लीयते' इत्यादि । तथा। अनक्षगम्य न अक्षै इन्द्रियैश्चक्षुरादिभिर्गम्य यद्वा अकारादिक्षकारान्ता वर्णा अक्षास्तैर्न गम्यम्। तदुत्तीर्णमित्यर्थः। एवविध नादमय ते रूप घोषाद्यष्टविधनादातिरिक्त परनादमय ते तव रूपमाचक्षते वर्णयन्ति। तथा च श्रीस्वच्छन्दाख्ये महातन्त्रे 'घोषो राव स्वन शब्द. स्फोटाख्यो ध्वनिरेव च। झाकारो धुङ्कृतश्चैव अष्टौ शब्दा· प्रकीर्तिता.॥ श्रवणाङ्गुलिसयोगाद्य शब्द· सप्रवर्तते। दीप्तवह्निस्वनाभास. स शब्दो घोषशब्दित ॥ तदन्तेन भवो यस्य रोषान्मदविसर्पिण । भिन्नशस्यनिभो रूक्षः स रावः स्यात्तदन्तग ॥' अन्यत्तत एवाभ्यूह्यम्। ते जना के इत्याह—ये जना ये लोका योगिजना शब्दे परब्रह्मस्वरूपे चेतासि मनासि दमयन्ते तदेकतानानि कुर्वन्ति ॥

गीर्भिरमेयज्ञेये निरता नित्याभिरुत्तमे यज्ञे ये ।
तुलिताम्भोदेहन्ते पूजयितुं त्वन्मया प्रभो देहं ते ॥ १४२ ॥

हे तुलिताम्भोद तुलिता अम्भोदा नवमेघा श्यामसुन्दरवर्णत्वेन येन स तस्य सबोधनम् । हे भगवन्, नित्याभिर्वेदस्वरूपाभिर्गीर्भि हेतुभि तत्प्रधानत्वाद्यज्ञविधो अमेये अपरिमिते अविच्छिन्ने ज्ञेये च उत्तमे यज्ञे विष्णवर्पणसारे ये त्वद्भक्ता निरता ते त्वन्मया भवन्मया, हे प्रभो, ते तव देह साक्षाल्लोकानुग्रहाय अवतीर्ण भक्तजनानुग्रहाय शालग्रामशिलापितनिजप्रतिबिम्बवैभवरूप वा पूजयितुमीहन्ते काङ्क्षन्ते ॥

उत्सन्नोरुध्वान्तस्त्वा हृदि मरुतश्च मुनिजनो रुद्ध्वान्त. ।
अविकारमणीयास सकल वा स्मरति देव रमणीयासम् ॥ १४३ ॥

हे देव श्रीकृष्ण, उत्सन्नोरुध्वान्त उत्सन्न दूरीकृतमुरु महत् ध्वान्त मोहरूप येन स तादृशो मुनिजन वाचयमव्रतिजन मरुत प्राणापानरूपान् अन्त रुद्ध्वा रेचकपूरककुम्भकक्रमेण प्राणायामैरविकार पृथिव्यादिषोडशविकारपृथक्स्थितमणीयास परमाणुभ्योऽप्यणुतर परमात्मरूप निष्कल स्मरति । यदान्तलीनमानस समाधौ दत्तचेता भवति इत्यर्थ । यदा तु वहि सचारितेन्द्रियस्तदा श्रीकृष्ण तव स्वरूप सकल शङ्खचक्रगदाधर चतुर्भुज महार्हवैडूर्यकिरीटभूषणाद्यलङ्कृत स्मरति । पुन कीदृशम् । रमणीयास रमणीयावसौ स्कन्धौ यस्य स तादृशम् ॥

वादिभिरेतत्तत्त्वं ध्रुवमिति यद्यन्मतं हरे तत्तत्त्वम् ।
तमसामस्तमयाय प्रभो नमस्ते समस्तमयाय ॥ १४४ ॥

हे हरे हरति पापानि वाङ्मन कायकृतानीति हरि तत्सबोधनम् । एतत् एतदेव अस्मदभिमतलक्षणज्ञान ध्रुव निश्चये तत्त्वमिति प्रकारेण विविधेन वादिभि वेदान्तसांख्यन्यायशास्त्रादिवादिभि यत् यत् मत यद्यदभिमत तत् तत् मत त्वमेव तेन तेन मतेन ऋजुवक्रपथगामिनदीप्रवाहेण समुद्र इव त्वमेव गम्योऽसीत्यर्थ. । तत्तस्मात् तमसा नैकविधमोहरूपाणामन्धकाराणामस्तमयाय तथा समस्तमयाय सफलत्वोत्पादितत्रिजगन्मयाय ते तुभ्य नम कुर्म सदा सर्वदा कुर्महे इति सबन्ध ॥

इति मुनिजातं कलयन्नानार्थवतीर्गिरो निजातङ्कलयम् ।
भक्तिरसादनमत्तं भगवन्त सदसि तत्प्रसादनमत्तम् ॥ १४५ ॥

इत्यनेन प्रकारेण सदसि कुरुसभाया विश्वरूपवैभवप्रकाशने तत्प्रसादनमत्त तस्य श्रीकृष्णस्य प्रसादेन मत्तम् । क्षीबसामकमित्यर्थ ।तादृशम् । तथा—नानार्थवतीर्गिर स्तुतिवाच कलयत् वदत् मुनिजात सनकसनन्दनादिसिद्धमुनिबृन्द भगवन्त श्रीकृष्ण भक्तिरसाद्भावनारसेन अनमत् प्रणनाम । त भगवन्त कीदृशम् । निजातङ्कलय निजो य आतङ्क ससारभयो रोग. तस्य लयो यस्मात्स तादृशम् ॥

अथ धृतनानाविद्यः स्वमायया शौरिररिजनानाविध्य ।
शैलसमस्तम्भवनं विधूय निर्यातवान्समस्तं भवनम् ॥ १४६ ॥

अथानन्तरं धृतनानाविद्यः धृता नानाप्रकारा अन्यजनैरज्ञाता विद्या येन स तादृशः शौरिः श्रीकृष्णः स्वमायया स्वकीयमायया विश्वरूपसंदर्शनरूपया अरिजनान् शत्रुजनान् आविध्य सकम्पान् कृत्वा शैलसमस्तम्भवनं शैलसमं पर्वततुल्यं स्तम्भवनं स्थूणावृन्दं यस्मिंस्तत्तादृशे समस्तं सकलं भवनं सदोगृहं विधूय सकम्पं कृत्वा निर्यातवान् ॥

निरतः संधावहितं राधेयं चानुनीय संधावहितम् ।
पार्थान्पुनरापायं जनार्दनश्चिन्तयन्रिपुनरापायम् ॥ १४७ ॥

अहितं शत्रुं तथा संधावहितं संधाने पश्चादनुद्रवणे हितं राधेयं कर्णं च अनुनीय । उद्योगोत्तरेण तं शमयित्वेत्यर्थः । संधौ संधिकर्मणि निरतः सन् जनार्दनः श्रीकृष्णः अयं पुनरपि पार्थान् युधिष्ठिरादीन् आप । किं कुर्वन् । रिपुनरापायं रिपुनराणां शत्रुमनुष्याणामपायं नाशं चिन्तयन् ॥

पुंसः परमतमस्य श्रुत्वा वचनेन तदनु परमतमस्य ।
पार्थाः सन्नाहितया चम्वा चेलू रणाय सन्ना हितया ॥ १४८ ॥

तदनु तदनन्तरं परमतमस्य अतिशयेन परमः उत्कृष्टः तस्य अस्य पुंसः श्रीकृष्णस्य वचनेन परमतं परस्य दुर्योधनस्य मतं युद्धकरणरूपं श्रुत्वा सन्ना खिन्नाः सन्तः हितया हितकारिण्या तथा सन्नाहितया बहुकञ्चुकया चम्वा सेनया उपलक्षिताः सन्तः रणाय संग्रामाय चेलुर्जग्मुः ॥

कृतकोपक्षेपास्ते कुरवः पार्थाश्च संधिपक्षेऽपास्ते ।
क्षेत्रं परमाजिहत स्वर्गं प्राप्नोति यत्र परमाजिहतः ॥ १४९ ॥

ते कुरवः कौरवाः पार्थाश्च युधिष्ठिराद्याश्च संधिपक्षे संधेः परस्परमिलनस्य पक्षस्तस्मिन् अपास्ते दूरीकृते सति । शत्रुभिरिति शेषः । तत् परमुत्कृष्टं पुण्यं क्षेत्रं कुरुक्षेत्रमाजिहत आगताः । तत् किम् । यत्र परमाजिहतः परमाजौ महासंग्रामे हतः पुरुषः स्वर्गं प्राप्नोति ॥

तत्र तु विरराम रणाद्राधेयः कुरुचमूपतेरामरणात् ।
कौरवगणनेत्रा स प्रोक्तोऽर्धरथो रथौघगणनेऽत्रासः ॥ १५० ॥

तत्र च रणभुवि राधेयः कर्णः कुरुचमूपतेः कौरवसेनान्यः अग्रिमाश्वासे वक्ष्यमाणस्य भीष्मस्य मरणात् आ मरणावधि रणात् युद्धात् विरराम निवृत्तः । अत्र हेतुमाह—अत्रासो निर्भयः स कर्णः रथौघगणने रथमहारथादिगणने कौरवगणनेत्रा कौरवगणं नयतीति कौरवगणनेता तादृशेन तेन भीष्मेण अर्धरथः एव यतो गणितः अत एव यावत्कालं भीष्मः सेनानीस्तावदहं युद्धं न करोमीति प्रतिज्ञाय रणान्निवृत्त इत्यर्थः ॥

तत्र स चापत्यजने भीष्मोभीते नृपस्य चापत्यजने ।
राज्ञां मतिमानयुतं प्रतिजज्ञे हन्तुमनिशमतिमानयुतम् ॥ १९१ ॥

स च भीष्मः दुर्योधनेन सेनानी प्रणिपत्य कृत तत्र तस्मिन् अपत्यजने दुर्योधनादिजने ता प्रतिज्ञा श्रुत्वा भीते सति। तथा नृपस्य कर्णस्य चापत्यजने चापस्य अर्थायुद्धार्थं गृहीतस्य त्यजने सति। कर्णे उदासीन एव स्थिते सतीत्यर्थ । अनिश प्रतिदिन राज्ञा क्षत्रियाणामयुत दशसहस्रमित हन्तु प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञा कृतवान्। कीदृशमयुतम्। अतिमानयुतम अतिमानेन वीरसामान्यतया युत सहितम् ॥

बलद्वयी च विस्तृता समुद्रसम्पदन्तदा ।
चकार सयुगाजिरे समुद्रस पद तदा ॥ १९२ ॥

सा बलद्वयी कुरुपाण्डवकटकद्वयी विस्तृता अतिविस्तारयुक्ता अत एव विस्तारेण समुद्रसपद अर्णवलक्ष्म्या अपि अन्तदा। विस्तारेण समुद्रस्यापि जेत्रे(त्री)त्यर्थ । तादृशी तदा तस्मिन् समये रणाजिरे सग्रामाङ्गणे पद स्थान विनाशरूप चकार। कीदृशम्। समुद्रस सह मुदस्तुष्टे युद्धरूपाया रस कौतुक यस्मिन् तत्तादृशमिति ॥

इति श्रीमहाकविवासुदेवकृते युधिष्ठिरविजयाख्ये महाकाव्ये षष्ठ आश्वास ॥

सप्तम आश्वास ।

निहितविकारचय त देव चित्र जगद्रचयन्तम् ।
य प्राप्य स विषमेषुर्भसीभूत स पातु वो विषमेषु ॥

अथ सेनाद्वययोगानन्तरं वृत्तान्त वर्णयन्नाह—

अथ रभसेनानीकं व्यूह्य सरित्सूनुना ससेनानीकम् ।
कुरवः शौर्याभरणास्तस्थुर्युद्धाय शक्रशौर्याभरणाः ॥ १ ॥

अथानन्तर सरित्सूनुना सरितो गङ्गाया सूनुर्भीष्म तेन ससेनानीक सह सेनान्या सेनानायकेन वर्तते य स ससेनानीकस्तमनीक सैन्य रभसेन वेगेन व्यूह्य व्यूहरचनया सज्जीकृत्य कुरवो दुर्योधनाद्या युद्धाय तस्थु । कीदृशा । शौर्याभरणा शौर्यमेवाभरण येषा ते तादृशाः। पुन कीदृशा । शक्रशौर्याभरणाः शक्र इन्द्र, शौरि- श्रीकृष्णश्च, तौ शक्रशौरी तदाभो रण युद्ध येषा ते तादृशा ॥

तानभिदुद्राव ततः सरोषपार्षतचमूभृदुद्रावतत ।
सकटुकलापी कुन्तीपुत्रबलौघः शरी कलापी कुन्ती ॥ २ ॥

ततोऽनन्तर कुन्तीपुत्रबलौघ कुन्तीपुत्रस्य युधिष्ठिरस्य बलौघः सैन्यौघ तान् कुरून् अभिदुद्राव समुखमद्रवत् । कीदृश । सरोषपार्षतचमूभृत् सरोष पार्षत धृष्टद्युम्नः स एव चमूभृत्सेनानीर्यस्य स तादृक्। पुन कीदृश । उद्रावतत उच्चैः रावः

शब्द उद्राव तेन तत विस्तृत । पुन कीदृश । सकटुकलापी सकटुकमरीन् प्रति क्रोधकटुक लपति गदतीति सकटुकलापी । पुन कीदृश । शरी शरवान् । तथा—कलापी तूणवान् । तथा—कुन्ती कुन्तवाश्च ॥

भ्रातृभिरेव युयुत्सुर्विभीषणो राघव पुरेव युयुत्सु ।
कौन्तेयानभियातानाश्रितवान्नीतिमत्तया न भिया तान् ॥ ३ ॥

युयुत्सु युयुत्सुर्नाम धृतराष्ट्रपुत्र भ्रातृभिरेव युयुत्सु भ्रातृभिर्दुर्योधनादिभिः सह युयुत्सुर्योद्धुमिच्छु अभिया तान् रणाभिमुख गतान् कौन्तेयान् युधिष्ठिरादीन् तानाश्रितवान् आशिश्रिये । कया । नीतिमत्तया स्वनीतिमत्त्वेन न तु भिया भयेन युयुत्सुर्योद्धुमिच्छु । क इव । विभीषण इव । यथा पुरा विभीषणो नाम राक्षस भ्रात्रा रावणेन सह युयुत्सुर्योद्धुमिच्छु नीतिमत्तया राघव रामचन्द्रमाश्रितवान् न तु भिया तद्वदित्यर्थ ॥

दृष्ट्वा मान्यानमितान्पार्थो योद्धु कुरूत्तमान्यानमितान् ।
अमुचच्चाप करतः कृष्णेनाश्वासित. स चापङ्करतः ॥ ४ ॥

यान धुर्यमश्व रथादि इतान् गतान् रथाश्वादिस्थितान् अमितानसख्यान्, तथा मान्यान् माननीयान् पितृपितामहाचार्यमातुलभ्रातृसखिप्रभृतीन् कुरूत्तमान् कौरवान् योद्धु स्थितान् दृष्ट्वा । पार्थ कृपाविष्ट सन् इति शेप । करत स्वहस्तात् चाप स्वधनु अमुचत् । उदासीन एव तत्र तस्थावित्यर्थ । अपङ्करत न पङ्को किल्बिषे कर्मणि रत सन् कृष्णेन श्रीकृष्णेन श्रीगीतार्थसश्रावणात् 'य एन वेत्ति हन्तार यश्चैन मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतौ नाय हन्ति न हन्यते ॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नाय भूत्वा भविता वा न भूय । अजो नित्य शाश्वतोऽय पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥' इत्यादि सारार्थानुश्वासनेन आश्वासित आश्वास नीत पुनरपि युद्धकरणायाभिमुखीकृत इति भाव ॥

युद्धारम्भेऽरीणा नाद· समचुम्बदम्बर भेरीणाम् ।
द्रवतां वै धुर्याणां खुरजन्म रजोऽपि रहितवैधुर्याणाम् ॥ ५ ॥

अरीणा शत्रूणा युद्धारम्भे सग्रामारम्भे भेरीणा दुन्दुभीना नाद अम्बरमाकाशमचुम्बत् चुचुम्ब । तथा रहितवैधुर्याणा त्यक्तविक्लवत्वाना धुर्याणा हस्त्यश्वरथादीना द्रवता खुरजन्म खुरोत्थ रज धूलिरपि अम्बर गगनमचुम्बत् ॥

जनितारावे शङ्खे चारणचक्राणि चक्रुरावेश खे ।
विबभावभ्रामरजः संमर्दः सर्वदिक्षु बभ्राम रज. ॥ ६ ॥

युद्धार्थं जनितारावे शङ्खे सति कम्बुनि सति चारणचक्राणि चारणा देवभेदास्तेपा चक्राणि समूहा. खे गगने आवेश चक्रु. । आविविशुरित्यर्थ । तथा अभ्रामरज अभ्रे

आकाशे असरज अमरेभ्यो देवेभ्यो जात समर्द संघर्ष विबभौ रेजे । तथा रजो धूलिश्च विमर्दज सर्वदिक्षु सर्वकाष्ठासु बभ्राम ॥

मुहुरक्तृपणवाद्यानामाहत इव स्वनेन पणवाद्यानाम् ।
अनुगतबन्दिव्यजन, समागमद्द्रष्टुमाहव दिव्यजन ॥ ७ ॥

मुहु पुन पुन अकृपणैर्महद्भिर्जने वाद्याना वादनीयाना पणवाद्याना पणव वादित्रविशेष आद्यो येपा ते पणवाद्याना पणवानकगोमुखोद्र(?)ढक्कादीना स्वनेन शब्देन आहत इव दिव्यजन स्वर्गीयजन आहव युद्ध द्रष्टु खमाकाशमागमत् । अनुगतबन्दिव्यजन अनुगता बन्दिन स्तुतिपाठका व्यजनानि चामराणि यस्य स ॥

नागं नागोऽधावद्रथिन च रथी नर च ना गोधावत् ।
तुरगवर च तुरङ्ग प्राप बलौघः परस्परं चतुरङ्ग ॥ ८ ॥

नागो हस्ती नाग हस्तिनमधावत् । तथा रथिन च रथी रथिक अधावत् । तथा नर च पदाति च ना पदाति अधावत् । कथ गोधावत् गोधा ज्याघातवारणम् तद्विद्यते यत्र तत् । तुरगवर च अश्ववर च तुरङ्ग अश्व प्राप । तदेव चतुरङ्ग हस्तिरथाश्वपदातिरूप बलौघ सैन्यौघ परस्पर मिलित ॥

अवनिभृदाहवहोत्रव्यापारे जीवहव्यदाहवहोऽत्र ।
धुतपांसावलसदसि स्फुटमग्निशिखेव वर्चसा बलसदसि ॥ ९ ॥

धुत, पासुर्धूलिर्यस्मिन् स तादृशे अत्र अस्मिन् बलसदसि बल सैन्यमेव सद, सभा वेदिरूपा तत्र अवनिभृदाहवहोत्रव्यापारे अवनिभृता राज्ञा य आहव युद्ध तदेव होत्रव्यापार अग्निहोत्रव्यापार यज्ञरूप तत्र जीवहव्यदाहवह युद्धे हि जीवा एव हव्य तस्य दाहवहो दाहक असि खङ्ग स्फुटमग्निशिखा इव अग्निज्वालेव वर्चसा तेजसा दीप्यन्ती अभव(लस)त् । बलवेदिकाया विरच्यमानयुद्धयज्ञे वीरजीवहव्यदाहका खङ्गधाराग्निशिखा दीप्यन्तीव रेजे इत्यर्थ ॥

अजनि तु भूरिभराजौ चलिताया तत्क्षणेन भूरिभराजौ ।
लघुता रथवाहास्तव्योमस्थितपांसुपङ्क्तिरथ वाहास्त ॥ १० ॥

तत्क्षणेन आजौ सग्रामे इभराजौ गजपङ्क्तौ चलिताया भूर्भूमि भूरिभरा महाभारवती तु अजनि जाता । अथ वा पक्षान्तरे । रथवाहास्तेति । रथैश्च वाहैश्च अश्वादिभिश्च अस्त, क्षिप्त व्योमस्थिते य पासुर्धूलि तत्पङ्क्ति लघुततामहास्त अत्यजत् । अतिघनाभूदित्यर्थ ॥

तत्र विवेदनतावद्योद्धा पतितं भुजं विवेद न तावत् ।
अरिनिशितमहास्यस्तं प्रहर्तुमप्यैच्छदधिकतमहास्यस्तम् ॥ ११ ॥

अरिनिशितमहास्यस्तमरैः शत्रोः निशितः तीक्ष्णो यो महासिर्महाखड्गः तेनास्तं कृत्तं पतितं भुजं योद्धा वीरस्तावत् न विवेद नाज्ञासीत् । युद्धरभसेनेत्यर्थः । कथं कृत्वा । विवेदनतावत् विगता वेदना व्यथा यस्य स विवेदनः. तस्य भावस्तत्ता सा विद्यते यस्मिन्कर्मणि तत् विवेदनमिवेत्यर्थः. । तथा—योद्धा वीरः तमरिं प्रहर्तुमप्यैच्छत् । कीदृशः । अधिकतमहास्यः अधिकतमं हास्यं असिना कृत्तभुजत्वात् ॥

क्षिप्तेनोपरि करिणा रथेन गगनादपातिनो परिकरिणा ।
वायुषु सङ्खे गलता द्युस्त्री तत्रास्त धृतरसं खेऽगलता ॥ १२ ॥

तत्र युद्धे कुरुपाण्डवानां करिणा हस्तिना उपरिक्षिप्तेन रथेन कर्त्रा गगनाद्दाकाशात् न अपाति न पेते । अत्र हेतुः—वायुषु सत्सु । खे वायुषु भ्रमत्सु हस्तिनोपरिगगने क्षिप्तोऽपि रथः गगनान्न पपातेत्यर्थः । सङ्खे इति । शसयोरैक्यात् शङ्खे गलता शङ्खविषये गलता गलस्य कण्ठस्य भावो यस्याः सा तादृशी । कम्बुकण्ठी इत्यर्थः । तादृशी द्युस्त्री स्वर्गस्त्री अप्सरा खे आकाशे अगलता अपतता तेन रथेन धृतरसम् आस्त धृतो रसः कौतुकं यस्मिन् कर्मणि तथा । क्रियाविशेषणमेतत् । तद्दृष्ट्वा साश्चर्यासीदित्यर्थः ॥

तत्र घनप्रासारिक्षुरिके रक्षोगणेन न प्रासारि ।
गतशङ्काबन्धेन स्थितमग्रेभक्षणेन काबन्धेन ॥ १३ ॥

तत्र घनप्रासारिक्षुरिके प्रासाः कुन्ताः, अरीणि चक्राणि, क्षुरिकाः शस्त्राश्च, घना यस्मिन् तत् तादृशे तत्र युद्धे रक्षोगणेन क्रव्यादघनेन न प्रासारि न प्रसृतम् । त्रासेन प्रासादिभ्य इत्यर्थः । तत्र च युद्धे काबन्धेन कबन्धानां गतशिरस्कानां खड्गादिच्छेदेन अपमूर्धकलेवराणां समूहः तेन गतशङ्काबन्धेन स्थितम् गतः शङ्काबन्धो यस्य तत् तादृशं तेन अशिरस्त्वेन अचक्षुष्ट्वात् तत्तु मूलादर्शनाद्गतशङ्काबन्धेन स्थितम् । कीदृशेन । अग्रेभक्षणेन अग्रेपुरः इभक्षणः हस्त्युत्सवः युद्धार्थो यस्य तत् तादृशं तेन ॥

न मृतं नामानेन प्राङ्निहतं येन सुकृतिना मानेन ।
खड्गवती क्षामासेरागतिरसिपाणिना प्रतीक्षामासे ॥ १४ ॥

येन सुकृतिना पुण्यवता मानेन मानाधिकं कृत्वा । संमुखं युध्यतेत्यर्थः । प्रागादौ निहतं मृतं नाम निश्चये अनेन पुंसा न मृतम् । तद्यशःशरीरस्य कल्पस्थायित्वात् इत्यर्थः । तथा तत्र युद्धे क्षामासेः क्षामः प्रहारादिना कुण्ठः भग्नो वा असिः खड्गो यस्य स तादृशस्य वीरस्य खड्गवती सखड्गा आगतिः असिपाणिना खड्गहस्तेन पुरुषेण प्रतीक्षामासे । यावदयं भग्नासिः पुनर्नवं खड्गमानाययामास तावत्तेन प्रतीक्षा कृतेत्यर्थः ॥

गुरुमत्सरसादरुषः पतिताः क्षरितासृजश्च सरसादरुषः ।
दुधुवुः पादानश्वा हर्षाद्भषति स्म कृतवपादानः श्वा ॥ १५ ॥

गुरुमत्सरसादरुषः गुरुर्महान् मत्सरः परोत्कर्षासहनं सादः कष्टं च, रुट् रोषश्च, येषां ते तादृशाः क्षरितमसृक् रक्तं यस्य तत् तादृशात् सरसादार्द्रात् अरुषः व्रणात् हेतोः पतिताः भूमौ पतिताः अश्वा हयाः पादान् (असृजा) दुधुवुरित्यर्थः । तथा—हर्षात् कृतवपादानः कृतं वपादानं वसादानं यस्य स तादृशः श्वा भषति स्म रौति स्म ॥

जडजङ्घोरःस्वरदः पतितोऽपरकार्यकोपघोरस्वरदः ।
[1]भ्रष्टगुरुग्रैवेयं प्रचुरमदानां प्रवृत्तिरुग्रैवेयम् ॥ १६ ॥

अरदः अविद्यमाना रदा दन्ता यस्य सः अरदः मत्कुणः अपरकारी अन्यो हस्ती जडजङ्घोरःसु जडा युद्धाङ्गणभूमौ अतिधावनात् जङ्घा उरांसि वक्षांसि च येषां ते तादृशेषु पुरुषेषु पतितः । कीदृशः । अकोपघोरस्वरदः अकोपेन ईषत्कोपेन । नञ् ईषदर्थे । घोरो यः स्वरो बृंहितं ददाति तादृशः । कथं कृत्वा भ्रष्टगुरुग्रैवेयं भ्रष्टानि पतितानि गुरूणि महान्ति ग्रैवेयाणि ग्रीवाभरणानि यस्मिन् कर्मणि तथा । क्रियाविशेषणमेतत् । अत्रार्थान्तरन्यासमाह—प्रचुरमदानां समदानामियमुग्रेव कठिनैव प्रवृत्तिः । मार्ग इत्यर्थः ॥

प्राप विमानं दिवि ना निहतः संप्राश्य रुधिरमानन्दि विना ।
असृजाशा कपिशा च स्वतृषं व्यपनेतुमपि शशाक पिशाच ॥ १७ ॥

आनन्दि तृप्तिवशान्मोदकं रुधिरं रक्तं प्राश्य चर्वयित्वा । वीरक्षतोत्थमित्यर्थः । विना पक्षिणा निहतो मारितः ना पुरुषः दिवि आकाशे विमानं देवयानं प्राप । असृजा रक्तेन च वीरक्षतोत्थेन आशा दिक् । जातावेकवचनम् । आशा इत्यर्थः । कपिशा कपिशवर्णा आसीत् । स्वतृषं स्वा चासौ तृट् च तां रणाङ्गणधावनोत्थां व्यपनेतुं दूरीकर्तुमपि पिशाचो देवयोनिः सत्त्वविशेषः शशाक अशकत् ॥

अशनैरस्थिरदन्तस्थानाः श्वानो बभूवुरस्थि रदन्तः ।
लोहितपङ्कं कवलं चक्रे च क्रव्यलोलुप कङ्कबलम् ॥ १८ ॥

तत्र समरभूमौ अस्थि हतवीरसबन्धि रदन्तः विलिखन्तः । 'रद विलेखने' धातुः । अत एव अशनैर्बहु अस्थिरदन्तस्थानाः अस्थिराणि दन्तस्थानानि दन्तभूमयो येषां ते

---

१ मूलपुस्तके तु—

'नागानाराचारुर्दशा च तुरगानवाप नाराचारुः ।
न्यपतत्सादी प्रासे स्फुरितेऽरिभटस्य रहसा दीप्रासे ॥'

इत्ययमपि प्रागितः समुपलभ्यते

२ 'असृजा' इत्यत्राधिकं प्रतीयते ३ 'कृ?' मूल०

तादृशा श्वान सारमेया बभूवु । तथा—क्रव्यलोलुप क्रव्ये आममासे लोलुप कङ्कबल कङ्काना पक्षिविशेषाणा बल (चक्र)लोहितपङ्क रक्तकर्दम कवल ग्रास चक्रे । जग्रासेत्यर्थ ॥

असृगशनादशिवानां पङ्क्तिः परमाहवे ननाद शिवानाम् ।
काष्ठा काकालीभिर्नैव मलिष्ठा बभूव का कालीभि ॥ १९ ॥

तत्र च परमाहवे कुरुपाण्डवाना महायुद्धे असृगशनात् रक्तास्वादात् अशिवानाममङ्गलाना शिवाना शृगालादीना पङ्क्ति श्रेणि अनदत् । तथा—कालीभि कृष्णाभि काकालीभि काकपङ्क्तिभि हतवीरमासास्वादलोभेनागताभि मलिष्ठा मलिना का न काष्ठा का न दिग् बभूव । अपि तु सर्वैव मलिष्ठेति । अन्येष्वपि गुणवाचिषु शब्देषु इष्ठेयसौ प्रत्ययौ भवत एव ॥

सति समरे कामबलान्नतयोरुभयोरिरसुरेकामबलाम् ।
विववारोदसुरस्त्री निराकृतान्यामुना रुरोद सुरस्त्री ॥ २० ॥

सति च समरे युद्धे कामबलात् मदनप्रमाथात् नतयोर्नम्रयो तादृश वीर वीक्ष्य रणभूमावापतितयोस्तयो सुरस्त्रियोर्मध्ये एकामबला सुरस्त्रीम् अस्त्री मन्त्रप्रयुक्तशस्त्रविद्याकुशल उदसु विगतप्राणः किंचित् प्राणो वा एकामतिकमनीया विववार वृतवान् । अन्या च अमुना कण्ठगतप्राणेन वीरेण निराकृता सुरस्त्री स्वर्वेश्या रुरोद अरुदत् ॥

इत्थं तत्रासरणे परस्परं सेनयोर्गतत्रासरणे ।
भीष्मोऽविक्षत्रस्तं पार्थबलौघं हृतच्छविक्षत्रस्तम् ॥ २१ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण असरणे शरयोरेक्यात् अशरणे अरक्षके परस्परमन्योन्य सेनयो द्वयो कुरुपाण्डवसबन्धिन्यो गतत्रासरणे गतत्रासो वित्रासश्चासौ रण तत्र त प्रसिद्ध पूर्वोद्दिष्ट वा पार्थबलौघ युधिष्ठिरकटकौघ भीष्मो गाङ्गेय कुरुसेनानीः दशदिनानि प्रतिज्ञाकारी अविक्षत् विवेश । 'विश प्रवेशने' धातु । कीदृशो भीष्म । हृतच्छविक्षत्र. हृतच्छवीनि कृतानि क्षत्राणि क्षत्रिया येन स ॥

भीष्मस्य पराक्रम वर्णयन्नाह—

अधिकतमनिशातान्ता बिभ्राणाः कङ्कपत्रमनिशातान्ता ।
अगुरापुङ्खादन्त क्षिति पितामहशरा रिपुं खादन्त ॥ २२ ॥

अधिकतममतिशयेन निशातास्तीक्ष्णा अन्ता फलानि येषा ते तादृशा । तथा—कङ्कपत्रम् । जातावेकवचनम् । कङ्काभिधपतत्रिणा पक्षान् बिभ्राणा । तथा—अनिशातान्ता. अनिश सदैव शत्रूणा विमर्दात् आतान्ता खिन्ना ईषत् । तथा—रिपु शत्रुम् । जातावेकवचनम् । रिपूनित्यर्थ । खादन्तो ग्रसमाना पितामहशरा आपुङ्खात् पुङ्खावधि क्षितावन्तः अगु. । सकञ्चुकवीरान् भित्त्वा क्षिति विविशुरित्यर्थः ॥

नृपसमितावृद्धेन त्रिभुवनमान्येन बलवता वृद्धेन ।
भीष्मेणादभ्राजिस्तम्भितहरि जिष्णुना क्षणादभ्राजि ॥ २३ ॥

नृपसमितौ राजसभायाम् ऋद्धेन समृद्धेन । तथा त्रिभुवनमान्येन बलवता वृद्धेन च भीष्मेण क्षणात् जिष्णुना जयशीलेन अभ्राजि शुशुभे । अदभ्राजिस्तम्भितहरि अदभ्रा घना या आजि युद्ध तया स्तम्भित रुद्ध घनशरौघवृष्ट्या हरि. श्रीकृष्ण पार्थस्य सारथित्वात् पार्थरोधेन तस्यापि रोधनात् हरि सूर्यो वा यस्मिन् कर्मणि तत् । क्रियाविशेषणमेतत् । 'इन्द्रचन्द्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिषु । कपौ सिंहे सुवर्णाभवर्णे विष्णो हरिं विदु' ॥' इत्यनेकार्थेषु ॥

स हि मुहुरुद्धाराणि श्रीधरचक्रस्यापि रुद्धाराणि ।
हतकेतनवाहानि प्रधनानि पितामहोऽकृत नवाहानि ॥ २४ ॥

हि निश्चये । स पितामहो भीष्म नवाहानि नवदिनपर्यन्त प्रधनानि युद्धानि मुहुरकृत कृतवान् । कीदृशानि । उद्धाराणि उद्भटानि । पुन कीदृशानि । श्रीधरचक्रस्यापि सुदर्शनस्यापि रुद्धा अरा धारा यैस्तानि । पुन कीदृशानि । हतकेतनवाहानि हतानि केतनानि ध्वजा वाहा अश्वाश्च रिपुसबन्धिनो येषु तानि ॥

राज्ञामयुतमुदस्तं पार्थाः संप्रेक्ष्य नित्यमयुतमुदस्तम् ।
उपगतशिबिरा मरणं भीष्ममयाचन्त भरतशिबिरामरणम् ॥ २५ ॥

पार्था युधिष्ठिराद्या पाण्डवा नित्य प्रतिदिनमुदस्त हत राज्ञा क्षत्रियाणामयुत दशसाहस्र सप्रेक्ष्य अयुतमुद- न युता मुत् हर्षो येषाम् । विमनस्का इत्यर्थ । तादृशा सन्त उपगतशिबिरा रात्रौ शिबिर निवेशस्थान कुरुसत्कमुपागता भीष्म पितामह मरणमयाचन्त मरणमवृणुत । भीष्मस्य निजजनकदत्तवरेण स्वेच्छायत्तमरणत्वेन प्रसिद्धत्वात् । कीदृश भीष्मम् । भरतशिबिरामरणम् भरतो राजा, शिबिश्च नृप , रामो रामचन्द्र परशुरामो वा, तद्वद्रण. सग्रामो यस्य स त तादृशम् ॥

स्वमरण याचितो भीष्मपितामह पार्थान् किमित्याह—

कर्ता सज्ञन्यस्य द्रुपदात्मजमग्रतश्च सज्ञन्यस्य ।
सरभसमाश्वेताः श्व सेना संवार्य हन्तु मा श्वेताश्व ॥ २६ ॥
इति मुदिता. स्ववधाय प्रोक्तं भीष्मेण चोदिताः स्ववधाय ।
पुनरेव रजन्यन्ते पाण्डुसुताः कुर्वते स्म वरजन्यं ते ॥ २७ ॥

हे पार्था., सज्ञन्यस्य सत् परम च तज्जन्य युद्ध तस्य कर्ता । तथा द्रुपदात्मज शिखण्डिन प्राक् शिखण्डिन्याख्यया स्थित कन्यारूप पश्चादीश्वरासवरेण सपन्न शिखण्डिनमग्रत अग्रे न्यस्य स्थापयित्वा सज्ञन् मया युद्धाय मिलन् सोऽय श्वेताश्व अर्जुन सेना कर्णादिवीरसभृता- सवार्य निवार्य श्व श्वोदिने सरस सयुद्धकौतुकम् । 'सरभसम्' इति

पाठे सरभस ससाहसावेगमेता आगच्छन् । एता इति तृजन्तस्य रूपम् । मा मामाशु शीघ्र हन्तु मारयतु । इत्यनेन प्रकारेण भीष्मेण प्रोक्त वच स्ववधाय सुष्ठु शोभन कृत्वा अवधाय निश्चित्य । तेनैव भीष्मेण स्ववधाय निजवधाय चोदिता. प्रेरिता पुनरेव रजन्यन्ते प्रभाते पाण्डुसुताः पाण्डवास्ते वरजन्य महद्युद्ध कुर्वते स्म अकुर्वन् ॥

दत्तशिखण्डिन्यासः शरवृष्ट्या शत्रुराशिखण्डिन्या सः ।
गुरुतरसमरेपास्तं पार्थो भीष्मं चकार समरेऽपास्तम् ॥ २८ ॥

दशमेऽहनि स पार्थोऽर्जुन दत्तशिखण्डिन्यास दत्त अग्रे कृत शिखण्डिनो द्रुपदात्मजस्य न्यासो येन स तादृश सन् शत्रुराशिखण्डिन्या शत्रुराशि रिपुसमूह खण्डयतीति तादृश्या शरवृष्ट्या बाणश्रेण्या भीष्म पितामह समरे युद्धे अपास्तं भूमौ शरपञ्जरेण पतित चकार । कीदृशम् । गुरुतरस गुरु महत् तरो वेगो यस्य स तादृशस्तम् । पार्थ कीदृशः । अरेपा अविद्यमान रेप पाप यस्य स तादृश अरेपा निष्पाप । रेप शब्दः सकारान्त पापवाची ॥

सुभटानामुक्तेभ्यः शरशय्याया किरीटिना मुक्तेभ्यः ।
धर्मविदा पत्रिभ्यः सुयोग्यमुपधानमपि तदापत्रिभ्य. ॥ २९ ॥

स च भीष्मः धर्मवित् धर्मज्ञ सुभटानामर्जुनकर्णादीनामुक्तेभ्यः कथितेभ्य. मदर्थ शिरस्युपधान योग्य कुरुतेति गदितेभ्य' शरशय्याया किरीटिना अर्जुनेन मुक्तेभ्य त्रिभ्यः त्रिसख्येभ्य पत्रिभ्यः बाणेभ्य सकाशात् सुयोग्य शरशय्यायोग्यमुपधान शिरस्युपबर्ह तदा आपत् प्राप ॥

तस्य च भूतोदकतः शरान्तृषो मोक्षमेत्य भूतोदकत. ।
सुभटपदेऽशेतान्तः स्फुरन्मुकुन्दो रणप्रदेशेऽतान्त' ॥ ३० ॥

तस्य अर्जुनस्य भूतोदकत भुव मही तुदतीति भूतोदक. तस्माद्भूतोदकत भूविदारकात् शरात् बाणात् भूतोदकत भूतमुत्पन्न यदुदक तस्मात् हेतोः तृष तादृशशरपञ्जरव्यथोद्भूताया मोक्षमेत्य प्राप्य अन्तर्मनसि स्फुरन् विस्फुरन् मुकुन्द श्रीकृष्णो यस्य स तादृश' सन् तथा अतान्त तदवस्थायामपि अखिन्न रणप्रदेशे रणाङ्गणस्थले सुभटपदे महारथस्थले अशेत सुष्वाप। 'स्मरन्मुकुन्दम्' इति पाठे मुकुन्द श्रीकृष्ण स्मरन्॥

संग्रामोदितकर्णः सुयोधनोऽथास्य वचनमोदितकर्णः ।
स्तुत्वा वाचार्यं तं सेनापतिमकृत कौरवाचार्यं तम् ॥ ३१ ॥

संग्रामे उदित प्रवृत्त कर्णो यस्य स तादृक् सुयोधनो दुर्योधन अथानन्तरमस्य भीष्मपितामहस्य वचनेन मोदितौ कर्णौ यस्य स तादृक् च वाचा गिरा तमार्यमर्ह कौरवाचार्यं द्रोणाचार्यं सेनापतिमकृत अकरोत् भीष्मानन्तरं द्रोण सेनापतिमकरोत् ॥

वीररसेनापतितां भारद्वाजोऽप्यवाप्य सेनापतिताम् ।
मोदेन क्षत्राणां मध्ये विबभौ शशीव नक्षत्राणाम् ॥ ३२ ॥

भारद्वाज भरद्वाजमुनिसूनु द्रोणाचार्योऽपि वीररसेन हेतुना आपतितामागता सेनापतिता सेनानीत्वमवाप्य प्राप्य मोदेन हर्षेण क्षत्राणा क्षत्रियाणा मध्ये विबभौ विशेषेण बभौ रेजे । क इव केषा मध्ये । नक्षत्राणा मध्ये शशी चन्द्र इव ॥

स शरी चापी वरदो राजानं व्याजहार चापीवरदोः ।
किं तव कार्यं तनुता युधमेत्यायं जनोऽधिकार्यन्तनुताम् ॥ ३३ ॥

स द्रोणाचार्य शरी शरवान्, तथा चापी धनुर्धर, तथा वरद दुर्योधनाय वरमभिलषित ददाति इति तादृश, तथा आपीवरदो आसमन्तात् पीवरौ मांसलौ दोषौ भुजौ यस्य स तादृक् राजान दुर्योधन व्याजहार उक्तवान् । किमित्याह—हे राजन्, अय जनो मल्लक्षण अधिकार्यन्तनुताम् अधिकारिण. अधिकृतपुरुषस्य अन्तो युद्धाय निश्चय तेन नुता स्तुता ता तादृशीम् । यद्वा अधिकमरीणा शत्रूणामन्तो नाश अर्थात् मत्कृतस्तेन नुता स्तुता ता तादृशीं युध सग्राममेत्य प्राप्य तव कि कार्य किमभिमतकरणीय तनुतां करोतु ॥

तस्य गिरा जातमदः स्मित्वेति व्याजहार राजा तमदः ।
बद्धं कुरुराज तं शत्रुसमूहं समेत्य कुरु राजन्तम् ॥ ३४ ॥

तस्य कुरुपाण्डवगुरोर्द्रोणाचार्यस्य गिरा वाचा जातमद जाताहङ्कृति स्मित्वा ईषद्धसित्वा स राजा दुर्योधन त द्रोणाचार्यमद एतद्वक्ष्यमाणमुक्तवान् । किमित्याह—हे कुरुपाण्डवगुरो द्रोणाचार्य शत्रुसमूह रिपुसार्थमुपेत्य प्राप्य त्व राजन्त शोभमान कुरुराज कुरूणा कुरुवश्याना राजा युधिष्ठिर त बद्ध कुरु सग्रामे बद्ध कुरु ॥

दुर्योधनो द्रोणाचार्यात्किमवृणुतेत्याह—

पुनरेवाह्वानमितं कृत्वा पार्थं त्वदीयबाह्वानमितम् ।
आश्रितदेवनया तं धियार्थये कर्तुमापदे वनयातम् ॥ ३५ ॥

हे तात द्रोणाचार्य, पुनरेव आह्वानमाकारणमित गतम् । आकारितमित्यर्थ । पार्थं युधिष्ठिर त्वदीयबाह्वानमित त्वदीयौ यौ बाहू ताभ्यामानमित बद्ध कृत्वा आश्रितदेवनया आश्रित देवन द्यूत यया सा तादृश्या प्राग्वत् धिया बुद्ध्या त युधिष्ठिरम् आपदे आपदर्थं वनयात वन गत कर्तुं याचे प्रार्थये ॥

इत्थं वादानस्य श्रुत्वा प्रोचे सकैतवादानस्य ।
प्रमुदितवाचार्येण श्रेणीसिंहेन कौरवाचार्येण ॥ ३६ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण सकैतवादानस्य सह कैतवादानेन छलग्रहणेन वर्तते यः स

तादृशस्य अस्य दुर्योधनस्य वादान् उक्ती श्रुत्वा प्रमुदितवाचा प्रमुदिता स्तुता वाक् येन स तादृशेन । तथा श्रेणीसिहेन वीरश्रेणीसिहेन कौरवाचार्येण कुरूणामाचार्येण ॥

न गुडाकेशस्तस्य स्थास्यति यदि तावदन्तिके शस्तस्य ।
धर्मसुतो नह्येत ध्रुवमापाद्यं तदग्रतो नह्येतत् ॥ ३७ ॥
इति भारद्वाजेन ब्रुवता शरराशिना स्फुरद्वाजेन ।
पार्थबलं समदारिव्रातं शितशस्त्रसंकुलं समदारि ॥ ३८ ॥

इति ब्रुवता कथयता भारद्वाजेन द्रोणाचार्येण कर्त्रा स्फुरद्वाजेन प्रस्फुरत्पक्षेण शरराशिना बाणसमूहेन समदारिव्रात समद सगर्व' अरिव्रात शत्रुसार्थ यस्मिंस्तत् शितशस्त्रसंकुलम् तीक्ष्णायुधभृत पार्थबल पाण्डवसैन्य समदारि विदारितम् । इति किमिति ब्रुवता । हे राजन् हे दुर्योधन, शस्तस्य प्रशस्तस्य तस्य युधिष्ठिरस्य अन्तिके समीपे गुडाकेशोऽर्जुनस्तावत् यद्यन्तिके निकटे न स्यात् न भविष्यति युधिष्ठिरस्तदा मया नह्येत बध्येत इति त्वया ज्ञेयम् । 'णह बन्धने' धातु । ध्रुव निश्चये तदग्रत अर्जुनाग्रत' मया न हि नैव एतदापाद्यम् । अर्जुनाग्रतो नैतत्सेत्स्यतीति भाव' ॥

स हि कोपरसेनाशु द्रोणो बाणान्विकीर्य परसेनासु ।
पाण्डवनायकबन्धं कर्तुमनेकं नभो निनाय कबन्धम् ॥ ३९ ॥

हि निश्चये स द्रोण कोपरसेन अतिकोपेन आशु परसेनासु बाणान् शरान् विकीर्य क्षिप्त्वा पाण्डवनायकबन्ध युधिष्ठिरनृपबन्ध दुर्योधनेन प्रार्थित कर्तु नभ. आकाशमनेक कबन्धम् । जातावेकवचनम् । अनेकान् कबन्धान् अथ मूर्धकलेवराणि शत्रूणामनयत् । आकाशमनेककबन्धपरिवृतमकरोदित्यत' नयतिर्द्विकर्मक' ॥

संरम्भी माद्यन्तं सात्यकिसहदेवनकुलभीमाद्यन्तम् ।
अरिलोक समुदस्य क्षितिभर्तुः प्रापदन्तिकं समुदस्य ॥ ४० ॥

स च द्रोणाचार्य सरम्भी क्रुद्ध' सन् सात्यकिश्च सहदेवनकुलौ माद्रीतनयौ भीमादयश्च महारथा अन्ते यस्य स तादृशमरिलोक शत्रुलोक समुदस्य निवार्य समुत् सहर्षः सन् अस्य क्षितिपस्य अन्तिकं समीप प्रापत् ॥

द्विषदटवीरध्वजवान्मृद्नन्द्विपवत्कपिप्रवीरध्वजवान् ।
पार्थः सहसा ददृशे दददथ भीतिं जनाय सह सादृदृशे ॥ ४१ ॥

कपिप्रवीरध्वजवान् कपिप्रवीरो हनुमान् तद्युक्तध्वजवान् तथा अध्वजवात् युद्धाध्वनि वेगात् हेतोर्द्विषदटवी शत्रुरूपा अटवी महारण्यानि द्विपवत् द्विप इव मृद्नन् स पार्थः अर्जुन. कर्मभूत' जनेन सहसा तत्क्षण ददृशे दृष्ट । कीदृश । सादृदृशे साद युद्धक्लेशं पश्यतीति सादृदृक् तस्मै जनाय भीतिं भय ददत् ददान. ॥

तद्धनुषः सारवतः शिताः शरा नतिमुपेयुषः सारवतः ।
लसमाना अवतेरुर्द्रोणाय ददुश्च सिंहनादवतेऽरु. ॥ ४२ ॥

नति नमनमुपेयुष प्राप्तस्य, तथा सारवत सारयुक्तात् दृढात्, तथा सारवत सशब्दाच्च तद्धनुष तस्य पार्थस्य धनुषः चापाल्लसमाना स्फूर्जन्त शरा बाणा अवतेरु । च पुनस्ते शरा द्रोणाय द्रोणाचार्याय सिंहनादवते सिंहनादो युद्धे वीराणा नादः सिंहनाद. तद्वते अरु व्रणम् । जातावेकवचनम् । अरूपि व्रणानि इत्यर्थं । ददु । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरु' इत्यमर ॥

अथ तरसापायासीद्द्रोणः सेना च तस्य सापायासीत् ।
अशनैरविरलमकरोद्धूत जलधेर्जलं च रविरलमकरोत् ॥ ४३ ॥

अथानन्तर द्रोणे सवाहिनीके शरैरवसादिते सति स च द्रोण तरसा शीघ्रमेव रणात् अपायासीत् प्रचलित । तस्य सेना चमूरपि सापाया नष्टा आसीत् । अशनैरमन्दम् अविरला ये मकरा जलचरविशेषास्तैरुद्धूतमुत्थापित च जलधेर्जल समुद्रस्य जल रवि. सूर्य अलमकरोत् अलचकार । एतावता दिनावसान जातमित्यर्थ ॥

अथ रिपुरोधी राज्ञः शिबिरं संप्राप्य कुरुवरो धीराज्ञः ।
प्रतिपन्नापनयाय त्रैगर्तानशिषदर्जुनापनयाय ॥ ४४ ॥

अथानन्तर रिपुरोधी रिपून् शत्रून् रुणद्धीति तादृश कुरुवरो दुर्योधन अथ धीराज्ञ दृढाज्ञो राज्ञ· युधिष्ठिरस्य शिबिर निवेश प्राप्य अर्जुनापनयाय अर्जुनस्य अपनय युधिष्ठिरात् पृथक्करण तस्मै त्रैगर्तान् जनपदविशेषान् अशिषत् आज्ञापयामास अर्जुनापनयाय कीदृशाय।प्रतिपन्नापनयाय प्रतिपन्न तैस्त्रिगर्तैः प्रतिज्ञातमाप्नोति प्रतिपन्नाप· तादृशो नय यस्मिन् स तादृशाय । यद्वा प्रतिपन्नापनयाय इति कुरुवरविशेषण वा। प्रतिपन्नान् शरणाश्रितान् आप्नुत तादृशौ नयायौ नयशुभावहविधी यस्य स· । अत्र निसर्गाभावेऽप्यदोष ॥

द्विषतामानन्दहनं साक्षीकृत्य प्रदीप्यमानं दहनम् ।
प्रविदधुरेते शपथं निनीषवः पाण्डवं परेतेशपथम् ॥ ४५ ॥

द्विषता शत्रूणामानन्दहनम् आनन्दघ्न तदीयवार्ताश्रवणात् एवविध दहनमग्नि प्रदीप्यमान प्रकर्षेण दीप्यमान साक्षीकृत्य साक्षाद्द्रष्टाकृत्य एते त्रिगर्ता. शपथ प्रतिज्ञारूप प्रविदधुः अकुर्वन् । कीदृशा· । पाण्डवमर्जुन परेतेशपथ परेतेशस्य प्रेतेशस्य यमस्य पथ मार्ग निनीषव नेतुमिच्छव· । पथशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति ॥

तदनु गतायामन्तं निशि पार्थं धृतधनुर्लतायामं तम् ।
आहूयाकुर्वत ते देशे समरं जिघांसया कुर्वतते ॥ ४६ ॥

तदनु तदनन्तरमन्तमवसान गताया निशि प्रभाते च प्रादुर्भूते ते त्रैगर्ता धृत-धनुर्लतायाम धृतः धनुर्लतायाश्चापलताया आयाम' परिणाहो येन स तादृश तमर्जुन-माहूय आकारयित्वा जिघासया तद्वधेच्छया कुर्वतते कुरुभि कुरुपाण्डवलोकै अतते अभृते देशे यत्र न ते आसन् तत्रैव दूरमर्जुन नीत्वेत्यर्थ' । समर युद्धमकुर्वत चक्रु ॥

सोऽपि रणे सत्यजितं नियुज्य राज्ञश्च रक्षणे सत्यजितम् ।
सरभसमकुरुत तेन त्रिगर्तसैन्येन समरमकुरुततेन ॥ ४७ ॥

सोऽप्यर्जुनोऽपि रणे सग्रामे सति अजित न पराभूत राज्ञो युधिष्ठिरस्य रक्षणे सत्यजित नाम राजान नियुज्य आज्ञाप्य सरभस ससाहसावेग तेन त्रिगर्तसैन्येन सह समर युद्धमकुरुत । कीदृशेन सैन्येन । अकुरुततेन न कुरुभि कुरुपाण्डवैस्ततृ भृत तेन'[1]॥

सधनुर्बाणां सेनाद्रोणोऽपि व्यूह्य कौरवाणां सेनाम् ।
रोषरसेनाराजौ धर्मतनूज स्थितं स्वसेनाराजौ ॥ ४८ ॥

द्रोणोऽपि द्रोणाचार्योऽपि सधनुर्बाणासेना सधनुर्बाणावसौ स्कन्धौ येषा ते तादृशा इना प्रभव सेनानीलोका यस्या सा तादृशी कौरवाणा दुर्योधनादीना सेनां चमू व्यूह्य व्यूहक्रमेण सस्थाप्य स्वसेनाराजौ स्वसेनापङ्क्तौ स्थित धर्मतनूज युधिष्ठिर रोषरसेन रोषस्य रिपून् प्रति क्रोधस्य यो रसः तेन आजौ युद्धे युधिष्ठिरमार गतवान् ॥

तं द्रोणमुपायान्तं शत्रूणामधिकदारुणमुपायान्तम् ।
क्रोधेनाराचाल्यः सत्यजिदौह्यन्त तेन नाराचाल्यः ॥ ४९ ॥

क्रोधेन अचाल्य अकम्पनीय सत्यजित् राजा शत्रूणामधिकदारुणमतिकठिनमुपायान्तमुपायस्य अन्तस्वरूप त द्रोण आयान्त समीपमागच्छन्तमार समीपमगमत् । तेन च सत्यजिता नाराचाल्य नाराचाना लोहमयाना शरविशेषाणामाल्य पङ्क्तय औह्यन्त अक्षिप्यन्त ॥

रणनर्मणि मत्तस्य व्यस्य शिरः पविप्रमुखमणिमत्तस्य ।
द्रोणो विततक्षेमं धर्मतनूजं समेत्य विततक्षेमम् ॥ ५० ॥

रणनर्मणि युद्धक्रीडाया मत्तस्य क्षीबस्य तस्य सत्यजितो राज्ञ पविप्रमुखमणिमत् पवि' वज्र हीरकाख्यो मणिभेद तत्प्रमुखास्तत्प्रभृतयो ये मणयस्ते विद्यन्ते यस्मिस्तत् तादृश शिर व्यस्य शिरो निकृत्य विततक्षेम विस्तृतकल्याणमिम धर्मतनूज युधिष्ठिर विततक्ष शरै तनूचकार । 'तक्ष लक्ष तनूकरणे' धातु' ॥

हयहेतिरथापायात्समरात्संचिन्त्य भूपतिरथापायात् ।
भग्नयुगच्छत्रासिप्रभग्नतां चास्य बलमगच्छत्रासि ॥ ५१ ॥

---

१. 'द्रोणेन' इत्येव युक्त प्रतिभाति.

हया अश्वा हेतयः शस्त्राणि रथ शताङ्ग च तेषामपायात् नाशात् हेतो संचिन्त्य सचिन्तो भूत्वा भूपतिर्युधिष्ठिर अथानन्तरमपायात् प्रचचाल । भग्नानि युगानि रथावयवा छत्राणि आतपत्राणि असय खड्गाश्च यस्मिस्तत् तादृश च अस्य युधिष्ठिरस्य बल प्रभग्नतां पराजयित्व चागमत् । कीदृशम् । त्रासि त्रासो विद्यतेऽस्य त्रासि ॥

अथ पृथुबलमानमद' स्वबल दृष्ट्वा भयेन बलमानमदः ।
अचलत्प्रसभ गदया समरे भीमः सपत्नरसभङ्गदया ॥ ९२ ॥

अथानन्तरमद' स्वबल च तत्स्वसैन्य भयेन बलमान प्रत्याव्रियमान(ण) दृष्ट्वा समरे युद्धे प्रसभ प्रसह्य सपत्नरसभङ्गदया सपत्नाना शत्रूणा यो रस युद्धकौतुक तस्य भङ्गो नाश' त ददातीति सपत्नरसभङ्गदा तया तादृश्या गदया आयुधविशेषेण उपलक्षितो भीम अचलत् चचाल । कीदृश । पृथुबलमानमद पृथु महत् बल मानश्च मदो गर्वश्च यस्य स तादृश ॥

तं कटभूमिश्रमदा रुरुधु' करिणः समेत्य भूमिश्रमदाः ।
तेषामभिनदतां तं गदया भीम' समूहमभिनदतान्तम् ॥ ९३ ॥

कटभूमिश्रमदा कटभुवि गण्डभूमौ मिश्र समवेतो मदो येषा ते तादृशा. । गण्ड करिणा मुख्य मदप्रक्षरणस्थानम् । तथा च—'द्वौ गण्डौ चक्षुषी द्वे करो मेढ्र गुदस्तथा । सप्तस्वेतेषु स्थानेषु मद प्रक्षरति द्विप ॥' इति । 'गण्डः कटो मदो दानम्' इत्यमर । तथा—भूमिश्रमदा भूमये पृथ्व्यै श्रमम् अतिबृहत्त्वभरेण ददातीति तादृश करिण गजा कुरुसेनासस्था समेत्य उपागत्य त भीमसेन रुरुधुः अरुधन् । तत —अभिनदता बृहता तेषा गजाना समूह भीम अभिनत् अभैत्सीत् । 'भिदिर विदारणे' धातुः । कीदृश करिणासमूहम् । अतान्त न तान्त खिन्न समरे तादृशम् । 'तमु ग्लाने'धातु ॥

तेषामप्रतिमानां द्विरदानां ततिमनुत्तमप्रतिमानाम् ।
उन्नतदन्तकराणां सोऽनैषीदन्तमसुहृदन्तकराणाम् ॥ ९४ ॥

अप्रतिमाना निरुपमानानाम् । तथा—अनुत्तमप्रतिमानाम् अनुत्तमा अनन्यसदृशी मुख्या प्रतिमा प्रतिमान येषा ते तादृशास्तेषाम् । 'वाहित्थस्याधोभाग दन्तयोर्मध्यभाग प्रतिमानमुच्यते' इति रायमुकुट्याम् । 'प्रतिमान प्रतिच्छायागजदन्तान्तरालयो ' इति रुद्र ।'अथ कुम्भस्य वाहित्थ प्रतिमानमधोऽस्य च' इत्यमर । तथा—उन्नतदन्तकराणाम् उन्नता दन्ता करा हस्ता येषा ते । तथा—असुहृदन्तकराणाम् असुहृदा रिपूणामन्तकरा नाशकरास्तेषाम् ॥

अभ्रमिव क्रन्दन्तं बिभ्राणं विभ्रमेण वक्रं दन्तम् ।
उन्नतमङ्कुशलतया चोदयमानो गजोत्तमं कुशलतया ॥ ९५ ॥

अरिसेनानाशरतः कौरवसैन्यान्निरेत्य नानाशरतः ।
पार्थमहासेनास्ता भगदत्तोऽभ्याजगाम हासेनास्ताः ॥ ९६ ॥

अभ्रमिव वार्षिक मेघमिव क्रन्दन्त बृहन्तम् । तथा—विभ्रमेण विच्छित्या वक्र कुटिल दन्त बिभ्राण धारयन्तम् । तथा—उन्नतमाकृत्या गजोत्तम गम्भीरवेदिन गजराजमङ्कुशलतया सृण्या चोदयमान प्रेरयन् कुशलतया गजचारणकर्मण्यतीवनैपुण्येन उपलक्षित । तथा—अरिसेनानाशरत अरिसेनाना रिपुचमूना नाशे रत भगदत्त भगदत्तो नाम नृप प्राग्ज्योतिपेश्वर नानाशरत नानाविधा नाराचनालीकस्वर्णपुङ्खविषाक्तादिभेदेन शरा यस्य तत्तादृशात् कौरवसैन्यात् कुरुकटकान्निरेत्य निर्गत्य ता पार्थमहासेना पार्थाना पाण्डवाना महासेना अक्षौहिणीरूपा. अभ्याजगम समुखमाजगाम । नीह्-शास्ता । हासेन अट्टहासेन अस्ता दूरीकृता ॥

स्वच्छं दन्तं दधत स्वच्छन्द तं प्रचारयन्द्विपराजम् ।
अस्तोकारिविमुक्तैरस्तोऽकारिक्षुरैर्न भगदत्तोऽयम् ॥ ९७ ॥

त द्विपराज गजवर स्वच्छन्द स्वेच्छाचारिणम् । तथा—दन्त स्वच्छमतिनिर्मलं दधत प्रचारयन् कुशलतया अय भगदत्तो राजा अस्तोकारिविमुक्तै अस्तोका अनल्पा ये अरय पाण्डवसेनावीरा तैर्विमुक्ता क्षिप्ता तादृशै क्षुरै रोमच्छेदकरबाणविशेषै । 'रोमच्छेदककाण्डेक्षुक्षरौ तीक्ष्णे भवेत्रिषु' इति मङ्ख । अस्त क्षिप्तो दूरीकृत इत्यर्थ । न अकारि न कृतः । त दूरीकर्तुं तच्छरा' समर्था नासन्नित्यर्थ ॥

नवशीकरमुक्ताभिर्द्रावितुरगस्तदीयकरमुक्ताभिः ।
गच्छन्नतुलेभेशं गर्वेण वृकोदरोऽपि न तु लेभे शम् ॥ ९८ ॥

तदीयकरमुक्ता तदीयस्तत्सबन्धी भगदत्तद्विपराजसबन्धी य' करो हस्त तस्मान्मुक्ता निसृता ताभिस्तादृशीभि नवशीकरमुक्ताभि नवा ये शीकरा वमथुजलकणास्त एव मुक्ता मुक्ताफलानि ताभि' द्रावितुरगा प्लुताश्व वृकोदरोऽपि भीमोऽपि अतुलेभेशम् अतुल निरुपम य इभेश. गजराज. त गच्छन् । अभिमुखमित्यर्थः । तादृशोऽपि श सुख न तु लेभे न प्राप ॥

स जनितबन्धुरवं तं शैनेयरथ निरास बन्धुरवन्तम् ।
सात्यकिरातेने न प्लुतः पुन. संगरं किरातेनेन ॥ ९९ ॥

स भगदत्तगजवर. बन्धुरवन्त बन्धुराणि रम्याणि धूर्युगाक्षनेम्यादीनि यस्मिन् स तादृशम् । 'बन्धुर सनते नम्रे' इत्यमर' (?) । त प्रसिद्ध शैनेयरथ शैनेयस्य सात्यके रथ त निरास दूरीकृतवान् । कथ कृत्वा । जनितबन्धुरव जनित बन्धूना सात्यकिसबन्धिनां रवो हाहारवो यस्मिन् कर्मणि । क्रियाविशेषणमेतत् । सात्यकि पुन' प्लुत प्रचलित' सन् किरातेनेन किरातस्वामिना प्राग्ज्योतिषेश्वरेण भगदत्तेन सह सगर युद्ध पुनर्न आतेने न कृतवान् ॥

स हि तेषु यदा भङ्गं सहितेषु चकार सुप्रतीकारोही ।
कोऽपि च बिभ्रत्सु मनः कोऽपि चकाशे न सुप्रतीकारो हि॥६०॥

(तदेव प्रतीकारेण)[1] हि निश्चये सुप्रतीकारोही सु शोभनानि प्रतीकानि अङ्गानि यस्य स सुप्रतीक गजवर सुप्रतीकाख्य, दिग्गजवशो वा सुप्रतीक तमारोहतीति तादृश. सन् तेषु भीमसेनसात्यकिप्रभृतिषु महारथेषु सहितेषु मिलितेषु तथा कोऽपि सकोप मनश्चित्त बिभ्रत्सु च यदा भङ्ग पराभव चकार, तदा हि विस्मये कोऽपि वीरो न चकाशे न बभौ। कीदृश । सुप्रतीकार सु शोभन प्रतीकारो वैरनिर्यातन यस्मात्स एवविधो कोऽपि पार्थसैन्ये महारथो नासीद्यो भगदत्तस्य वैरनिर्यातन विदध्यादित्यर्थ ॥

सेना समदं तेन प्रमथ्यमानाद्रिशृङ्गसमदन्तेन ।
अधिकमिहाहावादाद्वार्ता तामर्जुनाय हाहावादात् ॥ ६१ ॥

अद्रिशृङ्गसमदन्तेन अद्रिशृङ्गस्य गिरिशिखरस्य समौ सदृशौ दन्तौ यस्य स तादृशेन तेन भगदत्तद्विपवरेण समद सगर्व प्रमथ्यमाना प्रकर्षेण मथ्यमाना सेना चमू अधिकम् इह रणे हाहावादात् हाहा इति पूत्कारात् अह कष्टे ता वार्ता प्रवृत्ति सेनाप्रमथनरूपामर्जुनाय पार्थाय अवादात् निश्चयेन व्यतरत् । स्वसेनाया जनितहाहारवेण श्रुतेन अर्जुनोऽत्यन्त निजसैन्यप्रमथन ज्ञातवानित्यर्थ ॥

अथ गजमभियातेन श्वेताश्वेनातिमात्रमभिया तेन ।
भगदत्तोऽमरशक्तिर्विदधौ विध्वस्तचापतोमरशक्तिः ॥ ६२ ॥

अथानन्तरमतिमात्र बहु अभिया अविद्यमाना भीर्भय यस्य स तादृशेन तथा गज भगदत्तगजमभि समुख यातेन गतेन तेन श्वेताश्वेन अर्जुनेन भगदत्तः प्राग्ज्योतिषेश्वर· विध्वस्तचापतोमरशक्ति विध्वस्तो दलितश्चापो धनु तोमरमायुधविशेष शक्तिश्चायुधविशेषो यस्य स तादृश· विदधौ कृत । कीदृशो भगदत्त । अमरशक्ति अमरस्येव देवस्येव शक्ति सामर्थ्यं यस्य स तादृश ॥

शत्रुसमाजावार्य· शक्रभुवे वैष्णवाख्यमाजावार्यः ।
अर्कमिवारितमस्त्रं भगदत्तो मुक्तवानवारितमस्त्रम् ॥ ६३ ॥

स आर्य प्रभु शत्रुसमाजावार्य शत्रुसमाजेन रिपुसमूहेन अवार्य वारयितुमशक्य अवारित न केनापि वारित वैष्णवाख्य विष्णुना प्रसादीकृत वैष्णवास्त्रमाजौ सग्रामे शक्रभुवे अर्जुनाय मुक्तवान् चिक्षेप । कीदृशमस्त्रम् । अरितमस्त्रम् अरय एव तमासि तेभ्यस्त्रायते इति अरितमस्त्रम् । 'त्रैङ् पालने' धातु । कमिव। अर्क श्रीसूर्यमिव । अर्कमपि कीदृशम् । तमस्त्रम् ॥

---

[1] पुस्तकद्वयेऽप्येव पाठ. 'स भगदत्तः द्विपवरेण' इति पाठो भवेत्

वेगादेव स्वंसः स्वयमस्त्रमधत्त वासुदेवः स्वं सः ।
तच्च शुभोरसि तस्य स्रगजनि रम्या जगत्प्रभोरसितस्य ॥ ६४ ॥

वासुदेव ।'सर्वत्रासौ समस्त स वसत्यत्रेति वै यत । तेनासौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिकीर्तित ॥' इति विष्णुपुराणम् । वसुदेवस्यापत्य वा स श्रीकृष्ण स्वमस्त्र वैष्णवाख्य वेगादेव तेन भगदत्तेन अर्जुनाय क्षिप्त स्वयमधत्त । अर्जुनप्रतिपालनार्थमिति शेष । कीदृशो वासुदेव । स्वस सु शोभनौ मासलावसौ स्कन्धौ यस्य स । तस्य वैष्णवमस्त्र-मसितस्य कलौ युगे गृहीतश्यामवर्णस्य तस्य जगत्प्रभो जगन्नाथस्य श्रीकृष्णस्य शुभो-रसि कौस्तुभमणि(श्रि)त्यामङ्गलवक्ष'स्थले रम्या स्रक् मृदुर्मनोहरा माला इव अजनि जाता । अनायासकारित्वात् ॥

अथ मतिमानिषुमहिते शक्रतनूजो मुमोच मानिषु महिते ।
तद्भिन्नः स ममार स्थानं च महेन्द्रसद्मनः सममार ॥ ६५ ॥

अथानन्तरं मतिमान्प्राज्ञ' शक्रतनूज अर्जुन मानिषु मानवत्सु महिते पूजिते अहिते शत्रौ भगदत्तनृपे इषु बाण मुमोच चिक्षेप । स च भगदत्तः तद्भिन्न' तेनार्जुन-बाणेन भिन्नो विदारितो ममार मृत । द्रोणाचार्यस्य सेनापतित्वे द्वितीयदिवसे इति शेषः । स च भगदत्त' महेन्द्रसद्मन इन्द्रस्य गृहस्य सम तुल्य स्थान पद च आर गतवान् । तादृशि सग्रामे तादृशान्महारथादर्जुनादवाप्तवपुण्यमहिमेत्यर्थ ॥

अथ भगदत्तेभान्तं शरमिषुधावहरदग्निदत्ते भान्तम् ।
तेन ततान तदन्त सोऽपि नदन्नवनिमभजतान तदन्तम् ॥ ६६ ॥

अथानन्तरं भगदत्तेभान्त भगदत्तस्य य इभ हस्ती तस्य अन्त नाशम्, तथा भान्त दीप्यमान शर बाणम् अग्निदत्ते खाण्डववनदाहेन सतुष्टाग्निना प्रसादीकृते इषुधौ अक्षये तूणे शरमहरत् । तत. शर निष्कर्षयामासेत्यर्थ । तेन च शरेण सोऽर्जुन तदन्त तस्य भगदत्तनृपहस्तिन अन्त ततान । सोऽपि हस्ती नदन् तद्बाणक्षतेन रोरूयमाण अवनि भूमिमभजत पतित' । मृत इत्यर्थ । कथम् । आनतदन्तम् आनतौ नम्रीभूतौ दन्तौ य-स्मिन् कर्मणि तथा ॥

कृत्वासौ कर्यन्तं पार्थो गजवीर्यदत्तसौकर्य तम् ।
जिष्णुर्जन्यायातः पुनरपि संशप्तकानजन्यायातः ॥ ६७ ॥

असौ पार्थ. अर्जुन' गजवीर्येण हस्तिवीर्येण दत्त सौकर्य सुकरस्य भाव सौकर्यम् । कर्मणां सौकर्यमित्यर्थ' । गजबलेनैव दत्त सौकर्य यस्य स' तादृशस्त भगदत्त जिष्णु' सन् जेता सन् असौ पार्थोऽर्जुन' कर्यन्त भगदत्तकरिण अन्तः नाशस्त कृत्वा अतो-ऽनन्तरं पुनरपि जन्याय युद्धाय सशप्तकान् सशप्तकगणान् संग्रामे प्रतिज्ञाय अनिवर्ति-

जनानायात उपायात उपागतोऽजनि जातः । 'सशप्तकास्तु समये संग्रामादनिवर्तिन' इत्यमर ॥

अथ रविरस्तमहास्तद्द्युतिभिरिवावजृम्भिताभिरस्तमहास्त ।
क्षतकङ्कटकाये ते सेने द्वे अपि जवेन कटकाये ते ॥ ६८ ॥

अथानन्तरम् अवजृम्भिताभि उल्लसिताभिस्तद्द्युतिभि तस्यार्जुनस्य या द्युतय' कान्तयस्ताभि' अस्तमहा' अस्त दूरीकृत महस्तेजो यस्य स तादृगिव रवि सूर्य अस्तमस्तगिरिम् अहास्त अगच्छत् । '[1]हि गतिवृद्ध्यो' धातु । क्षतकङ्कटकाये क्षत' कङ्कट कञ्चुक येषा ते क्षतकङ्कटा तादृशा काया देहा ययोस्ते द्वे सेने अपि जवेन वेगेन कटकाये सैन्याय इते गते निवेश कर्तुमित्यर्थ ॥

निशि भगदत्तान्तेन स्वजनेन समन्वितोऽवदत्तान्तेन ।
अरिगणनोदी नत्वा द्रोणाचार्य सुयोधनो दीनत्वात्(द्) ॥ ६९ ॥

दिनावसाने निशि भगदत्तान्तेन भगदत्तस्यान्तो नाशस्तेन हेतुना तान्तेन खिन्नेन स्वजनेन बन्धुवर्गेण समन्वितो भूत्वा अरिगणनोदी अरिगण शत्रुगण नोदयति प्रेरयति तादृक् दुर्योधनो दीनत्वात् दैन्यात् द्रोणाचार्य नत्वा प्रणम्य अवदत् ॥

मतिमन्नङ्ग मयि त्वा मन्ये स्निग्धं(तात) यदर्जुनं गमयित्वा ।
न त्वं नह्यस्यहितं वाञ्छसि नूनं जनस्य न ह्यस्य हितम् ॥ ७० ॥

हे अङ्ग इष्ट मतिमन् प्राज्ञ तात द्रोणाचार्य, अर्जुन गमयित्वा दूर नीत्वापि त्वमहित शत्रु युधिष्ठिर यन्न नह्यसि न बध्नासि। न मदधीनीकुरुषे इत्यर्थ. । 'णह बन्धने' धातुः । तत्तस्मात्कारणात् हे अङ्ग गुरो द्रोणाचार्य अह मयि विषये त्वा त्वा स्निग्ध सस्नेह मन्ये । सोल्लुण्ठनमुक्ति । मयि स्निग्ध त्वा न मन्ये इत्यर्थ । नून निश्चये हि निश्चये । त्वमस्य जनस्य मल्लक्षणस्य हित न वाञ्छसि । 'नून हि' इति द्वे अप्यव्यये निश्चयार्थे। निश्चयार्थस्य दृढत्वावबोधनाय वीप्सया निश्चितमेतन्निश्चितमेतदित्यर्थ. ॥

वचनमसाविदमस्य श्रुत्वा रुषितेन चेतसा विदमस्य ।
मतिमकरोद्वेगेन व्यसनमिदं तरितुं गुरुतरोद्वेगेन ॥ ७१ ॥

विदमस्य विगतो दमोऽन्तरिन्द्रियोपशमो यस्य स तादृशस्य अस्य दुर्योधनस्य वचन श्रुत्वा गुरुतरोद्वेगेन महोद्वेगवता रुषितेन सक्रोधेन चेतसा वेगेन शीघ्रमेव इद व्यसनं दुर्योधनसत्क(क्त)मरिसकट तरितु मति बुद्धिमकरोत् ॥

रणकेलीयातेषु व्यग्रोऽरिबलेषु यो बलीयानेषु ।
अध्वनि हन्ताश्वस्तं भवतु तवाय जनो निहन्ता श्वस्तम् ॥ ७२ ॥

---

१. 'ओहाङ् गतौ' इति धातुर्बोध्य' २ 'चित्त' मूल०

हे राजन् दुर्योधन, एषु अरिबलेषु शत्रुसैन्येषु मध्ये यो महावीर , रणकेलीयानेषु रणक्रीडायात्रासु व्यग्र व्यग्रचित्तोऽस्ति। तथा एष्वरिबलेषु यश्च बलीयानतिबलोऽस्ति, अय जनो मल्लक्षण त वीर श्वो दिवसे निहन्ता हनिष्यति। हन्त हर्षे। इद तव अश्वस्तम् आश्वास । 'नपुसके भावे क्त'। अध्वनि अविद्यमान शब्दो यस्य तत्तादृशम् अशब्द-वाच्यम् इदमेवाश्वस्त तव भवतु। अयमेवाश्वासस्तव भवत्वित्यर्थ ॥

द्रोणाचार्य. पुनस्त दुर्योधन कि सान्त्वयामासेत्याह—

तं व्यूहं तनवानि द्रक्ष्यसि कर्माणि यत्र हन्त नवानि।
य न नरा जानीयुर्न च रिपुचक्राणि सहितराजानीयुः ॥ ७३ ॥

हे राजन्, त्व द्रक्ष्यसि यत्र व्यूहे सेनारचनात्मके हन्त हर्षे नवानि नवनवानि अद्भु-तानि कर्माण्यरिदुर्भेद्यत्वादीनि भविष्यन्ति त व्यूहमह तनवानि विस्तारये। 'तनु विस्तारे'। पुनस्त व्यूह कमित्याह—नरा' सामान्यजना य व्यूह न जानीयु , तथा सहितराजानि सहित राजा प्रभुर्येषा तानि सहितराजानि। अतिराजशब्दवत् सहित-राजशब्दोऽप्यदन्त । एवविधानि रिपुचक्राणि शत्रुबलानि य च व्यूह न ईयु न गमिष्यन्ति ॥

इत्थं वाणीमुक्त्वा द्रोणः करुणा रथी च वाणी मुक्त्वा।
कर्तुमनाः समरचयन्नलिनव्यूहं जितोशनाः समरचयत् ॥ ७४ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण वाणीं वाचमुक्त्वा रथी रथवान् वाणी सशरश्च करुणा दया मुक्त्वा समरचय युद्धसमूह रचयन् करिष्यन् नलिनव्यूह पद्मव्यूह सेनारचनानिवेश समरचयत् अकृत। कीदृश । जितोशना. जित प्रज्ञया उशना. शुक्रो येन स तादृक् ॥

परुषगिरोषसि तेन त्रिगर्तपतिना तदा च रोषसितेन।
तद्वचनावहितेन व्यपकृष्टौ कृष्णफल्गुनावहितेन ॥ ७५ ॥

तदा चोषसि प्रभातकाले रोषसितेन कोपबद्धेन तथा परुषगिरा कठिनवचसा तद्वच-नावहितेन तस्य दुर्योधनस्य यद्वचन तत्र अवहितेन सावधानेन तेन अहितेन रिपुणा त्रिगर्तपतिना सुशर्मणा कृष्णफल्गुनौ श्रीकृष्णार्जुनौ व्यपकृष्टौ दूर नीतौ तत्सैन्यद्वयमेल-कादित्यर्थ ॥

पार्थाः सिन्धुरवन्तं पद्मव्यूहं समीक्ष्य सिन्धुरवं तम्।
प्रतिहतवेगा हन्त व्यसनसमुद्रं महाहवेऽगाहन्त ॥ ७६ ॥

---

१ 'अतिराज'शब्दस्य तत्पुरुषत्वेनादन्तत्वेऽपि बहुव्रीहावदन्तत्वस्य दु शकत्वाच्चि-न्त्यमेतत्। तस्मादर्शआद्यजन्तहितशब्दस्य राजन्शब्देन कर्मधारये टचादन्तत्व निष्पाद्य हितराजेन सहितानि सहितराजानि—इत्येव समाधेयम्। यद्वा—नान्तत्व एव जसि दीर्घेण रूपसिद्धि'.

हन्त कष्टे। सिन्धुरवं सिन्धुवत्समुद्रवत् रव कोलाहलो यत्र स तादृशम्, तथा सिन्धुरवन्त मतङ्गजसहित पद्मव्यूह द्रोणाचार्यरचित समीक्ष्य दृष्ट्वा प्रतिहतवेगा पार्था महाहवे महायुद्धे व्यसनसमुद्रान्तर्गता आसन्नित्यर्थ ॥

द्विषतामारम्भान्तं सौभद्रं धर्मज. कुमारं भान्तम् ।
अरिसमुदायान्तस्य व्यूहस्य नियुक्तवान्भिदाया तस्य ॥ ७७ ॥

द्विषता शत्रूनामारम्भस्य अन्तो नाशरूप तम्, तथा भान्त शोभमान कुमार सौभद्रमभिमन्यु धर्मजो युधिष्ठिर तस्य व्यूहस्य पद्मव्यूहस्य भिदाया भेदन भिदा तस्या नियुक्तवान् आज्ञापयामास । तस्य व्यूहस्य कीदृशस्य । अरिसमुदायान्तस्य अरीणा रिपूणा य समुदाय सघस्तस्य अन्तो नाशरूपस्तस्य ॥

स च नृपकेसरवन्तं द्रोणे तिष्ठति सकार्मुके सरवं तम् ।
दृढमतिरभिनद्धासी रभसादभिमन्युरिषुभिरभिनद्धासी ॥ ७८ ॥

सकार्मुके सधनुषि द्रोणे द्रोणाचार्ये सति सरव सकोलाहल त पद्मव्यूहम्, तथा नृपकेसरवन्त नृपा एव तद्रक्षार्थं स्थापिता केसराणि किजल्का तद्वन्तमभिमन्यु सौभद्र इषुभि शरै अभिनत् बिभेद । कीदृश । दृढमति दृढधी । पुन कीदृश । अभिनद्धासि अभिनद्ध ग्रथित. असि खड्गो येन स तथा । पुन कीदृश । हासी वीरान् प्रति अट्टहासविधायक ॥

तं पुनराजाविष्टं पद्मव्यूहं समीक्ष्य राजा विष्टम् ।
कर्तुं रक्षां तस्य प्रचचाल (समं) चमूभिरक्षान्तस्य ॥ ७९ ॥

आजौ सग्रामे इष्टमभिलषित तमभिमन्यु पुन· पद्मव्यूह कर्मभूतमाविष्ट प्रविष्ट समीक्ष्य चमूभि सेनाभिरुपलक्षितस्य अक्षान्तस्य परपरिभवाक्षमस्य तस्य अभिमन्योः रक्षा कर्तु राजा युधिष्ठिर· प्रचचाल अगमत् ॥

तत्र समुद्यतमानांस्तद्गुप्त्यै पाण्डवान्समुद्यतमानान् ।
बिभ्रदसिं हरवरतः सिन्धुपतिस्तान्रुरोध सिंहरवरतः ॥ ८० ॥

तत्र तस्मिन् पद्मव्यूहरचने तद्गुप्त्यै तस्याभिमन्योर्गुप्त्यै रक्षार्थै यतमानान् सयत्नान् तथा समुद्यतमानान् सम्यक् उद्यत प्रवृत्त मान वीरमन्यता येषा ते तादृशान् पाण्डवान् अर्जुनविरहिताश्चतुर युधिष्ठिरादीन् सिन्धुपतिर्जयद्रथो रुरोध विफलायासान् व्यधत्त । अत्र हेतुमाह—कीदृश । हरवरत श्रीशम्भुदत्तवरात् त्व विनार्जुन चतुरोऽपि पार्थान् रोद्धु क्षमो भवेति वितीर्णाद्वरात् असि खड्ग बिभ्रत् धारयन् । पुन कीदृश. । सिंहरवरत सिंहनादरत ॥

[1]१. मूलपुस्तकपाठ ,

द्विषदवलम्बालोपि प्रविश्य पार्थात्मजो बलं बालोऽपि।
संग्रामे कोदण्डी काल इव चचार समरमेको दण्डी॥ ८१॥

द्विषदवलम्बालोपि द्विषतां शत्रूणामवलम्बमाश्रयमालोपयतीति तादृश तद्बल सैन्य कुरूणा प्रविश्य बालोऽपि काकपक्षधरोऽपि पार्थात्मज अभिमन्यु कोदण्डी धनुर्धर तथा दण्डी दण्डधर सग्रामे काल इव समर सग्राम चचार अचरत्॥

स ततानामोघेषु स्वैरं क्रीडां विरोधिनामोघेषु।
देवचमूर्धन्यस्य प्रसूनवृष्टिं मुमोच मूर्धन्यस्य॥ ८२॥

स. अभिमन्यु अमोघेषु कृतार्थेषु विरोधिना रिपूणामोघेषु व्रजेषु स्वैरं यथेच्छ क्रीडा समरक्रीडा विततान विस्तारयामास। ततश्च धन्यस्य प्रशस्तभागधेयस्य अस्य अभिमन्योर्मूर्धनि शिरसि प्रसूनवृष्टि पुष्पवृष्टि देवचमू सुरसेना मुमोच॥

अथ कृतमन्त्रस्तेन द्रोणेन वृषः ससंभ्रमं त्रस्तेन।
संग्रामायस्तस्य क्षुरेण धनुरच्छिनत्समायस्तस्य॥ ८३॥

अथानन्तरं ससभ्रम तस्य बालस्याभिमन्योस्तादृगचिन्त्य पराक्रम वीक्ष्य स व्याकुलीभाव त्रस्तेन भीतेन तेन द्रोणेन द्रोणाचार्येण कृतो मन्त्र गुप्तिवादो येन स तादृश वृष श्रेष्ठ। सेनानीरित्यर्थ। कर्ण। 'शुक्ले मूषके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृष' इत्यमर'। यद्वा वृषो धर्मस्वरूप'। महादातृषु मुख्यत्वात्। तस्य वृष कर्ण समाय सच्छल सन् सग्रामायस्तस्य सग्रामे युद्धे महद्युद्ध विधाय आयस्तस्य खिन्नस्य अभिमन्यो क्षुरेण रोमच्छेदकशरविशेषेण धनुश्चापमच्छिनत् चिच्छेद। 'रोमच्छेदककाण्डेक्षुक्षुरौ तीक्ष्णे भवेत्त्रिषु' इति मङ्ख॥

सारथिरस्य कृपेण द्रोणेनाश्वाश्च रणशिरस्यकृपेण।
यमलोकमनीयन्त ध्रुवमनयान्नैव कर्म कमनीयं तत्॥ ८४॥

अस्य च अभिमन्यो सारथि सूत. ध्रुव निश्चये अनयात् अनीतेः महाजनासंमतात् कृपेण कृपाचार्येण यमलोकमनीयन्त। हत इत्यर्थ। तथा अकृपेण निष्कृपेण द्रोणेन च अस्याभिमन्यो अश्वा हयाश्च रणशिरसि सग्राममूर्ध्नि यमलोकमनीयन्त। मारिता इत्यर्थ। अत्रार्थान्तरन्यासमाह—तत्तादृश कर्म नैव कमनीय न रम्यम्। महापुरुषासमतमित्यर्थ॥

स हि रिपुसमुदायस्तं किं बहुना शरशतेन समुदायस्तम्।
बालं फल्गुनरहितं न्यपातयच्छलमुपैत्य फल्गुनरहितम्॥ ८५॥

हि निश्चये स रिपुसमुदाय शत्रुसमूह' द्रोणकर्णकृपशल्यकृतवर्माद्या समुत् सह मुदा अभिमन्युवध प्रति तुष्टया वर्तते य स तादृक्। कि बहुनोक्तेन ततः द्रोणाचार्यस्य सेनापतित्वे तृतीये युद्धदिवसे शरशतेन बाणशतेन आयस्तमतिखिन्न फल्गुनरहित अर्जुन-

विनाकृत बाल काकपक्षधरं तमभिमन्यु न्यपातयत् । अहनत् इत्यर्थ । किं कृत्वा । छलमुपेत्य छल पूर्वोक्त कृत्वा । कीदृश छलम् । फल्गुनरहितम् फल्गव नीचा ये नरा तेभ्यो हितम् ॥

ज्ञात्वा घोराद्रवतः कौरवसैन्यस्य ते लघोराद्रवत. ।
आर्जुनिमापन्नतनुं पाण्डुतनूजा विषादमापन्नतनुम् ॥ ८६ ॥

लघो नीचस्वभावस्य तथा आद्रवत आसमन्तात् द्रवत. सद्योग कौरवसैन्यस्य घोरात् कठिनात् रवत शब्दात् आर्जुनिमभिमन्युमापन्नतनुमापन्ना स्वा वैष्णवी कला प्राप्ता तनु शरीर यस्य स तादृक् त तादृशम् । रणशिरसि हत ज्ञात्वेत्यर्थ । पाण्डुतनूजा युधिष्ठिराद्या चत्वार ससैन्या अतनु महान्त विषाद दु खमापन् प्रापु ॥

अथ रिपुसेनावलितः सायमहृष्टेन मानसेनावलित' ।
श्रुतवानस्तमुदं तं स्वजनं संप्राप्य फल्गुनस्तमुदन्तम् ॥ ८७ ॥

साय समये अहृष्टेन भाविदु खवेदनासूचकेन मानसेन रिपुसेनावलित' शक्रचमूपङ्क्तेः सकाशात् आवलित प्रत्यावृत्त फल्गुन अर्जुन अस्तमुदमस्त गता अभिमन्युघातेन मुत् प्रीतिर्यस्य स तादृश स्वजन स्वकीयलोक सप्राप्य त तथाविधमुदन्त वृत्तान्तमभिमन्युवधाख्य श्रुतवान् ॥

अथार्जुन स्वसुतस्याभिमन्योर्वधेन विदीर्णहृदयो विलाप कुर्वन्नाह—

अनुचितमङ्ग तवादस्त्यक्त्वा यद्व्रजसि जनमिम गतवादः ।
गमन वत्स विधेहि त्वं मत्सहितो रमे भवत्सविधे हि ॥ ८८ ॥

हे अङ्ग सुत अभिमन्यो, तव अद एतदनुचितम् । अद किमित्याह—यदिम जन मल्लक्षण त्यक्त्वा व्रजसि । परलोकमित्यर्थ । कीदृशस्त्वम् । गतवाद गतो वादो मया सह संलापो यस्य स तादृश । चेत्तवैतदभिलपित तर्हि हे वत्स स्नेहपात्र, त्व मत्सहित' गमन यात्रा विधेहि । हि यस्मात्कारणात् भवत्सविधे भवन्निकट एव रमे हर्ष लभे ॥

क्रोशति नामात्र मयि प्रदिश मुखेन्दोर्विभावनामात्रमयि ।
एहि कृपां सौभद्र मैवं शेष्व महति पांसौ भद्र ॥ ८९ ॥

अयि वत्स, अत्र च मयि क्रोशति क्रन्दति मुखेन्दोस्त्वन्मुखचन्द्रमस' विभावनामात्रमीषद्दर्शनमात्र प्रदिश देहि । हे सौभद्र सुभद्रातनूज अभिमन्यो, त्व कृपा दयामेहि दया कुरु । हे भद्र शुभलक्षण, त्व च एवमनुचित कृत्वा महति पासौ रणभूमिसबन्धिनि मा शेष्व मा शयिष्ठा' । 'शीङ् स्वप्ने' धातु ॥

वपुषा कौमारेण त्वया विना विरहितैव[1] कौ मारेण ।
कथमविषादी प्राणान्दध्यां मध्ये द्विषां त्विषा दीप्राणाम् ॥ ९० ॥

१ 'विहरतैव' मूल०.

हे वत्स, कौमारेण कुमारस्य बालस्येद कौमार तेन वपुषा शरीरेण उपलक्षितेन त्वया विना कौ भूमौ मारेण कामेन विरहितैव विरहिण्या भाव विरहिता सा भवति । परलोक गतेन त्वया विना भूमि मदनविरहितैवेत्यर्थ । त्वन्मरणेनापि अविषादी स्वस्थ सन् त्विषा कान्त्या दीप्राणा ज्वलता द्विषा शत्रूणा मध्ये कथ प्राणानसून् दध्या धारयामि ॥

इत्थ सुतमोहरतः श्रवणाद्वचसोऽच्युतस्य सुतमो हरतः ।
स श्वेताश्वस्ततया गिरा च सुहृदामयुज्यताश्वस्ततया ॥ ९१ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण सुतमोहरत' सुतस्याभिमन्योर्मोहो मूर्छा मरणरूपा तत्र रत । यद्वा सुतात् मृतात् यो मोहः मूर्छारूप' दु खजनितस्तत्र रत । तथा अच्युतस्य कृष्णस्य वचस तत्वज्ञानरूपस्य 'य एन वेत्ति हन्तारं यश्चैन मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नाय हन्ति न हन्यते ॥' इत्यादे सुतमोहरत सुष्ठु यत्तम अज्ञानज तत् हरतीति तादृशात् श्रवणात्, तथा सुहृदामन्येषा च सात्यकिप्रभृतीना च गिरा वाचा आश्वस्ततया आश्वासयुक्तया कर्त्र्या स श्वेताश्वोऽर्जुन अयुज्यत युयुजे । किंचिदाश्वस्तोऽभूदित्यर्थ ॥

अथ सपदि व्यापारं संचिन्त्य जयद्रथस्य दिव्यापारम् ।
सुतशोकोपेतस्य क्षणान्मनो मग्नमजनि कोपे तस्य ॥ ९२ ॥

अथानन्तर दिव्यममानुष्य श्रीशभुप्राप्तवरमहिम्ना युधिष्ठिरादिपार्थचतुष्टयरोधनरूप तथा अपार च जयद्रथस्य सिन्धुराजस्य व्यापारं रणकर्मव्यापार सपदि तत्क्षण सचिन्त्य एतत्कर्म मदीयसुतवधरूप जयद्रथहेतुकमेवेति ज्ञात्वा सुतशोकोपेतस्य सुतशोकेन अभिमन्युशोकेन युक्तस्य तस्य अर्जुनस्य मन क्षणात् कोपेन मग्न ब्रुडितमजनि जातम् ॥

अर्जुन' सुतशोकेन जयद्रथवध प्रति प्रतिज्ञा करोति—

समरभुवि शस्तस्य क्षय न कुर्यां स्थितस्य विश्वस्तस्य ।
यद्यरिसंसद्यस्यामाविष्टो जातवेदसं सद्यः स्याम् ॥ ९३ ॥

विश्वस्तस्य अकुतोभयस्य समरभुवि रणभूमौ स्थितस्य तस्य जयद्रथस्य क्षयमस्यामरिससदि शत्रुसभायामाविष्ट' प्रविष्टो यदि न कुर्यां तदा सद्य तत्क्षणमेव जातवेदस ज्वलितमग्निं प्रविष्ट स्या भविष्यामि । ज्वलितेऽग्नौ स्वदेह क्षिपामीत्यर्थ ॥

इत्थं कोपमितेन ब्रुवता पार्थेन पावकोपमितेन ।
आनयतासिं धुवनं धूममिवेद्धं दिधक्षता सिन्धुवनम् ॥ ९४ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण पावकोपमेन क्रुधा ज्वलता अग्निनेव कोप क्रोधमितेन गतेन ब्रुवता तथा धूममिव काष्र्ण्येन धूमतुल्यमसि खड्ग धुवन कम्पमानयता कम्पयता तथा सिन्धुवन

सिन्धव जयद्रथनिवासभूता जनपदविशेषा त एव वन दिधक्षता दग्धुमिच्छता पार्थे-नार्जुनेन कर्त्रा इद्ध ज्वलितम्। भावे क्त। 'त्रिइन्धी दीप्तौ'॥

अथ कृतसंचारेभ्य· पाण्डवसैन्ये ससाध्वसं चारेभ्यः।
श्रुतवान्स बभूवार्त· सिन्धुपतिस्तत्क्षणेन सवभूवार्तः॥ ९५॥

अथानन्तरं पाण्डवसैन्ये पार्थकटके कृतसचारेभ्यश्चारेभ्य· प्रणयिभ्यः सकाशात् श्रुतवान् स सिन्धुपति जयद्रथ ससाध्वस सभयमार्त अतिपीडित तत्क्षणेन बभूव। स कीदृश। सबभूवार्तो बवयोरैक्यात् सवभूवार्त सवस्य यज्ञस्य भू सवभूर्यज्ञभूमि· सैव वार्त कुशल यस्य स तादृगभूत्। यद्वा सवात् यज्ञात् भूरुत्पत्तिर्यस्य तत्तादृश वार्त कुशल यस्य·स। कदाचिदेतन्महासकटान्मुक्तिर्मम केनापि रह कृतेन यज्ञविशेषेण स्यादिति तादृगभूदित्यर्थ। 'यज्ञ सवोऽध्वरो याग.' इत्यमर॥

अधिकतरक्षामस्य स्वय प्रतिश्रुत्य सपदि रक्षामस्य।
द्रोणो दयया तेने समये व्यूह जवादुदययातेने॥ ९६॥

सपदि तत्क्षण तच्छ्रवणेन अधिकतरक्षामस्य नितरा कृशस्य अस्य जयद्रथस्य दयया कृपया रक्षां स्वय प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय द्रोणो द्रोणाचार्य उदययातेने समये उदयमुदय-गिरिं यात इन सूर्य यस्मिन् स तादृशे समये काले। प्रभातसमये इत्यर्थ। प्रभातसमये जवाद्वेगेन व्यूह सेनारचनारूप व्यूह तेने विस्तारयामास॥

तस्य सराजन्यस्य द्रोण· पृष्ठेऽथ सिन्धुराजं न्यस्य।
स्वयमलमकरोदग्रं व्यूहस्याम्बुधिमिवोग्रमकरोदग्रम्॥ ९७॥

सराजन्यस्य सह राजन्यै क्षत्रियकुमारै. वर्तते य· स तादृशस्य अ(त)स्य चक्रव्यू-हस्य मध्ये सिन्धुराज जयद्रथ न्यस्य द्रोणो द्रोणाचार्य स्वय अलमत्यर्थम् अग्रमग्रस्थि-तमकरोत्। स्व कमिव। अम्बुधिमिव। कीदृश तम्। उग्रमकरोदग्रम् उग्रा ये मकरा जलदविशेषा तैरुदग्रो महान् तम्॥

अथ रिपुराजौघोर· पाटनकृत्पाण्डुसूनुराजौ घोर·।
हित्वा दक्षो भीतं द्रोणस्य व्यूहमविशदक्षोभी तम्॥ ९८॥

आजौ सग्रामे घोर· कठिन तथा रिपुराजौघोर पाटनकृत् रिपुराजानां शत्रु-नृपाणा य ओघ· समूह तस्य उरस वक्षस पाटन करोति तादृश। तथा—दक्षो रणकर्मनिपुण। तथा—अक्षोभी न क्षोभवान्, पाण्डुसूनु अर्जुन, भीत भय हित्वाभी तमिति 'नपुसके भावे क्त'। द्रोणस्य व्यूहमविशत्॥

निजबलमत्रासरति स्वयं गुरुर्न्यरुणदेनमत्रासरति·।
प्रणमन्नादरयोगादाचार्य फल्गुनः सनादरयोऽगात्॥ ९९॥

अत्रार्जुने निजबल स्वसैन्यमासरति आविशति सति, अत्रासरति अविद्यमाना त्रासे भये रतिर्यस्य स निर्भयो गुरु स्वयमेतमर्जुन न्यरुणत् रुरोध समुखीबभूव । फल्गुन अर्जुनश्च [आदरयोगात्सत्कारयोग्यत्वात्]एनमाचार्य प्रणमन् रथादवरुह्य दण्डवत् प्रकर्षेण नमन् आगात् । कीदृश. । सनादरय सहनादेन सिंहनादेन रयेन वेगेन वर्तते य स तादृक् ॥

पार्थं सधावन्तं नैव द्रोणो रुरोध संधावं तम् ।
हतनानानरमन्तेवासिव्यापत्सु सज्जना न रमन्ते ॥ १०० ॥

सधावन्त सधा जयद्रथ[मारण]प्रतिज्ञा सा विद्यते यस्य त सधाव सम्यक् धाव त प्रति धावन यस्य स तादृश त पार्थमर्जुन द्रोण गुरु नैव रुरोध नैव न्यपेक्षत् । कीदृशमपि । हतनानानर हता नानाविधा महावीरवीरप्राकृतजनाद्या येन स तादृशमपि । अत्र हेतुमाह—सज्जना सन्तो विपश्चित. ये जना । 'सन् सुधी पण्डित' कवि'' इत्यमर । ते अन्तेवासिव्यापत्सु अन्तेवासिनां शिष्याणा व्यापत्सु सङ्कटेषु न रमन्ते न हृष्यन्ति । अतोऽन्तेवासिनोऽर्जुनस्य हतनानानरस्यापि रोधन नाकरोदित्यर्थ ॥

निरचितबाणावलिना किरीटिना दलितवारबाणा बलिना ।
वसुधामापन्नमिता राजान' सैन्यवृन्दमापन्नमिताः ॥ १०१ ॥

निरचितबाणावलिना निरचिता नितरां रचिता बाणावलि निरन्तरशरावलिर्येन स तादृशेन तथा बलिना बलवता किरीटिना अर्जुनेन दलितवारबाणा दलिताश्चूर्णिता' वारबाणा कञ्चुकानि येषा ते तादृशा' अमिता अपरिमिता राजान वसुधा भूमिमापन् प्रापु । पतिता इत्यर्थ । कीदृशा । आपन्न युद्धार्थमागत सैन्यवृन्द तत्र गता ॥

अमुचदपक्षेमेऽयं पुर' शरं जिष्णुरहितपक्षेऽमेयम् ।
त्रिभुवननाथोपेते द्रवति रथे पृष्ठतो सुनाथो पेते ॥ १०२ ॥

अपक्षेमे अपगत क्षेम कल्याण यस्य स तादृशे अहितपक्षे शत्रुपक्षे अय जिष्णु' अर्जुन अमेयमपरिमेय शरम् । जाताविकवचनम् । शरान् अमुचत् मुमोच । अथो अनन्तरं त्रिभुवननाथोपेते श्रीकृष्णयुक्ते रथे । (द्रवति सति) अमुना अर्जुनेन पृष्ठत पेते पतितम् । गतमित्यर्थ' ॥

कुरुगान्धारावन्तिद्रविडान्यबलानि[1] रुधिरधारावन्ति ।
कृत्वा मज्जनदाना शतान्यसृज्यन्त तेन मज्जनदानाम् ॥ १०३ ॥

तेनार्जुनेन कुर्वित्यादि । कुरव जनपदा, गान्धाराश्च जनपदा, अवन्तयश्च, द्राविडाश्च, अन्ये च जनपदविशेषास्तेषा बलानि सैन्यानि रुधिरधारावन्ति रक्तधारायुतानि

१ 'द्रविडान्ध्रबलानि' मूल०

कृत्वा मज्जनदानां मज्जन ब्रुडन ददति मज्जनदास्तेषा तादृशाना मज्जनदानां मज्जादेहिना धातुविशेषस्तस्य ये नदा ह्रदास्तेषा शतानि अमृज्यन्त रचितानि ॥

भूत्वासन्नाश्वस्तान्हत्वा[1] च रणस्थ एव सन्नाश्वस्तान् ।
पार्थः सुरवरयोगात्सायाह्ने सैन्धवं च सुरवरयोऽगात् ॥ १०४ ॥

पार्थोऽर्जुन रणस्थ सग्रामस्थित एव च भूत्वा आसन्नाश्वस्तान् आसन्ना निकटस्था आश्वस्ताश्च तान् तादृशान् कुरुगान्वारादीन् प्रागुद्दिष्टान् हत्वा सन्नाश्व सन्ना खेदिता अश्वा येन स तादृश सुरवरयोगात् सुरवरेण श्रीशभुना यो योगस्तस्मात् हेतो श्रीकृष्णप्रेरितोऽर्जुन [श्रीकृष्णप्रसादेन] पाशुपतमस्त्र परम प्राप, येन लब्धेन जयद्रथवधसामर्थ्य लेभे इति । द्रोणपर्वणि जयद्रथवधे एतदाख्यानम् । सायाह्ने सैन्धव जयद्रथमगात् । तद्वधार्थमित्यर्थ । कीदृशोऽर्जुन । सुरवरय सु शोभनो रवस्य सिंहनादस्य रय वेगो यस्य स तादृक् ॥

अथ सपदि च्छन्नस्य ज्ञातुं वार्तां महीभृदिच्छन्नस्य ।
अमुचत्सकलेऽशास्यं सात्यकिमरिमण्डलेऽपि स कलेशास्यम्॥१०५॥

अथानन्तर छन्नस्य द्रोणाचार्यविरचितव्यूहान्तर्गतत्वात् सच्छन्नस्यास्यार्जुनस्य वार्ता प्रवृत्ति ज्ञातु स महीभृत् युधिष्ठिर सात्यकिममुचत् विसर्जयामास । कीदृश सात्यकिम् । सकलेऽपि अरिमण्डले शत्रुसमाजविषये अशास्यमशासनार्हम् । पुन कीदृशम् । कलेशास्यम् ॥

अतिसुरभिं दानेन द्विपगणमश्वांश्च भिन्दानेन ।
द्रुतमावेशि निजेन स्थेम्ना सैन्यं महाहवे शिनिजेन ॥ १०६ ॥

दानेन मुदाम्बुना अतिसुरभि द्विपगण हस्तिवृन्द भिन्दानेन, तथा अश्वाश्च, तथा रथाश्च भिन्दानेन शिनिजेन शैनेयेन सात्यकिना कर्त्रा महाहवे महायुद्धे निजेन स्थेम्ना सुधैर्येण द्रुत शीघ्र सैन्य कटकमावेशि आविष्टम् ॥

अरिगणमानीयान्तं द्रोणादीनपि विजित्य मानीयान्तम् ।
कृतशरधाराजातं रुरोध भूरिश्रवा क्रुधा राजा तम् ॥ १०७ ॥

अरिगण शत्रुवृन्दमन्त नाशमानीय, तथा द्रोणादीनपि विजित्य यान्तमन्त. प्रविशन्त तथा कृतशरधाराजात कृत शरधाराजात बाणधारावृन्द येन स तादृश त सात्यकिं भूरिश्रवा नाम राजा रुरोध ॥

ताभ्या सद्वेषाभ्यां रथं ससूतं निपात्य सद्वेषाभ्याम् ।
उद्धृतसारासिभ्यां जघटे परमेण रहसारासिभ्याम् ॥ १०८ ॥

---

[1] 'कृतवा' मूल०

सद्वेषाभ्या सन् शोभनो वेषो नेपथ्य रणोचित ययोस्तौ ताभ्याम् । तथा—परस्पर सद्वेषाभ्या सह द्वेषेण वर्तेते यौ तौ तादृशौ ताभ्याम् । परस्पर रथ सूत च निपात्य हत्वा परमेण रंहसा वेगेन परस्पर जघटे मिलितम् । कीदृशाभ्याम् । उद्धृतसारासिभ्यामुद्धृतौ सारभूतौ असी खङ्गौ याभ्यां तौ तादृग्भ्याम् । तथा—आरासिभ्याम् आ समन्तात् रास सिंहनादो विद्यते ययोस्तौ तादृग्भ्याम् ॥

शिनिजमहावलवं तं निपात्य भूरिश्रवा महाबलवन्तम् ।
पदमतनोदनघोर'स्थले जवेनैव वैरिनोदनघोरः ॥ १०९ ॥

महाबलवन्त महाबलिनम् अहावलवम् अविद्यमान हावलव क्रीडाकणो यस्य स त तादृश शिनिज सात्यकिं निपात्य भूमौ पातयित्वा भूरिश्रवा राजा तस्यैव सात्यके. अनघोर स्थले निष्कलङ्कवक्ष स्थले जवेनैव वेगेनैव पद स्वचरणक्रममतनोच्चकार । पदा उरस्यताडयदित्यर्थ । कीदृश । वैरिनोदनघोर वैरिणा नोदन प्रेरण तेन घोर क्रूर ॥

त्वरित' सन्नतमस्य प्रगृह्य च शिरः कचेषु सनतमस्य ।
स्वबलं भासि मुदा स व्यातन्वन्संगरे महासिमुदास ॥ ११० ॥

स भूरिश्रवा राजा त्वरित सत्वरः सन्नतमस्य अतिशयेन सन्न युद्धेन खिन्न तस्य तादृशस्य अस्य सात्यके सनत सम्यक् नत व्रीडया शिरो मूर्धान कचेषु केशेषु प्रगृह्य गृहीत्वा भासि भासते इति भासि सुशोभ स्वबल स्वकीयसामर्थ्य मुदा हर्षेण व्यातन्वन् प्रख्यापयन् सगरे युद्धे महासि महान्तमसि खङ्गमुदास उच्चिक्षेप ॥

तस्य तु स महावलयं भूरिश्रवसो भुजंगसमहावलयम् ।
अहरत्सासि हस्तं पार्थो बाणेन रंहसा सिंहस्तम् ॥ १११ ॥

तु पक्षान्तरे । महावलय महान्त. वलया कङ्कणानि यस्य स तादृशम्, तथा भुजगसमहावलय भुजगसम. सर्पसदृश' स्थूलत्वभीषणत्वादिना हावलय विश्वासश्लेषो(विलासलेशो) यस्य स तादृश तस्य भूरिश्रवस सात्यकिशिरश्छेदार्थं सासि सखङ्ग त हस्त भुज पार्थोऽर्जुन' बाणेन अहरत् अच्छिनत् । दूरतरमग्रत स्थितोऽपि सात्यकेस्तादृश सकट श्रीकृष्णेन श्रावित पार्थ इति शेष. । पार्थ क । सिंह सिंहसदृश । केन । रंहसा वेगेन ॥

स च वीरोऽपास्तरणः प्रगर्हमाणोऽर्जुनं सरोपास्तरणः ।
शिश्ये राजाबाहुस्तं धर्मं विपदि योद्धुराजावाहुः ॥ ११२ ॥

स च भूरिश्रवा राजा वीरो महावीर तादृगवस्थाया च अपास्तस्त्यक्त रणो येन स तादृक् तथा, अर्जुन पार्थ तादृगनुचितनिन्द्यकर्मणामन्येन स च युद्धाय मिलितस्यापि तस्य निरपराध भुजच्छेदात् प्रगर्हमाण प्रकर्षेण गर्हमान' सरोपास्तरण रोपा रणभूमौ पतिता बाणा. एवास्तरण प्रच्छद , सह रोपास्तरणेन वर्तते य स तादृक्, तथा अबाहु'

भुजच्छेदात् शिश्ये सुष्वाप । रणभुवीति शेष. । एतत्समर्थनायार्थान्तरन्यासमाह—आजौ सग्रामे योद्धु युद्धकर्तु कदाचिद्विपदि तादृशसकटे तमेव धर्म तादृश विद्वास आहु वर्णयन्ति ॥

विहितविमाननलाभ' सात्यकिरुत्थाय चासिमाननलाभ' ।
ग्रीवा वृत्तां तस्य क्रूरश्चिच्छेद चारुवृत्तान्तस्य ॥ ११३ ॥

विहितविमाननलाभ विहित कृत विमाननस्य लाभ अपमानस्य लाभो येन स तादृक्, तथा अनलाभ तादृगपमानेन क्रोधादग्नितुल्य असिमान् खड्गवाश्चोत्थाय क्रूरो निर्भय तादृगवस्थस्यापि शिरश्छेदोद्यमात् । चारुवृत्तान्तस्य चारुचरितस्य तस्य भूरिश्रवस वृत्ता वर्तुला रम्या ग्रीवा कन्धरा चिच्छेद । शिरोऽच्छिनदित्यर्थ ॥

युक्तबलाहकसैन्यं प्राप्तं नादेन जितबलाहकसैन्यम् ।
सात्यकिरूनापायं रथमधिरूढो हरे· कुरूनापायम् ॥ ११४ ॥

बल शत्रुबलम् आसमन्तात् घ्नन्तीति बलाहन , बलाहन एव बलाहका युक्ता रक्षाया योजिता बलाहका शूरा सैन्या सेनासमवेतलोका यस्य स तादृश नादेन घोषेण जित बलाहकाना मेघाना सैन्यमनीक येन स तादृशम् । 'बले सैन्य त्रिषु तत्समवायिनि' इति मङ्ख । ऊनापायम् ऊनो न्यूनोऽपायो यस्मिन् एवविध हरे श्रीकृष्णस्य अर्थादर्जुनसखस्य रथमधिरूढ सन् अय सात्यकि शैनेय कुरून् कौरवान् आप ॥

अथ पुनराजावार्ता मतिं दधज्ज्ञातुमस्य राजा वार्ताम् ।
श्रितपरसेनममुं च त्रातुं संचिन्त्य भीमसेनममुञ्चत् ॥ ११५ ॥

अथानन्तरं पुन पक्षान्तरे । आजौ सग्रामे आर्ता सपीडा मति बुद्धि दधत्, तथास्य चार्जुनस्य वार्ता प्रवृत्तिं ज्ञातु श्रितपरसेन श्रिता आश्रिता परसेना शत्रुचमूर्येन तादृक् त तादृश च अमुमर्जुन त्रातु रक्षितु सचिन्त्य भीमसेनममुञ्चत् ॥

स गुरो[1] रणदक्षस्य क्षेमं कृत्वा रथस्य रणदक्षस्य ।
कृतरिपुसंसद्धत्या[2] पार्थं संप्राप सरभसं पद्धत्या ॥ ११६ ॥

स भीमसेन रणदक्षस्य युद्धनिपुणस्य गुरो· द्रोणाचार्यस्य संबन्धिन रणदक्षस्य रणत् शब्द कुर्वत् अक्ष रथांशो यस्य स तादृशस्य । 'रथांशेऽक्षो दैत्यभिदि पासकद्यूतयोरपि' इति मङ्ख । तादृशस्य रथस्य क्षेप साश्वसूतध्वजरथनाश कृत्वा कृतरिपुससद्धत्या कृता रिपुससद शत्रुसभाया हतिर्यया सा तादृश्या पद्धत्या मार्गेण सरभस सोत्कण्ठावेग पार्थमर्जुन प्राप ॥

---

१. 'पुरो' मूल०. २. 'कृतरिपुसपद्धत्या' इति मूलपुस्तकपाठे तु 'रिपुसपद. शत्रुसंपत्ते.' इत्यर्थो बोध्य .

अथ तरसा दक्षोऽभी राधेयो भीममाससाद क्षोभी।
विरथमसाध्वसकृत्तं व्यथित च भङ्गं भजन्न साध्वसकृत्तम् ॥११७॥

अथानन्तर क्षोभी क्षोभवान् दक्षो निपुण अभी भयरहित राधेय कर्ण तरसा वेगेन भीम भीमसेनमाससाद। तथा असाधु न साधु असाधु कृत्वा असकृद्बहुवारं त भीम विरथ च व्यथित चक्रे। कर्ण किं कुर्वन्। भङ्ग पराजय न भजन्। कीदृश भङ्गम्। [अ]साध्वसकृत्त [न] साध्वसेन भयेन कृत्त छेदितम् ॥

अक्षतिमानाद्यून व्रज तूवरक प्रतापमानाद्यून।
इति वाचा पाटन्या हृदयस्य तुतोद त स चापाटन्या ॥ ११८ ॥

इत्यनेन प्रकारेण हृदयस्य चेतस पाटन्या पाट्यतीति पाटनी तया पाटयित्र्या वाचा त भीमसेन पराजित चापाटन्या चापस्य अटनी अग्र तया तुतोद अतुदत्। इति किमिति— अक्षतीति। हे प्रतापमानाद्यून, प्रताप अरिभयजननी वार्ता मानो गर्वश्च तदादिना ऊन हीन, तथा आद्यून ईषद्दीव्यति स्म आद्यून। 'दिवोऽविजिगीषायाम्' इति निष्ठा नत्वम्। हे आद्यून विजिगीषाविवर्जित, औदरिक उदरे प्रसक्त। 'आद्यून स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते' इत्यमर। तथा तूवरक तूबर क्लीब तूबर एव तूवरक, हे तूबरक भीम, मया मोचितस्त्वम् अक्षतिमान् अक्षत व्रज गच्छ। 'तूबरो श्मश्रुपुरुषे प्रौढाश्शृङ्गगवेऽपि च। पुरुषे व्यञ्जनत्यक्ते स्यात्कषायरसेऽपि च ॥' इति मेदिनी। इत्यनेकार्थेषु राज्यसुकुव्याम्। क नर' व्रजन् सग्रामादपसरन् अक्षति न क्षतिर्बाधः अक्षति, तद्वान् स्यात्। न कोऽपि निर्बाध स्यात्। ईषल्लज्जितोऽपि स्यात् ॥

समर चापास्यन्तं मुमोच कर्णस्तमात्तचापास्यन्तम्।
लब्ध्वा मानापाय भीमो बीभत्सुमार्तिमानापायम् ॥ ११९ ॥

आत्तचापास्यन्तम् आत्तो लब्ध चापाना धनुषा असे खङ्गस्य चान्तो येन स तादृशम्। कर्णेन शरै कृत्तचापासिमित्यर्थ। एवविध तथा समर च युद्ध च अपास्यन्त त्यजन्त भीम कर्णो मुमोच। तादृक्सकटप्राप्तमपि स्मृतनिजजननीवचास्त मुमोचेत्यर्थ। अथ भीमोऽपि मानापाय मानस्य गर्वस्य अपायो नाशस्त लब्ध्वा आर्तिमान् पीडितहृदय सन् बीभत्सुमग्रेस्थित आप प्राप। तत्सविध प्रापेत्यर्थ ॥

सोऽपि कुरुचमूनाशं कुर्वाण' सैन्धवं कुरुचमूनाशम्।
कोपादापाशीत निःश्वस्य यथान्तकस्तदा पाशी तम् ॥ १२० ॥

सोऽपि भीम कुरुचमूनाश कुरूणां चम्वा सेनाया नाश कुर्वाण' यथान्तको यम यथा पाशी वरुण, तथा तदा तस्मिन् समये कोपात् अशीतमुष्ण नि श्वस्य त सैन्धव सिन्धुराज जयद्रथमाप समीप प्राप। कीदृश सैन्धवम्। कुरुच कुत्सिता रुक् दीप्ति आसन्नमरणसमयात् यस्य स तम्। तथा ऊनाश ऊना आशा जीविताशा यस्य स तादृशम् ॥

अथ मुरहा स त्वरयन्निधनेऽस्य धनंजय महासत्त्वरयम् ।
मण्डलमरुणदिनस्य स्वमायया सावधानमरुणदिनस्य ॥ १२१ ॥

अथानन्तर महासत्त्वरय महान् सत्त्वस्य धैर्यस्य रयो वेगो यस्य स तादृश धनजयमर्जुन अस्य जयद्रथस्य निधने वधे त्वरयन् सत्वर कुर्वन् स मुरहा श्रीकृष्ण स्वमायया स्वयोगमायया स्वैश्वर्येण अरुणदिनस्य अरुण रक्त दिन दिनभागो येन । अर्थात्—आसन्नास्तकालस्य इनस्य सूर्यस्य मण्डले सावधान कृत्वा अरुणत् रुरोध । यथा न स्वसमये शीघ्र प्रत्यहमिवास्त यायात्तथा स्वयोगैश्वर्येण जयद्रथवधावधि पार्थप्रतिज्ञापूरणाय सूर्यबिम्बमाकाशे रुरोधेत्यर्थ ॥

अनुविद्धामोदस्य स्थितस्य निजकं मुखं सुधामोदस्य ।
मूर्धा नालावितत. सिन्धुपतेस्तत्क्षण समालावि तत ॥ १२२ ॥

ततोऽनन्तर चतुर्थे युद्धदिवसे अनुविद्धो व्याप्त आमोदो हर्षो येन स तादृशस्य द्रोणकर्णादिमहारथै विहितरक्षात्वान्निर्भय स्थितस्येत्यर्थ । तथा—सुधाम शोभन धाम तेज प्रफुल्लकोकनदतुल्यमुद्यद्भास्करवत्सुदीप्र वा निजक निजमेव निजक मुख वदनमुदस्य उत्क्षिप्य स्थितस्य तस्य सिन्धुपते नालावितत नालावत् पद्मवृन्तवत् विततो विस्तीर्ण 'नाला नालम्' इत्यमर । मूर्धा तत्क्षण समालावि सम्यक् आसमन्तात् अलावि लून ॥

क्षेप्ता गच्छेद्यस्य क्षितौ क्षयं सकलभूभुगच्छेद्यस्य ।
तमसावृद्धक्षत्रे रणेऽक्षिपत्तस्य वृद्धक्षत्रे ॥ १२३ ॥

सकलभूभुगच्छेद्यस्य सकला ये भूभुजो राजान तैरच्छेद्यस्य छेत्तुमशक्यस्य, तथा च द्रोणपर्वणि जयद्रथवधे चतुर्थे युद्धदिवसे—'सग्रामे युध्यमानस्य वहतो महती धुरम् । धरण्यां मम पुत्रस्य पातयिष्यति य शिर । तस्यापि शतधा मूर्धा फलिष्यति न सशय ॥' इत्यतो निजपित्रा वृद्धक्षेत्रेण तस्य जयद्रथस्य वरो दत्तोऽभूत् । अत एव तद्भयेन सकलराजभिरप्यछेद्यस्येत्यर्थ । तादृशस्य यस्य जयद्रथस्य मूर्ध्न क्षितौ क्षेप्ता पुरुष क्षय गच्छेत् । तस्य जयद्रथस्य त मूर्धान वृद्धक्षत्रे वृद्धानि महान्ति क्षत्राणि यस्य स तादृशे रणे रणविषये वृद्धक्षत्रे वृद्धक्षत्रनाम्नि राज्ञि एव अक्षिपत् चिक्षेप श्रीकृष्णप्रतिबोधितोऽर्जुन बाणेन तन्मूर्धान छित्त्वा तज्जनकवृद्धक्षेत्राङ्क एव क्षिप्तवानित्यर्थ ॥

तदनु पुन समुदायाच्छत्रूणां शक्रनन्दन. समुदायात् ।
धर्मसुत समरमयध्वान्तोत्तीर्णोऽतिदु खित समरमयत् ॥ १२४ ॥

---

१ मूलपुस्तकटिप्पण्या तु—'अरुणदिनस्येति विषयषष्ठी । अरुणदिनविषयेऽसावधान 'सन्ध्याकालोऽयम्' इत्यवधानारहितमित्यर्थ । अरुणदिनविषये सायकालभ्रम कर्तुमरुणदिति वा' इत्युपलभ्यते २ 'मालावितत ' इति मूलपाठे पुष्पदामव्याप्त.

तदनु तदनन्तरं समुत् सह मुदा वर्तते स समुत् तादृश शक्रनन्दन' अर्जुन पुन' शत्रूणा समुदायात् समूहात् समरमयध्वान्तोत्तीर्ण. समरस्य सग्रामरूपमेव ध्वान्त तिमिरं तस्मादुत्तीर्ण धर्मसुत युधिष्ठिरमायात् आगत । तथा अतिदु खितम् अभिमन्युवधेन बहु दु खित च धर्मसुत युधिष्ठिर समरमयत् समुतोषयत् ॥

अशनैरजनि च रजनेरुदयस्तत्रापि मुदितरजनिचरजने।
अभवदभङ्गोऽमायो रणोत्सवो नर्म चाशुभ गोमायोः ॥ १२५ ॥

मुदितरजनिचरजने मुदिता रचनिचरजना राक्षसजना यत्र तादृशे तत्रापि सग्रामे अशनैरमन्द रजने रात्रे उदयश्च अजनि। रात्रेरुदयोऽभूदित्यर्थ । तत्र च रात्रौ अभङ्ग निरन्तर अमाय अच्छल रणोत्सव अभवत्। तद्दिने रात्रियुद्धमभवत् इत्यर्थ.। तत्र च रात्रियुद्धेऽसचारिण गोमायो शृगालस्य। जातावेकवचनम्। गोमायूनामित्यर्थ । नर्म क्रीडा च अभवत्। कीदृश नर्म । अशुभम् अमङ्गलवाचकम् ॥

विज्ञाय स्वानपरान्पृष्टै कथितैश्च नामभि. स्वानपरान्।
संजगृहुर्निशितमसिप्रवरं ससृजुश्च [सैनिका][1] निशि तमसि॥१२६॥

निशि रात्रौ तमस्यन्धकारे रात्रियुद्धे स्वानपरान् स्वाने शब्दे परा सक्ता तान् स्वान् स्वकीयान् तथा अपरान् शत्रुसबन्धिनोऽन्यान् पृष्टैर्नामभि कथितैश्च नामभि विज्ञाय। वीरलोका इति शेष । वीरलोका निशित तीक्ष्णमसिप्रवर खङ्गवर सजगृहु' गृह्णन्ति स्म। तथा तीक्ष्ण खङ्गवर च ससृजु विषसृजु चिक्षिपु । अनेकार्थत्वाद्धातूनां सृजि विसर्गार्थ ॥

अथ शितपरशू रजनौ भुजौ दधानो विधूतपरशूरजनौ।
विजजृम्भे दीप्रासी रभसेन घटोत्कचोऽरिभेदी प्रासी ॥ १२७ ॥

अथानन्तर रजनौ रात्रौ रात्रियुद्धे शित परशु स्वधितिर्यस्य स शितपरशु तथा विधूतपरशूरजनौ विधूना कम्पिता परा उत्कृष्टा शूरजना वीरलोका याभ्या तौ तादृशौ भुजौ दधान । तथा दीप्रासि दीप्र दीप्तिमानसि खङ्गो यस्य स तादृक्। तथा— अरिभेदी शत्रुभेदक प्रासी प्रासवाश्च घटोत्कटो राक्षस भीमसेनाद्धिडिम्बाया जात विजजृम्भे रात्रिचरत्वाद्विशेषेण जजृम्भे ॥

तस्य विहायस्यतनु प्रबभौ दंष्ट्राभिरसिसहायस्य तनुः।
लसदकृशबलाकालीवृता घनालीव चापशवलाकाली ॥ १२८ ॥

अस्य सहायस्य खङ्गयुक्तस्य तस्य अतनु महती काली कृष्णा तनु शरीर विहायसि आकाशे दष्ट्राभि प्रबभौ प्रकर्षेण रेजे । तनु केव काली। घनालीव मेघपङ्क्तिरिव। सापि कीदृशी। लसदकृशबलाकालीवृता लसन्त्य या अकृशा महत्य बलाकाना पक्षि-

1 मूलपुस्तक एवोपलभ्यते, न काश्मीरिकसटीकपुस्तके.

विशेषाणाम् आल्य पङ्क्तयस्ताभिर्वृता । पुन. कीदृशी । चापशवला चापेन इन्द्रचापेन शवला चित्रा । अत्र घटोत्कचतनो मेघपङ्क्ति , दंष्ट्राणा बलाकालि:, तेजसा ज्वलितखड्गस्य इन्द्रधनुरुपमानम् ॥

समितं[1] वासीदन्तं राक्षसमालोक्य निशितवासीदन्तम् ।
भृशमेवासीदन्तगतारिसैन्यं सुभैरवासीदं तम् ॥ १२९ ॥

वाशब्दश्चार्थे । समित युद्धमासीदन्तमाश्रयन्त च तथा निशितवासीदन्त निशिता तीक्ष्णा या वासी तक्ष्णामुपकरण तक्षणभाण्ड वासी तद्वद्दन्ता यस्य स तादृशम् । अतितीक्ष्णदन्तमित्यर्थं । तथा सुभैरवासीद सुष्टुभैरवा भीमा असयो येषा ते सुभैरवासयः तेषामी लक्ष्मीं ददातीति सुभैरवासीद । ईकारो लक्ष्मीवाचकः । एवभूत त तादृश राक्षस घटोत्कचमालोक्य भृशमेव अत्यर्थमेव अन्तगतारिसैन्यम् अन्तगत पतत् अरिसैन्य शत्रुकटकमासीत् ॥

निशि पुनरावाञ्छितया हन्तुं शक्त्यार्जुनं त्वरावाञ्छितया ।
वैरिजनेऽनवसादं जघान वैकर्तनः क्षणेन वसादम् ॥ १३० ॥

वैकर्तन. विकर्तनस्य सूर्यस्यापत्य वैकर्तन कर्ण अर्जुन पार्थ हन्तु वाञ्छितया प्रत्यह काङ्क्षितया शभुप्रसादेन । एकवीरघातिनीत्वात्तस्या । एवभूतया । तथा—शितया तीक्ष्णया शक्त्या आयुधविशेषेण वसाद वसा देहिना धातुविशेषमत्तीति वसाद' राक्षसो घटोत्कच त क्षणेन निशि रात्रियुद्धे पुनर्जघान । कीदृश वैकर्तन । त्वरावान् । घटोत्कचेन महाबलेन कृतोद्भटरणसकटगतत्वात्तस्य कर्णस्य । वसाद कीदृशम् । वैरिजने शत्रुजने अनवसादम् अखिन्नम् ॥

अध्यगमन्यावन्तं शोकं पार्था गतेऽभिमन्यावन्तम् ।
तावान्समजन्यस्य क्षयेऽपि तेषां महेन्द्रसमजन्यस्य ॥ १३१ ॥

पार्था युधिष्ठिराद्या. अभिमन्यौ सौभद्रेऽर्जुनतनये अन्त नाश गते सति यावन्त यत्परिमाण शोक दु खमध्यगमन् प्रापु । तावान् तत्परिमित शोकः अस्यापि घटोत्कचस्य क्षये नाशे तेषा पार्थाना समजनि उत्पन्न । किंविशिष्टस्यास्य घटोत्कचस्य । महेन्द्रसमजन्यस्य महेन्द्रसममिन्द्रतुल्य जन्य युद्ध यस्य स शक्रसमपराक्रमस्येत्यर्थ ॥

शुचमपनीय तमान्ते बिभ्राणाः क्रुधमलङ्घनीयतमां ते ।
कौरववरसेनायं निनीषवो निधनमाहवरसेनायन् ॥ १३२ ॥

तमान्ते तमाया रात्र्या अन्तस्तमान्तस्तस्मिन् । तमाशब्दो ह्याकारान्तोऽपि रात्रिवाचक । तथा च प्रयोग —'हा राम हा देवरतातमात ' । तमान्ते रात्र्यन्ते अलङ्घनीयतमाम् अत्यलङ्घ्यां क्रुध कोप बिभ्राणा । तथा—कौरववरसेनाय कौरवाणा वरा उत्कृष्टा

---

१. 'समितावासी' मूल०.

या सेना तस्या आयम् आगतिम्। अय शुभावहविधि वा। निधन क्षय निनीषव नेतुमिच्छन्त' आहवरसेन युद्धाभिलाषेण आयन् आयाता। 'इण् गतौ' धातु ॥

[1]अथ परसेनागस्य द्रोणाय वधं न वैशसे नागस्य।
अश्वत्थामानमयं नृपतिर्हतमभ्यधाद्व्यथामानमयन् ॥ १३३ ॥

अथानन्तर परसेनागस्य परेषा सेना चमू गच्छतीति परसेनागस्तादृशस्य हस्तिन अश्वत्थामनाम्न. वध वैशसे रणसङ्कटे द्रोणाय द्रोणाचार्याय अय नृपतिर्युधिष्ठिर न अभ्यधात्। अश्वत्थामा हस्ती हत इति व्यक्त नाभ्यधात्। किं त्वय नृपतिर्युधिष्ठिरः अश्वत्थामान द्रोणाचार्यसुत हतमभ्यधात् द्रोणाय जगाद। कीदृशो युधिष्ठिर। व्यथामान् अनृतात् त्रस्त। तर्हि त्रिजगति ख्यातो सत्यवादी धर्मसूनु किमिति नृपमवोचदित्याह—अयमन् इति अ विष्णु श्रीकृष्णमयन् शरण गच्छन् तमनुसरन्निति वा। तथा हि द्रोणपर्वणि पञ्चमे युद्धदिवसे द्रोणवधे—'ततो निष्पाण्डवामुर्वी करिष्यति युधा पतिम्। द्रोण ज्ञात्वा धर्मराज गोविन्दो व्यथितोऽब्रवीत् ॥ अथार्धदिवसे द्रोणो युध्यते मन्युमास्थित'। सत्य ब्रवीमि सेना ते विनाश समुपेष्यति ॥ स भवान् त्रातु नो द्रोणात्सत्याज्ज्यायोऽनृत भवेत्। अनृत जीवितस्यार्थे वदन्न स्पृश्यतेऽनृतै ॥' इति। तथा—'तस्य तद्वचन श्रुत्वा कृष्णवाक्यप्रचोदित। भवितव्यान्महाराज वक्तु समुपचक्रमे ॥ तदतथ्यभये मग्नो जयमर्थी युधिष्ठिर। अव्यक्तमब्रवीद्राजन् हत कुञ्जर इत्युत ॥' इत्यादि ॥

श्रुत्वा चापमुदस्य व्यसनं पुत्रस्य सपदि चापमुदस्य।
मरणावस्थां तेन प्राप्तवता शयितमाहवे क्षान्तेन ॥ १३४ ॥

सपदि तत्क्षणमस्याश्वत्थाम्न पुत्रस्य व्यसन वधरूप श्रुत्वा च (चाप धनु उदस्य त्यक्त्वा) अपमुत् अपगता मुत् हर्षो यस्मिन् कर्मणि तथा अपमुत्। क्रियाविशेषणमेतत्। अपगतहर्ष यथा भवति तथा कृत्वा मरणावस्था प्राप्तवता तेन द्रोणाचार्येण क्षान्तेन क्षमावता सता आहवे युद्धे युद्धभूमौ शयित सुप्तम् ॥

अथ समरकरालोऽलं खड्गं बिभ्रद्दिवाकरकरालोलम्।
ग्रीवां कृत्तां तस्य द्रुपदसुतो व्यधित पापकृत्तान्तस्य ॥ १३५ ॥

अथानन्तरम् अलमत्यर्थं समरकराल समरे युद्धे करालोऽतिक्रूर खड्गमसि बिभ्रत् धारयन्। कीदृश खड्गम्। दिवाकरकरालोल दिनकरकरतीक्ष्णम्। द्रुपदसुत धृष्टद्युम्न पापकृत् तादृशस्य महापुरुषस्य गुरोर्वधात्। तान्तस्य बहूनि दिनानि महद्युद्ध विधाय खिन्नस्य तस्य गुरो ग्रीवा कन्धरा कृत्ता व्यधित चकार। खड्गेन शिरश्चिच्छेदास्येत्यर्थ ॥

१. मूलपुस्तके त्वित' प्राक्—'वीर्यसपक्षयमस्य ज्ञात्वा द्रोणस्य वैरिपक्षयमस्य। चिन्ता राजेयाय प्रदातुमस्मै वध पराजेयाय ॥' इति चाधिक दृश्यते.

अरिगणहन्ता तस्य श्रुत्वाथ वधं सुदुःसहं तातस्य ।
द्रौणिः कोपमयासीत्तन्वा च भयंकरोऽन्तकोपमयासीत् ॥ १३६ ॥

अथानन्तरम् अरिगणहन्ता शत्रुगणघातक द्रौणि द्रोणस्य सुत अश्वत्थामा सुदु सह सुष्टु दु सह तातस्य पितुर्द्रोणाचार्यस्य वध तादृश श्रुत्वा कोप क्रोधमयासीत् गत । तथा—अन्तकोपमया यमतुल्यया तन्वा शरीरेण भयकर सकलजनभयकरश्च आसीत्॥

सोऽथ जवी रुद्धगलं बाष्पैर्विनदन्विपक्षवीरुद्धगलम् ।
द्रौणिर्महितमदान्त. ससर्ज नारायणास्त्रमहितमदान्तः ॥ १३७ ॥

अथानन्तरं जवी वेगवान् तथा वाष्पैरश्रुभि रुद्धगल रुद्धकण्ठ यथा भवति तथा कृत्वा विनदन् विलपन् । तथा—अलमत्यर्थं विपक्षा एव वीरुव लता दहतीति विपक्षवीरुद्धक् । तथा—अदान्त न दान्त क्षमावान् । तथा—अहितमदान्तः शत्रूणा यो मदो गर्व. तस्यान्तो नाशरूप. द्रौणि अश्वत्थामा महित पूजित त्रिजगता नारायणास्त्र नारायणाख्यमस्त्र पाण्डुसेनादहनाय ससर्ज व्यसृजत् ॥

दधता धामान्यस्य द्रौणेरस्त्रेण दिग्रुधा[1] मान्यस्य ।
समितावनलाभेन व्याजृम्भि विपक्षसैन्यवनलाभेन ॥ १३८ ॥

मान्यस्य लोकमान्यस्य अस्य द्रौणेरश्वत्थाम्नो दिग्रुधा दिशो दश रुणद्धीति दिग्रुत् तेन । तादृशेन तथा धामानि तेजासि दधता अस्त्रेण नारायणास्त्रेण समितौ युद्धे विपक्षसैन्यवनलाभेन विपक्षसैन्य पाण्डवसैन्यमेव वन तस्य लाभस्तेन हेतुना अनलाभेन अग्नितुल्येन व्याजृम्भि विजृम्भितम् । तेनास्त्रेण पाण्डवसैन्य दग्धुमुपोद्धलितमित्यर्थ ॥

विहितशरासन्यासः शौरेर्वाचापदानिरासन्या[2] सः ।
व्यपयातो वाहनतः पार्थबलौघोऽञ्जलिं चोवाह नतः ॥ १३९ ॥

तत्तादृशमस्त्र वीक्ष्य आपदानिरासिन्या आपदो विपद तादृश्याः आसमन्तान्निरासिनी दूरीकर्त्रीति तादृश्या शौरे. श्रीकृष्णस्य वाचा गिरा विहितशरासन्यास शरा अस्यन्ते अनेनेति शरासो धनु विहित कृत शरासाना धनुषा न्यास भूमौ स्थापन येन स तादृक् स पार्थबलौघः पाण्डवसैन्यसमूह नतो नम्र सन् वाहनतः वाहनेभ्य गजरथाश्वादिभ्य व्यपयात अवरोहित. । शिरसा अञ्जलिं पाणिद्वययोजनमुवाह अधारयत् । तथा च द्रोणपर्वणि पञ्चमे युद्धदिवसे—'क्षिति संख्यैरथस्यैव शस्त्राणा च निवर्तनम् । प्रयासन च शत्रूणां गमन शरणस्य च । एते प्रशमने योगा महास्त्रस्य परंतप ॥' इति श्रीभगवद्वाक्यमर्जुन प्रति ॥

अथ कृतभूयानेषु द्विट्स्वस्त्राग्निः शशाम भूयानेषु ।
निहते परमहसि तया पाण्डवचम्वा व्यभावि परमहसितया॥१४०॥

अथानन्तरं श्रीभगवद्वचसा कृतभूयानेषु कृत भूयान यानेभ्य अवरुह्य भूगमन ये-

१. 'दृग्रवा' मूल० २ 'पदा निरा' मूल०

स्तेषु एषु द्विट्षु शत्रुषु पाण्डवसैन्येषु अस्त्राग्नि' नारायणास्त्रदहन शशाम शान्तिमगात्। परमहसि पर च तन्महस्तेज तस्मिन् निहते शान्ते सति, तया पाण्डवचम्वा पार्थवाहिन्या परमहसितया परममतिशयेन हसितया कृतहासया व्यभावि विशेषेण अभावि॥

अवल्गि पार्थसैनिकैर्महासिचापराजितै' ।
अवेक्ष्य वैरिणा दशमहासि चापराजितैः ॥ १४१ ॥

महासिचापराजितै महान्त असय खड्गाश्चापा धनूंषि च तै राजिता शोभितास्तै' तादृशैः पार्थसैनिकै पाण्डवसेनालोकै वैरिणा शत्रूणा कौरवाणा तादृशी दशामवस्था कुरुपाण्डवगुरुद्रोणाचार्यपतनरूपामवेक्ष्य अवल्गि ननृते अहासि च जहासे च । कीदृशैः पार्थसैनिकैः । अपराजितै न पराजिता केनापि तैः ॥

ततः क्षणेन यामिनी समाजगाम दारुणा ।
पपौ वसां नृभुक्ततिः समाजगा मदारुणा ॥ १४२ ॥

ततोऽनन्तर पञ्चमे युद्धदिवसे गते क्षणेन यामिनी रात्रि समाजगाम समागता । कीदृशी । दारुणा भयकरी । ततश्च समाजगा समाज पतितमहावीरकायसमाज गच्छतीति तादृशी । तथा—मदारुणा मदेन क्षैब्येन रुधिरापानकृतेन अरुणा लोहिता नृभुक्ततिः नृन् भुञ्जते इति नृभुजो राक्षसास्तेषा तति पङ्क्ति वसा देहिनां धातुविशेष पपौ ॥

विभावरीमुखे गुरोर्विभा वरीयसो वधात् ।
स दाहवान्निवृत्तवान्सदाहवात्सुयोधनः ॥ १४३ ॥

विभावरीमुखे रात्रिमुखे वरीयस' वरीयानतिश्रेष्ठः तस्य गुरोर्द्रोणाचार्यस्य वधात् विभा विगता भा दीप्तिर्यस्य स तादृक् सुयोधनो दुर्योधन दाहवान् दाहो मनस्तापः विद्यते यस्य स तथाविधश्च सदाहवात् सन् शोभनश्चासावाहव युद्ध तस्मात् निवृत्तवान् प्रत्यावृत्तः ॥

इति श्रीमहाकविवासुदेवविरचिते युधिष्ठिरविजये महाकाव्ये सप्तम आश्वास' ।

अष्टम आश्वास ।

कैलास योग गां रक्षञ्छ्रयति धारयति यो गङ्गाम् ।
जन्मिभवोल्लासहर' पायाद्विश्वस्तुत. स हर' ॥

ततो द्रोणाचार्यपतनानन्तर कुरूणा वृत्तान्त वर्णयन्नाह—

अथ सेनापत्यन्ते कुरवश्चक्रुर्विरोचनापत्यं ते ।
अधिपतिमाशु चमूना सोऽप्येषामकृत समहिमा शुचमूनाम् ॥१॥

अथानन्तरं ते कुरवो दुर्योधनाद्या सेनापत्यन्ते सेनापते सेनानायकस्य द्रोणाचार्यस्य अन्तो नाशस्तत्र जाते सति विरोचनापत्य विरोचनस्य सूर्यस्यापत्य तनय कर्ण, माशु शीघ्र चमूनामधिपतिं सेनापति चक्रु' । सोऽपि सेनापतिः कर्ण समहिमा महत्त्व-

युक्तः एषा दुर्योधनादीनां शुचं शोकं द्रोणाचार्यादिमहारथोत्पन्नाममूना हीनां चकार । कर्णे सेनापतौ विहिते सति रिपुनाशे साशाः शोकं जहुरित्यर्थः ॥

एकं तरसा दिवसं कृतसमरः क्षरितबहलतरसादिवसम् ।
कृतपरमपरत्रासौ भुजौ दधदुवाच नृपतिं परत्रासौ ॥ २ ॥

क्षरितबहलतरसादिवसं क्षरिता स्नुता मृतानां बहलतराणां सादिनाम् अश्ववारलोकानां वसा धातुविशेषो यत्र तत्तथा कृत्वा तरसा बलेन एकं दिवसमेकदिनावधि प्रतिज्ञाय कृतसमरः रचितयुद्धः असौ कर्णः कृतपरमपरत्रासौ कृतः परममत्यर्थं परेषां शत्रूणां त्रासो याभ्यां तौ तादृशौ भुजौ दधत् परत्रान्यत्र नृपतिं राजानं दुर्योधनमुवाच॥

कर्णो दुर्योधनं राजानं किमवोचदित्याह—

अहनीह न न प्रधनं मम जिष्णोरात्तसैन्यहननप्रधनम् ।
अस्त्रसमारम्भाविःस्फुलिङ्गनिकरं कुरूत्तमारं भावि ॥ ३ ॥

हे कुरूत्तम कुरूणां मध्ये उत्तम प्रधान तस्यामन्त्रणं हे राजन् दुर्योधन, आत्तसैन्यहननप्रधनम् आत्तं गृहीतं सैन्यहननप्रधनं सैन्यहननमेव प्रकृष्टं धनं वित्तं यत्तादृक् प्रधनं युद्धं मम जिष्णोरर्जुनस्य च अरमत्यर्थं न न भावि, अपि तु भाव्येव । कीदृशम् । अस्त्राणां समारम्भः तेन आविः प्रकटीभूताः स्फुलिङ्गनिकराः अग्निकणसमूहा यस्मिंस्तत् ॥

पुनः कर्णो दुर्योधनं किमवोचदित्याह—

करणैरथ चापाद्यैर्बीभत्सोर्नावरोऽस्मि रथचापाद्यैः ।
यदुपतिना यन्त्रा स ध्रुवमधिकः सुयोधनायं त्रासः ॥ ४ ॥

हे सुयोधन दुर्योधन, अथ च पक्षान्तरे आपादनीयैः सपाद्यैः रथचापाद्यैः रथधनुरादिभिः करणैरङ्गैः बीभत्सोरर्जुनात् नावरो न हीनोऽस्मि । किं तु तत्समोऽस्मीत्यर्थः । ध्रुवं निश्चये । स अर्जुनः यदुपतिना जगन्नाथेन श्रीकृष्णेन यन्त्रा सूतेन अधिकोऽस्ति । अयमेव मम त्रासः भयम् । मम तादृशः सूतो नास्तीति भावः ॥

कर्णः दुर्योधनं पुनः किमवोचदित्याह—

मम चेदधिकौ शल्यः सारं दर्पं च बिभ्रदधिकौशल्यः ।
अश्वनियामी हत्वा पार्थं कुरुराज नन्दयामीह त्वा ॥ ५ ॥

हे कुरुराज दुर्योधन, अधिकौशल्यः अधिकं कौशल्यं नैपुण्यं शस्त्रादिकर्मणि सूतकर्मादौ च यस्य स तादृशः । तथा—सारं बलं दर्पं च गर्वं च बिभ्रत् शल्यः शल्यराजा मद्रेशः मम चेत् अश्वनियामी अश्वनियन्ता सूतः स्यात् भवेत्, तर्हि पार्थमर्जुनं हत्वा अहं त्वा त्वां नन्दयामि तोषयामि ॥

इत्थमघातान्तेन प्रोक्ते दुर्योधनेऽरिघातान्तेन ।

मृदुवचसा मन्युचितं शल्यं यन्तारमकृत सामन्युचितम् ॥ ६ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण अघातान्तेन अघे किल्बिषे अतान्तेन अखिन्नेन दातृप्रवरेषु मुख्यत्वात्तस्य । तथा—अरिघातान्तेन अरीणा शत्रूणा घातो नाशस्तस्यान्तो निश्चयरूप. तेन प्रोक्ते कथिते सति मृदुवचसा कोमलवचनेन सामनि सान्त्वे उचित योग्यम् । तथा—मन्युचित मन्यु. कर्णेन सह य. स्पर्धारूपो मन्यु॰ तेन चितस्त शल्य राजान यन्तार सूत तस्य अकृत ॥

स्यन्दनमुख्येन ततो मद्रजसारथिमतोन्नमद्रजसार ।

राधेयः पार्थानां वासव्यूढां चमूं युवा स व्यूढाम् ॥ ७ ॥

ततोऽनन्तरं युवा तरुण स राधेय॰ कर्ण मद्रजसारथिमता मद्रज शल्यो नृपः स एव सारथि सूतस्तद्युक्तेन । तथा—उन्नमद्रजसा उन्नमत् उच्छलत् रजो यस्मात्स ताद्दशेन स्यन्दनमुख्येन रथवरेण व्यूढा व्यूहरचनया स्थापिता वासव्यूढा वासविना इन्द्रसूनुना पार्थेन सेनानीभूतेन व्यूढा धारिता पार्थानां पाण्डवाना चमू सेनाम् आर ययौ । आर इति 'ऋ गतौ' धातु. ॥

शङ्खममेयं तारं स धमन्निपुणः पराक्रमे यन्तारम् ।

इदमवदद्युद्धरतः पश्य बल मे रिपून्सपद्युद्धरतः ॥ ८ ॥

स च कर्ण अमेयमपरिमित तारमत्युच्चै कृत्वा शङ्ख कम्बु धमन् वादयन् पराक्रमे पराक्रमविषये निपुणो दक्षो यन्तार सूत सन्त शल्य नृपमिद वक्ष्यमाणमवदत् जगाद । किमित्याह—हे शल्य नृप, युद्धे रतो लीनस्त्व सपदि तत्क्षण रिपून् शत्रून् उद्धरत नाशयत मे मम बल पश्य ॥

नङ्क्ष्यति मद्रवराजौ शत्रुगणः श्रूयमाणमद्रवराजौ ।

नूनं मद्यानेन प्राप्स्यति पार्थोऽपि भङ्गमद्यानेन ॥ ९ ॥

हे मद्रवर मद्रा॰ मद्राभिधजनप्रदेशा राजान तेषा वरस्तत्सबोधन हे मद्रवर शल्य, आजौ संग्रामे श्रूयमाणमद्रवराजौ श्रूयमाणा ये मद्रवा मम रवा मदीया सिंहनादा तेषां या राजि॰ पङ्क्तिस्तस्या सत्या शत्रुगण पाण्डवसमाज नङ्क्ष्यति नाशमेष्यति । नून निश्चये पार्थोऽपि अर्जुनोऽपि । अपिशब्द सर्वेभ्योऽपि पाण्डुभ्य॰ प्राधान्यद्योतक । अर्जुनोऽपि अद्यानेन मद्यानेन मम यान यात्रारूप तेन नून निश्चये भङ्ग पराजय प्राप्स्यति । यद्वा अनेन भवता निपुणसंयोजितेन मद्यानेन मम यान स्यन्दनस्तेन पार्थोऽपि भङ्ग पराजयं प्राप्स्यति ॥

वीचीविसरोरुहया वक्रश्रेण्या हृतच्छविसरोरुहया ।

कौरवसेनानद्य स्थगयन्तु रिपून्सभीमसेनानद्य ॥ १० ॥

हे शल्यनृप, वीचीविसरोरुहया वीचीनामूर्मीणा विसर प्रवाह' तद्रूपा उरवो महान्त हया अश्वा यासु ताः । तथा—हृतच्छविसरोरुहया हृतच्छवीनि जितकान्तीनि सरोरुहाणि पद्मानि यया सा तादृश्या वक्त्रश्रेण्या मुखपरम्परया उपलक्षिता कौरवसेनानद्य' कौरवाणां सेना एव नद्य सभीमसेनान् रिपून् शत्रून् युधिष्ठिरादीनद्य स्थगयन्तु जयन्तु ॥

इत्थं वाचाटन्तं कर्णं मद्रेश्वरोऽप्युवाच वाचाटं तम् ।
तेजःसंनत्यर्थं स्मृत्वा धर्मजवचो हसन्नत्यर्थम् ॥ ११ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण वाचा वाण्या अटन्त दीर्घदीर्घमुक्तिक्रमेण यान्त वाचाट कुबहुभाषिण त कर्ण राधेय मद्रेश्वर शल्यनृपोऽपि उवाच । स किं कुर्वन् । तेज'सनत्यर्थं तेजोदमनार्थं धर्मजवचो युधिष्ठिरवच स्मृत्वा अत्यर्थं हसन् । पुरा किल कदापि युधिष्ठिरनृपेण शल्यनृपात् सबहुमान प्रार्थितमभूत्, कदाचिद्रणे त्वया सह कर्ण. यदि समेष्यति तदा तस्य कटुवचोभिस्तेजोहानि' कार्येति । तेन तदङ्गीकृतम्—इति महाभारताख्यानम् ॥

शल्यनृप कटुवचोभिः कर्णस्य तेजोदमन कर्तुं किमित्यवोचदित्याह—

धृष्टतम गा विस(ष)मा मा वोचः कर्ण समरमङ्गाविस(श)मा ।
क्षेप्स्यति कं पांसौ ते पार्थः कृत्वा मही सकम्पां सौते ॥ १२ ॥

हे अङ्ग कर्ण, त्व विस(ष)मा गा वाच धृष्टतममतिमुखर मा वोच मा वद । हे कर्ण, समर युद्ध मा आविस । मा आविशेत्यर्थ । शसयोरैक्यात् । हे सौते सूतस्यापत्य सौतिस्तस्य सबोधन हे कर्ण । सौते इति साधिक्षेपमुक्तिः । पार्थोऽर्जुन' मही भूमि सकम्पा कृत्वा ते तव क शिर. पासौ रणभूमिधूलौ क्षेप्स्यति । त्वा हन्ती(निष्यती)त्यर्थ ॥

शल्य कर्ण साधिक्षेप पुन किमवोचदित्याह—

चरितं तद्वै तव न श्रुतं यदा कौरवः श्रितद्वैतवनः ।
गगनमुपानीयत तैर्गन्धर्वै. संनिपत्य पानीयततैः ॥ १३ ॥

हे सौते, वै निश्चये तत्तव चरित न श्रुत काक्वा श्रुतमेव सर्वजनेन । तत्किमित्याह—यदा यस्मिन् काले श्रितद्वैतवन आश्रितद्वैताख्यवन कौरवो दुर्योधन पानीयततैर्गन्धर्वै सनिपत्य पानीयततै पानीये सरोवरपानीयरक्षार्थ ततैर्विस्तृतैस्तैर्गन्धर्वै । यदा बद्धा इति शेष । सनिपत्य समेत्य गगनमाकाशमुपानीयत । तदा तव पौरुष क्व गतम् । तदा तद्धस्ताद्भवता किं न मोचित इत्यर्थ ॥

अरिवनसंचयदावः पार्थो वरमहृत सरभसं च यदा वः ।
गतवान्पाप क्व त्वं तदा तवाहो गतत्रपापकत्वम् ॥ १४ ॥

हे गतत्रप निर्लज्ज कर्ण, अरिवनसचयदाव अरय. शत्रव एव वनानि तेषा सचये

समूहे दाव दावाग्नितुल्य॰ पार्थ अर्जुन सरभस सावेग यदा यस्मिन्काले व युष्माक वरं श्रेष्ठ सुयोधनमहृत। तेभ्यो गन्धर्वेभ्यो निर्मुच्य अहृतेत्यर्थ॰। तदा हे पाप पापिन्, त्व क्व गतवानसि। अहो आश्चर्यं तदा तस्मिन् समये तव अपक्वत्वम् अप्रगल्भत्वम्॥

शल्य पुन॰ कर्ण किमित्यवोचदित्याह—

हितगिरमाकर्णय मन्नियच्छदर्पं प्रपश्य मा कर्ण यमम्।
येन जितो नाकौकःपतिर्जये तस्य समुचितो ना कौ कः॥ १५॥

हे कर्ण, मत् मत्सकाशात् हितगिर पथ्या वाच आकर्णय शृणु। दर्प गर्व नियच्छ त्यज। यममन्तक मा प्रपश्य मा वीक्षस्व। पार्थस्पर्धया तव मरणमेव नियतमित्यर्थ॰। येनार्जुनेन नाकौक पति नाक. स्वर्गः ओको गृह येषा ते नाकौकस॰ देवास्तेषां पतिरिन्द्र॰ खाण्डववनदाहे जित॰। यद्वा नाकौक पति देवेश शंभुः किरातरूपधारी जित। स्पर्धया जित इत्यर्थ। तस्य पार्थस्य जये समुचित॰ योग्य कौ भूमौ को ना क पुरुष॰। न कोऽपि तज्जेतेत्यर्थ॥

इत्युच्चारावस्य ब्रुवतो विदिते मनस्यचारावस्य।
क्रोधाज्जगदेवादः कर्णेन दिधक्षतेव जगदे वादः॥ १६॥

इत्यनेन प्रकारेण उच्चारावस्य उच्चै प्रस्फुट आराव शब्दो यस्य स तादृशस्य अस्य शल्यस्य अचारौ अमनोहरे मनसि चित्ते विदिते ज्ञाते सति। स्वाधिक्षेपेण तन्मनसि कलुषिते सतीत्यर्थ। क्रोधाद्धेतो अद जगत् एतज्जगत् दिधक्षता दग्धुमिच्छतेव कर्णेन वादे त प्रति प्रतिवाद॰। जगदे उक्त॥

कर्णः शल्य किमित्यवोचदित्याह—

मद्रपते नाशस्ते न दूरगः पथि रतोऽसि नाशस्ते[1]।
निष्कृतिरवदातासिः स्याद्यदि भूयोऽपि परुषरवदातासि॥ १७॥

हे मद्रपते शल्य, ते तव नाशोऽन्त न दूरग। समीप एवेत्यर्थ। त्वमशस्ते अप्रशस्ते पथि न रतोऽसि। काक्वा अपि तु रतोऽसि। यदि च त्व भूयोऽपि पुनर्मा प्रति परुषरवदाता कटुशब्ददायी असि भविष्यसि तदा मदीय अवदातासि॰ शाणोपलनिर्मलीकृतखड्ग॰ निष्कृति शुद्धि॰ स्यात् भविष्यति। त्वदुक्तकटुवचनऋणसंशुद्धिकारी स्यादित्यर्थ॥

यच्छुभधीरामोदादस्त्रं मह्यं तपोनिधी रामोऽदात्।
अमुना नाशं कतमं शत्रुं समरे नयामि नाशङ्कतमम्॥ १८॥

हे मद्रपते, शुभधी॰ स्वच्छधिषण आमोदात् हर्षात् यदस्त्र तपोनिधि राम. परशु-

१. 'सि तेनाशस्ते' मूलपाठे 'तेन कारणेन अशस्ते पथि रतोऽसि। 'विनाशकाले विपरीतबुद्धिः' इत्युक्ते.' इत्यर्थो बोध्य..

रामः मह्य च अदात् अमुना अस्त्रेण अशङ्कतमम् अतिशयेन शङ्कारहित कृत्वा कतम न शत्रु क न रिपु समरे सग्रामे नाश नयामि । अपि तु सर्वमित्यर्थ ॥

अमुना मद्भुजगेन क्षत' शरेणास्तदीप्तिमद्भुजगेन ।
प्राणान्मुञ्चेत न कः प्रतियुध्येन्न जनममुं चेतनकः ॥ १९ ॥

हे शल्य, अस्तदीप्तिमद्भुजगेन अस्तो जित दीप्तिमान् भुजग' सर्पो येन स तादृशेन मद्भुजगेन मदीयकरगतेन अमुना शरेण बाणेन को न पुरुष प्राणानसून् मुञ्चेत । अपि तु सर्व एव । चेतनक चेतन' सचेतन एव चेतनक. पुरुष अमु जन मल्लक्षण न प्रतियुध्येत् ॥

तस्मात्संयच्छेदं यान कुर्यामरिं ससंयच्छेदम् ।
मद्रेशात्र बले हि प्रपश्य मे बलमशेषशात्रवलेहि ॥ २० ॥

हे मद्रेश शल्य, तस्माद्धेतोः त्वमिद यान रथ सयच्छ देहि । वाहयेत्यर्थ । अहमरि शत्रु ससयच्छेद सह सयतः सग्रामस्य छेदेन वर्तते य स तादृक् ससयच्छेद तादृश कुर्याम् । शत्रोरपि सग्रामस्याप्यन्त करिष्यामीत्यर्थ । हे मद्रेश, हि निश्चये अत्र बले अत्र सैन्ये अशेषशात्रवलेहि अशेषशात्रवान् सर्वशत्रून् लेढि आस्वादयतीति अशेषशात्रवलेहि । 'दस्युशात्रवशत्रव' इत्यमर । ईदृश बल मे मम प्रपश्य वीक्षस्व ॥

इति वैकर्तनशल्यौ कथयन्तौ शत्रुहृदयकर्तनशल्यौ ।
अतिरभसेनायान्तौ निपेततुः पाण्डुपुत्रसेनायां तौ ॥ २१ ॥

इत्यनेन प्रकारेण वैकर्तनशल्यौ वैकर्तन सूर्यसुत कर्ण. शल्यो मद्रेशश्च तौ कर्णशल्यौ कथयन्तौ परस्पर संवदन्तौ शत्रुहृदयकर्तनशल्यौ शत्रूणा रिपूणा हृदय हृत् तस्य कर्तने शल्यौ शल्यप्रायौ । 'वा पुसि शल्य शङ्कुर्ना' इत्यमर । अतिरभसेन अत्यावेगेन आयान्तौ तौ पाण्डुपुत्रसेनाया पाण्डवसेनाया निपेततुः ॥

कृतरिपुचापित्रासः कर्णः सदृशस्ततो रुचा पित्रा स. ।
व्यरचद्विजयं चापन्नरेन्द्रमध्ये विकृष्य विजयं चापम् ॥ २२ ॥

कृतरिपुचापित्रास' कृत. रिपुचापिनां शत्रुधनुष्काणा त्रासो भय येन स तादृक् ततोऽनन्तर रुचा हेतुभूतया पित्रा सूर्येण सदृश स कर्ण विजय विजयोऽस्यास्तीति विजयम् । यद्वा विजय विजयनामक धनु विकृष्य कर्णान्त नीत्वा नरेन्द्रमध्ये नृपमध्ये विजय जय चापत् प्राप ॥

स दधत्सेनाविलयं नृपतिसमूह च साध्वसेनाविलयन् ।
अशनैरेवापदयं धर्मसुत महति संगरेवापदयम् ॥ २३ ॥

---

१ 'णास्तदीप्ति' मूल० २. 'चापदयम्' इति कश्मी०.

स कर्णः सेनाविलय सेनाया विलयो नाशः तं दधत् कुर्वन् । 'विदधत्' इति वा पाठः । सेनाविलय विदधत् । स कर्णः । अपदयमपगता दया यत्र कर्मणि तत्तादृशम् । क्रियाविशेषणमेतत् । तथा अशनैः शीघ्रमेव साध्वसेन भयेन नृपतिसमूह राजसंघमाविलयन् व्याकुलयन् सोऽयं कर्णः महति संगरे महायुद्धे धर्मसुत युधिष्ठिरमवापत् प्राप ॥

स हि रविसूनुर्वाजिश्रेष्ठान्कृत्वा [ततो] व्यसूनुर्वाजि ।

द्विषतामन्तस्तारस्वरैः शरैः पाण्डवोत्तमं तस्तार ॥ २४ ॥

हि निश्चयें स रविसूनु सूर्यसुत कर्ण वाजिश्रेष्ठान् हयोत्तमान् व्यसून् विगतप्राणान् प्रकृतत्वाद्युधिष्ठिरस्यैव कृत्वा उर्वाजिः उर्वी महती आजिर्युद्ध यस्य स तादृक् द्विषतां शत्रूणां पाण्डूनामन्त मध्ये तारस्वरैर्गम्भीरशब्दैः शरैः पाण्डवोत्तमं पाण्डवाग्रजं युधिष्ठिरं तस्तार ॥

प्राप्य सकलहेत्यन्तं नृपतिर्भग्नोऽभवत्स कलहेऽत्यन्तम् ।

अभिहितवाञ्छाम्यन्तं तं कर्णो मूढ ते न वाञ्छाम्यन्तम् ॥ २५ ॥

स नृपतिः युधिष्ठिर कलहे युद्धे । 'रण कलहविग्रहौ' इत्यमर । सकलहेत्यन्तं सकलाना हेतीनामायुधानामन्तं नाशं प्राप्य अत्यन्तमतिशयेन भग्नः भग्नशक्तिरभूत् । तं च युधिष्ठिरं शाम्यन्तमतिखिन्नं कर्णोऽभिहितवान् उक्तवान् । किमित्याह—हे मूढ मूर्ख युधिष्ठिर, ते तव अन्तं न वाञ्छामि न काङ्क्षे । अर्जुनस्यैवान्तं वाञ्छामि । न तु* तवेत्यर्थः । यद्वा मातृवचस एवोपरोधान्न तवान्तं वाञ्छामि ॥

कर्ण युधिष्ठिर किमित्यवोचदित्याह—

पाण्डुसुतापां चाल्यां रमस्व रणतः पलायितः पाञ्चाल्याम् ।

जय नियतापाञ्चाल्यान्मा दर्शय शक्तिमप्रतापां चाल्याम् ॥ २६ ॥

हे पाण्डुसुत युधिष्ठिर, रणत संग्रामात् पलायित प्रचलन् त्वम् अपा पानीयानामाल्यां पङ्क्तौ कुत्रचित् रमस्व क्रीडस्व । नदीप्रवाहोपकण्ठे रमस्वेत्यर्थ । तथा—रणात्प्रचलन् पाञ्चाल्यां द्रौपद्यां रमस्व । त्वं च आल्यान् रलयोरैक्यात् आर्यान् महत अन्यान् नियतापान् नियत नियमित आप आप्तिर्लाभो येषां ते तादृशान् जय अन्यानार्यान्नियतलाभान् जय । न तु मामित्यर्थ । हे पार्थ, अप्रतापां प्रतापरहितां तथा चाल्यां मादृशैः कम्पनीयां शक्तिं स्वकीयशक्तिं मा प्रदर्शय । मयीत्यर्थः ॥

इत्थं वाचालोऽलं तममुञ्चदास्येन वाचालोलम् ।

रहसि निजजनन्या स श्वेताश्वसुते कृतात्मजजनन्यासः ॥ २७ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण अलमत्यर्थं वाचाल कुबहुभाषी कर्ण अलोलमचपलम्, तथा—अवाचा अधःकृतेन आस्येन मुखेन युतं तं युधिष्ठिरममुञ्चत् । किमित्यमुञ्चदित्याह—

1. काश्मीरिकपुस्तके नैतत्

यत हेतो' स कर्णः रहसि सूर्येण भग्नकौमारत्वात् रहसि निजजनन्या कुन्त्या श्वे-ताश्वमर्जुनमृते कृतात्मजजनन्यास' कृतः समयेन कृत' आत्मजजनस्य युधिष्ठिरादिसुत-चतुष्टयस्य न्यासो रक्षण येन(यस्मिन्) स तादृक् । अर्जुनमृते युधिष्ठिराद्याश्चत्वा-रश्चेत्तव रणे समेष्यन्ति तान्यथा न हनिष्यसि तथा स्वमातुस्तेन समयोऽङ्गीकृत आ-सीदित्यर्थ. ॥

प्रययावलसत्वेन क्षिप्तः कर्णेन विपुलबलसत्त्वेन ।

राजा सन्नमदंसः शिश्ये शिबिरं समेत्य सन्नमदं सः ॥ २८ ॥

स राजा युधिष्ठिर' विपुलबलसत्त्वेन विपुले बलसत्त्वे बल सत्त्व धैर्य च यस्य स तादृशेन कर्णेन अलसत्वेन हेलयैव क्षिप्तो मोचित शिबिर सेनानिवेश समेत्य सुष्वाप। कथम् । सन्नमद सन्न क्षीण मद गर्वो यस्मिन् कर्मणि तथा । कीदृश स युधिष्ठिर । सनमदस संनमन्तौ सम्यक् नमन्तौ चिन्तया नम्रीभूतावसौ यस्य स तथा ॥

अथ नानापत्रा सा कुरुसेना रुषितमतिरनापत्त्रासा ।

कर्णं समदा रयतः स्फुरद्भिरिपुभिर्बलं समेत्य समदारयत ॥ २९ ॥

अथानन्तर रुषितमति सरोषवी , तथा—अनापत्त्रासा अविद्यमाना आपदो विपद. त्रासा भयानि यस्या' सा तादृशी, तथा—नानापत्रा नाना नानाविधानि पत्राणि वाहनानि गजरथहयादीनि यस्या सा, तथा—रयत' वेगवशात् समदा सगर्वा कर्ण सेनापति समेत्य सा कुरुसेना कौरवसेना स्फुरद्भि इषुभि शरै बल पाण्डवसैन्य समदारयत व्यदारयत् ॥

रिपुगणहा रामाय श्रीमान्प्रणिपत्य संप्रहारामायः ।

अरिपरमानीकान्तं स भार्गवास्त्रं मुमोच मानी कान्तम् ॥ ३० ॥

सप्रहारामाय' संप्रहारे युद्धे अमाय निर्व्याज , तथा—रिपुगणहा शत्रुसमूहहन्ता श्रीमान् जयश्रीमान् रामाय स्वगुरवे जामदग्न्याय प्रणिपत्य नत्वा मानी मानवान् स कर्ण कान्त मनोहरम् अरिपरमानीकान्तम् अरीणां शत्रूणा परम महोत्कृष्ट यदनीक सैन्य तस्यान्त नाशरूप भार्गवास्त्र भार्गवाच्छिक्षितमस्त्र मुमोच अत्यजत् ॥

तस्य सुबाहोरस्त्रस्फुरच्छरोत्कृत्तकेतुबाहोरस्त्रः ।

पृथुरथगजवाजिभ्यः पतितपतन्निहतभूभुगजवाजिभ्यः ॥ ३१ ॥

धनुषो गलता लून' शरनिकरेणोरुचरणगलतालूनः ।

पाण्डवसेनालोकः सहसैव बभूव वैशसेनालोकः ॥ ३२ ॥

(युग्मम्)

, सुबाहो शोभनभुजस्य तस्य कर्णस्य अस्त्रेषु स्फुरन्तो ये शरा तैरुत्कृत्तानि केतु-बाहोरस्त्राणि केतव ध्वजा बाहा भुजा उरस्त्राणि कवचानि यस्य स तादृश. अस्त्रस्फु-

रच्छरोत्कृत्तकेतुबाहोरस्त्रः, तथा—पृथुरथगजवाजिभ्य पृथवो महान्तो ये रथा गजा हस्तिनः वाजिनः अश्वास्तेभ्यः पतिताश्च पतन्तश्च निहता मारिता भूभुजो नृपा यस्मिन् स तादृक्, तथा—अजवाजिभ्यः अजव निर्वेगमश्नन्ति गच्छन्ति इति अजवाच' । 'अञ्चु गतिपूजनयो.' इति धातु ।तादृशा इभ्याः स्वामिनो यस्मिन् स तादृशः, तथा—धनुषश्चापात् गलता शरनिकरेण बाणसमूहेन लूनश्छिन्न', तथा—ऊरुचरणगलतालून' छिन्नै ऊरुभि चरणै' पादै गलै' कण्ठै तालुभि काकुदैश्च ऊन, ईदृश पाण्डवसेनालोक वैशसेन दु खेन अलोकोऽदृश्यः सहसैव तत्क्षणमेव बभूव ॥

अरिमतिशोभावन्तं स्वजनस्य च वीक्ष्य भूरिशो भावं तम् ।
विहतावलघोरस्य व्यधत्त मतिमर्जुनोऽथ बलघोरस्य ॥ ३३ ॥

अथानन्तरमतिशोभावन्तमतिशयेन तादृक्पराक्रमसदर्शनाद्बहुशोभायमान तमरि शत्रु कर्ण वीक्ष्य, तथा—स्वजनस्य च स्वकीयलोकस्य च भूरिश प्रायश. त भाव तमभिप्राय कर्णान्निर्जयरूप वीक्ष्य बलघोरस्य बलेन घोरस्य क्रूरस्य, तथा—अलघोर्महत. पराक्रमादिना अस्य कर्णस्य विहतौ वधे मति बुद्धिमर्जुनो व्यधत्त ॥

स हि रिपुरोधाय बलन्निजकं शक्रात्मजः पुरोधाय बलम् ।
धर्मजमत्रासन्तं विज्ञाय जगाम शिबिरमत्रासं तम् ॥ ३४ ॥

हि निश्चये रिपुरोधाय शत्रुरोधाय बलन् स शक्रात्मज अर्जुन निजक निजमेव निजक बल सैन्य पुरोधाय पुरस्कृत्य अत्र च सैन्ये असन्तमविद्यमान धर्मज युधिष्ठिर विज्ञाय त शिबिर सेनानिवेश जगाम ययौ । कथ कृत्वा । अत्रासं त्रासरहितम् ॥

स्थिरबुद्धिरवार्यरुषं नृपमाश्वास्य क्षरद्रुधिरवार्यरुषम् ।
कृतकोदण्डायमनः पार्थश्चक्रेऽथ कर्णदण्डाय मनः ॥ ३५ ॥

अथानन्तर स्थिरबुद्धि निश्चलधी स पार्थ' अर्जुन. अवार्यरुषमवारणीयरोषम्, तथा—क्षरद्रुधिरवार्यरुष क्षरत् स्रवत् रुधिरवारि रक्तजल येषु तादृशानि अरूषि व्रणानि यस्य स तादृश नृप युधिष्ठिरमाश्वास्य सान्त्वयित्वा कृतकोदण्डायमनः, कृतं निष्पादित कोदण्डस्य स्वधनुष. गाण्डीवस्य आयमनमानमन येन स तादृक् सन्, कर्णदण्डाय कर्णस्य दण्डः वधरूप दण्डन तस्मै मनश्चक्रे ॥

अथ रिपुसादायातिक्रुद्धे पार्थे रणं रसादायाति ।
तां सेनामारावीरोषो भीमो विरोधिनामारावी ॥ ३६ ॥

अथानन्तर रिपुसादाय रिपो' कर्णस्य साद' वधरूप तस्मै अतिक्रुद्धे पार्थे अर्जुने रसात् रणं सङ्ग्राममायाति आगते सति आरावी सिंहनादकृत् अवीरोष विगतो रोषो यस्य स वीरोष, न वीरोष अवीरोष. ।सरोष एवेत्यर्थ. । तादृश' सन् भीमो भीमसेनः विरोधिना कुरूणा सेनामार ययौ ॥

स तु हि दयासन्नं तं नृपतिं दृष्ट्वागसो यियासन्नन्तम् ।
संग्रामे बाधावत्सैन्यं प्रविधाय तूर्णमेवाधावत् ॥ ३७ ॥

तु पक्षान्तरे हि निश्चये स भीम. दयासन्न सदय त नृपतिं युधिष्ठिरं दृष्ट्वा आगसः अपराधस्य अरीन् प्रति क्षमारूपस्य अन्त यियासन् [जि]गमिष्य(ष)न् सग्रामे युद्धे बाधावत्सबाध सैन्य प्रविधाय तूर्णमेव अधावत् । अरीन् प्रतीति शेष ॥

तस्य च परमाद्रवतः क्षोभं त्रीण्यपि जगन्ति परमाद्रवतः ।
अगमन्नवनिधुवनतश्चलमेरुनिरस्तनाकिनिधुवनतः ॥ ३८ ॥

परमत्यर्थमाद्रवतो धावत तस्य च भीमस्य परमादुत्कृष्टात् रवत शब्दात् चलमेरुनिरस्तनाकिनिधुवनत चलो यो मेरु मेरुगिरि तत्र निरस्त नाकिनिधुवन स्वर्गीयजनरत येन स तादृशात् अवनिधुवनत भूकम्पात् त्रीण्यपि जगन्ति क्षोभमगमन् ॥

स शरं तरसादाय व्यसृजत्कर्णाय विपुलतरसादाय ।
पातमनीयत मोही तेनैव स चाप्यलङ्घनीयतमो ही ॥ ३९ ॥

स भीमस्तरसा वेगेन शर वाणमादाय गृहीत्वा विपुलतरसादाय विपुलतर अतिमहान् सादः अतिखेदो यस्य स तादृशाय कर्णाय व्यसृजत् चिक्षेप । ही आश्चर्ये । अलङ्घनीयतम अपि अलङ्घ्योऽपि मोही मोहवान् तेनैव शरेण स च कर्ण पातमनीयत । भूमौ पपातेत्यर्थ ॥

दिग्वलये मङ्क्षु रवान्कुर्वञ्जिह्वालुलूषयेमं क्षुरवान् ।
तं पुनरासीददयं यस्य मनः परुषवाग्भिरासीददयम् ॥ ४० ॥

दिग्वलये दिक्चक्रे मङ्क्षु शीघ्र रवान् सिंहनादान् कुर्वन्, तथा—क्षुरवान् रोमच्छेदकशरवान् स अय भीम. त कर्ण जिह्वालुलूषया जिह्वाया लुलूषा छेदेच्छा तया हेतुभूतया आसीदत् आश्रयत् । सोऽय भीम. क इत्याह—यस्य भीमस्य परुषवाग्भि अर्थात् प्राक् कर्णोक्ताभिः मनश्चित्तमदय निर्दयमासीत् ॥

शृणु गां मे तात वधीर्मैनं भीमास्तु धृतिसमेता तव धीः ।
मतिमान्नास्यवधेहि व्यधायि संधा किरीटिनास्य वधे हि ॥ ४१ ॥
इत्थं रुद्धस्तेन प्रतीत्य शल्येन स पुनरुद्धस्तेन ।
कर्णं धैर्ययुगजहाद्द्विड्भिर्जघटे च बहुविधैर्युगजहा ॥ ४२ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण प्रतीत्य ज्ञात्वा उद्धस्तेन उत्क्षिप्तभुजेन तेन शल्येन नृपेण पुन रुद्ध स भीमः धैर्ययुक्त धीर सन् कर्ण राधेयमजहात् मुमोच । स च भीम बहुवि-

---

१ 'प्रीत्या' मूल०,

धैर्द्विड्भि शत्रुभि , तथा—बहुविधै' विड्भि लोकै' शत्रुसेनासत्कै'(?) । विष्शब्दो लोकवाची । जघटे मिलित' । कीदृशो भीम. । ययुगजहा ययवोऽश्वाः, गजा हस्तिन , तान् हन्तीति ययुगजहा । 'ययुरश्वेऽश्वमेधाश्वे' इति मङ्ख' । किमित्याह—शृणु गामिति । हे भीम हे भीमसेन, हे तात पूज्य, मे मम गां वाच शृणु एन कर्ण मा वधी. मा जहि, तव धी बुद्धि' धृतिसमेता सधैर्या अस्तु । त्व च मतिमान् बुद्धिमान् नासि। काक्वा अस्येव इत्यर्थ । त्व च अवधेहि सावधानो भव । अत्र हेतुमाह—व्यधायीति । यतः किरीटिना अर्जुनेन अस्य कर्णस्य वधे मारणे हि निश्चये सधा प्रतिज्ञा कृता । अतो मैन वधीरित्यर्थः ॥

गुरुकेतुच्छत्रा सा कुरुसेना क्रुद्धबलेऽपि[1] तुच्छत्रासा ।
गजवाजितता तेन प्रमर्दिता वायुजेन जवजिततातेन ॥ ४३ ॥

गुरुकेतुच्छत्रा गुरव केतव' ध्वजा. गुरूणि छत्राणि आतपत्राणि च यस्या सा, तथा—क्रुद्धबले क्रुद्धे सरोषे शत्रुबलेऽपि सति तुच्छत्रासा स्वल्पभी. सा कुरुसेना कौरवचमू तेन वायुजेन भीमेन प्रमर्दिता प्रकर्षेण मर्दिता । पुन. कीदृशी सेना । गजवाजितता गजै' वाजिभिश्च तता सभृता। कीदृशेन वायुजेन । जवजिततातेन जवेन जित तात. पिता वायुर्येन स तादृशेन ॥

अथ रभसादभियं तं भीमं दुःशासनोऽभ्यगादभियन्तम् ।
कृतकम्पारावार. स्थितं रणे तटमिवाशुकं पारावारः ॥ ४४ ॥

अथानन्तरं रभसादावेगेन अभियन्तं गच्छन्तमभियम् अविद्यमाना भीर्भय यस्य स तादृशमभिय त भीम भीमसेन दु'शासनो दुर्योधनभ्राता अभ्यगात् अभिजगाम । कीदृश भीमम् । रणे सग्रामे स्थितम् । दु शासन कीदृश. । कृतकम्पारावार' कृत कम्पेन आराव येन तत् तादृशमारम् अरीणा समूह आर यस्य स । क इव । पारावार' समुद्र इव । यथा पारावार समुद्र तटमभिगच्छति । तट कीदृशम् । आशुकम् आशु शीघ्र क जल यस्य तत्तादृशम् । 'पारावार सरित्पति ' इत्यमर' ॥

त्वरितौ सारावरणौ भीमो दुःशासनश्च सारावरणौ ।
घोरमतन्वातां तौ पराक्रमं दलितयापि तन्वा तान्तौ ॥ ४५ ॥

भीम. भीमसेन दु शासनश्चेत्युभौ सारावरणौ साराव. ससिंहनाद रण सग्रामो ययोस्तौ, तथा—सारावरणौ सार दृढमावरण कञ्चुकादि ययोस्तौ तावुभौ दलितयापि तन्वा शरीरेण तान्तौ[2] खिन्नौ सन्तौ घोर कठिन पराक्रममतन्वाता विस्तारयामासतु' ॥

केशभराक्षेपी यः स्वकलत्रस्यासतां धुरा क्षेपीयः ।
अरिमधिकोपनतान्तं दृष्ट्वा भीमो बभार कोपनतां तम् ॥ ४६ ॥

---

१. 'सुरबलेऽपि' मूल० २ 'अतान्तावग्लानौ' इति मूलपुस्तकटिप्पण्येव समीचीना.

य· अरिः दु·शासन क्षेपीय अतिक्षिप्रमसतां खलानां धुरा अग्र्यत्वेन स्वकलत्रस्य स्वकुटुम्बिन्या द्रौपद्या सभाया केशभराक्षेपी केशपाशाक्षेपी अभूत् तमरिमधिकोपनतान्तम् अविकमुपनतः प्राप्त अन्तो यस्य स तादृश दृष्ट्वा कोपनता कोपनस्य सरोषस्य भाव· कोपनता ता भीम भीमसेनो बभार अधारयत् ॥

अथ भीमो घोरगदो रभसादभिभूय रिपुममोघोरगदोः ।
कुरुवीराक्षसमक्षं जगृहे हनुमान्पुरेव राक्षसमक्षम् ॥ ४७ ॥

अथानन्तर घोरगद घोरा कठिना गदा आयुधविशेषो यस्य स तादृक्, तथा—अमोघोरगदो अमोघौ सफलौ उरगसदृशौ सर्पतुल्यौ दोषौ भुजौ यस्य स तादृक्, रभसादावेगेन रिपुं दु शासनमभिभूय पराभूय कुरुवीराक्षसमक्ष कुरुवीराणा कर्णाश्वत्थामकृतवर्मप्रभृतीनामक्षा इन्द्रियाणि सामर्थ्याच्चक्षूंषि तत्समक्षम् । तेषा पश्यतामेवाग्रे इत्यर्थ· । रिपु दु शासन जगृहे गृहीतवान् । क कमिव । यथा पुरा हनूमान् वानरश्रेष्ठ· अक्षमक्षनामान रावणसुत राक्षस जगृहे तद्वत् ॥

सोऽधिकलोलोऽहितहृद्भागं भित्त्वा महाबलो लोहितहृद् ।
भीमो वारणदरणस्फुरितो बभावरातिवारणदरणः ॥ ४८ ॥

महाबल अद्भुतबल·, तथा—अधिकमत्यर्थं तद्वधे लोल·, अहितहृद्भागम् अहितस्य शत्रो· दु शासनस्य हृद्भाग हृत्प्रदेश भित्त्वा विदार्य लोहितहृत् लोहित रक्त हरतीति तादृक्, तथा वारणदरणस्फुरितोऽपि वारणाना करिणा दरण विदारण तस्मिन् स्फुरित· उद्भटोऽपि बभौ रेजे । कीदृश । अरातिवारणदरण अरातीना शत्रूणा यद्वारण निवारण तद्ददातीति अरातिवारणद तादृश· सङ्ग्रामो यस्य ॥

वेगादाहत्यागं द्विरद इव महीतले सदाहत्यागम् ।
अतिरभसेनोरसि तं भिन्दश्चकार भीमसेनो रसितम् ॥ ४९ ॥

अतिरभसेन अत्यावेगेन त दु शासनमुरसि वक्षसि सदाहत्याग सह दाहेन महीतले त्यागेन च वर्तते यत्र तत्तादृश कृत्वा भिन्दन् भीमसेनो रसित शब्द चकार । क इव । द्विरद इव । द्विरदो वेगात् अक्ष वृक्ष महीतले सत्याग भिन्दन् रसित बृंहित करोति तद्वत् ॥

अथ मधुरं रुचिमदसृक्सलिलं मध्विव मनोहरं रुचिमदसृक् ।
वायुसुतेनापायिद्विड्वक्षः कुहरजन्म तेनापायि ॥ ५० ॥

अथानन्तरं रुचिमत् कान्तिमत् मधुर स्वादु असृक्सलिल रक्तजल तेन वायुसुतेन भीमेन अपायि । असृक्सलिल कीदृशम् । अपायिद्विड्वक्ष कुहरजन्म अपाय नाशोऽस्यास्तीत्यपायी तादृक् यो द्विट् दु शासनस्तस्य यद्वक्ष कुहर तज्जन्म । किमिव मनोहरम् ।

मध्विव माक्षिकमिव। यद्वा मधु माध्वीकासवमिव। तदपि कीदृशम्। रुचिमदसृक् रुचिः हृदयाभिप्राबल्य मद क्षीबता तौ सृजतीति तादृक्॥

अहितमदानवमुष्णन्निजशत्रोः शोणितं तदा नवमुष्णम्।
मुदमुरुधामा पायं पायं नाकीव नवसुधामापायम्॥ ९१॥

अहितमदान् अहिताना शत्रूणा मदान् गर्वान् अवमुष्णन् चोरयन् अथ भीम· उरुधामा महातेजस्वी निजशत्रोर्दु शासनस्य उष्ण नव शोणित रक्त तदा तत्समये पाय पाय पीत्वा पीत्वा आभीक्ष्ण्येन सुलील मुद तुष्टिमाप। क इव। नाकी देव इव। यथा देवः नवसुधां पीत्वा पीत्वा मुदमाप्नोति तद्वत्॥

तत्र हते नानादिक्क्षोभकृता वायुजेन तेनानादि।
अथ रिपुहा स न नर्तप्रतिश्रुतः संगरे जहास ननर्त॥ ९२॥

तत्र दु शासने हते सति नानादिक्क्षोभकृता नानादिशा लक्षणया तात्स्थ्यात् नानादिग्वासिना क्षोभ करोतीति तादृशेन वायुजेन भीमेन अनादि महान्नाद· कृत·। अथानन्तर रिपुहा शत्रुघातक· स भीम सगरे युद्धे न न जहास। अपि तु जहास। न न ननर्त। अपि तु ननर्त। कीदृशो भीम·। ऋतप्रतिश्रुत· ऋत सत्य प्रतिश्रुत प्रतिज्ञाकरण यस्य स तादृक्। अह रणशिरसि दु·शासनोरस्त शोणित पिबामीति यतस्तेन प्रतिश्रुतमिति भारताख्यानम्॥

तं हतरिपु नर्दन्तं दशन्तमत्यन्तमत्सरि पुनर्दन्तम्।
द्रष्टुं के शेकुरवस्थितं रणे विरचितास्थिकेशे कुरवः॥ ९३॥

हतरिपु हतो रिपुर्दु शासनो यस्मिन्कर्मणि तथा। क्रियाविशेषणमेतत्। तथा नन्द(र्द)न्त सतोषमत्यन्तमत्सरि अत्यन्त मत्सरः परोत्कर्षासहन यस्यास्तीति यस्मिन्कर्मणि। तथा एतदपि क्रियाविशेषणम्। तथा दन्तम्। जातावेकवचनम्। दन्तानित्यर्थ। दशन्त सटणत्कारं क्रुधा निजदन्तान् दशन्तमित्यर्थ। तादृश रणे सग्रामे द्रष्टु वीक्षितु के कुरव दुर्योधनाद्या शेकु। केऽपि त द्रष्टु न शेकुरित्यर्थ.। रणे कीदृशे। विरचितास्थिकेशे विरचितानि वितानितानि अस्थीनि केशाश्च रणहतदेहिना यस्मिन् स तादृशे॥

रणकृतिनामध्येयं कर्म करोम्युभयपृतनामध्येऽयम्।
नो चेन्मत्तो बलतः स मोचयत्वेनमत्र मत्तो बलतः॥ ९४॥
मुञ्चति नैष भवत्सु क्रुद्धेष्वेनं च यादवर्षभवत्सु।
नौज्झत्सिंहाकारं हरिं हि शरभो हरः स्वासिं हाकारम्॥ ९५॥
श्रुत्वा मानवददयं भैमं वचनमिति विकृतिमानवददयम्।
प्राणान्रणभुवि हरतः सह्यं न ह्येतदत्र मे प्रविहरतः॥ ९६॥

इति कृतकोपाय ततः पार्थायादर्शयच्छुभोपायततः ।
विश्वाकारं भीमं साक्षाद्रुद्रं हरिर्यथारम्भीमम्[1] ॥ ९७ ॥

(चक्कलकम्)

इत्यनेन प्रकारेण कृतकोपाय पार्थाय अर्जुनाय शुभोपायतत शुभ निजभक्तपाण्डुपुत्रहितो य उपाय तत्र तत सादरः हरि जगन्नाथ श्रीकृष्ण इम भीम भीमसेन साक्षाद्रुद्र रुद्ररूप विश्वाकार विश्व रूपमदर्शयत् । नैष भीम, साक्षाद्रुद्र एवायमस्मिन् कर्मणि प्रवृत्त इत्यदर्शयदित्यर्थ । कथम् । यथारम्भि यथा रम्भोऽत्रास्तीति यत्र कर्मणि तथा इति कृतकोपाय । कथमित्याह—विकृतिमान् महाविकृति अय भीम पश्य स्वामिन् जगन्नाथ कथमित्येवमवदत् । प्राणानिति । रणभुवि सग्रामभूमौ प्राणान् दुःशासनसबन्धिन हरत तथात्र रणभुवि प्रविहरत. क्रीडत मे मम एतत्कर्म रुधिरपानरूप न हि केनापि सह्य मा क्षाम्यन्तु । का मे भीतिरित्यर्थ । इति विकृतिमान् । कथमित्याह—भीमसेनो वक्ति—रणकृतिनामिति । रणकृतिना सग्रामकर्मणि कुशलानामध्येय पठनीय कर्मैतादृशमुभयपृतनामध्ये सेनाद्वयमध्ये करोमि । नो चेत् य कोऽपि बलवान् स मत्त निजपराक्रमेण क्षीब सन् बलत भ्रमतो मत्त अस्माजनादेन दुःशासन बलत बलेन मोचयतु मुञ्चत्वि(ती)ति । एष मल्लक्षण यादवर्षभवत्सु यादवर्षभ श्रीकृष्ण तद्वत्सु यादवर्षभेति प्राधान्यद्योतनाय । अपिशब्द आर्थ' । यादवर्षभवत्स्वपि भवत्सु पाण्डवलोकेषु क्रुद्धेषु [न मुञ्चति ।] अहमेन न मुञ्चामीत्यर्थ । अत्र दृष्टान्तमाह—नौज्झदिति । हि निश्चये हि यस्मादर्थे वा । शरभ. शरभमूर्ति' शरभ अष्टपान्मृगाधिपविशेष । प्रायश उदीच्येषु सभवति । अत्युद्धटत्वेनाविनीतस्य नरसिहाकारस्य विष्णोर्बलदलनाय शभुना शरभावतारो गृहीत इति पुराणेषु पठ्यते । शरभमूर्ति हर हाकार हा इति कृत्वा स्वासि सुशोभन असि खड्गो यस्य स तादृशमपि सिहाकारं हरि नरसिहरूप नौज्झत् यथा तद्वदहमप्येन न त्यजामीत्यर्थ. ॥

इत्थं कुर्वत्यन्तं भीमे सैन्यस्य निहतकुर्वत्यन्तम् ।
स्वबलमनाधि रथिभ्यां विदधद्भ्या घटितमर्जुनाधिरथिभ्याम् ॥९८॥

इत्थमनेन प्रकारेण अत्यन्त सैन्यस्य रिपुसैन्यस्य अन्त कुर्वति भीमे सति । कथम् । निहतकुरु निहता' कुरवो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा। रिपुसैन्यस्य अन्त कुर्वति रथिभ्या रथारूढाभ्यामनाधि अविद्यमान आधिर्मन पीडा यस्य तत् तादृश स्वबल विदधद्भ्यामर्जुनाधिरथिभ्यामर्जुनश्च आधिरथिश्च कर्णश्च ताभ्या घटित मिलितम् । युद्धायेति शेष ॥

ताभ्यां रसमानाभ्यां कर्णेन किरीटिना च रसमानाभ्याम् ।
उद्धतरसमा नाभ्यां युद्धे विदधे परस्परसमानाभ्याम् ॥ ९९ ॥

---

[1] 'मृधारम्भी' मूल०.

रसो वीररसश्च मानो गर्वश्च ताभ्यां हेतुभ्यां रसमानाभ्यां सिंहनादं विदधद्भ्यां परस्परसमानाभ्यां पराक्रमेण परस्परं सदृशाभ्यां कर्णेन किरीटिना अर्जुनेन चोभाभ्यां उद्धतरसमा उद्धतरसस्य रौद्ररसस्य मा लक्ष्मी नाभ्यां रणभूमिनाभ्याम्। रणमध्ये इत्यर्थः। युद्धे रणे विदधे कृता ॥

अथ कपिकेतावदयं कर्णो बाणं बलाधिके तावदयम्।
भयमरिसेनां गमयन्निशितं विससर्ज वैशसे नागमयम् ॥ ६० ॥

अथानन्तरमरिसेनां शत्रुसेनां भयं गमयन् प्रापयन् अयं कर्णः तावत् प्राथम्ये बलाधिके बलेनाधिके कपिकेतावर्जुने वैशसे युद्धसंकटे [अदयं निर्दयं यथा स्यात्] नागमयं सर्पमयं निशितं तीक्ष्णं बाणं विससर्ज न्यक्षिपत् ॥

सरसं खेऽनवमं तं बाणं दृष्ट्वानलं मुखेन वमन्तम्।
आसन्नमनन्तेन व्यधायि पाण्डवरथस्य नमनं तेन ॥ ६१ ॥

सरसं सशब्दमनवमं परार्ध्यमनलमग्निं मुखेन वमन्तमुद्गिरन्तमासन्नं समीपं प्राप्तं तं बाणं दृष्ट्वा तेनानन्तेन जगन्नाथेन श्रीकृष्णेन पाण्डवरथस्यार्जुनरथस्य नमनं व्यधायि। निजपादाङ्गुष्ठं महागिरिगुरु तत्र न्यस्य अर्जुनरथो नम्रीकृतः श्रीकृष्णेन, यथा न अर्जुनशिरसि स बाणो लीनः स्यादित्यर्थः। एतदाख्यानं कर्णपर्वणि तत एवोह्यम् ॥

स च कृतमतनोदस्तं नागः पार्थस्य मौलिमतनोदस्तम्।
अपि विपदं वरया तं शरवृष्ट्या जिष्णुरनयदम्बरयातम् ॥ ६२ ॥

स च नागः नागरूपो बाणः कृतमतनोदः कृतः मतस्य अभिमतस्य अर्जुनवधस्य नोदः दूरीकरणं यस्य स तादृक् सन् रथसन्नत्वात्पार्थस्यार्जुनस्य मौलिं मुकुटमस्तमतनोत्। मुकुटं चिच्छेदेत्यर्थः। जिष्णुरर्जुनश्च अम्बरयातं तमाकाशयातं नागबाणं वरया उत्कृष्टया शरवृष्ट्या विपदं नाशमनयत् ॥

अथ मुदिताशापे न द्विजातिमुख्यस्य बलवता शापेन।
रोषसमग्रास्यस्य स्यन्दनचक्रं भुवा समग्रास्यस्य ॥ ६३ ॥

अथानन्तरम्। तेनेति शेषः। तेन कर्णेन मुदिताशा मुदितः प्रमोदः तस्याशा दिक् न आपे न लब्धा। अभिमतार्जुनवधाकरणात् प्रमोदो न प्राप्तः। अथ द्विजातिमुख्यस्य दुर्वाससः बलवता शापेन च अस्य कर्णस्य स्यन्दनचक्रं रथचक्रं भुवा भूम्या समग्रासि संग्रस्तम्। अस्य कीदृशस्य। रोषसमग्रास्यस्य रोषेण समग्रं संभृतमास्यं मुखं यस्य स तादृशस्य ॥

क्रुद्धतयोग्रस्तेन व्यग्रे शत्रौ धनंजयो ग्रस्तेन।
इषुणा कर्णान्तिरतः प्रकृष्य तरसा पपात कर्णान्तरतः[1] ॥ ६४ ॥

---

1. 'इषुमाकर्णान्तरतः प्रकृष्य तरसा मुमोच' मूल०.

तेन इषुणा नागबाणेन ग्रस्तेन व्यग्रे व्याकुले शत्रौ कर्णे सति क्रुद्धतया अतिक्रुद्धतया उग्र धनजय अर्जुनोऽभूत् । ततश्च प्रकृष्य कर्णान्तरतः कर्णान्ते कर्णसमीपे रत प्रकृतत्वात् इषु अर्जुनस्य पपात । कीदृश. । कर्णान्तरत कर्णान्ते कर्णस्य आविरते अन्तो नाशस्तत्र रत ॥

तस्य च मूर्धा रयत. कृत्तः कर्णस्य कुरुचमूर्धारयतः ।
विशिखेनाशा तेन च्छिन्ना पतिता च कुरुजनाशा तेन ॥ ६५ ॥

कुरुचमू' कौरवचमू धारयत रक्षत तस्य च कर्णस्य मूर्धा शिर रयतो वेगेन तेन विशिखेन कृत्तश्छेदित । तेन विशिखेन बाणेन कुरुजनाशा कौरवजनस्य आशा च छिन्ना कृता सा पतिता च । सहोक्ति ॥

अथ सूतात्मजनाशे दु खी दुर्योधनो गतात्मजनाशे ।
न मनः परमरणाय व्यधत्त निरतोऽभवच्च परमरणाय ॥ ६६ ॥

अथानन्तर गतात्मजनाशे गता आत्मजनस्य स्वकीयजनस्य आशा यस्मिंस्तादृशे सूतात्मजनाशे सूतात्मजस्य आविरथे कर्णस्य नाशस्तस्मिन् सति दु खी दुःखवान् दुर्योधन' परमरणाय परेषामन्येषा लोकाना मरण तस्मै मन न व्यधत्त । परेषां मरण वृथेति मनसि चक्रे इत्यर्थ । तथा परमरणाय परम उत्कृष्टश्चासौ रण स्वय स्वेनैव कृतत्वात् परमरणस्तस्मै निरतोऽभूत् । तत्रैव मनश्चक्रे इत्यर्थ ॥

स नरवरोऽहनि शान्ते शिबिरगतः शयनमारुरोह निशान्ते ।
प्रददावार्तायनये बलाधिपत्यं च विहितवार्ताय नये ॥ ६७ ॥

स नरवरो राजा दुर्योधन अहनि दिने शान्ते सति प्रदोषे शिबिरगत शिबिरं सैन्यविनिवेशस्थान गत सन् शयनमारुरोह । निशान्ते प्रातश्च आर्तायनये शल्यनृपाय बलाधिपत्य सेनाधिपत्य च प्रददौ । कीदृशाय । नये नीतिशास्त्रे विहितवार्ताय विहित कृत वार्ते कृषिपाशुपाल्यादिवार्ताग्रहण येन स तादृशाय ॥

बलमभियात्रस्यन्तं धर्मसुतः शल्यमतुलया त्रस्यन्तम् ।
शक्त्या धीमानवधीन्निरूप्य पृथिवीभृतां युधीमानवधीन् ॥ ६८ ॥

बलमभियात्रस्यन्त बल सैन्यमभि सैन्यमुल्लक्ष्य यातारो गन्तार' असय' खड्गा येषां ते यात्रसय तेषामन्त' नाशरूपस्त तथा त्रस्यन्त धर्मसुतात् । एवविध शल्य शल्यनृपमतुलया अप्रतिमया शक्त्या आयुधविशेषेण धर्मसुतो युधिष्ठिर' अवधीत् । किं कृत्वा । इमान् शल्यादीन् पृथ्वीभृता राज्ञामवधीनवशेषान् निरूप्य निश्चित्य ॥

शकुनिं देवनमूलं नृपोऽपि यत्कृतिभिराददे वनमूलम् ।
तं नानाक्षमतेषु स्थिरमथ माद्रीसुतस्य नाक्षमतेषः ॥ ६९ ॥

नृपोऽपि राजा युधिष्ठिरोऽपि यत्कृतिभि'। क्त्रिया भावे क्ति । यस्य शकुने' कृतिभि कर्मभि द्यूतमुख्यै वनमूल वनस्य काननस्य मूल वनवासमाददे जग्राह । त देवनमूल द्यूतक्रीडामूलम् अक्षमतेषु अक्षाणा पाशकाना मतेषु स्थिर माद्रीसुतस्य सहदेवस्य इषु शर न अक्षमत न सेहे। सहदेवेन शकुनि हत इत्यर्थ ॥

किं क्रियते लापानां बहुलतया तद्बलं बतेलापानाम्।
वासविहव्यग्रासिग्रस्तमभूदहितविग्रहव्यग्रासि ॥ ७० ॥

लापानामालापाना बहुलतया बाहुल्येन कि क्रियते। कि बहु कथ्यते इत्यर्थ'। बत खेदे अद्भुते वा। इलापानाम् इला भूमि पान्ति रक्षन्तीति इलापा राजानस्तेषां बल वासविहव्यग्रासिग्रस्त वासवि इन्द्रसूनु अर्जुन स एव हव्यग्रासी हव्याशी अग्निस्तेन ग्रस्तमभूत्। कीदृश तद्बलम्। अहितविग्रहव्यग्रासि अहिताना शत्रूणा ये विग्रहा शरीराणि तेषु व्यग्रा व्यापृता असय खड्गा यस्मिस्तत्। अवशेषा केचिद्राजान अर्जुनेन हता इत्यर्थ ॥

विधृतरसं धामवता कुरुवृन्दं महत्सु चैषु संधामवता।
वायुसुतेनाघानि स्मरता तन्निर्मितानि तेनाघानि ॥ ७१ ॥

धामवता तेजोवता[1] महत्सु महान्त कर्णादयस्तेषु मध्ये संधा प्रतिज्ञा प्राग्विहिता धार्तराष्ट्रान् शत क्षय नेष्यामीत्येवविधामवता रक्षता तन्निर्मितानि तैर्धार्तराष्ट्रै दुःशासनप्रभृतिभिर्निर्मितानि अघानि सभाया स्वकलत्रनग्नीकरणकेशाकर्षणाद्यपराधरूपाणि स्मरता वायुसुतेन भीमेन कुरुवृन्द धार्तराष्ट्रसमूह अघानि हत । सर्वे धार्तराष्ट्रा दुःशासनाद्या भीमेन हता इत्यर्थ. ॥

सुनिराकृतवर्माणः शरैः कृपद्रोणसुतकृतवर्माणः।
समरमुदस्य भिया ते पलायितास्तत्र रिपुसदस्यभियाते ॥ ७२ ॥

तत्र रिपुसदसि तस्या शत्रुसभायामभियाते पलायितायां सत्या शरैर्बाणै सुनिराकृतवर्माण' सुष्ठु निराकृतानि छिन्नानि वर्माणि कञ्चुका येषा ते तादृशा अवशिष्टास्त्रयस्ते कृपद्रोणसुतकृतवर्माण कृपाचार्याश्वत्थामकृतवर्माण' समरं सग्राममुदस्य त्यक्त्वा भिया भयेन पलायिता ॥

प्रेक्ष्य चमूनाशं स प्रजगाहे ह्रदमगाधमूनाशंसः।
तं च समस्तं भयत स्वविद्यया कुरुपतिः समस्तम्भयतः ॥ ७३ ॥

ऊनाशस ऊना हीना आशसा जयाशा यस्य स तादृक् स कुरुपति दुर्योधन अगाधमतलस्पर्श ह्रद द्वैपायनह्रद नाम प्रजगाहे भयत' भयेन समस्त सकल त च द्वैपायनह्रद स्वविद्यया मायया समस्तमेव स्वशरीर जलरूपमेव कृत्वा। तत्रोवासेत्यर्थ. ।

---

१. 'तेजस्वता' 'तेजस्विना' इति वा भवेत्. २. 'पुत्र' मूल०.

तथा च शल्यपर्वणि—'तत' प्राप्तो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिर । द्वैपायनह्रद ख्यात यत्र दुर्योधनो भवेत् ॥ शीतामलजल ह्रद्य द्वितीयमिव भास्करम् । माययास्तभ्य सलिल यत्राभूत्ते सुतस्तत ॥ अत्यद्भुतेन विधिना देवयोगेन भारत । सलिलान्तर्गत शेते दुर्दर्श कस्यचित्प्रभो ॥ मनुष्यस्य मनुष्येन्द्रो गदाहस्तो जनाधिप ॥' इति ॥

रणभुवि शबरचिताया वनभुवि च ततो विचित्य शवरचितायाम् ।
गत्वा मानी तोयं पार्थैर्वचनेन रोषमानीतोऽयम् ॥ ७४ ॥

ततोऽनन्तर शवरचिताया शवै रणहतदेहै रचिताया व्याप्ताया रणभुवि त दुर्योधन विचित्य अन्वेष्य, तथा शबरचिताया शबरै वनचण्डालै चिता व्याप्ता तादृश्या वनभुवि वनभूमौ च त विचित्य तत्र तमलब्ध्वा भीमेन दत्तपारितोषकै लुब्धकैर्दुर्योधन सलिले मायया निजात्मान सस्तम्भ्य शेते इति सदर्शित । पुन' तोय द्वैपायनह्रदतोयसमीप गत्वा पार्थै युधिष्ठिरादिभि मानी बहुमानवान् अय दुर्योधन वचनेन कटुवचनेन रोषमानीत । येन स गर्जितवानित्यर्थ ॥

सोऽपि महानिर्ह्रादादुत्थाय तलात्समानहानिर्ह्रादात् ।
संरम्भी मरणाय व्यधत्त चेतस्तथैव भीमरणाय ॥ ७५ ॥

समानहानि कटुवचनश्रवणेन सह मानहान्या वर्तते य स तादृश सोऽपि दुर्योधन महानिर्ह्रादात् महानिर्घोषात् ह्रदात् द्वैपायनह्रदसबन्धिन' तलात् उत्थाय सरम्भी अतिक्रुद्ध सन् मरणाय चेतो व्यधत्त । तथा तेन प्रकारेण भीमरणाय भीमेन सह गदायुद्धरणाय चेतो व्यधत्त ॥

अथ रिपुभङ्गदया तौ संग्रामं कर्तुमतिशुभ गदया तौ ।
गुरुमत्सरसंपत्ती भीमो दुर्योधनश्च सरस पत्ती ॥ ७६ ॥
दधतौ मानसमाजौ जन्मन आरभ्य मोदमानसमाजौ ।
अधिकतमाशान्तरणौ जघटाते भजति पश्चिमाशा तरणौ ॥ ७७ ॥

(युग्मम्)

अथानन्तर गुरुमत्सरसपत्ती गुरु महान् यो मत्सर परोत्कर्षासहन तस्य संपत्ति' बाहुल्य ययोस्तौ, तथा पत्ती पदातिकावेव रिपुभङ्गदया शत्रुनाशप्रदया गदया आयुधविशेषेण सरस रसेन सह अतिशुभ परम संग्राम कर्तु जन्मन आरभ्य आजन्म आजो गदायुद्धे मानस मन' दधतौ, तथा मोदमानसमाजौ मोदमान' हृष्यमाण. समाज' वीरसमाजो याभ्या तौ, तथा अधिकतमाशान्तरणौ अधिकतममत्यधिकमशान्त प्रदीप्त रणो ययोस्तौ, पश्चिमाशा वारुणी दिश भजति तरणौ, सूर्ये सायसमये गगनान्तलम्बिनि सूर्ये भीमो दुर्योधनश्चेत्युभौ तौ जघटाते गदायुद्धाय मिलितौ ॥

सुचिरममित्रावरणौ रोषेण बलेन च तुलितमित्रावरणौ ।
सुमहति जन्ये तान्तौ परस्परं ताडनैरजन्येतां तौ ॥ ७८ ॥

सुचिर बहुकाल बलेन हेतुना अमित्रावरणौ अमित्रान् शत्रून् आवृणुत आच्छादयत' यद्वा अमित्रान् अवति मारयति वा अमित्राव रणः युद्ध ययोस्तौ । 'अव रक्षणे मारणे' च । तथा बलेन च तुलितमित्रावरणौ बलेन हेतुना तुलित मित्र सूर्य आवृणोति आवरण अग्नि अवरण अविद्यमान वरणमाच्छादन यस्य स अवरणो वायुर्वा याभ्या तौ तादृशौ भीमदुर्योधनौ सुमहति जन्ये युद्धे परस्पर ताडनैस्तौ तान्तौ खिन्नौ अजन्येता जातौ । तान्ताविति 'तमु ग्लानौ' धातु ॥

तत्र तु वायुतनयत क्रियमाणे संयुगे युवा युतनयत. ।
समजनि योग्याबलत' सुयोधनः समधिकयोग्याबलत ॥ ७९ ॥

तु पक्षान्तरे । तत्र सयुगे युद्धे क्रियमाणे सति युतनयत युत सहित नयो यस्य स तादृशात वायुतनयतो भीमात् समधिकयोग्याबलत आबलति भ्रमति आबल तस्य भावस्तत्ता समधिकयोग्या आबलता यस्य स तादृक् सुयोधनो दुर्योधन समजनि। तत्र हेतु —योग्याबलत इति योग्याया गदायुद्धाभ्यासस्य बल तस्मात् । कीदृश । युवा तरुण ॥

तदनु सरोजनयनतः प्राप्याज्ञां पाण्डवो रुरोज नयनतः ।
कपटपदव्या [1]जनतः सकटि युगपदव्याजनतः ॥ ८० ॥

सरोजनयनत पुण्डरीकाक्षात् श्रीकृष्णात् नयनत नेत्रात् आज्ञा संज्ञारूपा प्राप्य पाण्डवो भीम. । यद्वा नयनत' नयेन नीत्या नत जनत जनसकाशात् कपटपदव्या छलमार्गेण प्रतिद्वन्द्विन अधमाङ्गहननेन सकटि कटिस्थानेन युगपत् तुल्यकालमव्याजेन नतो नम्र' सन् । लज्जाभरादित्यर्थ । अत एव रुरोज भग्न इवाभूत् । 'रुजो भङ्गे' धातुः। तथा च गदापर्वणि श्रीकृष्णवाक्यम्—'उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तर । कृतयत्नतरस्त्वेष धार्तराष्ट्रो वृकोदरात् ॥ भीमसेनस्तु धर्मेण युध्यमानो न जेष्यति । अधर्मेण तु युध्यन्वै हन्यादेष सुयोधनम् ॥ मायया निर्जिता देवैरसुरा इति न' श्रुतम् । विरोचनश्च चक्रेण निर्जितो मायया सखे ॥ मायया चाक्षिपत्तेजो वृत्रस्य बलसूदन । ऊरू भेत्स्यामि ते सख्ये गदयेति सुयोधनम् ॥ सोऽय प्रतिज्ञा ता चापि पारयित्वारिकर्षण । मायाविन च राजान माययैव निकृन्ततु ॥' इति ॥

प्रोज्झ्य वपूरुचमूरुद्वितये संचूर्णितोऽरिपूरुचमूरुत् ।
मारुतभूयोधनतः परमापन्नः पपात भूयोधनत. ॥ ८१ ॥

ऊरुद्वितये संचूर्णितो भीमेन अरिपूरुचमूरुत् अरीणा शत्रूणा पुरव बहुला य चम्व

1. 'जवतः स कटियुग तस्य युगपदव्याजवत ' मूल०

सेनास्ता रुणद्धि इति तादृक् सन् मारुतभूयोधनत' मारुतात् भूर्जन्म यस्य स मारुतभूर्भीमस्तस्य योधन युद्ध तस्माद्धेतो परमापन्न परममापन्न आपत्प्राप्त अशरण' वपूरुच वपुप कलेवरस्य रुच कान्ति प्रोज्झ्य त्यक्त्वा भूयोधनत भुवि योधा वीरास्तैर्नत प्रणतो राजा दुर्योधन पपात ॥

मुदिततरा जनितान्ते शत्रुबले निपतिते च राजनि तान्ते।
प्रापुः शिबिरं तारस्वनिताः पार्था[1] निशि विरन्तारः ॥ ८२ ॥

जनितान्ते जनितोऽन्तो यस्य तत्तादृशे शत्रुबले रिपुसैन्ये सति, तथा राजनि दुर्योधने च तान्ते खिन्ने सति निपतिते च सति मुदिततरा अतीव हृष्टा' पार्था युधिष्ठिराद्या विरन्तार विश्रामयुक्ता तारस्वनिता. गम्भीरसिंहनादा निशि रात्रौ शिबिरं सेनानिवेशस्थान प्रापु ॥

सममुत्कटकेतनया स्वसेनया पाण्डवस्य[2] कटके तनयाः।
द्रोणभुवाहन्यन्तप्राप्ते सुप्ताः क्षणादिवाहन्यन्त ॥ ८३ ॥

उत्कटकेतनया उद्भटध्वजया स्वसेनया पाण्डवसेनया सम सहैव पाण्डवस्य युधिष्ठिरस्य कटके सैन्ये सुप्तास्तनया द्रौपदेया अहनि दिने अन्तप्राप्ते सति क्षणादिव अहन्यन्त हता' । एतदाख्यान सौप्तिके पर्वणि तत एवोह्यम् ॥

अथ कटके तनयानां वीक्ष्य तातिं विहितयमकेतनयानाम्।
अजनि सतापापासा कृष्णानशनेन काङ्क्षितापापा सा ॥ ८४ ॥

अथानन्तर सौप्तिके विहितयमकेतनयाना विहित यमकेतनेऽन्तकगृहे यान यया सा तादृशी तनयाना सुताना ताति वीक्ष्य अपासा शसयोरैक्यात् अपाशा निराशा सा द्रौपदी अनशनेन प्रायोपवेशनेन सतापा अजनि । कीदृशी । काङ्क्षितापापा काङ्क्षितमपाप धर्मो यस्या सा ॥

तस्या धीरोधरतः क्रोधेन वृकोदरोऽतिधीरो धरतः।
द्रौणिमशङ्कालाभः समाद्रवत्तत्कर्कशं[3] कालाभः ॥ ८५ ॥

तस्या द्रौपद्या धीरोधे प्रायोपवेशनबुद्धिरोधे रत' भीम धरत पर्वतादपि अतिधीर क्रोधेन द्रौणिमश्वत्थामान समाद्रवत् । कीदृश । कालाभ अन्तकोपम' । पुन कीदृश' । अशङ्कालाभः विशङ्क ॥

कृतरिपुमानवनाशं पाण्डवनिधनाय दीप्यमानवनाशम्।
जीवितलोभी मत्या विससर्जैषीकमाकुलो भीमत्या ॥ ८६ ॥

---

१ 'पार्था रणान्निशि विरन्तारः' मूल० २ 'पार्षतस्य' मूल० ३ 'कर्कश भृश कालाभ.' मूल०.

जीवितलोभी जीवितार्थी स अश्वत्थामा कृतरिपुमानवनाशम्, तथा दीप्यमानवनाश दीप्यमानानि वनानि आशाश्च येन तत् तादृशमैषीकमस्त्र भीमत्या भयसहितया मत्या बुद्ध्या आकुल. सन् विससर्ज अक्षिपत् । तथा च सौप्तिके पर्वणि—'इत्युक्त्वा राजशार्दूल द्रोणपुत्र प्रतापवान् । सर्वलोकप्रमोहार्थं तदस्त्र प्रमुमोच ह ॥ ततस्तस्यामिषीकाया पावक समजायत । प्रधक्ष्यन्निव लोकास्तान्कल्पान्तकयमोपम ॥' इति ॥

कृतवधरागमनेन प्रयुक्तमैषीकमन्तरागमनेन ।
सज्जनमानसहसस्तदस्त्रमरुणत्पुरः पुमानसहं सः ॥ ८७ ॥

कृत वधस्यार्जुनवधस्य रागोऽभिलाषो येन तत्तादृशमनेन अश्वत्थाम्ना प्रयुक्तमैषीकमस्त्र स सज्जनमानसहस' सज्जनाना मानसमेव मानस सर तत्र हस पुमान् श्रीकृष्णः अन्तरा मध्ये गमनेन । मध्यगो भूत्वेत्यर्थ । तदैषीकमस्त्रम् अरुणत् रुरोध। शान्तिमनयदित्यर्थ' । कदा । पुर । कीदृश तदस्त्रम् । असह दु सहम् ॥

उद्धतरोदस्त्रस्यत्रिदशं तेजस्ततोऽकरोदस्त्रस्य ।
नातिचिरायास्तोकं शोषितमुदरस्थमुत्तरायास्तोकम् ॥ ८८ ॥

ततोऽनन्तरमुद्धते उच्चैर्हते रोदसी द्यावापृथिव्यौ येन तत्, तथा त्रस्यत्त्रिदश त्रस्यन्त त्रिदशा देवा यस्मात्तत्तादृशमस्त्रस्य ऐषीकस्य तेज, नातिचिराय शीघ्रमेव अवन्ध्यप्रभावत्वात्स्वकार्यमविधायाविरामात् उत्तराया अर्जुनसुताभिमन्युस्त्रिय उदरस्थमस्तोक महान्त महातेजोवन्त तोक गर्भ शोषितमकरोत् दग्धमकरोत् ॥

स च मणिमच्छशिरोगं द्रौणि. प्रभया कृतांशुमच्छशिरोगम् ।
पश्यन्नैषीकान्तं प्रददौ भीमाय जीवनैषी कान्तम् ॥ ८९ ॥

स च द्रोणिरश्वत्थामैषीकान्तमैषीकस्यास्त्रस्यान्त प्रागुद्दिष्टक्रमेणान्त नाश पश्यन् जीवनैषी जीवितैषी भीमेन प्रतिज्ञाततद्वधात् अच्छशिरोग निर्मलोत्तमाङ्गगतम्, तथा प्रभया दीप्त्या कृताशुमच्छिरोग कृत अंशुमत सूर्यस्य शशिन' चन्द्रमसश्च रोग. स्वकान्तिजितत्वाद्येन स तादृश महाप्रभाव मणि भीमाय भीमसेनाय स्वशिर प्रतिनिधितया प्रददौ ॥

मुख्यं विप्राणान्तं द्रौणिं भीमो मुमोच विप्राणां तम् ।
स च गुरुभूवरमण्या हरणादभिनन्दितो बभूव रमण्या ॥ ९० ॥

विप्राणान्त विगत प्राणानामन्तो यस्य स तादृशम् । जीवित(वन्त)मेवेत्यर्थ । त विप्राणामग्र्यजन्मना मुख्य द्रौणिमश्वत्थामान भीमो मुमोच । स च भीम गुरुभूवरमण्या गुरोर्द्रोणाचार्याद्भूरुत्पत्तिर्यस्य स गुरुभू' अश्वत्थामा तस्य या वरमणी महाप्रभावो मणि । मणीशब्द' स्त्रीलिङ्गोऽप्यस्ति । तस्या हरणात् रमण्या द्रौपद्या अभिनन्दितः बहुस्तुतो बभूव । एतदाख्यान च सौप्तिके पर्वणि तत एवोह्यम् ॥

सफलाशंसं जयत. पार्थं चाकर्ण्य परवशं संजयत. ।
सुविषादी प्रास्थित तां धृतराष्ट्रो रणभुव सुदीप्रास्थितताम् ॥९१॥

जयतस्तादृशि महायुद्धे जयात् हेतो सफलाशस सफला आशसा इच्छा शत्रुहरणेच्छा यस्य स तादृश पार्थं युधिष्ठिर परवश भीमादिवार्ताग्रहणपरवश सजयत सजयात् आकर्ण्य श्रुत्वा सुविषादी निजतनयादिककुरुवरवधेन महादु खी ता रणभुव सग्रामभूमिं धृतराष्ट्रो राजा प्रास्थित प्रस्थानाभिमुखो बभूव । कीदृशी रणभुवम् । सुदीप्रास्थितता सुदीप्राणि यान्यस्थीनि रणहतवीरशरीरास्थीनि तैस्तता भृताम् ॥

स विधुतहस्तान्ताभि स्त्रीभिः सार्धं कुरूद्वहस्तान्ताभि. ।
हतचेता. स्वापत्यश्रेणीषु रुरोद निपतितास्वापत्य ॥ ९२ ॥

स कुरूद्वहो धृतराष्ट्र विधुतहस्तान्ताभि विषादेन विधुता कम्पिता हस्तान्ता पाणिप्रान्ता याभिस्ता. तादृशीभिस्तान्ताभि खिन्नाभि स्त्रीभि गान्धारीप्रभृतिभि सार्धं हतचेता विषादेन अतिमूर्छितचेता. निपतितासु रणभूमौ पतितासु स्वापत्यश्रेणीषु स्वतनयपङ्क्तिषु शतसख्यात्वात्तेषामापत्य तत्सविध गत्वा रुरोद अरुदत् ॥

अथ कुन्तीतनयेन स्मृत्वा कर्तव्यमव्यतीतनयेन ।
तच्छमने त्रस्तेन प्रचोदित[1] पुण्डरीकनेत्रस्तेन ॥ ९३ ॥

अथानन्तरमव्यतीतनयेन अव्यतीत अनुल्लङ्घित' नयो नीतिर्येन स तादृशेन तेन कुन्तीतनयेन युधिष्ठिरेण कर्तव्य तदुपसान्त्वनादिकार्यं स्मृत्वा त्रस्तेन तच्छापत्रस्तेन तच्छमने तद्दु खशमने पुण्डरीकनेत्र श्रीकृष्ण प्रचोदित । भवद्भि सपदि धृतराष्ट्रनृपोपसान्त्वन विधेयमित्युक्त्वा युधिष्ठिर श्रीकृष्ण प्राचोदयदित्यर्थ । एतदाख्यान विशोकपर्वणि तत एवोह्यम् ॥

पार्थाः सन्नमनेन प्रसादितं केशवेन सन्नमनेन ।
तं नरदेवं दन्तद्युतिखचितमुखेन्दव पदेऽवन्दन्त ॥ ९४ ॥

पार्था युधिष्ठिराद्या सन्नमतिदु खित सन्नमनेन सत् शोभन पापहारि नमन प्रणतिर्यस्य स तादृशेन अनेन केशवेन श्रीकृष्णेन प्रसादितमुपसान्त्वित त नरदेव राजान धृतराष्ट्र पदे चरणे । जातावेकवचनम् । पदयो अवन्दन्त प्रणेमु' । कीदृशा पार्था । दन्तद्युतिखचितमुखेन्दव मुखचन्द्रा' येषा ते तादृशा ॥

कपटापादनमस्यन्नालिङ्गच युधिष्ठिरं सपादनमस्यम् ।
संमर्दायादान्तं राजा मारुतिमियेष दायादान्तम् ॥ ९५ ॥

स धृतराष्ट्र कपटापादन कपटस्य मायाया आपादन विधानमस्यन् क्षिपन् पादनमस्यं पादयोर्नमस्य प्रणत युधिष्ठिरमालिङ्गच अदान्त शान्तस्वरूपम् । विनीतमित्यर्थ । तथा

1 'प्राचोद्यत' इति मल०

दायादान्त दायादाना स्वपुत्राणामन्त विनाशम्। 'दायादौ सुतबान्धवौ' इत्यमर । तादृश मारुति भीम समर्दाय स्वभुजाभ्या निष्पीड्य मर्दयितु भस्मीकर्तुमियेष। एतदाख्यान भारते स्त्रीपर्वणि—'धर्मराज परिष्वज्य सान्त्वयित्वा च भारत। दुष्टात्मा भीममन्वैच्छद्दिधक्षुरिव पावक ॥' इति॥

अथ रुषिततमायायःस्थापितमददान्नृपाय ततमायाय।
भीमं नरकारिरज. स चामुना श्लिष्यता पुनरकारि रजः ॥ ९६ ॥

अथानन्तरमज न जात अज अनादि नरकारि भौमासुरहन्ता श्रीकृष्ण ततमायाय तता वितता माया छल येन स तादृशाय रुपिततमाय निजसुतसंहारेण अतिक्रुद्धाय नृपाय धृतराष्ट्राय अयोमय स्थापित भीम भीमसेनमचक्षुष धृतराष्ट्रस्य वञ्चनाय अग्रे अददात्। यमयोमय भीम धृतराष्ट्र आलिलिङ्गेत्यर्थ । स चेति अमुना तमयोमय भीम श्लिष्यता आलिङ्गयता स च अयोमयो भीम रज धूलिरूप पुन अकारि। तथा च स्त्रीपर्वणि—'तस्य सकल्पमाज्ञाय भीम प्रत्यशुभ हरि । भीममाक्षिप्य पाणिभ्या प्रददौ भीममायसम् ॥ प्रागेव तु महाबुद्धिर्बुद्ध्वा तस्येङ्गित हरि । सविधान महाप्राज्ञस्तस्य चक्रे जनार्दन' ॥ त प्रगृह्यैव पाणिभ्या भीमसेनमयोमयम्। बभञ्ज बलवद्राजा मन्यमानो वृकोदरम् ॥ नागायुतबलप्राण स राजा भीममायसम्। भक्त्वा विमथितोरस्क सुस्राव रुधिर मुखात् ॥ तत पपात मेदिन्या तथैव रुधिरोक्षित । सपुष्पिताग्रशिखर पारिजात इव द्रुम ॥ पर्यगृह्णश्च त विद्वान्सूतो गावल्गनिस्तदा। शनैरित्यब्रवीच्चैन शमयन्सान्त्वयन्निव ॥ स तु भीम समुत्सृज्य गतमन्युर्महायशा । हा हा भीमेति चुक्रोश भूय शोकसमन्वित ॥ त विदित्वा गतक्रोध भीमसेनवधार्दितम्। वासुदेवो वर पुसामिद वचनमब्रवीत् ॥ मा शुचो धृतराष्ट्र त्व नैष भीमस्त्वया हत.। आयसी प्रतिमा ह्येषा त्वया राजन्निपातिता ॥ त क्रोधवशमापन्न विदित्वा भरतर्षभ। मयापकृष्ट कौन्तेयो मृत्युदंष्ट्रान्तर गत ॥ नहि ते राजशार्दूल बलतुल्योऽस्ति कश्चन ॥' इत्यादि ॥

दु खायासहतेन क्षितिभर्त्रा तदनु हतधिया सह तेन।
गङ्गावप्रे तेभ्यः प्रददुस्ते सलिलमाहवप्रेतेभ्य. ॥ ९७ ॥

तदनु तदनन्तर दु खायासहतेन महादु खेन य आयास खेदस्तेन हतेन, तथा हतधिया अतिमोहितमनस्केन तेन क्षितिभर्त्रा राज्ञा धृतराष्ट्रेण सह आहवप्रेतेभ्य सग्रामहतेभ्यस्तेभ्य कुरुपाण्डवेभ्यः ते युधिष्ठिराद्या गङ्गावप्रे गङ्गातीरे सलिलमौर्ध्वदैहिककर्मोपयुक्तसलिलाञ्जलिप्रदान प्रददु वितेरु ॥

तत्र च तापनिमग्नाविद्धेव जवात्पृथा जगाद तापनिमग्ना।
स्मृतकर्तव्या जातं वैकर्तनिमात्मनो गतव्याजा तम् ॥ ९८ ॥

तत्र च देशे तापनिमग्ना तापे मनस्तापे निमग्ना ब्रूडिता जवाद्वेगेन अग्नौ जातवेदसि इद्धेव दीप्तेव स्मृतकर्तव्या स्मृत कर्तव्य स्वकीय बाल्यावस्थाकरणीय यया तादृशी

गतव्याजा निर्व्याजा पृथा कुन्ती आत्मन तत्सकाशात् जात वैकर्तनि कर्ण तापनि तपनस्य सूर्यस्यापत्य तापनिस्त तापनि जगाद । युधिष्ठिरादिभि रह कर्णपराक्रम स्मरद्भि तद्रहस्य तेभ्यो जगाद कुन्तीत्यर्थ । तथा च स्त्रीपर्वणि—'तत स पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर । उवाच मातर वीरो नि श्वसन्निव पन्नग ॥ य शरोर्मिध्वजावन्तो महाभुजपरिक्रम । तुल्यशब्दप्रणुदितो महाह्रदमहारथ ॥ यस्येषुमात्रमासाद्य नान्यस्तिष्ठेद्धनजयात् । कथ पुत्रो भवत्या स देवगर्भ पुराभवत् ॥' इति । 'तत. कुन्ती महाराज सहसा शोककर्षिता । रुदती मन्दया वाचा पुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥ य स वीरो महेष्वासो रथयूथपयूथप' । अर्जुनेन हत सख्ये वीरलक्षणलक्षित' ॥ य सूतपुत्र मन्यध्व राधेयमिति पाण्डवा । यो व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभु ॥ स हि व •पूर्वजो भ्राता भास्करान्मय्यजायत । कुण्डली कवची शूरो दिवाकरसमप्रभ ॥' इति ॥

स च राजा तापनये कृतपरितापो वधेऽस्य जातापनये ।
स्वगुणैर्भास्वरिताय प्रददौ सलिलं निरस्तभा. स्वरिताय ॥ ९९ ॥

स च राजा युधिष्ठिर जात अपनय तत्सहोदरभ्रातु कर्णस्य वधेन यस्मिन्स तादृशे अस्य कर्णस्य वधे कृतपरिताप विहितसताप सन् स्वगुणै' स्वकीयगुणै. भास्वरिताय शोभिताय स्व स्वर्गमिताय गताय तापनये तपनस्य सूर्यस्यापत्य तापनि. कर्णः तस्मै सलिल पारलौकिक सलिलाञ्जलि प्रददौ विततार ॥

कृतपितृजनकार्येण त्यक्तशुचा धर्मजेन जनकार्येण ।
प्रापे पूर्वाद्यानां नादैः पूर्णा पुरेव पूर्वाद्यानाम् ॥ १०० ॥

कृत पितृजनस्य आहवप्रेतपितृजनस्य कार्यमौर्ध्वदैहिक येन स तादृशेन, तथा त्यक्तशुचा अत एवोज्झितशोकेन जनकार्येण जनकवज्जनकराजर्षिवत् आर्येण प्रशस्येन तेन धर्मजेन वाद्याना शङ्खदुन्दुभिमृदङ्गादीना नादै पुरा इव प्रागिव पूर्णा पूर्वाद्याना पूर्वे च आद्याश्च पूर्वपुरुषा तेषा पूर्नगरी प्रापे प्राप्ता । 'पू स्त्री पुरीनगर्यौ वा' इत्यमरः ॥

स निहतचार्वाकारी राजा राज्यं समेत्य चार्वाकारी ।
विधिवदपादपरागः पृथ्वी नृपमौलिपतितपादपरागः ॥ १०१ ॥

निहतचार्वाकारि निहताश्चार्वाका नास्तिका अरयो येन स तादृश', तथा चार्वाकारी चारु रम्य य आकारस्तद्वान्, तथा अपराग. अपगत राग विषयेष्वासक्तिर्यस्य स तादृक्, तथा नृपमौलिपतित पादपराग चरणरेणुर्यस्य स तादृशः स नृपो युधिष्ठिर. राज्य समेत्य प्राप्य विधिवत् सम्यक् पृथ्वी महीमपात् आरक्षत् । 'पा रक्षणे' धातु ॥

साम्नो लपिता महतः सकलं ज्ञानं कुरोः कुलपितामहतः ।
स कनीयो गोविन्दद्योतितकृत्यः कृतानुयोगोऽविन्दत् ॥ १०२ ॥

दायादान्त दायादाना स्वपुत्राणामन्त विनाशम्। 'दायादौ सुतबान्धवौ' इत्यमर । तादृश मारुति भीम समर्दाय स्वभुजाभ्या निष्पीड्य मर्दयितु भस्मीकर्तुमियेष। एतदाख्यान भारते स्त्रीपर्वणि—'धर्मराज परिष्वज्य सान्त्वयित्वा च भारत। दुष्टात्मा भीममन्वैच्छद्दिधक्षुरिव पावक ॥' इति॥

अथ रुषिततमायायःस्थापितमददान्नृपाय ततमायाय।
भीमं नरकारिरजः स चामुना श्लिष्यता पुनरकारि रजः ॥ ९६ ॥

अथानन्तरमज न जात अज अनादि नरकारि भौमासुरहन्ता श्रीकृष्ण ततमायाय तता वितता माया छल येन स तादृशाय रुषिततमाय निजसुतसंहारेण अतिक्रुद्धाय नृपाय धृतराष्ट्राय अयोमय स्थापित भीम भीमसेनमचक्षुष' धृतराष्ट्रस्य वञ्चनाय अग्रे अददात्। यमयोमय भीम धृतराष्ट्र आलिलिङ्गेत्यर्थ । स चेति अमुना तमयोमय भीम श्लिष्यता आलिङ्गयता स च अयोमयो भीम रज धूलिरूप पुन अकारि। तथा च स्त्रीपर्वणि—'तस्य सकल्पमाज्ञाय भीम प्रत्यशुभ हरि । भीममाक्षिप्य पाणिभ्या प्रददौ भीममायसम् ॥ प्रागेव तु महाबुद्धिर्बुद्ध्वा तस्येङ्गित हरि । सविधान महाप्राज्ञस्तस्य चक्रे जनार्दन ॥ त प्रगृह्यैव पाणिभ्या भीमसेनमयोमयम्। बभञ्ज बलवद्राजा मन्यमानो वृकोदरम् ॥ नागायुतबलप्राण स राजा भीममायसम्। भक्त्वा विमथितोरस्क सुस्राव रुधिर मुखात्॥ तत पपात मेदिन्या तथैव रुधिरोक्षित'। सपुष्पिताग्रशिखर पारिजात इव द्रुम ॥ पर्यगृह्णश्च त विद्वान्सूतो गावल्गनिस्तदा। शनैरित्यब्रवीच्चैन शमयन्सान्त्वयन्निव ॥ स तु भीम समुत्सृज्य गतमन्युर्महायशा'। हा हा भीमेति चुक्रोश भूय शोकसमन्वित ॥ त विदित्वा गतक्रोध भीमसेनवधार्दितम्। वासुदेवो वर पुसामिद वचनमब्रवीत्॥ मा शुचो धृतराष्ट्र त्व नैष भीमस्त्वया हतः। आयसी प्रतिमा ह्येषा त्वया राजन्निपातिता ॥ त क्रोधवशमापन्न विदित्वा भरतर्षभ। मयापकृष्ट कौन्तेयो मृत्युदष्ट्रान्तर गत ॥ नहि ते राजशार्दूल बलतुल्योऽस्ति कश्चन ॥' इत्यादि ॥

दु.खायासहतेन क्षितिभर्त्रा तदनु हतधिया सह तेन।
गङ्गावप्रे तेभ्य. प्रददुस्ते सलिलमाहवप्रेतेभ्य. ॥ ९७ ॥

तदनु तदनन्तर दु खायासहतेन महादु खेन य आयास खेदस्तेन हतेन, तथा हतधिया अतिमोहितमनस्केन तेन क्षितिभर्त्रा राज्ञा धृतराष्ट्रेण सह आहवप्रेतेभ्य सग्रामहतेभ्यस्तेभ्य कुरुपाण्डवेभ्य. ते युधिष्ठिराद्या गङ्गावप्रे गङ्गातीरे सलिलमौर्ध्वदैहिककर्मोपयुक्तसलिलाञ्जलिप्रदान प्रददु वितेरु ॥

तत्र च तापनिमग्नाविद्धेव जवात्पृथा जगाद तापनिमग्ना।
स्मृतकर्तव्या जातं वैकर्तनिमात्मनो गतव्याजा तम् ॥ ९८ ॥

तत्र च देशे तापनिमग्ना तापे मनस्तापे निमग्ना ब्रूडिता जवाद्वेगेन अग्नौ जातवेदसि इद्धेव दीप्तेव स्मृतकर्तव्या स्मृत कर्तव्य स्वकीय बाल्यावस्थाकरणीय यया तादृशी

गतव्याजा निर्व्याजा पृथा कुन्ती आत्मन तत्सकाशात् जात वैकर्तनि कर्ण तापनि तपनस्य सूर्यस्यापत्य तापनिस्त तापनि जगाद । युधिष्ठिरादिभि रह' कर्णपराक्रम स्मरद्भि तद्रहस्य तेभ्यो जगाद कुन्तीत्यर्थ । तथा च स्त्रीपर्वणि—'तत स पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर । उवाच मातर वीरो नि श्वसन्निव पन्नग ॥ य शरोर्मिध्वजावन्तो महाभुजपरिक्रम. । तुल्यशब्दप्रणुदितो महाह्रदमहारथ ॥ यस्येषुमात्रमासाद्य नान्यस्तिष्ठेद्धनजयात् । कथ पुत्रो भवत्या स देवगर्भ पुराभवत् ॥' इति । 'तत कुन्ती महाराज सहसा शोककर्षिता । रुदती मन्दया वाचा पुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥ य स वीरो महेष्वासो रथयूथपयूथप । अर्जुनेन हत सख्ये वीरलक्षणलक्षित ॥ य सूतपुत्र मन्यध्व राधेयमिति पाण्डवा । यो व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभु ॥ स हि व •पूर्वजो भ्राता भास्करान्मय्यजायत । कुण्डली कवची शूरो दिवाकरसमप्रभ ॥' इति ॥

स च राजा तापनये कृतपरितापो वधेऽस्य जातापनये ।
स्वगुणैर्भास्वरिताय प्रददौ सलिलं निरस्तभा. स्वरिताय ॥ ९९ ॥

स च राजा युधिष्ठिर जात अपनय तत्सहोदरभ्रातु कर्णस्य वधेन यस्मिन्स तादृशे अस्य कर्णस्य वधे कृतपरिताप विहितसताप' सन् स्वगुणै' स्वकीयगुणै भास्वरिताय शोभिताय स्व स्वर्गमिताय गताय तापनये तपनस्य सूर्यस्यापत्य तापनि कर्ण. तस्मै सलिल पारलौकिक सलिलाञ्जलि प्रददौ विततार ॥

कृतपितृजनकार्येण त्यक्तशुचा धर्मजेन जनकार्येण ।
प्रापे पूर्वाद्यानां नादैः पूर्णा पुरेव पूर्वाद्यानाम् ॥ १०० ॥

कृत पितृजनस्य आहवप्रेतपितृजनस्य कार्यमौर्ध्वदैहिक येन स तादृशेन, तथा त्यक्तशुचा अत एवोज्झितशोकेन जनकार्येण जनकवज्जनकराजर्षिवत् आर्येण प्रशस्येन तेन धर्मजेन वाद्याना शङ्खदुन्दुभिमृदङ्गादीना नादै पुरा इव प्रागिव पूर्णा पूर्वाद्याना पूर्वे च आद्याश्च पूर्वपुरुषा तेषा पूर्नगरी प्रापे प्राप्ता । 'पू स्त्री पुरीनगर्यौ वा' इत्यमर ॥

स निहतचार्वाकारी राजा राज्यं समेत्य चार्वाकारी ।
विधिवदपादपरागः पृथ्वीं नृपमौलिपतितपादपरागः ॥ १०१ ॥

निहतचार्वाकारि निहताश्चार्वाका नास्तिका अरयो येन स तादृश', तथा चार्वाकारी चारु रम्य य आकारस्तद्वान्, तथा अपराग अपगत राग विषयेष्वासक्तिर्यस्य स तादृक्, तथा नृपमौलिपतित पादपराग' चरणरेणुर्यस्य स तादृश' स नृपो युधिष्ठिर राज्य समेत्य प्राप्य विधिवत् सम्यक् पृथ्वीं महीमपात् आरक्षत् । 'पा रक्षणे' धातु ॥

साम्नो लपिता महतः सकलं ज्ञानं कुरोः कुलपितामहतः ।
स कनीयो गोविन्दद्योतितकृत्यः कृतानुयोगोऽविन्दत् ॥ १०२ ॥

महत साम्न सान्त्वस्य सकलजनेषु प्रयोज्यस्य लपिता वक्ता, यद्वा महत' महनीयस्य साम्न सामवेदस्य लपिता अधीता, तथा गोविन्दद्योतितकृत्य गोविन्देन श्रीकृष्णेन द्योतित प्रकाशित कृत्य यस्य स तादृश, तथा कनीय अत्यल्प कृत्वा कृतानुयोगः कृतप्रश्न' सन् श्रीकृष्णसंदर्शितकृत्य स युधिष्ठिर कुरो कुलपितामह कुरुकुलपितामहात् श्रीभीष्मपितामहात् ज्ञान सकल राजनीतिचतुर्वर्गावाप्तिपूर्वकमोक्षमार्गोपदेशरूपमविन्दत् लेभे। एतच्च शान्तिपर्वणि रणभूमौ शय्योपविष्टश्रीभीष्मपितामहादधिगत युधिष्ठिरनृपेणेत्यूह्यम् ॥

पदमत्र च मुक्ततनावसुभिर्वसुभिः सममुपेयुषि शान्तनवे।
धृतराष्ट्रमुखैर्गुरुभिः सह तां स हतांहसमन्वशिषद्वसुधाम् ॥१०३॥

असुभि प्राणै' मुक्ततनौ त्यक्तशरीरे, तथा वसुभि अष्टभिर्वसुनामभिर्देवै सम पद स्वां कला वसुनामधेयदेवरूपामुपेयुषि अत्र शान्तनवे अस्मिन् श्रीभीष्मपितामहे धृतराष्ट्रमुखैर्गुरुभि धृतराष्ट्रप्रभृतिभि' कुलगुरुभि सह ता वसुवा भूमिमन्वशिषत् शशास। कीदृशीम्। हताहसम् हतानि दूरीकृतानि अहासि अदण्ड्यदण्डादीनि पापानि यस्या सा तादृशीम् ॥

वसुधान्यवती वशयन्वसुधां परमं हयमेधमनल्परसम्।
सहितो यजनाभिमुखैः सहितो महितं वितताननिकामहितम् ॥१०४॥

वसुधान्यवतीं वसूनि धनानि धान्यानि च तद्वती वसुधा चतुरन्तभूमिं वशयन् दिग्विजयेन वशीकुर्वन् यजनाभिमुखै यजनदानादिमुख्यै. कर्मभि' सहितो युक्त निकामहितमतिहित महित पूजित परममुत्कृष्ट हयमेधमश्वमेध यज्ञमुख्य वितताम अकरोत्। कथम्। अनल्परसम् अनल्प' महान् रसस्तत्परीभावन यस्मिन् कर्मणि तथा ॥

सुखेन नागसाह्वये पुरे वसन्सभारतः।
ररक्ष गां पुरूरवाः पुरेव सन्स भारतः ॥ १०५ ॥

नागसाह्वये पुरे हस्तिनापुरे वसन्, तथा तत्सभारत सज्जनाना या सभा गोष्ठी तत्र रत स भारत' स युधिष्ठिर गा भूमि ररक्ष अशिषत्। क इव। पुरूरवा राजप्रवर इव। यथा पुरूरवा राजा गा मही ररक्ष तथेति शिवम् ॥

इति श्रीमहाकविवासुदेवविरचिते युधिष्ठिरविजये महाकाव्येऽष्टम आश्वासः।

समाप्तश्चैष युधिष्ठिरविजयाख्यो ग्रन्थः सटीकः।

---

१ पूर्वार्ध(चतुर्थाश्वास)समाप्तौ—

'वस्वक्षिसप्ताब्ज(१७२८)मिते वर्षे विक्रमभूभृत'।
कृतैषा रत्नकण्ठेन टीका शिष्यहिताभिधा ॥
अनुष्टुब्गणनया श्लोकसहस्राणि२९०० । शुभमस्तु प्रजाभ्यः।
गङ्गावरस्य पाठार्थं सुशिष्यस्योपयोगिनी।
टीकैषा विहिता तेन सज्जनानन्ददायिनी ॥'

इति लिखितमासीत्.

युधिष्ठिरविजयस्य श्लोकानुक्रमणी ।

युधिष्ठिरविजयशुद्धपाठपाठान्तराणि ।

आश्वासे	श्लोके				
१	५२	'निवबु'	इत्यत्र	'निर्वबु'	पाठान्तरम्
,,	५६	'यथापदव्याज'	इत्यत्र	'यथावदव्याज'	पाठान्तरम्
,,	७२	'शास्त्रबाधी'	इत्यत्र	'शस्त्रावाधी'	पठनीयम्
				'शत्रुबाधी'	पाठान्तरम्
,,	९१	'वस्त्राण्यावेद्य'	इत्यत्र	'वस्त्राण्यावेष्ठ्य'	पाठान्तरम्
२	१६	'पुरोदरवस्तु'	इत्यत्र	'पुरवरोदरवस्तु'	पाठान्तरम
,,	२४	'पश्यन्नलिनी'	इत्यत्र	'गच्छन्नलिनी'	पाठान्तरम्
,,	३२	'पाणिमुपेत'	इत्यत्र	'तत्पाणि'	पाठान्तरम्
३	१७	'तेन'	इत्यत्र	'तच्च'	पाठान्तरम्
,,	८५	'नयिष्यामि'	इत्यत्र	'न नेष्यामि'	पठनीयम्
५	१	'पराभव'	इत्यत्र	'परिभव'	पाठान्तरम्
६	११	'ज्वालानि'	इत्यत्र	'जातानि'	पाठान्तरम्
,,	२४	'राज्ञ'	इत्यग्रे	'पुत्र'	पठनीयम्
,,	३२	'लङ्घनीयजव'	इत्यत्र	'लङ्घनीयतुरगजव'	पाठान्तरम्
,,	३९	'सोऽथाभिया'	इत्यत्र	'सोऽप्यभिया'	पठनीयम्
,,	१०९	'गृहपनाना'	इत्यत्र	'गृहवनाना'	पठनीयम्
७	७२	'यातेषु'	इत्यत्र	'यानेषु'	पठनीयम्
,,	१३४	'मरणावस्था'	इत्यत्र	'मरणावेक्षा'	पाठान्तरम्
,,	१४१	'दशमहा'	इत्यत्र	'दशा महा'	पठनीयम्
८	७४	'विचिन्त्य'	इत्यत्र	'विचिन्त्य'	पाठान्तरम्
,,	१०४	'मनलपरसम्'	इत्यत्र	'मनलपरमम्'	पठनीयम्

